

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Μ. Π. Σ. «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

Διπλωματική Εργασία

*«Εργασιακές σχέσεις και συνδικαλιστικό κίνημα μετά τη Μεταπολίτευση: Η
εργατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, 1981-1985»*

ΒΑΜΙΕΔΑΚΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
Α.Μ. 441

Τριμελής Επιτροπή:

Χρήστος Χατζηϊωσήφ (επιβλέπων)
Έφη Αβδελά
Σωκράτης Πετμεζάς

ΡΕΘΥΜΝΟ 2009

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

- ΑΔΕΔΥ*: Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων
ΑΔΗΣΚ: Ανεξάρτητη Δημοκρατική Συνδικαλιστική Κίνηση
ΑΕΜ: Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο
ΑΕΠ: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΑΣΚΕ: Αντιπροσωπευτική Συνέλευση Κοινωνικού Ελέγχου
ΑΣΟΠ: Ανώτατο Συμβούλιο Οικονομικής Πολιτικής
ΑΤΑ: Αυτόματη Τιμαριθμική Αναπροσαρμογή
ΓΕΝΟΠ/ΔΕΗ: Γενική Ομοσπονδία Προσωπικού ΔΕΗ
ΓΟΑΕ: Γραμματεία Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων
ΓΣ: Γενική Συνέλευση
ΓΣΕΕ: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΔΑ: Διαιτητική Απόφαση
ΔΓΕ: Διεθνές Γραφείο Εργασίας (International Labour Office-ILO)
ΔΔΔ: Διοικητικό Διαιτητικό Δικαστήριο (Πρωτοβάθμιο-Δευτεροβάθμιο)
ΔΕΗ: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρικού
ΔΕΘ: Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης
ΔΕΚΟ: Δημόσιες Επιχειρήσεις και Κοινοφελείς Οργανισμοί
ΔΝΤ: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (International Monetary Fund-IMF)
ΔΟΕ: Διεθνής Οργάνωση Εργασίας
ΔΣ: Διοικητικό Συμβούλιο
ΔΣΕ: Διεθνής Σύμβαση Εργασίας
ΕΑΣ: Ελληνικές Αστικές Συγκοινωνίες
ΕΓΣΣΕ: Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας
ΕΔΑ: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΙΝΑΠ: Ένωση Ιατρών Νοσοκομείων Αθήνας-Πειραιά
ΕΚ: Εργατικά Κέντρα
ΕΚΑ: Εργατικό Κέντρο Αθήνας
ΕΟΚ: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΣΑΚ: Ενιαία Συνδικαλιστική Αντιδικτατορική Κίνηση
ΕΣΑΠ: Εθνικό συμβούλιο Ανάπτυξης και Προγραμματισμού

ΕΣΥΕ: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
ΗΛΠΑΠ: Ηλεκτροκίνητα Λεωφορεία Περιοχής Αθηνών Πειραιώς
ΙΟΒΕ: Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών
ΚΕΣ: Κεντρικό Εργασιακό Συμβούλιο
ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕεσ.: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας εσωτερικού
ΚΟΔΗΣΟ: Κόμμα Δημοκρατικού Σοσιαλισμού
Κ.Ω.: Κοινή Ωφέλεια (για δημόσιες επιχειρήσεις)
ΝΔ (α): Νέα Δημοκρατία
ΝΔ (β): Νομοθετικό Διάταγμα
ΝΠΔΔ: Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΟΑ: Ολυμπιακή Αεροπορία
ΟΑΕ: Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων
ΟΑΕΔ: Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
ΟΒΕΣ: Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργατοϋπαλληλικών Σωματείων
ΟΔΕΠΕΣ: Οργανισμός Διαχείρισης Ειδικών Πόρων Εργασιακών Σωματείων
ΟΕΠ: Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός
ΟΗΕ: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΙΕΛΕ: Ομοσπονδία Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργών Ελλάδος
ΟΟΣΑ: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Organization of Economic Co-ordination and Development-OECD)
ΟΣΕ: Οργανισμός Σιδηροδρόμων Ελλάδος
ΟΤΑ: Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης
ΟΤΕ: Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος
ΟΤΟΕ: Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδος
ΠΑΣΚΕ: Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση Εργαζομένων
ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΔ: Προεδρικό Διάταγμα
ΠΕΣΚΕ: Περιφερειακή Συνέλευση Κοινωνικού Ελέγχου
ΠΝΠ: Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου
ΣΕΒ: Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών
σ/ν: σχέδιο νόμου, νομοσχέδιο
ΣΣΕ: Συλλογική Σύμβαση Εργασίας
ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας

ΤτΕ: Τράπεζα της Ελλάδος

ΥΠΕΘΟ: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία που ακολουθεί υπήρξε αποτέλεσμα μιας αποτυχίας. Αφορμή για τη διαπραγμάτευση με το συγκεκριμένο θέμα υπήρξε η εκπόνηση μιας σεμιναριακής εργασίας στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος το εαρινό εξάμηνο του 2006 με τίτλο «*Νέα πρότυπα και νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας στην Ελλάδα, 1985-1995: από τον εργαζόμενο στον απασχολούμενο*» με επόπτη καθηγητή τον Χρήστο Χατζηϊωσήφ. Το τελικό αποτέλεσμα ωστόσο δεν ικανοποίησε τον γράφοντα στο βαθμό που θα ήθελε.

Η αποτυχία αυτή έδωσε λαβή για μια πιο συγκροτημένη και καλύτερα δομημένη διαπραγμάτευση του ζητήματος των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα, προϊόν της οποίας είναι η παρούσα εργασία, με την ελπίδα τη φορά αυτή το αποτέλεσμα να ανταποκριθεί καλύτερα στις σχετικές προϋποθέσεις επιτυχίας.

Ένα μέρος του υλικού είχε συγκεντρωθεί την περίοδο συγγραφής της σεμιναριακής εργασίας. Ο μεγαλύτερος όγκος ωστόσο συλλέχθηκε το 2008 για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Αυτό πραγματοποιήθηκε σε μια σειρά από βιβλιοθήκες (ακαδημαϊκές και μη). Αυτές ήταν οι βιβλιοθήκες του Εργαστηρίου Εργατικού Δικαίου (ΕΚΠΑ), του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης (ΕΚΠΑ), του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο-Γάλλου), της Τράπεζας της Ελλάδος, του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας, του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών, του Δήμου Ρεθύμνης και της Βουλής των Ελλήνων (Πλατεία Συντάγματος). Επίσης υλικό αντλήθηκε, όπου ήταν δυνατό, από το διαδίκτυο (π.χ. ψηφιοποιημένα φύλλα της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, έργο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας).

Σημαντική συμβολή στη διαδικασία της συγγραφής δόθηκε από φίλους και συναδέλφους, μέσα από σχετικές συζητήσεις, ανταλλαγή προβληματισμών και βοήθεια στον εντοπισμό και την παροχή υλικού. Επίσης, εξαιρετικά πολύτιμη στάθηκε για τον γράφοντα η εμπειρία της συμμετοχής στη δημόσια παρουσίαση και συζήτηση μέρους των προβληματισμών και πορισμάτων της έρευνάς του, κατά τη διάρκεια της Συνάντησης Μεταπτυχιακών του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας στο Ρέθυμνο τον Ιούλιο του 2007, σε σχετική συζήτηση για τη δεκαετία του 1980 που διοργανώθηκε τον Απρίλιο του 2008 στην Αθήνα από τον Όμιλο για τη Μελέτη της

Ιστορίας και της Κοινωνίας, καθώς και στα όμορφα Βίλια το καλοκαίρι του 2008, σε μια από τις εξορμήσεις για την ταξινόμηση του Δημοτικού Αρχείου Βιβλίων με υπεύθυνο τον καθηγητή Χρήστο Λούκο.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται προς όλους τους καθηγητές στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Τμήματος και ειδικότερα στα μέλη της τριμελούς επιτροπής. Ιδιαίτερες, τέλος, ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή Χρήστο Χατζηϊωσήφ για την υπομονή, το ενδιαφέρον και τις συμβουλές. Τα παραπάνω στοιχεία υπήρξαν καταλυτικά για την απόφαση ανάληψης από τον γράφοντα ενός προσωπικού κυρίως στοιχήματος: της ιστορικής διαπραγμάτευσης μιας τόσο κοντινής χρονικά, αλλά και τόσο απόμακρης από άλλες απόψεις, περιόδου, όπως είναι η «ελληνική δεκαετία του '80».

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια αφορμή, πολλά ερωτήματα

Στα τέλη του 2007, η εταιρεία δημοσκοπήσεων Public Issue διεξήγαγε μια έρευνα για λογαριασμό της εφημερίδας Καθημερινή. Η έρευνα αυτή, με τίτλο «Η ελληνική κοινή γνώμη απέναντι στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, 1974-2007» αφορούσε την αποτίμηση των Ελλήνων για την ιστορική περίοδο της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, δηλαδή για τη λεγόμενη Μεταπολίτευση¹. Μεταξύ των απαντήσεων του δείγματος ήταν και οι παρακάτω: η πλειοψηφία θεωρούσε τις βουλευτικές εκλογές του 1981 ως τις «πιο σημαντικές στη Μεταπολίτευση» (36% του δείγματος). Ακολουθούσαν οι εκλογές του 1974 με 16%. Το 48% θεωρούσε ως «σημαντικότερο Πρωθυπουργό από το 1974» τον Ανδρέα Παπανδρέου, ποσοστό σχεδόν διπλάσιο όσων θεωρούσαν τον Κωνσταντίνο Καραμανλή (26%). Στην ερώτηση για την «καλύτερη Κυβέρνηση» της Μεταπολίτευσης, το 40% ψήφισε την πρώτη κυβέρνηση Παπανδρέου, 1981-1985. Ακολουθούσε η διακυβέρνηση Καραμανλή 1974-1980 με 16%, ενώ η δεύτερη κυβέρνηση Παπανδρέου 1985-1989 υποστηρίχθηκε μόνο από το 8%.

Στην αξιολόγηση θεσμικών αλλαγών και γεγονότων, το 54% θεώρησε τον «εκδημοκρατισμό του Συνδικαλισμού» (1982) ως το πιο σημαντικό στη Μεταπολίτευση. Επίσης, όσον αφορά ειδικότερα τη δεκαετία του 1980 η πλειοψηφία (36%) θεώρησε ότι «η Δημοκρατία στην Ελλάδα λειτούργησε καλύτερα», ενώ πλειοψηφικές ήταν και οι θετικές γνώμες σχετικά με την «κατάσταση της οικονομίας» με 35% και το «βιοτικό επίπεδο» με 40%, έναντι όλων των άλλων περιόδων (ανά δεκαετίες) της Μεταπολίτευσης.

Τα συμπεράσματα της έρευνας ήταν ότι το 1981 συνέβη μια «τομή» που εγκαινίασε μια περίοδο μεγάλων αλλαγών που σχετίστηκαν, αν δεν ταυτίστηκαν, με μια διαδικασία εκδημοκρατισμού, εκσυγχρονισμού, εξευρωπαϊσμού, βελτίωσης του οικονομικού και βιοτικού επιπέδου, αναβάθμισης της θέσης της Ελλάδας, ολοκλήρωσης της συγκρότησης του Κράτους-Δικαίου και του Κράτους-Προνοίας κλπ.

¹ Η έρευνα δημοσιεύθηκε στην Καθημερινή της Κυριακής στις 30/12/2007 με τίτλο «Τομή στην Μεταπολίτευση το 1981». Για το πλήρες περιεχόμενο της έρευνας βλ. <http://www.mavris.gr/172/metapoliteysi/>.

Τα αποτελέσματα σχολιάστηκαν ποικιλοτρόπως. Σύμφωνα με τον υπεύθυνο της έρευνας, αυτά υπέκρυπταν μια νοσταλγική τάση για μια περίοδο που, επειδή ακριβώς έμεινε στη συλλογική μνήμη ως η «κατεξοχήν περίοδος των μεγάλων αλλαγών για τη χώρα», ασκούσε ακόμα τεράστια γοητεία και διατηρούσε μια λάμψη που τη διατηρούσε υψηλά στις συλλογικές προτιμήσεις ως μια «χρυσή δεκαετία» για την Ελλάδα και τους Έλληνες².

Στην περίπτωση του Στάμου Ζούλα, που διατηρεί μόνιμη στήλη στην εφημερίδα, το αποτέλεσμα της έρευνας αντιμετωπίστηκε με ένα μείγμα αμηχανίας και οργής. Με έκδηλη αγανάκτηση, επικεντρώθηκε κυρίως στα ευρήματα της ανάδειξης του Ανδρέα Παπανδρέου και της πρώτης κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ (1981-1985) ως «καλύτερα», σε μια προσπάθεια να αντικρούσει τις εκτιμήσεις αυτές. Ταυτίζοντας από την πλευρά του την τετραετία 1981-1985 με ένα πλήθος αρνητικών χαρακτηριστικών («κατάλυση κάθε ιεραρχίας», «διάλυση της δημόσιας διοίκησης», «διαρπαγή δημοσίου χρήματος», «ανεξέλεγκτη νομή της εξουσίας», «ανατροπή κάθε αξιοκρατίας στον δημόσιο και τον κοινωνικό βίο», «ισοπέδωση κάθε αξίας ή αρχής»), επιχείρησε να αποδώσει στον τότε Πρωθυπουργό την αποκλειστική ευθύνη για την άσκηση μιας «ολέθριας πολιτικής» που οδήγησε την Ελλάδα «σε οικονομική χρεοκοπία και σε αξεπέραστη έως σήμερα κοινωνική κρίση»³. Σύμφωνα δε με τη δική του ερμηνεία, για τα παράλογα αυτά αποτελέσματα της έρευνας η αιτία βρίσκεται σε ένα τραγικό έλλειμμα γνώσης και μνήμης της πλειοψηφίας των Ελλήνων, η οποία «αγνοεί τα πραγματικά γεγονότα της εποχής εκείνης», βρίσκεται «σε κατάσταση πλήρους συγχύσεως» και διακατέχεται από «έλλειμμα γνώσεως και κρίσεως»⁴, ενώ υπεύθυνα για την κατάσταση αυτή είναι τα ίδια τα κόμματα.

Ο ακαδημαϊκός Θ. Βερέμης προσπάθησε να δώσει τη δική του ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία οι θετικές αποτιμήσεις για τη λειτουργία της δημοκρατίας και την οικονομική κατάσταση στη δεκαετία του '80 είναι προϊόντα ψευδαισθήσεων και παρεξηγήσεων των υποκειμένων της εποχής: αφενός ο «εκδημοκρατισμός» προερχόταν από μια διάχυτη «αίσθηση της ελευθερίας» που κατέληξε να ταυτιστεί με την «αυθαιρεσία», ενώ αφετέρου η οικονομική ευμάρεια και η ανακατανομή του πλούτου υπήρξαν αποτέλεσμα αλόγιστου δανεισμού που μετέφερε απλά το κόστος

² Βλ. τη σχετική ανάλυση του Γ. Μαυρή, «Η ελληνική κοινή γνώμη απέναντι στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, 1974-2007», *Καθημερινή*, 30/12/2007.

³ Στ. Ζούλας, «Ο Α. Παπανδρέου ως πρότυπο πολιτικού και πρωθυπουργού», *Καθημερινή*, 5-6/1/2008.

⁴ Ο.π.

στις επόμενες γενιές⁵. Από μια άποψη λοιπόν, υποστηρίζεται και εδώ, ίσως με πιο κομψό τρόπο, ότι οι απαντήσεις αυτές στη δημοσκόπηση οφείλονται σε παραπλάνηση και άγνοια της πραγματικότητας.

Σε κάθε περίπτωση, βασική διαπίστωση της εφημερίδας υπήρξε ότι η «πριμοδότηση» της δεκαετίας του '80 και του Α. Παπανδρέου από τους ερωτηθέντες πολίτες συνιστούν τουλάχιστον μια «*παράδοξη νοσταλγία*»⁶ που πρέπει να εξηγηθεί ή και να απαξιωθεί⁷.

Το κεντρικό ερώτημα που τίθεται με αφορμή τα παραπάνω είναι: δεδομένου του έντονου ενδιαφέροντος για την περίοδο αυτή, πώς αλλιώς θα μπορούσε κανείς να εξετάσει τη Μεταπολίτευση γενικότερα και τη δεκαετία του 1980 ειδικότερα ως φαινόμενο και ως ιστορικό αποτύπωμα; Με άλλα λόγια, αξίζει η ενασχόληση με την παραπάνω σχετικά πρόσφατη περίοδο και αν ναι, με ποιό τρόπο θα μπορούσε κανείς να την προσεγγίσει, πέρα από τα στενά όρια και τις αδυναμίες μιας δημοσκοπικού τύπου έρευνας και ενός κατά κύριο λόγο συγκυριακού δημοσιογραφικού σχολιασμού; Και ακόμα περισσότερο: αν δεχτούμε ότι κάτι τέτοιο έχει το ανάλογο επιστημονικό ενδιαφέρον και ότι είναι ένα εγχείρημα που μπορεί να αναληφθεί από όσους δραστηριοποιούνται στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, έχει όντως γίνει αντικείμενο έρευνας;

Με βάση τον παραπάνω προβληματισμό προκύπτει και μια σειρά άλλων ερωτημάτων. Αν όντως έχει παραχθεί ένας επαρκής όγκος ερευνητικής δουλειάς από την πλευρά των κοινωνικών επιστημών, θα πρέπει να εξετάσει κανείς από πού έχει προέλθει αυτή εργασία, δηλαδή ποιοί κλάδοι έχουν εντάξει τη συγκεκριμένη περίοδο στο ερευνητικό τους ενδιαφέρον, γιατί έχει γίνει αυτό, με ποιούς όρους και φυσικά με τι αποτελέσματα. Παράλληλα, έχει μια σημασία να διαπιστωθεί σε ποιές επιμέρους πτυχές έχει επικεντρωθεί η έρευνα (αν έχει) σε επίπεδο θεματολογίας, αλλά και μεθοδολογίας. Έχει αλλάξει ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η περίοδος της Μεταπολίτευσης κατά τις προηγούμενες δεκαετίες; Έχουν ανακύψει νέα ερευνητικά

⁵ Βλ. Θ. Βερέμης, «Πλήρης ελευθερία πάνω απ' όλα...», *Καθημερινή*, 30/12/2007.

⁶ «Μεγάλες αλλαγές αλλά και μεγαλύτερες κοινωνικές ανισότητες», *Καθημερινή*, 30/12/2007.

⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι εντελώς διαφορετική ανάγνωση της περιόδου φιλοξενείται σε άρθρο που δημοσιεύθηκε σε άλλη εφημερίδα λίγους μήνες πριν τη δημοσίευση της δημοσκόπησης και που συμπωματικά αναφέρεται επίσης στη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Εκεί ο οικονομολόγος Θ. Πελαγίδης υποστηρίζει αντιθέτως ότι τη δεκαετία του '80 όχι μόνο τέθηκαν οι βάσεις για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας (κοινωνικό κράτος, ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, δημοκρατικές ελευθερίες), αλλά και πως κάθε άλλο παρά «ανεύθυνη» ή «σπάταλη» υπήρξε η οικονομική πολιτική του Α. Παπανδρέου, βλ. Θ. Πελαγίδης, «Η οικονομική πολιτική στα χρόνια του ΠΑΣΟΚ», *Ελευθεροτυπία*, 14/10/2007.

ενδιαφέροντα ή ανακυκλώνονται τα ίδια; Μελετώνται τα ίδια φαινόμενα και αν ναι, γίνεται αυτό με τον ίδιο τρόπο;

Πέρα από τα παραπάνω όμως, αυτό που ενδιαφέρει εξίσου σχετίζεται ειδικότερα με την ίδια την επιστήμη της ιστορίας. Πόσες από τις δουλειές αυτές έχουν αναληφθεί από ιστορικούς; Πρόκειται για ένα ερώτημα προκλητικό, αφού είναι λανθασμένα ίσως, ευρέως διαδεδομένη μια αντίληψη που θέλει τον ιστορικό να συναποτελεί με τον αρχαιολόγο τον ερευνητή του «νεκρού» χρόνου. Με άλλα λόγια: νομιμοποιείται επιστημονικά ο ιστορικός να εμπλακεί ερευνητικά στην αποτύπωση περιόδων και φαινομένων που δεν είναι και τόσο ξεκάθαρο αν «αποτελούν μια ιστορία»;

Μεταξύ των στόχων της παρούσας εργασίας είναι και το κατά πόσον μπορούν να απαντηθούν μερικά από τα παραπάνω ερωτήματα. Αποτελεί θέση του γράφοντος ότι, στα τέλη μια της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα, οι ιστορικοί οφείλουν να εντάξουν στο επιστημονικό-ερευνητικό τους πρόγραμμα και την περίοδο που καλύπτει το τελευταίο τέταρτο του 20ού. Την αναγκαιότητα αυτή ενισχύει ακόμα περισσότερο και το γεγονός πως, όπως θα δούμε παρακάτω, άλλοι κλάδοι των κοινωνικών επιστημών έχουν ήδη εμπλακεί ερευνητικά με ποικίλους τρόπους σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Κατά συνέπεια, υπάρχει ήδη μια πρώτη μαγιά που αποτελεί ένα εξαιρετικά χρήσιμο, έστω και πρωτόλειο, υλικό για τους ιστορικούς. Σε αντίθετη περίπτωση, θα ήταν κρίμα να μονοπωληθεί ένα ερευνητικό πεδίο, όπως η Μεταπολίτευση, από κλάδους που μειονεκτούν ίσως σε ικανότητες σύνθεσης και ερμηνείας, σε σχέση με τον ιστορικό.

Η Μεταπολίτευση στη βιβλιογραφία

Η βιβλιογραφική παραγωγή για τη μεταπολιτευτική περίοδο και το ΠΑΣΟΚ ειδικότερα μπορεί να προσεγγιστεί μέσα από διάφορα και αλληλοδιαπλεκόμενα μεταξύ τους επίπεδα⁸. Τα επίπεδα αυτά σε καμία περίπτωση δε συνιστούν μια τυπολογία, αλλά θα μας επιτρέψουν μια σύντομη και περιεκτική επισκόπηση του ζητήματος με κάπως οργανωμένο τρόπο, σε σχέση πάντα με τους κεντρικούς άξονες της παρούσας εργασίας (Μεταπολίτευση-ΠΑΣΟΚ-εργασιακά).

⁸ Η επισκόπηση που θα ακολουθήσει φυσικά δεν εξαντλεί το σύνολο της βιβλιογραφίας. Αφορά κυρίως έργα που κατά την κρίση του γράφοντα κατέχουν μια εμβληματική θέση και έχουν αποτελέσει σημείο αναφοράς ή τουλάχιστον φιλοδοξούν για κάτι τέτοιο. Σε κάθε περίπτωση, το στοιχείο της υποκειμενικότητας ενυπάρχει σε σημαντικό βαθμό.

Α) Σε ένα πρώτο επίπεδο, η παραγωγή αυτή θα μπορούσε να χωριστεί αφενός σε έργα που γράφτηκαν «εν θερμώ», δηλαδή στη συγχρονία της δεκαετίας του '80, και αφετέρου σε όσα ακολούθησαν μετά από μια σχετική απόσταση ασφαλείας, αφού δηλαδή είχε κλείσει ο πρώτος πολιτικός κύκλος (δεκαετία '90 και μετά).

Α.1) Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται κυρίως για απόπειρες εξήγησης του «φαινομένου ΠΑΣΟΚ», της απήχησής του, της ταχείας ανόδου του στην εξουσία, του ιδεολογικοπολιτικού του στίγματος και της πολιτικής του από συγγραφείς με διάφορες ιδιότητες.

Ο Ν. Κοτζιάς αναλαμβάνει εκ μέρους του ΚΚΕ μια προσπάθεια συνολικής κριτικής και αποδόμησης του ιδεολογικοπολιτικού και θεωρητικού οπλοστασίου του ΠΑΣΟΚ⁹. Εστιάζοντας κυρίως στις θεωρητικές-ιδεολογικές του καταβολές, επιχειρεί να ασκήσει από μαρξιστική πλευρά κριτική στο χαρακτήρα, στις αναλύσεις, στις προτάσεις και στις πολιτικές που αυτό προτείνει πάνω σε μια σειρά από κρίσιμα ζητήματα. Στόχος του έργου είναι να δοθεί μια απάντηση σε όσους λανθασμένα υποστηρίζουν ότι το ΠΑΣΟΚ είναι ένα αριστερό, μαρξιστικό κόμμα, που επαγγέλλεται ένα σοσιαλιστικό κοινωνικό καθεστώς και να αποδειχθεί αντίθετα ότι η πολιτική του στόχευση «έχει μια ρεφορμιστική στρατηγική που θέλει να προωθήσει τη συνεργασία των τάξεων»¹⁰ και ότι οι θεωρητικές του επεξεργασίες «αποτελούν προσπάθεια συγκεκριμένης έκφρασης του μικροαστικού σοσιαλισμού στις συνθήκες της χώρας μας»¹¹. Ο στόχος της αποκάλυψης του ΠΑΣΟΚ ως εγχώριου εκπροσώπου του «σοσιαλρεφορμισμού» (ή «μικροαστικού σοσιαλισμού») είναι και η προσπάθεια σαφούς και ουσιώδους ιδεολογικοπολιτικής διάκρισης του κόμματος αυτού από το ΚΚΕ, γεγονός που πιστοποιεί ότι το τελευταίο έδειχνε σημάδια ανησυχίας για την ηγεμονική διάθεση του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην κομμουνιστική αριστερά. Μπροστά στον κίνδυνο παραγκωνισμού του, το ΚΚΕ υιοθετεί μια έντονα επικριτική στάση απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, επικεντρώνοντας τα βέλη του ιδιαίτερα σε ζητήματα που την εποχή εκείνη είχαν γίνει από το δεύτερο κεντρικές αιχμές του ιδεολογικού του οπλοστασίου και σημαντικοί παράγοντες της επιτυχίας του και της απήχησής του στο χώρο της αριστεράς (θεωρία «μητρόπολης-περιφέρειας», συμμαχία των «μη

⁹ Βλ. Ν. Κοτζιάς, *Ο « τρίτος δρόμος » του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984.

¹⁰ Ο.π., σελ. 6.

¹¹ Ο.π., σελ. 8.

προνομιούχων», «κοινωνικοποίηση», «αυτοδιαχείριση», «δημοκρατικός προγραμματισμός» κλπ.)

Ο δημοσιογράφος Στ. Κούλογλου από την πλευρά του εξετάζει επίσης το ΠΑΣΟΚ μέσα από την πορεία του προς την εξουσία και την άσκησή της κατά την πρώτη περίοδο¹². Αυτό γίνεται με τη μορφή του χρονικού, με έναν τρόπο αφηγηματικό, που προσπαθεί να φωτίσει κάποιες εκ των έσω, παρασκηνακές κινήσεις των προσώπων που πρωταγωνιστούσαν την εποχή εκείνη στο πολιτικό σκηνικό και στην κυβέρνηση. Και στην περίπτωση αυτή, όπως και σε άλλες που θα δούμε παρακάτω, περίοπτη θέση στην αφήγηση καταλαμβάνει η μορφή και η προσωπικότητα του Ανδρέα Παπανδρέου, στο χαρακτήρα και την πολιτική στάση του οποίου αποδίδονται πολλές από τις ανακολουθίες, αντιφάσεις και αδυναμίες της πρώτης κυβερνητικής περιόδου.

Ο Μ. Σπουρδαλάκης στο βιβλίο του *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας* διατυπώνει μια ρητή, «προγραμματική» πρόθεση για ένταξη του ΠΑΣΟΚ στη «σφαίρα της συστηματικής έρευνας και ανάλυσης»¹³. Αφού κάνει τη διαπίστωση ότι οι μέχρι τότε αναφορές στο «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» πάσχουν είτε από δημοσιογραφικού και συγκυριακού τύπου αναλύσεις, είτε αποτελούν προϊόντα κομματικής αντιπαλότητας και σκοπιμότητας, επιχειρεί να ερμηνεύσει την πολιτική ζωή και εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο δομήθηκε οργανωτικά, με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του ιδρυτή και προέδρου του κόμματος Α. Παπανδρέου.

Οι Γ. Κουκουλές και Β. Τζαννετάκος από την πλευρά τους επικεντρώνονται στις εξελίξεις στο συνδικαλισμό κατά τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ¹⁴. Περιγράφοντας με αναλυτικές λεπτομέρειες την πολιτική του ΠΑΣΟΚ και των συνδικαλιστικών του δυνάμεων κατά την περίοδο της προσπάθειας «εκδημοκρατισμού» στο συνδικαλιστικό κίνημα, εκφράζουν την απογοήτευσή τους για τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής. Σύμφωνα με την εκτίμησή τους, η ήττα των δεξιών δυνάμεων το 1981 δημιούργησε μεγάλες και βάσιμες ελπίδες για εξυγίανση, εκδημοκρατισμό και αναβάθμιση του κοινωνικοπολιτικού ρόλου του συνδικαλιστικού κινήματος. Στην αποτυχία του εγχειρήματος όμως η κυβέρνηση και οι συνδικαλιστικές της δυνάμεις έπαιξαν αρνητικό ρόλο, γεγονός που οδήγησε το συνδικαλιστικό κίνημα σε νέες

¹² Βλ. Στ. Κούλογλου, *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου: ΠΑΣΟΚ 1974-1986*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1986.

¹³ Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1988, σελ. 13.

¹⁴ Βλ. Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986: Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1986.

«εμφύλιες» διαμάχες και είχε ως αποτέλεσμα μεγάλη απογοήτευση και διάψευση των προσδοκιών για την αναγέννηση του συνδικαλιστικού κινήματος και την επανασυγκρότησή του σε νέες, υγιείς και δημοκρατικές βάσεις.

A.2) Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή των έργων που εκδόθηκαν με κάποια σχετική χρονική απόσταση, πρόκειται κυρίως για προσπάθειες που αποσκοπούν σε μια πιο συνολική αφήγηση και ερμηνεία της εποχής και των εξελίξεων που την χαρακτήρισαν, καθώς και στην ανανέωση της ματιάς πάνω σε αυτά. Στην περίπτωση αυτή κυριαρχεί η μερίδα των ακαδημαϊκών.

Πιο χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του καθηγητή Πολιτικών Επιστημών Γ. Βούλγαρη. Πρόκειται για την πιο συστηματική προσπάθεια να καλυφθεί επιστημονικά η μεταπολιτευτική περίοδος, που σύμφωνα με τον ίδιο μέχρι τώρα χαρακτηρίζεται από μια άνιση ποιοτικά και ποσοτικά βιβλιογραφική παραγωγή. Αυτό επιχειρεί να το πετύχει με τα έργα του *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990* και *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*¹⁵. Με τα έργα αυτά ο Βούλγαρης θέλει να προτείνει μια νέα ματιά στην παρουσίαση της περιόδου και στην ερμηνεία των εξελίξεων που την χαρακτήρισαν. Με βάση λοιπόν τη δική του ερμηνεία, εστιάζει την οπτική του στην ένταξη των μεταπολιτευτικών εξελίξεων σε ένα πλαίσιο που αφενός αναδεικνύει τη διαδικασία της κρίσης και απορρύθμισης του μεταπολεμικού («κεϋνσιανού») κράτους και αφετέρου σηματοδοτεί την άνοδο και κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου/νεοσυντηρητικού κύματος.

Όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ ειδικότερα, ο Βούλγαρης προτείνει το ξεπέραςμα της αντιμετώπισής του από την οπτική του «λαϊκισμού» και επιπλέον τη σχετικοποίηση της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με το φαινόμενο του «νοτιοευρωπαϊκού σοσιαλισμού» (Ισπανία, Γαλλία). Παραδεχόμενος και αυτός ότι η κατανόηση του ΠΑΣΟΚ συνιστά ένα κομβικής σημασίας ζήτημα, αποφεύγει να εμπλακεί, όπως έχει γίνει μέχρι τώρα, σε μια «ουσιολογικού» τύπου συζήτηση για το χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία του, θεωρώντας το αντίθετα ως ένα «κόμμα σε εξέλιξη» με ό,τι αυτό συνεπάγεται σε αντιφάσεις, αναθεωρήσεις, ετερογένεια. Ωστόσο, επιμένει και αυτός σε επίπεδο μεθοδολογίας να δίνει έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στο κομματικό φαινόμενο, χαρακτηρίζοντας την οικοδόμηση και την ανάπτυξη μεγάλων μαζικών

¹⁵ Βλ. Γ. Βούλγαρη, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001 και Γ. Βούλγαρη, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα, 2008. Στην ουσία, το δεύτερο βιβλίο επεκτείνει τον χρονικό ορίζοντα μέχρι και την περίοδο της διακυβέρνησης Σημίτη (2004), συνεχίζοντας από εκεί που είχε σταματήσει το πρώτο (1990).

κομμάτων ως μια μείζονα καινοτομία της μεταπολιτευτικής περιόδου, που συνδέεται σαφώς με τη δημοκρατική ομαλότητα και τον εκσυγχρονισμό¹⁶.

Σε κάθε περίπτωση, θεωρεί τη Μεταπολίτευση ως μια βαθιά τομή στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας και ως μια διακριτή περίοδο με εσωτερική ενότητα, ενώ επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι από το 1985 επέρχεται μια «αλλαγή παραδείγματος» με τη μορφή της «φιλελεύθερης στροφής», φαινόμενο που σαφώς συσχετίζεται και με ανάλογες τάσεις που παρατηρούνται σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Αντίστοιχη προσπάθεια κάλυψης της μεταπολιτευτικής περιόδου συνολικά, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο του ΠΑΣΟΚ, αποτελεί και το εγχείρημα του καθηγητή Κοινωνιολογίας Σπ. Σακελλαρόπουλου. Στο βιβλίο του με τίτλο *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*¹⁷ επιχειρεί μέσα από μια (νέο)μαρξιστική επιστημολογική προσέγγιση (Αλτουσέρ, Πουλαντζάς) να ασκήσει κριτική στις διαδεδομένες αντιλήψεις που υποστηρίζουν ότι η μεταπολιτευτική περίοδος κυριαρχείται από διαρκή και παρατεταμένη κρίση, υπεύθυνη για την οποία είναι η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Ταυτόχρονα, επιχειρεί να αντικρούσει και την άποψη ότι η άνοδος του κόμματος αυτού στην εξουσία το 1981 σηματοδότησε την κυριαρχία και εξάπλωση των φαινομένων του λαϊκισμού και των πελατειακών σχέσεων στην πολιτική ζωή. Ενώ λοιπόν το ερευνητικό του πεδίο είναι η ευρύτερη περίοδος της Μεταπολίτευσης (1974-1989), η αναλυτική και ερμηνευτική του προσπάθεια επικεντρώνεται σαφώς στην περίοδο της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, διατρέχοντας μια σειρά από ζητήματα-προβληματικές, όπως οι κοινωνικές τάξεις, η φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ, το Κράτος, η οικονομική πολιτική κλπ. Καταλήγει ότι το «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» υπήρξε μια ιδιαίτερη περίπτωση διακυβέρνησης, που τη χαρακτηρίζει ως «αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία», ενώ αντίστοιχα παραδείγματα από το εξωτερικό υπήρξαν και αυτά των Εργατικών στη Μ. Βρετανία στη μεταπολεμική περίοδο και των Γάλλων Σοσιαλιστών επί Φρ. Μιτεράν στη δεκαετία του 1980¹⁸.

Η επίσης καθηγήτρια Κοινωνιολογίας Στ. Ζαμπαρλούκου στο έργο της *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90*¹⁹ προσπαθεί να δει τις σχέσεις

¹⁶ Βλ. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, σελ. 13-23.

¹⁷ Βλ. Σπ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 2001.

¹⁸ Βλ. ό.π., σελ. 503-504.

¹⁹ Βλ. Στ. Ζαμπαρλούκου, *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997.

κράτους και μισθωτής εργασίας μέσα από μια συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής με ανάλογες περιπτώσεις χωρών που κατά την ίδια περίπου χρονική περίοδο βίωσαν μια μετάβαση από αυταρχικά σε δημοκρατικά καθεστώτα (Ισπανία, Πορτογαλία). Στόχος της είναι να αναδειχθούν οι παράγοντες εκείνοι που επηρεάζουν τις σχέσεις κράτους-μισθωτής εργασίας σε σχέση με το φαινόμενο του κρατικού κορπορατισμού, με άλλα λόγια να δει ποιά είναι η επίδραση της δημοκρατίας στο κρατικό κορπορατιστικό φαινόμενο²⁰. Χρησιμοποιώντας τα αναλυτικά εργαλεία του «κρατικού κορπορατισμού» και της «ομάδας συμφερόντων», επιχειρεί να ανιχνεύσει τους παράγοντες εκείνους («μεταβλητές») που, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, οδήγησαν στην Ελλάδα στη διατήρηση του φαινομένου του κρατικού κορπορατισμού κατά τη Μεταπολίτευση.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Ζαμπαρλούκου η Ελλάδα συνιστά μια εξαίρεση σε σχέση με την πορεία των σχέσεων κράτους και ομάδων συμφερόντων, καθώς μετά το 1974 και την αποκατάσταση της δημοκρατίας επιβίωσαν πρακτικές που θυμίζουν κρατικό κορπορατισμό²¹. Σύμφωνα με το γενικό της σχήμα, η επιβίωση ενός «ιδιότυπου κρατικού κορπορατισμού» στη μεταπολιτευτική Ελλάδα είναι αποτέλεσμα της παράλληλης επενέργειας δύο μεταβλητών: αφενός η αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας οδήγησε σε εξασθένηση του ισχύοντος μέχρι τότε (από το 1936) κρατικού κορπορατισμού, από την άλλη όμως η απουσία εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος κατά τη μετάβαση αυτή, το κρίσιμο διάστημα του καλοκαιριού του 1974, συνέβαλε στη διαίωνιση του κορπορατιστικού φαινομένου, με μια «ιδιότυπη» όμως μορφή²².

Δεν λείπουν όμως και συγγραφικές προσπάθειες που με έναν πιο αφηγηματικό και ανάλαφρο τρόπο επιχειρούν να μεταφέρουν μια προσωπική-βιοματική εικόνα. Πιο πρόσφατο παράδειγμα, αυτό του δημοσιογράφου μεγάλης καθημερινής εφημερίδας Α. Καρακούση. Το βιβλίο του με τίτλο *Μετέωρη Χώρα. Από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, αποτελεί μια σύντομη παρουσίαση της μεταπολιτευτικής περιόδου, με συχνές αναφορές σε πρόσωπα και καταστάσεις

²⁰ Βλ. ό.π., σελ. 21-22. Με τον όρο «κρατικός κορπορατισμός» εννοεί την ύπαρξη συγκεντρωτικά οργανωμένων ομάδων συμφερόντων που ελέγχονται από το κράτος, βλ. ό.π., σελ. 23.

²¹ Κατά τη Ζαμπαρλούκου, η κεντρική εξουσία διατήρησε τη δυνατότητά της να παρεμβαίνει στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ και να την ελέγχει κυρίως μέσω της οικονομικής εξάρτησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων από το κράτος και του θεσμικού πλαισίου για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, βλ. ό.π. σελ. 22-24.

²² Βλ. ό.π., σελ. 29. Σύμφωνα με τη Ζαμπαρλούκου, το φαινόμενο αυτό διατηρείται μέχρι το 1989-1990.

που χαρακτήρισαν την περίοδο και κυριάρχησαν στην πολιτική και οικονομική ζωή²³. Η περιγραφή αυτή περιέχει έντονα την προσωπική ματιά του συγγραφέα και είναι εμπλουτισμένη με πλήθος σχολίων και με ένα λογοτεχνίζον ύφος.

Οι περιπτώσεις των Γ. Καραμπελιά και Α. Ελεφάντη, βρίσκονται μάλλον στο όριο, στο μεταίχμιο μεταξύ των δύο παραπάνω περιπτώσεων, δηλαδή της διαπραγμάτευσης του ΠΑΣΟΚ και της εποχής του στη συγχρονία και μιας μελέτης εκ των υστέρων.

Στην έναρξη μιας μεταβατικής χρονικής συγκυρίας (1988), ο Γ. Καραμπελιάς προτείνει τη δική του ανάγνωση της μεταπολιτευτικής τομής²⁴. Αποδίδοντας στην ελληνική κοινωνία κάποια ειδικά χαρακτηριστικά («ελληνική ιδιαιτερότητα»), θεωρεί την κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ ως αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, όπως αυτή διαμορφώθηκε από το 1974. Από την άποψη αυτή, το ΠΑΣΟΚ εντάσσεται μεν στην Αριστερά, αλλά ταυτόχρονα *«αποτελεί μια ιδιαίτερη, μικροαστικά χρωματισμένη, έκφραση του σοσιαλιστικού ή σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος»*²⁵, δηλαδή διακρίνεται σαφώς ως πόλος από την κομμουνιστική αριστερά. Σύμφωνα με τον ίδιο, η επιτυχία του συνδέεται με το γεγονός ότι κατάφερε να συγκροτήσει και να εκφράσει καλύτερα από τα άλλα αριστερά κόμματα μια ιδιόμορφη, ανομοιογενή και ετερογενή κοινωνική συμμαχία (οι «μη προνομιούχοι»). Αυτό έγινε όμως με πεδίο αναφοράς αποκλειστικά το κράτος, δηλαδή με όρους κατάληψης και διαχείρισης της κρατικής εξουσίας, γεγονός που αφείρεσε κάθε προοπτική συλλογικής αυτονομίας και κοινωνικού μετασχηματισμού. Ταυτόχρονα, ο έντονα μικροαστικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας (οι «μικρομεσαίοι»), που έβρισκε αντίστοιχη αντανάκλαση και στην κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ, και η αποκλειστικά κρατικιστική διαχείριση της εξουσίας συντήρησε και διόγκωσε τον έντονα παρασιτικό και γραφειοκρατικό τρόπο λειτουργίας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και τη συγκέντρωση της εξουσίας στα αντίστοιχα στρώματα. Μπροστά σε αυτές τις αντιφάσεις και την κρίση που τη συνόδευσε, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεν έδειξε ικανή να διαμορφώσει μια ηγεμονική στρατηγική, με αποτέλεσμα η κρίση να επεκταθεί στο σύνολο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής και να μετατραπεί από το β' μισό της δεκαετίας σε μια «αδιέξοδη κρίση».

²³ Βλ. Α. Καρακούσης, *Μετέωρη Χώρα. Από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1974-2005)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006.

²⁴ Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα, 1988.

Ιδιαίτερα βλ. τα μέρη III-V, σελ. 111-386.

²⁵ Ο.π., σελ. 232.

Ο Α. Ελεφάντης εκδίδει το βιβλίο *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*²⁶ στις αρχές της νέας δεκαετίας (1991) και επιχειρεί να αναλύσει και να αξιολογήσει το φαινόμενο του ΠΑΣΟΚ με εργαλείο τον πολιτικό όρο «λαϊκισμός»²⁷. Στο έργο αυτό ο συγγραφέας φιλοδοξεί να περιγράψει το πλαίσιο, τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις μέσα στις οποίες άνησε και κυριάρχησε κατά τη Μεταπολίτευση το φαινόμενο του λαϊκισμού. Κύριος φορέας του τελευταίου υπήρξε το ΠΑΣΟΚ. Έτσι, παρουσιάζεται αναλυτικά η γένεση και η εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ ως «λαϊκιστικό κόμμα». Κύρια χαρακτηριστικά και πηγές του λαϊκισμού του είναι: ο προσωποπαγής και αρχηγικός του χαρακτήρας με τη μεσσιανική παρουσία του Α. Παπανδρέου, η αυστηρή (σταλινικού τύπου) οργανωτική του ιεραρχία, ο οργανωτικός του ακτιβισμός, αποκλειστικό σημείο αναφοράς του οποίου είναι ο αρχηγός του κόμματος, η εγκόλπωση στο ιδεολογικό επίπεδο της κοινωνικής κινητικότητας της εποχής και η πετυχημένη ιδεολογική έκφραση του «μικροαστικού ριζοσπαστισμού». Παράλληλα, ο Ελεφάντης προχωρά και σε μια συντριπτική κριτική των βασικών ιδεολογικών σχημάτων του ΠΑΣΟΚ: τη θεωρία «μητρόπολη-περιφέρεια», τις αναλύσεις του Α. Παπανδρέου περί «κατεστημένου» και «μη προνομιούχων» στρωμάτων και τη ρητορική του κόμματος περί σοσιαλισμού. Στη συνέχεια προχωρά σε μια κριτική του κυβερνητικού έργου του ΠΑΣΟΚ²⁸, για να καταλήξει ότι η συνεχόμενη διάσταση μεταξύ της σοσιαλιστικής του ρητορικής και της κυβερνητικής του πρακτικής πιστοποιεί ότι επρόκειτο τελικά για ιδεολογήματα που εντάσσονται πλήρως στο πεδίο της αστικής ιδεολογίας και αστικής πολιτικής πρακτικής, δηλαδή σύμφωνα με τον ορισμό του Ελεφάντη καθαρά λαϊκιστικά.

Β) Σε ένα άλλο επίπεδο, λειτουργεί και ένας διαφορετικός διαχωρισμός της βιβλιογραφικής παραγωγής διαχρονικά. Από τη μια βρίσκουμε εργασίες που αφορούν συγκεκριμένα/αποκλειστικά το κόμμα του ΠΑΣΟΚ και την πολιτική της κυβέρνησης του Α. Παπανδρέου τη δεκαετία του '80 (B1). Από την άλλη, μπορούμε να ξεχωρίσουμε δουλειές που επικεντρώνονται στην ανάδειξη επιμέρους ζητημάτων της περιόδου. Πρόκειται για μονογραφίες και έρευνες σχετικά με κάποια γενικά ή ειδικότερα στοιχεία της εποχής, που δομούνται γύρω από κάποιους συγκεκριμένους

²⁶ Βλ. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991.

²⁷ Σύμφωνα με τον Ελεφάντη, ο λαϊκισμός είναι «ιδεολογία των αστών που ανέβαιναν στην εξουσία, ιδεολογία εξουσίας, ιδεολογία που φτιάχνεται από τα πάνω και επιβάλλεται, μέσα σε μια ευνοϊκή συγκυρία, στους κάτω», ό.π., σελ. 13.

²⁸ Στα θετικά μέτρα περιλαμβάνονται η ψήφιση του συνδικαλιστικού νόμου 1264/82, η κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων, η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου κ.ά., βλ. ό.π., σελ. 215-218.

άξονες και αναδεικνύουν κάποιες ιδιαίτερες πτυχές/θεματικές (B2). Και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις πρόκειται για βιβλιογραφική παραγωγή σχεδόν αποκλειστικά ακαδημαϊκού περιεχομένου και απεύθυνσης.

B1) Το 1981, χρονιά ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, εκδόθηκε ο συλλογικός τόμος *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, σε επιμέλεια Π. Παπασαραντόπουλου²⁹. Εκεί περιλαμβάνονταν κείμενα ακαδημαϊκών και πολιτικών που είχαν αντληθεί από διάφορες πηγές (τύπος, συνέδρια, σεμινάρια κλπ.) και που επιχειρούσαν να διαμορφώσουν μια εικόνα πάνω στις σχέσεις του κόμματος αυτού σχετικά με μια σειρά από ζητήματα. Το ενδιαφέρον του τόμου είναι ότι περιείχε συμβολές τόσο από οργανικούς διανοούμενους και γενικά υποστηρικτές του ΠΑΣΟΚ (π.χ. Μ. Νικολινάκος), όσο και από εκπροσώπους της αντίπαλης πολιτικής πλευράς (Α. Ανδριανόπουλος, Γ. Λούλης), γεγονός που προσδίδει στο έργο το χαρακτήρα ενός ζωντανού πεδίου διαλόγου και αντιπαράθεσης. Ζητήματα που απασχολούν τους συμμετέχοντες είναι, μεταξύ άλλων, οι θεωρητικές αναφορές-σχήματα του ΠΑΣΟΚ και του Α. Παπανδρέου ειδικότερα, το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο της δημιουργίας και ανάπτυξης του ΠΑΣΟΚ, η πολιτική του φυσιογνωμία και φιλοσοφία και το πρόγραμμα που προτείνει ως λύση στα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδας. Πρόκειται για την πρώτη απόπειρα συνολικής εξέτασης του νέου κόμματος, αφού επιχειρεί να αναδείξει ένα πλήθος διαστάσεων (θεωρία, οικονομία, πολιτική) μέσα από διάφορες και αντιτιθέμενες προσεγγίσεις, πολιτικά στρατόπεδα και αντιλήψεις.

Την επόμενη δεκαετία εκδόθηκε ένας παρόμοιος συλλογικός τόμος σε επιμέλεια Σπ. Παπασπηλιόπουλου, με παρόμοιο τίτλο, και μάλιστα σε μια επίσης συμβολική χρονιά, το 1996 (έτος θανάτου του Α. Παπανδρέου)³⁰. Στην περίπτωση αυτή, οι συμβολές είχαν έναν πιο απολογιστικό χαρακτήρα. Πρόκειται για άρθρα που έχουν αντληθεί από τον τύπο και περιστρέφονται κυρίως γύρω από ζητήματα οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ. Σε σχέση με τον προηγούμενο τόμο που είδαμε παραπάνω, εδώ βλέπουμε πως, παρ' ότι εκπροσωπούνται και απόψεις φορέων αντίπαλων πολιτικών χώρων, η στενή πολιτική-κομματική αντιπαράθεση υποχωρεί μπροστά σε μια πιο «ακαδημαϊκού» τύπου συζήτηση για την παρατεινόμενη οικονομική κρίση, τις ευθύνες του ΠΑΣΟΚ, την ελληνική οικονομία και το ελληνικό μοντέλο ανάπτυξης γενικότερα.

²⁹ Βλ. Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1981.

³⁰ Βλ. Σπ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Ι. Σίδερης, Αθήνα, 1996.

Σε αντίθεση λοιπόν με τον τόμο του 1981, που επιχειρούσε να διαβλέψει την προοπτική που ανοιγόταν από την πολιτική αλλαγή της χρονιάς εκείνης, ο τόμος του 1996 έκανε μια, μάλλον πικρή, συνολική αποτίμηση κοιτώντας πίσω προς την περίοδο που έδειχνε να κλείνει, υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι η οικονομική κρίση, πέρα από την ελληνική κοινωνία, άλλαξε ριζικά και τον προσανατολισμό του ΠΑΣΟΚ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο, αντίστοιχες αποτιμήσεις έγιναν και από πρόσωπα που προέρχονταν από το ΠΑΣΟΚ και είχαν βρεθεί εν τω μεταξύ εκτός κόμματος. Στην περίπτωση αυτή, η κριτική γίνεται εκ των έσω και περιλαμβάνει κατηγορίες για «γραφειοκρατικοποίηση», «παρακμή», «εκφυλισμό», «έλλειψη θεωρητικής συγκρότησης», «κρατικοποίηση», «σοσιαλφιλελευθερισμό» κλπ³¹. Αφορούν ειδικότερα τις επιπτώσεις από την κυβερνητική εμπειρία του κόμματος και τις συνέπειες που είχε η ανάληψη και διαχείριση της κρατικής εξουσίας στο χαρακτήρα και την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος.

B2) Ο καθηγητής Κοινωνιολογίας Α. Μοσχονάς στο έργο του *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα: Η περίπτωση της Ελλάδας*, επιχειρεί μια ταξική ανάλυση εστιάζοντας στα μικροαστικά στρώματα και το ρόλο που διαδραμάτισαν τα θεσμικά όργανα εκπροσώπησής τους στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '80. Στο έργο αυτό παρουσιάζονται και σχολιάζονται ζητήματα όπως οι εξελίξεις στις επαγγελματικές τους οργανώσεις, η δράση των συνδικαλιστικών παρατάξεων, η στρατηγική κομμάτων και άλλων φορέων (π.χ. ΣΕΒ) κ.ά.³².

Στα τέλη της δεκαετίας, εκδίδεται υπό τον καθηγητή Πολιτικών Επιστημών Γ. Μαυρογορδάτο και μια άλλη έρευνα σχετικά με τις επαγγελματικές οργανώσεις³³. Εκεί γίνονται ειδικές αναφορές σε μια σειρά από στρώματα (έμποροι, μισθωτοί, αγρότες, επιχειρηματίες κλπ.), τα οποία νοούνται ως «οργανωμένα συμφέροντα», και παρουσιάζεται διαχρονικά η εξέλιξη και η πορεία των θεσμικών τους οργάνων. Ειδικότερα, στο κεφάλαιο που αφορά τους μισθωτούς³⁴, επιχειρείται μια ανάλυση και ιστορική επισκόπηση με βάση κάποιες «ιδιαιτερότητες» του ελληνικού εργατικού

³¹ Βλ. Μ. Χαραλαμπίδης, *ΠΑΣΟΚ 1974-1998: Ιδέες-αρχές και γραφειοκρατία*, Γόρδιος, Αθήνα, 1998, Σ. Κωστόπουλος, *Η προδομένη Αλλαγή: Η μεγάλη στροφή προς το ρεαλισμό*, τ. Α, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.

³² Βλ. Α. Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, ιδιαίτερα σελ. 201 κ.ε.

³³ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988.

³⁴ Βλ. ό.π., σελ. 91-136.

κινήματος (πολυδιάσπαση, δομικές ιδιομορφίες), σε μια προσπάθεια να δοθεί μια εξήγηση στην υφιστάμενη κρίση και δυσλειτουργία των οργανώσεων που αποτελούν το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και να δειχθεί ότι η σχέση του τελευταίου με το κράτος εντάσσεται στο φαινόμενο του κρατικού κορπορατισμού. Στο επίκεντρο βρίσκεται η ΓΣΕΕ και οι συγκρούσεις γύρω από αυτήν για τον έλεγχο της από τις συνδικαλιστικές-κομματικές παρατάξεις και το κράτος.

Ο επίσης καθηγητής Πολιτικών Επιστημών Π. Δημητράς κάνει μια αναλυτική παρουσίαση της πολιτικής σκηνής και των κομματικών σχηματισμών³⁵. Αναφέρεται μεταξύ άλλων με λεπτομερή τρόπο σε κάθε κόμμα, περιγράφοντας τις συνθήκες ίδρυσής του, το ιδεολογικό του πρόγραμμα, τις θεωρητικές τους αναφορές, τα εκλογικά του αποτελέσματα, την εσωτερική του εξέλιξη κλπ. Όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ ειδικότερα, η ανάλυση εστιάζει στα ιδιότυπα χαρακτηριστικά του, στον αρχηγό του, στις εσωτερικές του κρίσεις, συγκρούσεις και διασπάσεις, στις ιδεολογικές του αρχές και το «λαϊκιστικό» του χαρακτήρα. Τέλος, ο συγγραφέας κάνει και έναν απολογισμό της διακυβέρνησής του, σημειώνοντας ότι τα μεγαλύτερα αρνητικά στοιχεία αφορούσαν την εισοδηματική του πολιτική και την πολιτική του στη δημόσια διοίκηση³⁶.

Η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης εκδίδει στα μέσα της δεκαετίας του '90 έναν συλλογικό τόμο που βασίζεται σε ένα συνέδριο που είχε διοργανώσει με τίτλο *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*³⁷, με αφορμή τη συμπλήρωση εικοσαετίας από τη Μεταπολίτευση («Γ' Ελληνική Δημοκρατία»). Στόχος του τόμου ήταν «να επιχειρήσει μια πρώτη αποτίμηση της ποιότητας και της λειτουργίας των θεσμών της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας»³⁸, αφού σύμφωνα με τους διοργανωτές του συνεδρίου η περίοδος 1995-1996 συνιστούσε το «τέλος μιας εποχής» και την απαρχή ενός «νέου κύκλου» για τη μεταπολιτευτική Ελλάδα.

Ο τόμος αυτός περιέχει μελέτες σε σχέση με τη λειτουργία κάποιων επιμέρους θεσμικών πτυχών του δημοκρατικού πολιτεύματος, που εντάσσονται σε ένα συγκριτικό πλαίσιο με άλλες χώρες. Πάνω σε αυτήν τη γενική προβληματική,

³⁵ Βλ. Π. Δημητράς, *Πολιτικός περίγυρος, κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα*, τ. Α, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα, 1991.

³⁶ Βλ. ό.π., σελ. 163-184.

³⁷ Βλ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (επιμ. Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996.

³⁸ Ο.π., σελ. 25.

περιλαμβάνονται κείμενα συγκριτικού και θεωρητικού περιεχομένου (για τη δημοκρατία, τη σχέση οικονομίας και ποιότητας της δημοκρατίας, τη σχέση δημοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης), μελέτες για τη σχέση θεσμών και κοινωνικών ομάδων με το κράτος και τα κόμματα (συνδικαλιστικό κίνημα, κινήματα πολιτών, συνταγματική αναθεώρηση, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, εκκλησία-εκκοσμίκευση), καθώς και κείμενα πολιτικής θεωρίας (έννοια της δημοκρατίας και της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας ειδικότερα).

Στον τόμο περιλαμβάνεται και ένα άρθρο της Σ. Ζαμπαρλούκου σχετικά με το συνδικαλιστικό κίνημα και τον κρατικό παρεμβατισμό κατά τη μεταπολίτευση, όπου συμπυκνώνει την προβληματική και τα συμπεράσματά της περί της ιδιομορφίας της ελληνικής περίπτωσης («ιδιότυπος κρατικός κορπορατισμός»), όπως τα είδαμε και προηγουμένως³⁹.

Δυστυχώς, σύγχρονες ερευνητικές δουλειές που να επιχειρούν να αναδείξουν κάποιες ιδιαίτερες πτυχές της περιόδου ως κεντρική θεματική είναι σπάνιες προς το παρόν. Ωστόσο, φαίνεται πως αρχίζει σπαραχτικά να συγκροτείται ένα όψιμο ενδιαφέρον για τη Μεταπολίτευση. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται και από το θέμα του 10^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα που διεξήχθη στο Πάντειο Πανεπιστήμιο μεταξύ 18 και 21 Μαΐου του 2005 με τίτλο «Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα, 1974-2004»⁴⁰.

Πέραν τούτου όμως, εξακολουθούν να είναι απελπιστικά λίγες και μεμονωμένες οι επιστημονικές εργασίες-μελέτες που αποσκοπούν στο να εστιάσουν σε συγκεκριμένες πτυχές της κοινωνικής, πολιτικής και συνδικαλιστικής ζωής της περιόδου⁴¹.

Ταυτόχρονα, η περίπτωση του Συνεδρίου του Ιδρύματος Σ. Καράγιωργα δείχνει και τη σημαντική έλλειψη μιας ιστορικής άποψης πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα⁴².

³⁹ Βλ. Στ. Ζαμπαρλούκου, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», ό.π., σελ. 91-118.

⁴⁰ Για τις εισηγήσεις του συνεδρίου βλ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα, 1974-2004*, Αθήνα, 2007.

⁴¹ Μια από αυτές αποτελεί και η διδακτορική εργασία του Ευστ. Καρατζογιάννη με τίτλο «Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: Το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ», που εκπονήθηκε το 1999 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο με επιβλέπουσα καθηγήτρια την Κούλα Κασιμάτη. Το κείμενο υπάρχει σε ηλεκτρονική μορφή στην ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης, <http://thesis.ekt.gr/content/index.jsp?id=11985&lang=el>. Επίσης, ένα από τα φαινόμενα που χρίζουν μελέτης και τεκμηρίωσης, η δράση της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και του ένοπλου αντάρτικου πόλεων κατά τη Μεταπολίτευση, παρουσιάζεται στο George Kassimeris, «Junta by Another Name? The 1974 *Metapolitefsi* and the Greek Extra-parliamentary Left», *Journal of Contemporary History*, vol. 40(4), p. 745-762.

Μια γρήγορη ματιά στις συμμετοχές δείχνει ότι η απουσία των εκπροσώπων της ιστορικής επιστήμης είναι χαρακτηριστική: η συντριπτική πλειοψηφία των εισηγητών προερχόταν από το χώρο της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας, των οικονομικών επιστημών και της νομικής-εργατικού δικαίου. Το παραπάνω φαινόμενο, ακόμα κι αν δικαιολογείται εν μέρει από τις επιστημονικές κατευθύνσεις που χαρακτηρίζουν τους διοργανωτές (Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα) και από τον ακαδημαϊκό χώρο στον οποίο έλαβε χώρα το Συνέδριο (Πάντειος), πιστοποιεί τη σημαντική υστέρηση που χαρακτηρίζει τον ιστορικό κλάδο στο θέμα της μελέτης της μεταπολιτευτικής περιόδου, σε σύγκριση με αυτούς με τους οποίους παραδοσιακά συνδιαλέγεται ή/και αντιπαρατίθεται. Η αναγνώριση αυτού του γεγονότος λειτούργησε για τον γράφοντα και ως ένα επιπλέον κίνητρο στην απόφαση για την ενασχόλησή του με τις εργασιακές σχέσεις στη δεκαετία του 1980, με τη μορφή της πτυχιακής εργασίας.

Στόχοι και διάρθρωση της εργασίας

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα γίνει μια αναλυτική παρουσίαση των βασικότερων πτυχών της εργατικής πολιτικής που ακολούθησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη της περίοδο (1981-1985). Αυτό επιλέχθηκε να γίνει μέσα από το πρίσμα κάποιων νομοθετημάτων που προώθησε και ψήφισε η κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου. Με βάση κάποια συγκεκριμένα μείζονα νομοσχέδια και τη συζήτησή τους στη Βουλή κατά τη διαδικασία ψήφισής τους θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε το κλίμα της εποχής, να δούμε τη δημόσια συζήτηση και αντιπαράθεση μέσα από τον τύπο (εφημερίδες και περιοδικά), να ερμηνεύσουμε κάποιες επιλογές και, τέλος, να κάνουμε μια πρώτη κριτική αποτίμηση των στόχων και των αποτελεσμάτων της πολιτικής αυτής. Όπως διαφαίνεται ίσως από το παραπάνω σχήμα, σκοπός δεν είναι μια νομικίστικη προσέγγιση, αλλά μια πιο πολυεπίπεδη που προσπαθεί να ενσωματώσει παράγοντες πολιτικούς, ιδεολογικούς, οικονομικούς κλπ. στην ανάλυση και την ερμηνεία.

Οπωσδήποτε οι αδυναμίες μιας τέτοιας προσέγγισης είναι πολλές. Είναι σαφές ότι αυτό που φωτίζεται έτσι είναι μόνο η μια πλευρά του νομίσματος: το τελικό κείμενο του νομοσχεδίου και οι βασικές αρχές και επιδιώξεις που το χαρακτηρίζουν. Λείπουν

⁴² Η έλλειψη αυτή πραγματικά εντυπωσιάζει αν ληφθεί υπόψιν ότι και στη σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση που προηγήθηκε αναφορικά με την ευρύτερη μεταπολιτευτική περίοδο απουσιάζουν εντελώς οι ιστορικοί.

λοιπόν τα στοιχεία αυτά που θα φωτίσουν διαδικασίες και μηχανισμούς που μένουν εκτός δημοσιότητας και περιέχουν μια εξίσου μεγάλη σημασία για τον ιστορικό: π.χ. ποιοί αποτελούν τις νομοπαρασκευαστικές επιτροπές, ποιοί είναι οι εμπνευστές-καθοδηγητές των νομοσχεδίων, από πού αυτά αντλούν την ιδεολογικοπολιτική τους επιρροή κλπ.

Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του συνδικαλιστικού κινήματος. Στην εργασία που ακολουθεί γίνεται λόγος κυρίως για τις εξωτερικές-δημόσιες εκφράσεις των συνδικαλιστικών παρατάξεων και οργανώσεων, δηλαδή η εστίαση γίνεται στις επίσημες εμφανίσεις και κινήσεις.

Ταυτόχρονα με τις παραπάνω αδυναμίες και ελλείψεις, απουσιάζει και μια εξίσου σημαντική διάσταση, που έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο υποδέχτηκαν, βίωσαν και αξιολόγησαν τα στρώματα των μισθωτών τις κυβερνητικές νομοθετικές πρωτοβουλίες και τον αντίκτυπο που είχαν αυτές στην καθημερινή τους ζωή και την εργασιακή τους εμπειρία. Δεδομένων των παραπάνω, έγινε προσπάθεια ώστε η παρούσα εργασία να ξεφύγει από τον κίνδυνο να καταλήξει σε μια άνευρη αφήγηση του τύπου «θεσμική ιστορία».

Η συμπλήρωση (ή και αναθεώρηση) της εικόνας με τις διαστάσεις που λείπουν θα συνεπαγόταν βεβαίως ανάλογη διόγκωση του μεγέθους της εργασίας και περισσότερο χρόνο για τη συλλογή και επεξεργασία του υλικού. Ωστόσο, θα πρέπει κανείς να υπογραμμίσει και μια σειρά από σοβαρά εξωγενή εμπόδια για κάτι τέτοιο: η πρόσβαση στα κομματικά αρχεία είναι συχνά από δύσκολη ως αδύνατη, ενώ τα ίδια και χειρότερα ισχύουν στην περίπτωση των συνδικαλιστικών παρατάξεων και της ίδιας της ΓΣΕΕ. Το γεγονός αυτό λειτούργησε εξίσου αποθαρρυντικά για την προσπάθεια εισαγωγής και αυτής της διάστασης, έστω ενδεικτικά, στην παρούσα εργασία.

Σε κάθε περίπτωση, και παρά τα πολλά μειονεκτήματα, η μεθοδολογία που επιλέχθηκε και ακολουθήθηκε συμπεριλαμβάνει μια ποικιλία πηγών που εξασφαλίζει τουλάχιστον ένα ελάχιστο εγγυήσεων αναφορικά με την κάλυψη των βασικών στόχων της εργασίας: την παρουσίαση και κριτική αποτίμηση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80. Η συστηματική παρουσίαση και ανάλυση της εισαγωγής νέων θεσμικών μορφωμάτων και της κοινωνικής, πολιτικής και συνδικαλιστικής διαμάχης που τα συνόδευσε μέσα από τα ίδια τα νομικά κείμενα (νομοσχέδια-εισηγητικές εκθέσεις, νόμοι), τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή (πρακτικά συνεδριάσεων), τον ημερήσιο

και περιοδικό τύπο (κομματικό, συνδικαλιστικό, νομικό, πολιτικό, οικονομικό) και τη στάση των συνδικαλιστικών δυνάμεων παρέχουν, αν μη τι άλλο, ένα αρκετά επαρκές και ευρύ πεδίο εποπτείας και ελέγχου. Ταυτόχρονα, η πολλαπλότητα αυτή των πηγών εξασφάλισε και τη δυνατότητα για την απαραίτητη σύγκριση του περιεχομένου τους και την κριτική στάση απέναντί τους. Φυσικά, το αν και κατά πόσο τα παραπάνω πραγματοποιήθηκαν σε επαρκή βαθμό μένει να κριθεί.

Ωστόσο, επειδή ο λόγος είναι περί «εργατικής πολιτικής» θα πρέπει να γίνουν και κάποιες περαιτέρω διευκρινήσεις. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, λείπουν από την εργασία κάποιες βασικές πτυχές κάθε πολιτικής που σχετίζεται με τη μισθωτή εργασία: η εισοδηματική πολιτική και η διευθέτηση του εργάσιμου χρόνου. Οι ελλείψεις αυτές είναι πολύ σημαντικές στην προκειμένη περίπτωση, αφού είναι γνωστό πως από τις σημαντικότερες «παρακαταθήκες» της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ υπήρξαν η γενναιόδωρη εισοδηματική πολιτική (1981-1983) και η επέκταση του οκτάωρου-πενθήμερου για τους μισθωτούς.

Η επιλογή της «παράλειψης» των παραπάνω υπήρξε συνειδητή και αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης λογικής που διέπει την εργασία. Στόχος της εργασίας είναι να επικεντρωθεί σε μια συγκεκριμένη διάσταση της εργατικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, στο βαθμό που αυτή είχε τη φιλοδοξία να καινοτομήσει και να λειτουργήσει ως «υπέρβαση». Έτσι λοιπόν, τα νομοθετήματα που παρουσιάζονται είναι αυτά που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επιχείρησαν να υπηρετήσουν ένα συγκεκριμένο και ευρύτατο πρόταγμα: τον «εκδημοκρατισμό» και την «(εργατική) συμμετοχή». Με βάση αυτά λοιπόν, θα εξεταστούν κυρίως κάποιες μείζονες νομοθετικές προσπάθειες για την εισαγωγή και εφαρμογή στους χώρους παραγωγής και το συνδικαλιστικό κίνημα κάποιων νέων θεσμών, οργάνων, διαδικασιών, δομών και ρυθμίσεων. Σκοπός των παραπάνω υπήρξε σε γενικές γραμμές η θεσμική αναβάθμιση του ρόλου των εργαζομένων και των εκπροσώπων τους στην παραγωγική διαδικασία. Στη σχετική πολιτική ορολογία της εποχής οι κινήσεις αυτές συσχετίστηκαν με όρους όπως «αυτοδιαχείριση», «συμμετοχή», «συνδιοίκηση» κλπ. και έγιναν αντικείμενο σφοδρών ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων. Η θεσμική αυτή αναβάθμιση του ρόλου και του ειδικού βάρους των εργαζομένων στο εσωτερικό των χώρων παραγωγής («συμμετοχή») και οι προσπάθειες για ανατροπή των μεταπολεμικών συσχετισμών δύναμης στο εσωτερικό των συνδικαλιστικών οργανώσεων («εκδημοκρατισμός») συνιστούσαν κινήσεις που γίνονταν αντιληπτές από τις διάφορες πλευρές με πολύ διαφορετικούς και αντικρουόμενους τρόπους: άλλοι

θεωρούσαν την πολιτική αυτή ως μια απόπειρα εξολόθρευσης του ιδιωτικού τομέα, άλλοι ως μέρος («στάδιο») μιας μακροχρόνιας μεταβατικής περιόδου προς το σοσιαλισμό, άλλοι μια ανώδυνη για την εργοδοσία προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό και την καλύτερη διαχείριση του καπιταλιστικού συστήματος στην Ελλάδα για την έξοδο από την κρίση.

Η σχετική συζήτηση που συνοδεύει το κάθε νομοσχέδιο αφορά λοιπόν τόσο τις επιμέρους, εσωτερικές του πτυχές, αλλά ταυτόχρονα αναπαράγει με σχεδόν ταυτόσημο τρόπο τη γενικότερη διαμάχη περί «ιδιωτικής πρωτοβουλίας», «εργατικής συμμετοχής» κλπ. Με αφορμή κάθε νέο νομοσχέδιο που εισάγει θεσμούς και διαδικασίες συμμετοχής και συνδιοίκησης ξεσπά και μια νέα διαμάχη. Οι όροι αυτής της διαμάχης, το περιεχόμενό της, οι τρόποι με τους οποίους αυτή διεξάχθηκε, η διάταξη των δυνάμεων και οι ανακατατάξεις τους, όλα αυτά θα γίνουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης στα κεφάλαια που ακολουθούν.

Στο **Πρώτο Μέρος** θα γίνει μια εκτενής αναφορά στο οικονομικό πλαίσιο και την απασχόληση στη μεταπολιτευτική περίοδο, με ιδιαίτερη έμφαση στη δεκαετία του 1980. Θα εξεταστούν διάφορα οικονομικά μεγέθη και θα δοθεί μια εικόνα των διαστάσεων που είχε λάβει η οικονομική κρίση στην Ελλάδα (κεφάλαιο 1). Στη συνέχεια θα γίνει μια παρουσίαση κάποιων βασικών στοιχείων που σχετίζονται με την απασχόληση και την ανεργία στην Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο (κεφάλαιο 2). Η παρουσίαση των παραπάνω είναι αναγκαία, ούτως ώστε να καταστεί δυνατό να ενταχθεί με τον καλύτερο τρόπο η εργατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ στο πλαίσιο και τις συνθήκες της εποχής και του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ειδικότερα. Θα γίνει έτσι καλύτερα κατανοητό ότι η περίοδος αυτή υπήρξε μια εποχή με έντονες ανακατατάξεις στο κοινωνικό πεδίο, μεγάλη κινητικότητα και πλούσιες ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις. Τα φαινόμενα αυτά υπήρξαν απότοκα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, της οικονομικής κρίσης των τελών της δεκαετίας του '70 και της ταξικής πάλης που αναπτύχθηκε στις συνθήκες αυτές.

Το **Δεύτερο Μέρος** περιλαμβάνει τα συγκεκριμένα νομοθετήματα που επιχείρησαν να εισαγάγουν τις θεσμικές ρυθμίσεις εκείνες που θα επέτρεπαν την αναβάθμιση του ρόλου της μισθωτής εργασίας και την αναγέννηση του συνδικαλιστικού κινήματος με τον εκδημοκρατισμό.

Στο 3^ο κεφάλαιο θα εξεταστεί ο νόμος-πλαίσιο 1264/82 που έθεσε τις βάσεις για το λεγόμενο «εκδημοκρατισμό» του συνδικαλιστικού κινήματος, ενώ επιχείρησε και

μια πρώτη ενίσχυση της θέσης των οργανωμένων δυνάμεων της εργασίας στους χώρους δουλειάς. Ο νόμος 1264/82 αποτέλεσε την αφετηρία για την αποκαθήλωση και περιθωριοποίηση των συνδικαλιστικών ηγεσιών που είχαν συνδεθεί με την προηγούμενη δεξιά διακυβέρνηση και το μεταπολεμικό σύστημα, που χαρακτηριζόταν ως «πατερναλισμός», «εργατοπατερισμός» κλπ.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά σε μια από τις θεμελιώδεις νομοθετικές πρωτοβουλίες του ΠΑΣΟΚ, το ν. 1365/83 για την «κοινωνικοποίηση» των ΔΕΚΟ. Ο νόμος αυτός υπήρξε το εφελτήριο σκληρών συγκρούσεων, ενώ έθεσε σε κίνδυνο και την εσωτερική συνοχή του κυβερνώντος κόμματος, με αφορμή την αντίδραση μεγάλου μέρους της εργατικής του βάσης σε κάποια από τα βασικά του σημεία (άρθρο 4).

Στο κεφάλαιο 5 θα παρουσιαστεί η προσπάθεια εισαγωγής κάποιων θεσμών εργατικής συμμετοχής σε επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα με τη θέσπιση Εποπτικών Συμβουλίων στα μεταλλεία και ορυχεία. Επρόκειτο σαφώς για μια προσπάθεια αντιγραφής θεσμών που λειτουργούσαν στη δυτική Ευρώπη (Γερμανία), προσπάθεια που απέτυχε στην ελληνική περίπτωση.

Στο κεφάλαιο 6 θα εξεταστεί η προσπάθεια της κυβέρνησης να διαχειριστεί το ζήτημα των «υπερχρεωμένων» ή «προβληματικών» επιχειρήσεων. Με τον ν. 1386/83 δημιουργήθηκε ο Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, ενώ δόθηκε ιδιαίτερος ρόλος στους εργαζομένους των επιχειρήσεων αυτών, όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων για το μέλλον των επιχειρήσεων. Θα εξεταστεί επίσης ο ρόλος του συνδικαλιστικού κινήματος στο ζήτημα των προβληματικών, το πώς προσπάθησε να πετύχει την κρατική παρέμβαση, να επηρεάσει τις αποφάσεις από την πλευρά της κυβέρνησης και πώς αντέδρασε τελικά απέναντι σε αυτές.

Στο κεφάλαιο 7 παρουσιάζεται ο ν. 1387/83, με τον οποίο ρυθμίστηκε το θέμα του υπολογισμού των ορίων των ομαδικών απολύσεων. Με το νόμο αυτό απέκτησαν και οι εκπρόσωποι των εργαζομένων θεσμικό ρόλο στο ζήτημα αυτό, μέσα από τη θέσπιση διαδικασιών διαβούλευσης μεταξύ των δύο πλευρών για το θέμα των ομαδικών απολύσεων στις επιχειρήσεις.

Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά σε μια τυπικού χαρακτήρα νομοθετική προσπάθεια για την εφαρμογή της ισότητας των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις (ν. 1414/84). Το νομοθέτημα αυτό ήλθε σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα μιας προσπάθειας εναρμόνισης του ελληνικού δικαίου με όσα όριζαν οι συμβάσεις που απέρρεαν από την ΕΟΚ για το ζήτημα αυτό. Αποτέλεσε λοιπόν μια καθαρά

εκσυγχρονιστικού τύπου πρωτοβουλία και δεν έδωσε αφορμή για ιδιαίτερες συγκρούσεις.

Στο κεφάλαιο 9 θα εξεταστεί το θέμα του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων. Η αλλαγή-κατάργηση του μέχρι τότε υφιστάμενου νομικού πλαισίου που βασιζόταν σε ένα νομοθέτημα της δεκαετίας του '50 (ν. 3239/55) υπήρξε αίτημα του συνδικαλιστικού κινήματος, ενώ και η κυβέρνηση είχε με διάφορες ευκαιρίες εκδηλώσει αντίστοιχη πρόθεση. Ωστόσο, παρά τη σχετική κινητικότητα που αναπτύχθηκε σε όλη τη δεκαετία, ιδιαίτερα στο β' μισό, από τις ενδιαφερόμενες πλευρές (συνδικάτα, εργοδότες, υπουργείο), η μεταρρύθμιση του συστήματος υπέρ ενός άλλου που θα ευνοούσε τις «ελεύθερες» συλλογικές διαπραγματεύσεις και θα περιόριζε το ρόλο του κράτους δεν πραγματοποιήθηκε την περίοδο αυτή. Κατά συνέπεια, στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε τις συζητήσεις, τις διαπραγματεύσεις και τις διαμάχες για μια μείζονα θεσμική μεταρρύθμιση που όμως δεν έγινε ποτέ με το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση.

Στον Επίλογο, τέλος, θα γίνει μια σύνοψη των παραπάνω και θα επιχειρηθεί μια πιο συνθετική παρουσίαση των διαστάσεων της εργατικής πολιτικής αυτής της περιόδου, με μια προσπάθεια για μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση του ζητήματος. Επίσης θα παρουσιαστούν κάποιες πιο γενικές καταληκτικές σκέψεις αναφορικά με την υπό διαπραγμάτευση περίοδο, καθώς και αυτήν που ακολούθησε, με στόχο τη διαμόρφωση των όρων εκείνων που θα επέτρεπαν μια πιο συνολική αντίληψη για την «ελληνική δεκαετία του '80».

Μέρος 1^ο:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ-ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ-ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστεί το οικονομικό πλαίσιο της εξεταζόμενης περιόδου, καθώς και τα βασικά μεγέθη που σχετίζονται με την απασχόληση και τη μισθωτή εργασία στην Ελλάδα. Η προσπάθεια αυτή δε φιλοδοξεί να παράσχει μια σε βάθος οικονομική ανάλυση, αλλά αποτελεί μια συνοπτική αναφορά στα κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980, με έμφαση στη δεύτερη. Το εγχείρημα αυτό έχει να αντιμετωπίσει πολλαπλές δυσκολίες. Αφενός ο γράφων δεν διαθέτει οικονομική παιδεία. Αφετέρου, είχε να αντιμετωπίσει την αναξιοπιστία των επίσημων στατιστικών στοιχείων⁴³. Υπογραμμίζεται λοιπόν εκ των προτέρων πως τα όσα ακολουθούν δε θα πρέπει να γίνουν δεκτά ως τίποτα παραπάνω από μια ενδεικτικού και εξπρεσιονιστικού χαρακτήρα απεικόνιση.

Εκτός αυτού, αξίζει να αναφερθεί πως η δημόσια διαμάχη γύρω από την οικονομική πολιτική της περιόδου 1974-1989 είναι αδιάκοπη. Η σχετική φιλολογία βοηθάει σημαντικά τον μελετητή, στο βαθμό που η διαμάχη αυτή διευκολύνει τη συλλογή πλήθους στοιχείων και μεγεθών γύρω από την οικονομία και την απασχόληση. Από την άλλη, δημιουργεί πρόσθετα εμπόδια, αφού είναι σαφές πως γύρω από αυτά τα στοιχεία και με βάση την επεξεργασία τους συγκροτείται η διαμάχη για την οικονομική πολιτική, άρα είναι υποκείμενα διαρκώς σε κάθε είδους πολιτικοϊδεολογικές σκοπιμότητες της συγκυρίας.

⁴³ Το ζήτημα φυσικά αφορά πρωταρχικά την ΕΣΥΕ. Παρουσιάζεται ως μια υπηρεσία με προβλήματα οργάνωσης, προσωπικού, εξοπλισμού, που την οδηγούν σε μια αδυναμία «να ανταποκριθεί στην (αυξανόμενη) ζήτηση στατιστικών στοιχείων», Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Η ΕΣΥΕ χρειάζεται περισσότερη προσοχή», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 8, 23/2/1984, σελ. 6-7. Και ο ΟΟΣΑ υπογραμμίζει τις μεγάλες αδυναμίες-προβλήματα που έχουν οι στατιστικές, ιδιαίτερα για την εργατική δύναμη, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1985/1986*, Παρίσι, 1986, σελ. 10-12.

Κατά συνέπεια, ο γράφων στέκεται με μεγάλη επιφύλαξη απέναντι στο υλικό που παρατίθεται, ενώ επιπρόσθετα είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί πως, σε κάθε περίπτωση, δεν πρόκειται τόσο για την οικονομία *per se*, ως «καθαρό», «ουδέτερο» πεδίο επέμβασης και ανάλυσης «τεχνικού» τύπου, αλλά νοείται ως ο κύριος και προνομιακός χώρος πάνω στον οποίο συμπυκνώνονται και επικεντρώνονται με δυναμικό τρόπο οι κοινωνικές συγκρούσεις της εποχής (και κάθε εποχής). Με την έννοια αυτή, το ζήτημα δεν είναι η «οικονομία», αλλά η οικονομική πολιτική. Η τελευταία φράση δηλώνει καθαρά ότι στην ουσία πρόκειται για πολιτική, έχοντας ως επιθετικό προσδιορισμό το «οικονομική».

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως κατά τη διαπραγμάτευση που ακολουθεί, η παρουσίαση του οικονομικού πλαισίου θα ακολουθήσει αναγκαστικά το κυρίαρχο αναλυτικό πλαίσιο, που συμπυκνώνεται στην έννοια «εθνική οικονομία». Οι αντιρρήσεις του γράφοντος για τη μεθοδολογική αυτή αντίληψη του οικονομικού πεδίου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ως «εθνική οικονομία» είναι ισχυρές, αλλά η ενδεχόμενη παρουσίασή τους δεν είναι της παρούσης.

Ως προς τα παραπάνω, το παράδειγμα του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) είναι χαρακτηριστικό. Πρόκειται για ένα θεμελιώδες μέγεθος που μετρά τη συνολική αξία των τελικών αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται σε μια χώρα σε ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Ωστόσο τα ζητήματα που σχετίζονται με το ΑΕΠ είναι πολλά. Καταρχήν, η μαρξιστική πολιτική οικονομία αμφισβητεί το κριτήριο με το οποίο μετριέται το ΑΕΠ («προστιθέμενη αξία»), ιδιαίτερα όσον αφορά την περίπτωση του τριτογενή τομέα⁴⁴. Επίσης, άλλο πρόβλημα που προκύπτει είναι ότι ο τρόπος που μετριέται αλλάζει. Στην Ελλάδα, από το 1988 άρχισε να ισχύει σταδιακά ένας νέος τρόπος μέτρησης του ΑΕΠ («Νέο Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών»), σε αντιστοιχία με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (Ευρωπαϊκό Σύστημα Ολοκληρωμένων Λογαριασμών-ESA)⁴⁵. Τέλος, ισχυρή κριτική έχει δεχτεί ο ίδιος ο πυρήνας της λογικής του ΑΕΠ που το βλέπει ως αδιάψευστο μέγεθος ανάπτυξης και ευημερίας. Η κριτική αυτή βλέπει μια σειρά από ποιοτικές και ποσοτικές αδυναμίες-ανεπάρκειες στη λογική ΑΕΠ=δείκτης κοινωνικής ευημερίας. Οι βασικές από αυτές είναι ότι το ΑΕΠ δε μετρά δραστηριότητες εκτός αγοράς, δεν υπολογίζει τη λεγόμενη

⁴⁴ Βλ. Γ. Γρηγοριάδης, «Το ΑΕΠ της χώρας (1980-1999). Δομή και εξέλιξη-Τάσεις και συμπεράσματα», <http://www.kke.gr/komep/2000/4/Grigoriadh.html>

⁴⁵ Βλ. ό.π. Σύμφωνα με το σύστημα ESA, ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ στην Ελλάδα μεταπολεμικά ήταν ο εξής: δεκαετία '50 5.7%, δεκαετία '60 7.2%, δεκαετία '70 5.6%, δεκαετία '80 0.5%, δεκαετία '90 2.1%.

παραοικονομία, αλλά και το γεγονός ότι δεν ενδιαφέρεται για το πώς γίνεται η διανομή του προϊόντος, υπέρ ποιών και αν είναι δίκαιη ή όχι⁴⁶. Η κριτική αυτή υποστηρίζει ότι «η χρησιμοποίηση λοιπόν του ΑΕΠ ως μέτρου της ανάπτυξης και της ευημερίας οδηγεί σε μια αυταπάτη της ανάπτυξης, στο παράδοξο της ευημερίας»⁴⁷ και καταλήγει στην εξής θέση: «Η ανεπάρκεια λοιπόν του ΑΕΠ [...] ως ποσοτικός και ως ποιοτικός δείκτης της ανάπτυξης και της ευημερίας, δεν είναι αποτέλεσμα των όποιων τεχνικών ελλείψεων που έχει ως δείκτης, αλλά ανεπάρκεια του ίδιου του υποδείγματος της προόδου και της ανάπτυξης»⁴⁸.

⁴⁶ Βλ. Χ. Ναζιάκης, «Το ΑΕΠ ως δείκτης ψευδούς ευημερίας», *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*, τ. 6, 2004, σελ. 29-42.

⁴⁷ Ο.π., σελ. 38.

⁴⁸ Ο.π., σελ. 41.

Κεφ. 1: Το οικονομικό πλαίσιο κατά τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ

Η ελληνική οικονομία σε όλη την μεταπολεμική περίοδο είχε υψηλότετους ρυθμούς ανάπτυξης και μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας αναφερόμενο στην περίοδο αυτή μιλά για «ελληνικό οικονομικό θαύμα»⁴⁹. Η ένταξη της Ελλάδας στο πολιτικοοικονομικό στρατόπεδο της «Δύσης» και «ελεύθερης οικονομίας» σημαίνει ότι η οικονομία της συγκρίνεται με την οικονομία των χωρών αυτών (δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ κλπ.). Η ένταξη αυτή επισημοποιήθηκε και βάθυνε μετά το 1979, με την ένταξη του ελληνικού κράτους στην ΕΟΚ. Η οικονομική ανάπτυξη που βίωσε η Ελλάδα κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960 υπήρξε μέρος της ευρύτερης αναπτυξιακής διαδικασίας που έλαβε χώρα στις δυτικές, καπιταλιστικές οικονομίες, περίοδος που στη βιβλιογραφία έχει καταχωρηθεί ως «χρυσή εποχή» του καπιταλισμού.

Η **δεκαετία του 1970** υπήρξε όμως περίοδος έντονης αντιστροφής του κλίματος. Τη δεκαετία αυτή η παγκόσμια οικονομία δέχτηκε σε δύο κύματα ισχυρά χτυπήματα σε έναν από τους κινητήριους μοχλούς της, την ενέργεια. Οι δύο πετρελαϊκές κρίσεις, αρχές και τέλη της δεκαετίας, είχαν μεγάλες επιπτώσεις στην παγκόσμια οικονομία. Οι επιπτώσεις αυτές είχαν καταρχήν κοινά στοιχεία (άνοδος πληθωρισμού, στασιμότητα κλπ.), αλλά δε βιώθηκαν με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό σε κάθε επιμέρους εθνική οικονομία.

Η Ελλάδα ήταν μια από τις οικονομίες που η πετρελαϊκή κρίση είχε ευρύτερες συνέπειες και οι επιπτώσεις διάρκεσαν περισσότερο⁵⁰. Στην πραγματικότητα, η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί την εξάντληση της δυναμικής του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό εκδηλώνεται με μια ύφεση. Οι παρενέργειες διαρκούν και σε όλη τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, περίοδο που την διακυβέρνηση ασκούσε το ΠΑΣΟΚ, ένα κόμμα που διακήρυττε μια σοσιαλιστική προοπτική για τη χώρα.

⁴⁹ Ο ΟΟΣΑ π.χ. μιλά για «κοινωνικοοικονομικό μετασχηματισμό» της Ελλάδας μετά το 1950, με ετήσιο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ 6% την περίοδο 1954-1979, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1993*, Παρίσι, 1994, σελ. 12.

⁵⁰ Οι επιπτώσεις οφείλονταν καταρχήν στη μεγάλη εξάρτηση της Ελλάδας από το πετρέλαιο. Το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (εμπορικό ισοζύγιο, άδηλοι πόροι, εξωτερικός δανεισμός) υπερτριπλασιάστηκε γρήγορα, οι όροι εμπορίου χειροτέρευσαν (αύξηση ελλειμματικότητας εμπορικού ισοζυγίου) και ο πληθωρισμός κυμάνθηκε ακόμα και ποσοστά διπλάσια του μέσου όρου στον ΟΟΣΑ, βλ. Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1997, σελ. 75-83.

Πιο συγκεκριμένα, η **περίοδος 1974-1981** χαρακτηρίζεται από επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης⁵¹. Τα κύρια χαρακτηριστικά είναι ο υψηλός πληθωρισμός και η επιβράδυνση του ρυθμού ανόδου του ΑΕΠ σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Όσον αφορά τους επιμέρους τομείς της οικονομίας, συνεχίζεται η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα, ενώ ο τριτογενής τομέας (υπηρεσίες) παρουσιάζει καλύτερες επιδόσεις (κυρίως λόγω του τουρισμού και του εμπορίου). Ο δευτερογενής τομέας (μεταποίηση, κατασκευές, ορυχεία, ενέργεια), που υπήρξε η ατμομηχανή της οικονομίας κατά την προηγούμενη περίοδο παρουσιάζει το μεγαλύτερο πρόβλημα. Παρατηρείται επιβράδυνση σε πολλούς τομείς παραγωγής. Συνολικά ο βιομηχανικός τομέας αρχίζει να εμφανίζει σημάδια παρακμής: οι παραγωγικές επενδύσεις είναι χαμηλές και πολλές παραγωγικές μονάδες αρχίζουν να υπερχρεώνονται, ενώ δεν διαπιστώνεται κάποια συστηματική πολιτική βιομηχανικών επενδύσεων. Ταυτόχρονα διατηρείται η κυριαρχία των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Είναι χαρακτηριστικό πως το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας του δευτερογενή τομέα οφείλεται στον κατασκευαστικό κλάδο (κατοικίες, κυρίως σε Αθήνα), που από το 1975 εμφανίζει μια «έκρηξη». Αντίθετα οι επενδύσεις σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό (μηχανήματα) είναι μηδαμινές, ενώ σε χαμηλά επίπεδα κινήθηκαν και οι επενδύσεις από το εξωτερικό. Όσον αφορά τις δημόσιες επενδύσεις, μεταξύ 1972-1977 υπήρξε μείωση κατά ¼. Πτώση παρουσιάζουν και οι ιδιωτικές επενδύσεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι παρατηρείται μια στροφή του βιομηχανικού τομέα σε παραδοσιακούς κλάδους, εντάσεως εργασίας (υφαντουργία, υποδήματα, ενδύματα, τρόφιμα). Επίσης για πρώτη φορά από τα μέσα της δεκαετίας μειώνεται ο ρυθμός ανόδου της παραγωγικότητας⁵². Παράλληλα, η απασχόληση αυξάνεται (λόγω μείωσης της μετανάστευσης), αλλά διοχετεύεται κυρίως στο δημόσιο τομέα. Στην περίοδο αυτή σημειώνεται για πρώτη φορά η εμφάνιση της ανεργίας.

Η κατάσταση αυτή συσχετίζεται σαφώς από τους διεθνείς οργανισμούς με τη συγκυρία της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης και της συνακόλουθης ανόδου της τιμής του πετρελαίου. Υπενθυμίζεται ότι επικρατεί στις καπιταλιστικές χώρες μια γενική

⁵¹ Τα στοιχεία που ακολουθούν από OECD, *Economic Survey of Greece*, 1979, Παρίσι, Αύγουστος 1979, σελ. 1-12 και OECD, *Economic Survey of Greece*, 1981/1982, Παρίσι, Μάιος 1982, σελ. 8-14. Για την ελληνική οικονομία την περίοδο 1974-1981 βλ. επίσης Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 80-103.

⁵² Σύμφωνα με υπολογισμούς του ΣΕΒ η μέση ετήσια άνοδος της παραγωγικότητας στη δεκαετία του 1970 κυμαίνεται στο 3-4%, ενώ την προηγούμενη δεκαετία βρισκόταν στο 9% περίπου, βλ. Θ. Κατσανέβας, «Φθίνουσα η αυξητική εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας στη βιομηχανία μας τα τελευταία χρόνια», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 16, 17/4/1980, σελ. 26-27.

τάση οικονομικής στασιμότητας, επενδυτικής πτώσης, ανόδου της ανεργίας και του πληθωρισμού. Ωστόσο αναδεικνύονται και τα ιδιαίτερα «διαρθρωτικά» προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία: το πρόβλημα του υψηλού ελλείμματος, η άνοδος του εργατικού κόστους, η έλλειψη παραγωγικών επενδύσεων κλπ.⁵³

Στο διάστημα αυτό, η **οικονομική πολιτική** της κυβέρνησης της **Νέας Δημοκρατίας** ακολουθεί μια επεκτατική λογική. Οι δαπάνες της κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ ακολουθούν ανοδική τάση και οι μισθολογικές αυξήσεις ήταν πάνω από την άνοδο της παραγωγικότητας. Γενικά ακολουθήθηκε μια χαλαρή δημοσιονομική και εισοδηματική πολιτική, ενώ φαινόταν ότι η οικονομία είχε αρχίσει να επανακάμπτει μετά την πρώτη κρίση (1973-1974). Ο πληθωρισμός είχε μειωθεί και οι ρυθμοί ανάπτυξης εξακολουθούσαν να βρίσκονται, παρά την πτώση τους, σε υψηλά σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ επίπεδα. Η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση όμως έδωσε το τελειωτικό χτύπημα. Ο πληθωρισμός αγγίζει και πάλι ποσοστά άνω του 20%, οι επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα καταρρέουν. Ταυτόχρονα η σημαντική αναδιανομή εισοδήματος που γίνεται υπέρ των μισθωτών οδηγεί σε μια πτώση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, καθώς αυξάνεται εις βάρος του κεφαλαίου το μερίδιο της εργασίας (το τμήμα του προϊόντος που ιδιοποιείται η εργασία)⁵⁴.

Η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί λοιπόν μια σημαντική ανατροπή των οικονομικών ισορροπιών στην ελληνική οικονομία. Η κυριαρχία ενός κλίματος αβεβαιότητας και ανησυχίας είχε αρνητικές επιπτώσεις στην επενδυτική δραστηριότητα, γεγονός που σε συνδυασμό με την αυξανόμενη υπερχρέωση προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα κρατικοποιήσεων, δηλαδή μια επέκταση της (ελάχιστης μέχρι τότε) κρατικής επιχειρηματικής δραστηριότητας (τράπεζες, βιομηχανίες), που με τη σειρά του οδήγησε σε περαιτέρω απόσυρση του ιδιωτικού τομέα, συνοδευόμενη από έντονες αντιδράσεις και κατηγορίες του τελευταίου κατά της πολιτικής της κυβέρνησης της δεξιάς («σοσιαλμανία»)⁵⁵. Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται

⁵³ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, Παρίσι, Μάιος 1982, σελ. 48-57.

⁵⁴ Βλ. Η. Ιωακείμογλου, *Κόστος εργασίας, ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, 1993, σελ. 44-49, Στέλιος Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, Κριτική, Αθήνα, 2002, σελ. 51-57.

⁵⁵ Βλ. π.χ. *Η ομιλία του καθηγητού κυρίου Στρατή Γ. Ανδρεάδη στην Εμπορική Τράπεζα, 30.6.1980*, όπου καταφέρεται με οργισμένο τρόπο κατά της κυβέρνησης για την κρατικοποίηση του ομίλου επιχειρήσεων της Εμπορικής (Ομίλος Ανδρεάδη), που περιλάμβανε 5 τράπεζες, 4 βιομηχανίες, 3 ασφαλιστικές εταιρείες, 2 ναυπηγεία και 1 ξενοδοχείο (μεταξύ των οποίων η Τράπεζα Πειραιώς, η Τράπεζα Επενδύσεων, η Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων, τα Ναυπηγεία Ελευσίνας, ο Φοίνικας κ.ά.). Στην ομιλία του αυτή καταλήγει: «Οικονομική ανάπτυξη και μάλιστα ταχύρρυθμη, και ακόμα περισσότερο σε καιρούς δύσκολους σαν τους σημερινούς, μόνον η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι σε θέση

με μια ευρύτερη διεύρυνση του δημόσιου τομέα, που ξεκινά από το 1974. Μεγάλο μέρος της διεύρυνσης αυτής πήρε τη μορφή της αυξημένης κρατικής συμμετοχής (κυρίως μέσω των κρατικών τραπεζών) σε επιχειρήσεις, ιδιαίτερα στο μεταποιητικό τομέα⁵⁶.

Οι εξελίξεις αυτές δείχνουν ότι η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος είναι μια φάση όπου οι δείκτες παραγωγής και επενδύσεων κινούνται σε χαμηλά επίπεδα για πρώτη φορά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Με όρους μακροοικονομικής ανάπτυξης χαρακτηρίζεται ως «*φάση καμψής από την ανάπτυξη σε μια κατάσταση αποδυναμώσεως*»⁵⁷. Όλα υποδεικνύουν ότι το τέλος της δεκαετίας του 1970 σηματοδοτεί και την ολοκλήρωση της μεταπολεμικής αναπτυξιακής φάσης: σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές (ΟΟΣΑ), ενώ την περίοδο 1960-1980 ο πραγματικός ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ ξεπερνά το 6% λόγω της αύξησης σε μεταποίηση και υπηρεσίες, στα 1973-1980 έχουμε σημαντική επιβράδυνση σε όλους τους τομείς, πλην του τριτογενούς⁵⁸. Ωστόσο η αύξηση του ΑΕΠ στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1970 εξακολουθούσε να υπερβαίνει την αντίστοιχη στον ΟΟΣΑ: 4.9% έναντι 3.2% στα 1971-1980. Η εικόνα αυτή αντιστρέφεται την επόμενη δεκαετία⁵⁹

Στο ξεκίνημα της **νέας δεκαετίας** (1980) η αρνητικές επιδόσεις στην οικονομία πυροδοτούν έντονες συζητήσεις. Στη φάση αυτή αναδεικνύεται το **ζήτημα της «παραγωγικότητας»** ως έννοια-κλειδί για το ξεπέραςμα του τέλματος στο οποίο έδειχνε να πέφτει η οικονομία, ιδιαίτερα η βιομηχανία. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, η πτώση της παραγωγικότητας στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 φτάνει το 1% περίπου. Ο προβληματισμός γύρω από την «παραγωγικότητα» είναι διάχυτος και οι εργοδοτικές δυνάμεις πρωτοστατούν στην ανάδειξή της⁶⁰. Μόνιμη επωδός είναι

να δημιουργήσει. *Αλλά αυτή υπήρξε αντικείμενο σαφούς κατατρεγμού»,* ό.π., σελ. 10. Η συγκυρία αυτή περιγράφεται και εννοιολογείται από την κομμουνιστική αριστερά ως αποκορύφωμα του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» (ΚΜΚ), βλ. Γ. Σαμαράς, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1982, σελ. 246-247.

⁵⁶ Βλ. Σ. Μαγκλιβέρας, *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, σελ. 173-188.

⁵⁷ Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, σελ. 86. Για μια επισκόπηση των δεικτών της περιόδου και περιγραφή-σχολιασμό της οικονομικής πολιτικής βλ. ό.π., σελ. 75-87, Στέλιος Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, σελ. 41-58, Γ. Σαμαράς, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, σελ. 245-251, Η. Ιωακείμογλου, *Κόστος εργασίας, ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα*, σελ. 43-49.

⁵⁸ Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλιμόν, «Παραγωγή και παραγωγικότητα της ελληνικής οικονομίας κατά τομείς την 20ετία 1960-1980», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 34, 26/8/1982, σελ. 17.

⁵⁹ Βλ. σχετικό πίνακα 29 στο Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 532.

⁶⁰ Με τη λέξη «παραγωγικότητα» οι εκπρόσωποι των εργοδοτών εννοούν τη σχέση που υπάρχει μεταξύ του παραγόμενου προϊόντος και των «συντελεστών της παραγωγής» (κεφάλαιο, εργασία κλπ.) που χρησιμοποιήθηκαν για αυτό. Η σχέση αυτή μεταφράζεται ως λόγος του όγκου ή της αξίας της παραγωγής προς την ποσότητα των συντελεστών. Αυτό προϋποθέτει ότι υπάρχουν επιμέρους

φυσικά η υπόδειξη ότι βασική αιτία για την οπισθοχώρηση της παραγωγικότητας είναι η άνοδος των εργατικών αμοιβών με ρυθμό ανώτερο του ρυθμού ανόδου της παραγωγικότητας, σε συνδυασμό με την «απότομη» μείωση του εργάσιμου χρόνου που παρατηρείται την ίδια περίοδο. Παράλληλα εκφράζεται ανησυχία για την αποδοτικότητα του κεφαλαίου, αφού διαπιστώνεται ότι σημειώνεται σημαντική υποχώρηση στην παραγωγικότητα του κεφαλαίου και ότι οι επενδύσεις κατευθύνονται κυρίως στην ανανέωση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού (αντικατάσταση μηχανών) και όχι στη δημιουργία νέων παραγωγικών υποδομών⁶¹. Από την εργοδοτική πλευρά αναγνωρίζεται ρητά ως πιο σημαντικό πρόβλημα «η εξασθένηση της ανοδικής τάσεως [ενν. της μέσης παραγωγικότητας της βιομηχανίας] και η κάμψη της σε σχέση με τα επίπεδα του παρελθόντος»⁶². Αιτίες για την παραπάνω εξέλιξη είναι, σύμφωνα πάντα με τον ΣΕΒ, η επιβράδυνση των επενδύσεων, η μείωση των καθαρών επενδύσεων (νέες επενδύσεις), η αναντιστοιχία της βιομηχανικής απασχόλησης με τη βιομηχανική παραγωγή, η αύξηση των εργατικών αμοιβών και η μείωση των ωρών εργασίας⁶³.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό που παρατηρείται στα τέλη της δεκαετίας του 1970 είναι ότι, παράλληλα με την πτωτική τάση που υπάρχει στην παραγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών και τον περιορισμό των επενδύσεων στον κατασκευαστικό κλάδο και στην αντικατάσταση/ανανέωση του εξοπλισμού, η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών σημειώνει επίσης πτώση, γεγονός που υποδηλώνει μια τάση για εξασθένηση της (καταναλωτικής) ζήτησης⁶⁴.

Είναι σαφές από τα παραπάνω ότι την περίοδο αυτή ο κλάδος που κατά κύριο λόγο δοκιμάζεται είναι η **βιομηχανία**, ιδιαίτερα η μεταποίηση. Η κρίση του τομέα αυτού την περίοδο 1974-1985 έχει γίνει πεδίο εκτεταμένης βιβλιογραφικής αναφοράς (όχι όμως και έρευνας στον ίδιο βαθμό). Κατά τη δεκαετία του 1980 ξεκινούν τα

μετρήσεις των συντελεστών αυτών για τον υπολογισμό π.χ. της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, της εργασίας κ.ο.κ., η ποσοτική μέτρηση των οποίων παρουσιάζει σημαντικές δυσχέρειες, σύμφωνα με τους ίδιους.

⁶¹ Βλ. την εισήγηση του προέδρου του ΣΕΒ Κυριαζίδη στο Συμβούλιο Κοινωνικής και Οικονομικής Πολιτικής (ΣΚΟΠ) που δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 16, 17/4/1980, σελ. 25-27 και τ. 17, 24/4/1980, σελ. 14-15. Στο κείμενο αυτό αφενός αναγνωρίζεται ότι η έννοια της «παραγωγικότητας» είναι κάτι που μπορεί να μετρηθεί με διάφορους τρόπους, αφετέρου επισημαίνεται το μεγάλο πρόβλημα της έλλειψης έγκυρων στατιστικών στοιχείων, ιδιαίτερα όσον αφορά τον αριθμό των απασχολούμενων και τον ακριβή χρόνο απασχόλησης, γεγονός που ρητά υποβαθμίζει κάθε προσπάθεια ποσοτικής μέτρησης της «παραγωγικότητας» στο επίπεδο των υποθέσεων και της αναξιοπιστίας.

⁶² Από την εισήγηση του ΣΕΒ, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 16, 17/4/1980, σελ. 26.

⁶³ Βλ. ό.π., σελ. 26-27.

⁶⁴ Βλ. την έκθεση του IOBE στο Π. Ρυλμόν, «Επιβράδυνση παραγωγής και ζήτησης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 29, 17/7/1980, σελ. 12.

πρώτα κύματα αποβιομηχάνισης, που θα κορυφωθεί στη δεκαετία του 1990. Η κοινή διαπίστωση είναι ότι τα ελληνικά προϊόντα χάνουν μεγάλο μέρος της «ανταγωνιστικότητάς» τους, φαινόμενο που παγιώνεται και διογκώνεται με την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ από τα 1979-1981⁶⁵.

Σύμφωνα με μια μελέτη για την **ελληνική βιομηχανία** κατά τη δεκαετία του 1970 (1969-1978), που εκπονήθηκε για λογαριασμό της κυβέρνησης, υπάρχει στροφή της βιομηχανίας προς δραστηριότητες και κλάδους «παραδοσιακού» χαρακτήρα (ελαφρά καταναλωτικά είδη, ενδύματα-υποδήματα, τρόφιμα, γενικά εντάσεως ανειδίκευτης εργασίας). Η μελέτη διαπιστώνει επίσης ότι οι επενδύσεις ξένων εταιρειών υποχωρούν, αυξάνονται οι βιομηχανικές εισαγωγές, η κρατική συμμετοχή στις επενδύσεις είναι ισχνή (μόλις στο 4.3% των επενδύσεων στη μεταποίηση), η επενδυτική κίνηση στρέφεται κυρίως σε παραδοσιακές βιομηχανικές δραστηριότητες, ενώ και το ¼ περίπου των επενδύσεων στη μεταποίηση καλύπτεται από τραπεζικά (μακροπρόθεσμα) δάνεια⁶⁶. Ταυτόχρονα, από άλλες μελέτες προκύπτει ότι στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 αυξάνεται ο βαθμός δανειακής επιβάρυνσης των επιχειρήσεων, ενώ σημειώνεται ότι κατά την ίδια περίοδο η απόδοση του συνολικού απασχολούμενου κεφαλαίου κινείται σε χαμηλά επίπεδα με βάση τα διεθνή κριτήρια. Η γενική διαπίστωση που προβάλλεται είναι ότι η ελληνική βιομηχανία στο γύρισμα της δεκαετίας είναι υπερχρεωμένη, με χαμηλά κέρδη και σοβαρά προβλήματα διαχείρισης⁶⁷.

Οι διαπιστώσεις αυτές είναι συνεχείς κατά τη δεκαετία του 1980. Το κρίσιμο μέγεθος είναι η παρατηρούμενη **μείωση των ιδίων κεφαλαίων** των επιχειρήσεων, στην οποία μεταφράζεται η αύξηση των ζημιολόγων και υπερχρεωμένων παραγωγικών μονάδων. Η τάση αυτή κάνει την εμφάνισή της ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70: το 1976 το ποσοστό ιδίων/συνολικά κεφάλαια στη βιομηχανία ήταν 35.6%, ενώ το 1980 είχε πέσει στο 23.5%⁶⁸. Σύμφωνα με δειγματοληψία του ΣΕΒ (2180 επιχειρήσεις), το ποσοστό ιδίων ως προς τα συνολικά κεφάλαια μειώθηκε

⁶⁵ Η συζήτηση με θέμα το μέλλον των προϊόντων της ελληνικής βιομηχανίας και γεωργίας ενόψει της εισόδου στην ΕΟΚ είναι τεράστια και άκρως πολιτικοποιημένη. Μεγάλο μέρος της συζήτησης διεξάγεται μέσα από τον τύπο (περιοδικά-εφημερίδες), ενώ διοργανώνεται και σημαντικός αριθμός συνεδρίων για το ίδιο ζήτημα.

⁶⁶ Βλ. «Η ελληνική βιομηχανία μεταξύ 1969-1978», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 23, 10/6/1982, σελ. 17-20.

⁶⁷ Βλ. τα στοιχεία από μελέτη της ICAP Hellas, «Απόδοση κεφαλαίων στην ελληνική βιομηχανία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 26, 1/7/1982, σελ. 17-20.

⁶⁸ Από σχετικό πίνακα στο Θ. Σακελλαρόπουλος, *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Κριτική, Αθήνα, 1992, σελ. 32. Δεν αναφέρεται ωστόσο η πηγή.

από 32.5% το 1976 σε 26.8% το 1982⁶⁹. Έρευνες έχουν δείξει ότι το πρόβλημα της υπερχρέωσης εντοπίζεται κυρίως στις μεγάλες επιχειρήσεις: σε σχετικό δείγμα φαίνεται ότι η αναλογία ιδίων/συνολικά κεφάλαια πέφτει από 36.5% το 1974 σε 27.7% το 1983 και ήταν μεγαλύτερη στους κλάδους καταναλωτικών ειδών⁷⁰. Το 1982 είναι από πολλές απόψεις σημαδιακή χρονιά, καθώς, σύμφωνα με τον ΣΕΒ, για πρώτη φορά η βιομηχανία εμφανίζεται συνολικά ζημιογόνα⁷¹. Η αρνητική αυτή εξέλιξη αναγνωριζόταν και από την κυβέρνηση. Σύμφωνα με το βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Δ. Ρέππα στο συνολικό κεφάλαιο των βιομηχανιών (Α.Ε. και Ε.Π.Ε.) της χώρας η συμμετοχή των ιδίων κεφαλαίων μειώθηκε από 35% το 1974 σε 23%⁷². Σύμφωνα με αυτόν, η προϊούσα υπερχρέωση των επιχειρήσεων είχε αιτιώδη συσχέτιση με το φαινόμενο της πτώσης των επενδύσεων.

Το φαινόμενο αυτό συνδυάζεται με μια ποιοτική επιδείνωση στο **χαρακτήρα των επενδύσεων** που γίνεται στις αρχές της δεκαετίας. Στα 1980-1982 το ποσοστό των αγορών μεταχειρισμένου εξοπλισμού αυξάνει τη συμμετοχή του στις επενδύσεις. Η προσπάθεια απάντησης στην κρίση είναι λοιπόν αμυντικού χαρακτήρα και στρέφεται προς την αγορά μεταχειρισμένου κυρίως εξοπλισμού, γεγονός που επιδεινώνει το υφιστάμενο πρόβλημα του ήδη πεπαλαιωμένου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, έχει ως συνέπεια να φθίνει ακόμα περισσότερο η αποδοτικότητα του εγκατεστημένου κεφαλαίου στην ελληνική βιομηχανία και να βρίσκεται στα μισά του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Ενώ ο μέσος ρυθμός αποδοτικότητας του κεφαλαίου την περίοδο 1975-1979 ήταν 16.3, τη δεκαετία του 1980 πέφτει στο 10.1. Αντίθετα, ο μέσος όρος στον ΟΟΣΑ διατηρείται στα ίδια επίπεδα και στις δύο περιόδους (πάνω από 13.5)⁷³. Έτσι, η επενδυτική δραστηριότητα που αναλαμβάνεται ως απάντηση στην ύφεση της περιόδου περιορίζεται κυρίως στο μεταχειρισμένο εξοπλισμό. Σύμφωνα με κάποιες απόψεις το

⁶⁹ Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Η αύξηση των ιδίων κεφαλαίων στη βιομηχανία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 49, 8/12/1983, σελ. 17-18. Σύμφωνα με το άρθρο, η αύξηση του ποσοστού ιδίων κεφαλαίων που παρατηρείται το 1983 οφείλεται καθαρά και μόνο σε λογιστική μεταβολή των παγίων στοιχείων.

⁷⁰ Βλ. Α. Λυμπεράκη, *Ευέλικτη Εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα, 1991, σελ. 160-163.

⁷¹ Βλ. Π. Γεωργίου, «Μείωση κερδών αλλά αύξηση της εκμετάλλευσης», *Σχολιαστής*, τ. 15, Ιούνιος 1984, σελ. 8.

⁷² Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 589. Δεν αναφέρεται η πηγή των στοιχείων. Συμφωνούν με στοιχεία που αναφέρει ο Θ. Σακελλαρόπουλος.

⁷³ Βλ. σχετικό πίνακα 16, στο Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 523.

φαινόμενο αυτό είναι ο κύριος υπεύθυνος για την παρατηρούμενη επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής βιομηχανίας⁷⁴.

Το δίδυμο «**παραγωγικότητα-ανταγωνιστικότητα**» γίνεται το πλαίσιο αναφοράς κάθε συζήτησης, αλλά με έναν τρόπο που πολλές φορές δίνεται η εντύπωση ότι κάθε πλευρά αναφέρεται στα παραπάνω εννοώντας εντελώς διαφορετικά πράγματα. Η συζήτηση περί «ανταγωνιστικότητας» και «παραγωγικότητας» είναι στην ουσία μια πολιτική διαμάχη που σχετίζεται με το συσχετισμό δύναμης κάθε πλευράς στο εσωτερικό του παραγωγικού συστήματος⁷⁵. Η σχετική αντιπαράθεση θα κορυφωθεί προς τα τέλη της δεκαετίας του '80, με αφορμή την προοπτική της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς (1992)⁷⁶.

Στη συγκυρία αυτή η βιομηχανία βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για πολλούς λόγους. Το ζήτημα π.χ. της κερδοφορίας δημιουργεί έντονες αντεγκλήσεις. Ο ΣΕΒ απαντά στις αιτιάσεις για «υπερκέρδη» και προσπαθεί να ανασκευάσει την εντύπωση περί κερδοφορίας, υποστηρίζοντας ότι όχι μόνο στο σύνολο της βιομηχανίας δεν παρατηρείται υπέρμετρη κερδοφορία, αλλά ο δείκτης της αποδοτικότητας των κεφαλαίων κινείται πτωτικά. Φυσικά, ως αιτία αναφέρεται και πάλι το γεγονός ότι ο ρυθμός αύξησης των ονομαστικών αμοιβών είναι μεγαλύτερος απ' το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας⁷⁷. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι στη συγκυρία αυτή η εργοδοτική πλευρά αρχίζει να δέχεται μια επίθεση σε πολιτικό, ιδεολογικό και συμβολικό επίπεδο, γεγονός που την αναγκάζει να υιοθετήσει μια πιο αμυντική, απολογητική στάση και να στραφεί σε ένα εξωστρεφές προφίλ, εγκαταλείποντας την παραδοσιακή, εργοδοτική, επιθετική στάση. Με όρους

⁷⁴ Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Η αποδοτικότητα κεφαλαίων στην Ελλάδα φθάνει στο μισό της ευρωπαϊκής», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 41, 8/10/1987, σελ. 52.

⁷⁵ Η στρατηγική π.χ. της εργοδοσίας να αναδείξει την «ανταγωνιστικότητα» ως συνάρτηση κυρίως του εργατικού κόστους σε μια περίοδο που η μισθωτή εργασία κατακτούσε κάποιες σημαντικές παραχωρήσεις δεν είναι καθόλου τυχαία. Οι παραινέσεις για «συγκράτηση του κόστους εργασίας» ξεκινούν αμέσως μετά τη σχετική αναβάθμιση της θέσης της μισθωτής εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή τη μείωση του βαθμού εκμετάλλευσής της. Η απάντηση που προβάλλει η συνδικαλιστική πλευρά για την τόνωση της ανταγωνιστικότητας είναι: «επενδύσεις και βελτίωση των μεθόδων εργασίας», βλ. Δ.Μ., «Το «κόστος εργασίας» φταίει για την ανταγωνιστικότητα», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 9. Για τη θέση του ΚΚΕ πάνω στο ζήτημα της «παραγωγικότητας-ανταγωνιστικότητας» βλ. Γ. Τόλιος-Σ. Μαγκλιβέρας, *Παραγωγικότητα-ανταγωνιστικότητα-ανεργία, από τη σκοπιά της εργατικής τάξης*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.

⁷⁶ Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Ανταγωνιστικότητα και εργαζόμενοι», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 46, Οκτώβριος 1988, σελ. 11-26.

⁷⁷ Σύμφωνα με το ΣΕΒ, η αποδοτικότητα των ιδίων κεφαλαίων στη βιομηχανία μειώθηκε από 13.3% το 1974 σε 3.8% το 1978, βλ. «Ήταν πράγματι υπερβολικά τα κέρδη της ελληνικής βιομηχανίας κατά το 1979;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 39, 25/9/1980, σελ. 32. Για την αποδοτικότητα συνολικών και ιδίων κεφαλαίων από το 1973 βλ. το σχετικό Πίνακα 3 από την εισήγηση του ΣΕΒ στο ΣΚΟΠ [Β' μέρος], *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 17, 24/4/1980, σελ. 15.

οικονομίας, φαίνεται ότι οι πιέσεις που δέχεται το ελληνικό κεφάλαιο είναι μεγάλες και τείνουν να αναιρέσουν τις προϋποθέσεις συσσώρευσης και κερδοφορίας που είχαν κυριαρχήσει κατά την προηγούμενη περίοδο⁷⁸.

Κατά τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ τα βασικά μακροοικονομικά χαρακτηριστικά διατηρήθηκαν. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, η αρνητική διεθνής συγκυρία συνδυάζεται με τις επιπτώσεις από την είσοδο στην ΕΟΚ και τη συνέχιση της επεκτατικής πολιτικής από τη νέα κυβέρνηση⁷⁹.

Σε γενικές γραμμές, η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από υψηλό πληθωρισμό, στασιμότητα στην παραγωγή και τις επενδύσεις, πτώση στην αγροτική παραγωγή και άνοδο της ανεργίας, που από περίπου 2% κατά την προηγούμενη δεκαετία αγγίζει τώρα το 5-8%. Παρατηρείται πτώση επενδυτικής δραστηριότητας σε μηχανές και εξοπλισμό, ενώ για πρώτη φορά παρατηρείται κάτι αντίστοιχο και στον κατασκευαστικό κλάδο. Η πτώση της παραγωγής στη βιομηχανία φτάνει το 5% στις αρχές της δεκαετίας. Η παραγωγικότητα στη βιομηχανία καταγράφει μια πτώση 6% το 1982 (από 1% στα 1975-1980), ενώ η βιομηχανική παραγωγή το 1984 βρίσκεται καθηλωμένη στα επίπεδα του 1978, πράγμα που αποδίδεται στην απότομη αύξηση του άμεσου εργατικού κόστους (μισθολογικές αυξήσεις).

Στις αρχές της δεκαετίας του '80 λοιπόν παγιώνεται και βαθαίνει η εικόνα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από τα τέλη της προηγούμενης. Η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από κρίση και ανισορροπία που λαμβάνει διάφορες μορφές: αύξηση τιμών καταναλωτικών προϊόντων, παρακμή των παραγωγικών επενδύσεων, αύξηση των δημοσίων δαπανών που διογκώνουν το δημόσιο έλλειμμα, συνεχιζόμενος στασιμοπληθωρισμός (ανεργία και πληθωρισμός)⁸⁰.

⁷⁸ Σύμφωνα με μια έρευνα του καθηγητή Θ. Λιανού για τη μείζονα βιομηχανία στην Ελλάδα την περίοδο 1958-1975 το ποσοστό υπεραξίας είναι από τα υψηλότερα (κατά μέσο όρο 1.67), τείνει να είναι μεγαλύτερο στις μεγάλες επιχειρήσεις και υποβοηθήθηκε κυρίως από τους μεγάλους ρυθμούς συσσώρευσης κεφαλαίου, τη μεγάλη εξωτερική μετανάστευση και την πολιτική της Δικτατορίας στα 1967-1974. Ο ρυθμός αύξησης του ποσοστού υπεραξίας άγγιξε το 0.88% ανά έτος και οφειλόταν στο ότι η παραγωγικότητα της εργασίας αυξανόταν περισσότερο από τον εργατικό μισθό. Βλ. Θ. Λιανός, «Το ποσοστό υπεραξίας στην ελληνική βιομηχανία», *Οικονομία και Κοινωνία*, τ. 16, Απρίλιος 1981, σελ. 25-30. Ο Λιανός υπολογίζει το μέγεθος της υπεραξίας με βάση τον τύπο: $r=Q-WL/WL=Q/L \cdot 1/W-1$, όπου Q =προστιθέμενη αξία σε τρέχουσες τιμές, W =ονομαστικός εργατικός μισθός, L =επίπεδο απασχόλησης. Το ποσοστό υπεραξίας 1.67 σημαίνει ότι αν η συνολική αξία της παραγωγής σε τιμές είναι 267 δρχ., οι εργαζόμενοι λαμβάνουν τις 100 και οι κεφαλαιούχοι τις 167 δρχ.

⁷⁹ Όσα ακολουθούν από OECD, *Economic Survey of Greece, 1983/1984*, Παρίσι, 1983, OECD, *Economic Survey of Greece, 1985/1986*, Παρίσι, 1986, OECD, *Economic Survey of Greece, 1986/1987*, Παρίσι, 1987, OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, Παρίσι, 1990.

⁸⁰ «**Στασιμοπληθωρισμός** αποκαλείται το οικονομικό φαινόμενο σύμφωνα με το οποίο, για ένα δεδομένο χρονικό διάστημα παρατηρείται αύξηση των ποσοστών [ανεργίας](#) παράλληλα με την αύξηση του [πληθωρισμού](#). Πρόκειται ουσιαστικά για ένδειξη μη αποτελεσματικής αγοράς, καθώς παραδοσιακά τα ποσοστά της ανεργίας κινούνται αντίστροφα με τις πληθωριστικές πιέσεις. Συνήθως

Το ζήτημα των επενδύσεων υπήρξε το κυριότερο πεδίο προστριβών της νέας κυβέρνησης με τον ιδιωτικό τομέα. Η μία πλευρά κατηγορούσε την άλλη για συνειδητή «επενδυτική αποχή» με στόχο την πολιτική υπονόμευση της κυβέρνησης και η άλλη απαντούσε ότι με την κυβερνητική πολιτική η «ιδιωτική πρωτοβουλία» τελούσε υπό διωγμό⁸¹. Στα 1980-1984 η ήδη μειωμένη ιδιωτική παραγωγική επενδυτική δραστηριότητα συρρικνώθηκε κατά ¼. Οι ακαθάριστες ιδιωτικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου από -9.9% το 1981 μειώνονται συνεχώς και φτάνουν στο -14.2% το 1984⁸². Η πτώση των επενδύσεων όμως θα πρέπει να αποσυνδεθεί σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική συγκυρία της ανάδειξης του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, πόσο μάλλον από την οικονομική του πολιτική. Αυτό γιατί ήδη από το 1980 οι ιδιωτικές επενδύσεις παρουσίασαν μείωση: η ποσοστιαία αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων είχε σημαντικές διακυμάνσεις στο β' μισό της δεκαετίας του '70, αλλά βρισκόταν σταθερά σε θετικά ποσοστά. Απότομα όμως σημειώνεται μια πτώση κατά (-7.8%) το 1980 που συνεχίζεται και το 1981 (-9.9%)⁸³. Παράλληλα διαφαίνεται μια τάση αναπλήρωσης του «κενού» από δημόσιες επενδύσεις: ενώ οι ιδιωτικές πάγιες επενδύσεις μειώνονται μέχρι το 1985, οι δημόσιες παρουσιάζουν μια αύξηση που φτάνει από το 6.7% το 1982 στο 10% το 1985⁸⁴. Ωστόσο, στη δεκαετία του 1980 οι επενδύσεις συνολικά παρουσιάζουν μια καθίζηση, με ευρύτερες συνέπειες στον παραγωγικό ιστό της χώρας. Εξαιτίας του φαινομένου αυτού, στη βιβλιογραφία γίνεται λόγος για «κρίση αποεπένδυσης» που, ειδικά στην Ελλάδα, γνωρίζει μεγάλη ένταση και διάρκεια σε σχέση με τις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες⁸⁵.

Υπεύθυνη για την κατάσταση αυτή θεωρείται η πολιτική μισθολογικών αυξήσεων. Σύμφωνα με το κυρίαρχο σχήμα, οι συνεχείς αυξήσεις μισθών προκαλούν αυτόματα αύξηση του εργατικού κόστους. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί σε αύξηση της τιμής

πληθωριστικές πιέσεις παρατηρούνται σε οικονομίες που τρέχουν με υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, κάτι που αυξάνει τη ζήτηση για προϊόντα, συνεπώς και τις τιμές για δεδομένη προσφορά. Λόγω δε των ρυθμών ανάπτυξης, δημιουργούνται θέσεις εργασίας, συνεπώς θα έπρεπε τα ποσοστά της ανεργίας να συμπιέζονται προς τα κάτω»,

<http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%BF%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%89%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82>.

⁸¹ Με την άποψη της κυβέρνησης περί «επενδυτικής αποχής» ως «πολιτικού εκβιασμού» φαίνεται πως συμφωνεί και ο συνδικαλιστικός τύπος, βλ. Δ.Μ., «Το «κόστος εργασίας» φταίει για την ανταγωνιστικότητα», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 9.

⁸² Βλ. σχετικό πίνακα 27, στο Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 531.

⁸³ Βλ. σχετικό πίνακα 20 με στοιχεία από Εθνικούς Λογαριασμούς, ό.π. σελ. 526.

⁸⁴ Βλ. σχετικό πίνακα 30, ό.π., σελ. 532.

⁸⁵ Βλ. ό.π., σελ. 370-372.

των προϊόντων για αναπλήρωση της ζημιάς, με αποτέλεσμα να συρρικνώνεται η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων με συνέπεια τη γενική μείωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας.

Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας, ο ΣΕΒ με συνεχείς παρεμβάσεις προσπαθεί να υποδείξει ότι η βιομηχανία βρίσκεται σε φάση πλήρους παρακμής και απαξίωσης, για την οποία σε μεγάλο βαθμό ευθύνεται η κυβέρνηση με την πολιτική της. Σύμφωνα με την εργοδοσία, η πτώση αφορά όλα τα βιομηχανικά μεγέθη: αύξηση ζημιών, αρνητική απόδοση ιδίων κεφαλαίων, μικρή αύξηση απόδοσης συνολικών κεφαλαίων, αύξηση εργατικού κόστους, στασιμότητα παραγωγικότητας και επενδύσεων⁸⁶. Ταυτόχρονα επιχειρείται με διάφορους τρόπους να αποδειχθεί ότι στη δεκαετία του 1980 πάσχει η παραγωγικότητα, ενώ αντίθετα γίνεται σπατάλη πόρων και αύξηση του δανεισμού⁸⁷. Στην ουσία, οι κατηγορίες ήταν ότι η κυβέρνηση δε διευκόλυνε τις επιχειρήσεις στην ανάκαμψη της κερδοφορίας.

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι σε αυτή τη συγκυρία ο ΣΕΒ σηκώνει τη σημαία της «παραγωγικότητας» και επιχειρεί να βρει πεδίο συνεννόησης με την κυβέρνηση, που με τη σειρά της επίσης αρχίζει να προβάλλει την ανάγκη της αύξησης της παραγωγικότητας σε κύριο σύνθημά της⁸⁸. Η συναίνεση που αρχίζει να διαμορφώνεται μεταξύ των δύο πλευρών αρχίζει σταδιακά να μορφοποιείται και προς τα τέλη της δεκαετίας εκφράζεται με τη συνθηματικού τύπου πρόταση «σύνδεση μισθού-παραγωγικότητας», που κατηγορήθηκε από την εργατική πλευρά ως μια προσπάθεια να ξεπεραστεί η καπιταλιστική κρίση («πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους») μέσα από τη «ριζική αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας με κυρίαρχο άξονα την ανανέωση του τρόπου εκμετάλλευσης των εργαζομένων και φυσικά σε βάρος των εργαζομένων»⁸⁹. Οι υπέρμαχοι αντίθετα προσπάθησαν να αποδείξουν

⁸⁶ Βλ. τις σχετικές διαπιστώσεις των βιομηχάνων, Α. Παπανδρόπουλος, «Γιατί είναι αναγκαία η δημιουργία ενός εθνικού συμβουλίου παραγωγικότητας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 47, 22/11/1984, σελ. 3-6 και Α. Παπανδρόπουλος, «Ελληνική βιομηχανία: Σε φάση αποσυσσώρευσης και απαξίωσης κεφαλαίου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 52, 27/12/1984, σελ. 56-57.

⁸⁷ Βλ. π.χ. την απόδειξη των παραπάνω διαπιστώσεων με ανάλυση με βάση την έννοια «πλεόνασμα παραγωγικότητας», Κ. Δελής, «Αντί πλεονάσματος έχουμε μείωση παραγωγικότητας τα τελευταία χρόνια με υπερχρέωση της οικονομίας», ό.π., σελ. 53-56.

⁸⁸ Βλ. την πρόταση του προέδρου του ΣΕΒ Παπαλεξόπουλου για σύσταση ενός τριμερούς οργάνου με τίτλο Εθνικό Συμβούλιο Παραγωγικότητας, που θα συμμετέχουν «κυβέρνηση, εργαζόμενοι και παραγωγικές τάξεις», Α. Παπανδρόπουλος, «Γιατί είναι αναγκαία η δημιουργία ενός εθνικού συμβουλίου παραγωγικότητας», σελ. 3-6. Για μια κριτική της ανάδειξης της «παραγωγικότητας» σε κεντρική έννοια του κρατικού λόγου και ιδεολογίας βλ. Η. Ιωακείμογλου, «Ο μύθος της παραγωγικότητας», *Σχολιαστής*, τ. 13, Απρίλιος 1984, σελ. 12-13.

⁸⁹ Κ. Μπακιρτζής, «Αμοιβή-Παραγωγικότητα και οι θέσεις των εργαζομένων», <http://www.theseis.com/1-75/theseis/t2324/t2324f/amoiviparag.htm>. Για την κριτική του ΚΚΕ στο ίδιο

ότι η προοπτική της εφαρμογής συστημάτων «σύνδεσης μισθού-παραγωγικότητας» όχι μόνο συνέφερε και την εργατική πλευρά, αλλά βρισκόταν και στις διεκδικήσεις της⁹⁰.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, η αλλαγή της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ με το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης βελτιώνει κάπως τις επιδόσεις της «εθνικής οικονομίας» (μείωση εξωτερικού ελλείμματος και πληθωρισμού, άνοδος ιδιωτικών επενδύσεων και βελτίωση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων⁹¹), ωστόσο, σύμφωνα πάντα με τον ΟΟΣΑ, τα κύρια προβλήματα δεν έχουν επιλυθεί: μεγάλο έλλειμμα του δημόσιου τομέα, χαμηλή ανάπτυξη της παραγωγικότητας, υψηλός πληθωρισμός⁹², πτώση επενδύσεων και κερδοφορίας των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Η ελληνική οικονομία συνεχίζει να πάσχει από τεράστιες δομικές μακροοικονομικές ανισορροπίες και ανωμαλίες. Τα φαινόμενα αυτά συνιστούν την κύρια τροχοπέδη στην ανάκαμψη της ανταγωνιστικότητας. Η «ακαμψία» της αγοράς εργασίας και η αύξηση των εργατικών μισθών επισημαίνονται μονίμως. Η «λογική» αυτή συγκροτεί τον σκληρό πυρήνα των θεωρητικών-ιδεολογικών προϋποθέσεων με τις οποίες γίνονταν η πρόσληψη των οικονομικών φαινομένων και η σύνταξη των αντίστοιχων «εκθέσεων» από τους διεθνείς οργανισμούς και τα εγχώρια ιδρύματα.

Με την εφαρμογή του Προγράμματος Σταθεροποίησης διαπιστώνεται μια «ανάρρωση» στα κέρδη του ιδιωτικού τομέα, ενώ υπογραμμίζεται ότι η εξέλιξη αυτή εντάσσεται και σε μια πιο ευνοϊκή διεθνή οικονομική συγκυρία. Στα τέλη της δεκαετίας (1988-1989) παρατηρείται μια άνοδος των επενδύσεων, ιδιαίτερα των ιδιωτικών, τάση που σχετίζεται με την ανάκαμψη της κερδοφορίας. Η τάση αυτή παρατηρείται και στον κατασκευαστικό κλάδο. Ανοδικές τάσεις χαρακτηρίζουν και την παραγωγή. Στη βιομηχανία π.χ. η αύξηση έφτασε στο 4.5% περίπου.

ζήτημα βλ. Γ. Τόλιος-Σ. Μαγκλιβέρας, *Παραγωγικότητα-ανταγωνιστικότητα-ανεργία, από τη σκοπιά της εργατικής τάξης*, σελ. 38-42.

⁹⁰ Βλ. Α. Σμαϊλης, «Σύνδεση αμοιβής με παραγωγικότητα ζητά η πλειοψηφία των εργαζομένων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 18, 4/5/1989, σελ. 82-87. Το άρθρο στηρίζεται σε στοιχεία από έρευνα του ΕΚΑ. Για τη συζήτηση στους κόλπους των εργοδοτών σχετικά με τη «σύνδεση μισθών-παραγωγικότητας» βλ. Γ. Πετράκη, *Κοινωνικοί συσχετισμοί και εργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης και ελέγχου της εργασίας (1950-1993)*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, χ.χ., σελ. 107-110.

⁹¹ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1986/1987*, Παρίσι, 1987, σελ. 14-15 και OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, Παρίσι, 1990, σελ. 20-25.

⁹² Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι σύμφωνα με την αντίληψη του ΟΟΣΑ ο υψηλός πληθωρισμός την εποχή αυτή στην ελληνική οικονομία οφείλεται στην αυξημένη καταναλωτική ζήτηση («πληθωρισμός ζήτησης») που προκύπτει από την ονομαστική αύξηση των μισθών. Η αύξηση της συνολικής ζήτησης οδηγεί το γενικό επίπεδο των τιμών σε άνοδο, που σημαίνει ότι αυξάνεται ποσοστιαία και ο δείκτης τιμών καταναλωτή (από τον οποίο προκύπτει και το ποσοστό του πληθωρισμού).

Ωστόσο, ο **δημόσιος τομέας** υποδεικνύεται ως ο κύριος υπεύθυνος για τη συντήρηση των δομικών μακροοικονομικών εμποδίων για ανάπτυξη και «ισορροπία». Οι ανισορροπίες αυτές εντοπίζονται κυρίως στην αγορά εργασίας και την εργατική νομοθεσία. Επισημαίνεται η ανάγκη να περιοριστούν τα έξοδα και οι δαπάνες, να ενθαρρυνθεί ο ιδιωτικός τομέας κλπ. Γενικά, η ελληνική οικονομία στη δεκαετία του 1980 έχει τις χαμηλότερες επιδόσεις από τις χώρες του ΟΟΣΑ. Το πρόβλημα εντοπίζεται στον τρόπο λειτουργίας της αγοράς (αγαθών, εργασίας, κεφαλαίου). Διατυπώνεται η ανάγκη να απελευθερωθούν πόροι για τον ιδιωτικό τομέα και να προωθηθούν βαθιές αλλαγές στο δημοσιονομικό τομέα, την κοινωνική ασφάλιση και στον κλάδο των δημόσιων επιχειρήσεων.

Οι λεγόμενες **μακροοικονομικές ανισορροπίες** προκάλεσαν μια εκτεταμένη αστάθεια που οδήγησαν την ελληνική οικονομία σε φάση που χαρακτηρίστηκε ως «αποδυνάμωση»⁹³. Η αύξηση του ΑΕΠ κυμάνθηκε στο πρώτο μισό της δεκαετίας σε πολύ χαμηλά επίπεδα⁹⁴. Κύριο σημάδι των ανισορροπιών υπήρξε η έξαρση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών⁹⁵, που με τη σειρά του έδωσε την αφορμή για την «αιφνιδιαστική» απόφαση επεξεργασίας και επιβολής του Προγράμματος Σταθεροποίησης από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Κ. Σημίτη⁹⁶.

Το **Πρόγραμμα Σταθεροποίησης** εφαρμόστηκε την περίοδο 1985-1987 και περιελάμβανε μεταξύ άλλων τα εξής μέτρα: υποτίμηση της δραχμής κατά 15%, τροποποίηση του συστήματος της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (καταβολή με βάση την προβλεπόμενη για το μέλλον αύξηση και όχι με την αύξηση που προηγήθηκε, αφαίρεση του ποσοστού του εισαγόμενου πληθωρισμού), απαγόρευση των μισθολογικών αυξήσεων πάνω από την ΑΤΑ, περικοπή της καταβολής της ΑΤΑ για ένα μέρος των μισθωτών, μείωση των αγροτικών τιμών, μέτρα για τη μείωση του δημοσίου ελλείμματος (περιορισμός προσλήψεων,

⁹³ Ο χαρακτηρισμός «αποδυνάμωση» για την ελληνική οικονομία της περιόδου 1981-1995 στο Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, σελ. 88. Για τα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια βλ. ό.π., σελ. 88-120.

⁹⁴ Μέσο ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ στα 1981-1985 μόλις 0.7% έναντι 4.5% στα 1976-1980. Αλλού ωστόσο η αύξηση αυτή υπολογίζεται στο 1.4 για το 1981-1985, έναντι 2.5 στην ΕΟΚ, βλ. σχετικό πίνακα 12 στο Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 520.

⁹⁵ Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι ένας λογιστικός πίνακας. Αποτελεί το ένα απ' τα δύο τμήματα του ισοζυγίου πληρωμών και περιέχει το εμπορικό ισοζύγιο και το ισοζύγιο των άδηλων πόρων. Άδηλοι πόροι θεωρούνται τα έσοδα από την εξαγωγή υπηρεσιών (τουρισμός, ναυτιλία, μετανάστευση), βλ. σχετικά λήμματα στο Θ.Α. Βασιλείου-Ν. Σταματάκης, *Λεξικό επιστημών του ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα, 1992, σελ. 185.

⁹⁶ Για μια υπερασπιστικού χαρακτήρα παρουσίαση του Προγράμματος Σταθεροποίησης από τους εμπνευστές του βλ. Ν. Γκαργκάνας, Τ. Θωμόπουλος, Κ. Σημίτης, Γ. Σπράος, *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, Αθήνα, 1989.

περικοπές δαπανών, έλεγχος και συγκράτηση δαπανών υπουργείων, αύξηση φορολογικών εσόδων-πάταξη φοροδιαφυγής), συστηματικός έλεγχος των ΔΕΚΟ για περιορισμό δαπανών-ελλειμμάτων κ.ά.⁹⁷.

Το πιο κρίσιμο πεδίο αφορούσε τις **επιδόσεις του δημοσίου τομέα**. Η αύξηση των δημοσίων δαπανών υπήρξε συνεχής σε όλη τη δεκαετία, με αποτέλεσμα το δημοσιονομικό έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ να φτάσει από 10.8% το 1982 σε 23.2% το 1989 (μέσος όρος δεκαετίας γύρω στο 15%)⁹⁸. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η αναλογία των δημοσίων επενδύσεων στο σύνολο των δημοσίων δαπανών ήταν ήδη χαμηλή στην αρχή της δεκαετίας (15.5% το 1981) και συνέχισε να μειώνεται, φτάνοντας στο 9% το 1990. Η κάλυψη των δημοσίων ελλειμμάτων γινόταν με προσφυγή σε δανεισμό (εξωτερικό και εσωτερικό), γεγονός που οδήγησε στη διόγκωση του δημόσιου χρέους. Ως ποσοστό επί του ΑΕΠ από 36.1% το 1981 έφτασε στο 76.1% το 1989⁹⁹.

Η «διόγκωση» αυτή σχετίζεται και με την αύξηση των κοινωνικών δαπανών του δημοσίου που παρατηρήθηκε στη δεκαετία του 1980, οπότε και παρουσιάστηκε μια επιτάχυνση του ρυθμού αύξησής τους. Αυτό οδήγησε σε μια τάση εξίσωσης των κοινωνικών δαπανών με το μέσο όρο του ΟΟΣΑ. Το 1984 μάλιστα το ελληνικό ποσοστό ξεπερνά τον μέσο όρο του ΟΟΣΑ (14% έναντι 13.5%). Παρ' όλα αυτά, σε σύγκριση με την ΕΟΚ η Ελλάδα παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα. Στο αποκορύφωμα της κρατικής «επέκτασης» (1985), οι δαπάνες του δημόσιου τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ βρίσκονταν χαμηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο: 48% έναντι 49.1% στην ΕΟΚ¹⁰⁰. Η εξέλιξη αυτή δικαιολογείται από το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία αυτή παρατηρείται μια απόκλιση: οι κρατικές δαπάνες παρουσιάζουν αύξηση στην Ελλάδα, αλλά τάσεις επιβράδυνσης σε ΕΟΚ και ΟΟΣΑ¹⁰¹.

Η αίσθηση της αποτελμάτωσης βρίσκει την πιο χαρακτηριστική της αποτύπωση στα μεγέθη της βιομηχανίας. Ειδικά η μεταποίηση παρέμεινε σε στασιμότητα. Για πρώτη φορά παρατηρείται μείωση της συμμετοχής του προϊόντος της μεταποίησης

⁹⁷ Βλ. ό.π., σελ. 37-42.

⁹⁸ Παρ' όλα αυτά, το ύψος των δημοσίων δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμεινε χαμηλότερο του μέσου όρου στην ΕΟΚ σε όλη την δεκαετία. Το μεγαλύτερο μέρος των δημοσίων δαπανών αφορούσε ανελαστικές δαπάνες (πληρωμές μισθών και τόκων).

⁹⁹ Αλλού αναφέρεται ότι το χρέος του δημοσίου ως ποσοστό του ΑΕΠ το 1989 ήταν 67%, βλ. Στέλιος Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, σελ. 64-65. Το παραπάνω παράδειγμα είναι ενδεικτικό της προβληματικότητας που χαρακτηρίζει τέτοιου είδους αναλύσεις.

¹⁰⁰ Βλ. σχετικό πίνακα 32 στο Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 533.

¹⁰¹ Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Τα μεταβαλλόμενα μεγέθη της οικονομίας: 1960-1986. Δημόσιες και κοινωνικές δαπάνες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 36, 8/9/1988, σελ. 53.

στο συνολικό ΑΕΠ: από το 21.3% το 1981 έπεσε στο 16.8% το 1989. Σε φάση στασιμότητας βρέθηκε τόσο η απασχόληση, όσο και η επενδυτική δραστηριότητα, όσον αφορά τη μεταποίηση. Η χώρα βίωνε το πρώτο στάδιο της «αποβιομηχάνισης». Οι εξελίξεις αυτές συγκρινόμενες με την υπόλοιπη δυτική Ευρώπη έδειχναν ότι την περίοδο αυτή η απόκλιση της ελληνικής οικονομίας από την οικονομία της ΕΟΚ διευρύνθηκε¹⁰².

Οι εξελίξεις αυτές αποτυπώνονται στην **εξέλιξη της σύνθεσης των τομέων παραγωγής ως ποσοστό του ΑΕΠ**. Ο πρωτογενής τομέας υφίσταται μια συνεχή μείωση από 14.2% του ΑΕΠ το 1981 σε 11% το 1990. Ο δευτερογενής επίσης εμφανίζει μια σημαντική πτώση από 31.9% (1981) σε 30.4%. Ο τριτογενής τομέας είναι ο μόνος που σημείωσε διόγκωση των ποσοστών του, που ήταν ήδη υψηλά σε σύγκριση με τη δυτική Ευρώπη: από το 53.9% (1981) ανέβηκε στο 58.6% (1990). Η αναφορά σε «τριτογενοποίηση» της ελληνικής οικονομίας κρίνεται συνεπώς ως άστοχη, αφού στην πραγματικότητα ήταν ήδη «τριτογενοποιημένη». Η πραγματικότητα αυτή είχε αναγνωριστεί από την οικονομική ηγεσία της χώρας. Ωστόσο η πλήρης αποδοχή και προπαγάνδισή της ως στρατηγική διεξόδου από την κρίση και ως αναπτυξιακός φορέας εντός της ενοποιημένης ευρωπαϊκής αγοράς έγινε σχετικά όψιμα¹⁰³.

Κοινή διαπίστωση όλων των παρατηρητών είναι ότι το βασικό πρόβλημα της περιόδου είναι πρόβλημα παραγωγής/παραγωγικότητας¹⁰⁴: η ελληνική οικονομία πάσχει από πτώση των επενδύσεων και στασιμότητα της παραγωγής. Το παράδειγμα της βιομηχανικής παραγωγής είναι χαρακτηριστικό: ενώ στη δεκαετία του 1970 η αύξηση ήταν κοντά στο 7%, την επόμενη δεκαετία καταποντίζεται (κάτω από 1.5%)¹⁰⁵. Επίσης, σύμφωνα με μελέτες με βάση τη μαρξιστική πολιτική οικονομία

¹⁰² Η άποψη αυτή υποστηρίζεται στο Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, σελ. 88. Για τα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια βλ. ό.π., σελ. 110-117 και Στέλιος Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, σελ. 78-79.

¹⁰³ Βλ. την υποδοχή από τον τύπο της ομιλίας του διοικητή της ΤτΕ προς επιχειρηματίες, «Χαλικιάς: Στροφή στις υπηρεσίες», *Ελευθεροτυπία*, 26/2/1988, «Βάρος στον τριτογενή τομέα», *Καθημερινή*, 26/2/1988. Εκεί, απευθυνόμενος προς τους επιχειρηματίες συστήνει να επικεντρωθεί η ελληνική οικονομία στις υπηρεσίες, εντάσσοντάς τις στα «σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα» της χώρας. Σύμφωνα με τον Χαλικιά, η έμφαση στις υπηρεσίες θα πρέπει να δοθεί πάση θυσία, «ακόμα και αν υποτεθεί ότι το αποτέλεσμα θα ήταν μια οικονομική διάρθρωση περισσότερο ευπαθής στις διακυμάνσεις της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας».

¹⁰⁴ Ο ΟΟΣΑ μιλά ρητά για «παρακμή της αποδοτικότητας του παραγωγικού συστήματος», «αργή ανάπτυξη της συσσώρευσης κεφαλαίου» και «εξασθένιση της κεφαλαιοποίησης», OECD, *Economic Survey of Greece 1990/1991*, Παρίσι, 1991, σελ. 18.

¹⁰⁵ Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί πως η αρνητική αυτή εξέλιξη χαρακτήριζε το σύνολο της ΕΟΚ. Η βιομηχανική παραγωγή σημείωσε μια πτώση της αύξησης από 2.7% τη δεκαετία του 1970 σε 2.2%

φαίνεται ότι το ποσοστό κέρδους της ελληνικής βιομηχανίας παρουσιάζει πτωτική τάση από το 1980 και εξής¹⁰⁶. Η ερμηνεία για τους λόγους που οδήγησαν σε αυτά τα φαινόμενα φυσικά ποικίλει και η σχετική συζήτηση καλύπτει όλη την μετέπειτα περίοδο.

Ωστόσο, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί η ελληνική περίπτωση ως μια *sui generis* περίπτωση, ξεκομμένη από τις διεθνείς τάσεις. Σε όλη την περίοδο των δεκαετιών 1960-1980 παρατηρείται συνεχής πτωτική τάση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, που στην ΕΟΚ φτάνει το 20% περίπου. Σύμφωνα με στοιχεία του ΔΝΤ για την Ελλάδα, τα διαγράμματα που δείχνουν τις ετήσιες μεταβολές του ΑΕΠ, τις επενδύσεις ως ποσοστό του ΑΕΠ και την παραγωγικότητα του κεφαλαίου εξελίσσονται με το ίδιο τρόπο, γεγονός που υποδεικνύει μια συσχέτιση των μεγεθών αυτών. Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, το μεγάλο πρόβλημα δεν πηγάζει από το εργατικό κόστος, αλλά αφορά τη μεγάλη πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, εκφράζεται η άποψη ότι «η οικονομία πνίγεται, περισσότερο από αλλού, κάτω από τον όγκο ενός κακά αξιοποιούμενου αποθέματος παγίου κεφαλαίου»¹⁰⁷. Η άποψη αυτή επιχειρεί να αναδείξει τη διάσταση του παράγοντα «παραγωγικότητα του κεφαλαίου», κατηγορώντας παράλληλα τις εγχώριες πολιτικές δυνάμεις και τους διεθνείς οργανισμούς ότι το ζήτημα αυτό δεν τους απασχολεί «όσο θα έπρεπε»¹⁰⁸. Πράγματι, ο ΟΟΣΑ αναφέρεται σε αυτό περιθωριακά και με σχετική απόσταση από τη συγκυρία της δεκαετίας του '80, υπογραμμίζοντας ότι η ανάπτυξη της παραγωγικότητας του κεφαλαίου στην Ελλάδα στον τομέα των επιχειρήσεων υπήρξε χαμηλότερη από τον αντίστοιχο μέσο όρο στον ΟΟΣΑ. Η επιδείνωση αυτή επέρχεται απότομα μετά το 1979 και στη βιομηχανία είναι ακόμα μεγαλύτερη¹⁰⁹.

Συνολικά, η ελληνική οικονομία στη δεκαετία του 1980 δείχνει έντονα σημάδια εξάντλησης. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ στα 1982-1989 βρίσκεται στο 1.75%, ενώ στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1981) έτρεχε με 3.1%. Ο

περίπου στα 1981-1988, βλ. σχετικό πίνακα 12, στο Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 520.

¹⁰⁶ Βλ. Γ. Καλογερόπουλος, «Εκμετάλλευση και κέρδη στην ελληνική βιομηχανία», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 48, Ιούλης-Αύγουστος 1990, σελ. 31-37.

¹⁰⁷ Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Παραγωγικότητα του κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία 1963-1988», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 20, 18/5/1989, σελ. 64.

¹⁰⁸ Βλ. ό.π.

¹⁰⁹ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1993*, σελ. 22.

πληθωρισμός διατηρούσε σταθερά διπλάσια ποσοστά από τη δυτική Ευρώπη, με μέσο όρο στα 1982-1989 το 18.5%¹¹⁰.

Μεγέθη που παρουσίασαν έντονα αρνητικές επιδόσεις σε όλη τη δεκαετία ήταν ο πληθωρισμός, το έλλειμμα του δημόσιου τομέα, το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, η αποταμίευση, ο δανεισμός, η ανεργία¹¹¹ δείχνουν ότι την περίοδο αυτή το σύνολο του παραγωγικού μηχανισμού αντιμετωπίζει τεράστιες δυσκολίες. Η εξέλιξη αυτή πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από το δευτερογενή τομέα, αφού αυτός είχε κατά το παρελθόν δείξει τη μεγαλύτερη δυναμικότητα. Αντίθετα, οι ανακατατάξεις που είχαν ξεκινήσει από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, εντάθηκαν στη δεκαετία του 1980 με τρόπο δραματικό, ανοίγοντας το δρόμο για ένα κύμα αποβιομηχάνισης που βρήκε την αποκορύφωσή του την επόμενη δεκαετία¹¹².

Την περίοδο αυτή παρατηρείται μια συνεχής άνοδος του **τρίτογενή τομέα**, που καλύπτει σταθερά άνω του 50% ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 1950 και μετά. Ο **αγροτικός τομέας** αντίθετα παρουσιάζει μια «φυσιολογική» μείωση ως ποσοστό του ΑΕΠ: από 28.5% το 1950 πέφτει στο 17.7%. Η βιομηχανία ξεκινά από 20.2% το 1950, ανεβαίνει στο 31.3% το 1980 και στα μέσα της δεκαετίας υποχωρεί στο 24.5% περίπου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εξέλιξη της μεταποίησης: ξεκινά με ένα ποσοστό 14.6% επί του ΑΕΠ το 1950, αλλά σε όλη την περίοδο από το 1970 μέχρι τα μέσα του '80 κινείται με μικρές αυξομειώσεις μεταξύ του 21 και του 19%¹¹³.

Σύμφωνα με άλλους υπολογισμούς, ο πρωτογενής τομέας από 25% επί του ΑΕΠ το 1980 έπεσε στο 10.5% το 1990. Την ίδια περίοδο ο δευτερογενής από 25.3%

¹¹⁰ Βλ. την παράγραφο για τη δημοσιονομική διαχείριση του ΠΑΣΟΚ, Α. Κεφάλας, «Πώς άφησε φτωχότερους όλους τους Έλληνες η παράλογη οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 41, 12/10/1989, σελ. 16-18.

¹¹¹ Βλ. τους σχετικούς πίνακες, «Ελληνική Οικονομία: τα κρίσιμα μεγέθη», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 32, 10/8/1989, σελ. 34-40.

¹¹² Για μια πιο λεπτομερή παρουσίαση της βιομηχανίας-μεταποίησης κατά την περίοδο αυτή στη βιβλιογραφία βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Κριτική, Αθήνα, 1992, σελ. 21-32, Α. Λυμπεράκη, *Ενέλικτη Εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, σελ. 115-124, 145-169, 259-264, Α. Κιντής, *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας*, Gutenberg, Αθήνα, χ.χ., σελ. 26-50, Θ. Πελαγίδης, *Η διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Εξάντας, Αθήνα, 1997, Γ. Γιαννίτσης, «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα, 1986, Γ. Σαμαράς, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Μ. Καραμεσίνη, *Βιομηχανική πολιτική, Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και μισθωτή εργασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002, σελ. 107-164, Μ. Νικολινάκος, *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα, 1976.

¹¹³ Βλ. Α. Λυμπεράκη, *Ενέλικτη Εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, σελ. 115 και Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, σελ. 262. Μεταξύ των δύο εντοπίζονται μικρές διαφορές στα νούμερα.

ανέβηκε πάνω από μία μονάδα (26.5%) και ο τριτογενής εκτινάχθηκε από 49.7% σε 63%¹¹⁴.

Τέλος, η **ανεργία** φαίνεται ότι μέσα στη δεκαετία διπλασιάζεται και κυμαίνεται στα τέλη της δεκαετίας γύρω στο 8%. Πρόκειται για ποσοστά αρκετά χαμηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (πάνω από 10%), αλλά που αφορούσαν κυρίως τους νέους και τις γυναίκες¹¹⁵.

Η **κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ** κατηγορήθηκε ως η κύρια υπεύθυνη, γιατί η δημοσιονομική της διαχείριση οδήγησε στη διόγκωση των ελλειμμάτων. Ιδιαίτερα της αποδόθηκε μια ανεύθυνη και λαϊκιστική τακτική: η χρηματοδότηση του λεγόμενου «κοινωνικού κράτους» έγινε με προσφυγή στο δανεισμό και με ανακατανομή του εισοδήματος, πρακτική που οδήγησε σε μείωση των επενδύσεων, διόγκωση του δημόσιου χρέους και τελικά σε φρενάρισμα της ανάπτυξης¹¹⁶. Παράλληλα κατηγορήθηκε για κρατική παρέμβαση-προστατευτισμό και γενικότερα για πολιτική εξάπλωσης του δημόσιου τομέα εις βάρος του ιδιωτικού και της «ελεύθερης αγοράς»¹¹⁷.

Σύμφωνα με μια άλλη άποψη ωστόσο, η αύξηση των κρατικών δαπανών οφείλεται κυρίως στην αύξηση των κοινωνικών δαπανών και των δημόσιων επενδύσεων. Σε κάθε περίπτωση, υποστηρίζεται πως η Ελλάδα δεν αποτέλεσε μια ιδιαίτερη περίπτωση στην ΕΟΚ, αλλά αυτό που τη διαφοροποιεί είναι ότι η αύξηση αυτή των δημοσίων εξόδων έγινε με μεγαλύτερη ταχύτητα, μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Ακόμη περισσότερο, τα ελλείμματα δεν οφείλονταν τόσο στην κακοδιαχείριση και στην κρατική διόγκωση, όσο στην αδυναμία, ή καλύτερα συνειδητή πολιτική απροθυμία, του ΠΑΣΟΚ να διευρύνει τη φορολογική βάση έναντι

¹¹⁴ Βλ. Γ. Γρηγοριάδης, «Το ΑΕΠ της χώρας (1980-1999). Δομή και εξέλιξη-Τάσεις και συμπεράσματα».

¹¹⁵ Όσον αφορά τα μεγέθη της ανεργίας, εκεί το αλαλούμ που επικρατεί στα επίσημα στατιστικά στοιχεία βρίσκει την αποθέωσή του. Ειδικά λοιπόν για τα στοιχεία που αφορούν την ανεργία οι αποκλίσεις και η απόσταση επίσημων-πραγματικών μεγεθών τόσο μεγάλη στοιχεία που λειτουργεί τουλάχιστον αποτρεπτικά για κάθε σοβαρή ενασχόληση με το ζήτημα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το ποσοστό ανεργίας για το 1983 π.χ. αλλού εντοπίζεται σε 6.9%, αλλού σε 7.9% και σε επίσημο κείμενο αναφέρεται το 7.8%. Βλ. αντίστοιχα Α. Λυμπεράκη, *Ενέλικτη Εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, σελ. 260 [υποσημείωση 1], Α. Κεφάλας, «Πώς άφησε φτωχότερους όλους τους Έλληνες η παράλογη οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ», σελ. 16-18 και Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το 1988*, Αθήνα, 1989, σελ. 64. Η σύγχυση σε μεγάλο βαθμό προκύπτει επειδή μετρήσεις γίνονται τόσο από την ΕΣΥΕ, όσο και από τον ΟΑΕΔ. Την κατάσταση επιβεβαιώνει και ο ΟΟΣΑ, που υπογραμμίζει ότι το πραγματικό ποσοστό της ανεργίας είναι δύσκολο να υπολογισθεί, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, σελ. 19-20.

¹¹⁶ Βλ. ό.π.

¹¹⁷ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1991/1992*, Παρίσι, 1992, σελ. 57-58 και OECD, *Economic Survey of Greece, 1993*, σελ. 15-19 και 36.

των πιο ισχυρών οικονομικών στρωμάτων. Ταυτόχρονα, επιχειρείται και μια κριτική της άποψης περί «διογκωμένου» και «υπερτροφικού» κράτους¹¹⁸.

Κατά μία άλλη άποψη, η επέκταση του κράτους, ιδιαίτερα στον επιχειρηματικό τομέα, υπήρξε μια αναγκαστική λύση, δεδομένης της απόσυρσης του ιδιωτικού τομέα. Έγινε δηλαδή για να καλύψει το κενό της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας». Ωστόσο η εξέλιξη αυτή στάθηκε ιδιαίτερα δυσμενής, καθώς οδήγησε σε μια συντήρηση και διεύρυνση της «μικροαστικής και παρασιτικής» οικονομικής δομής («κρατικός παρασιτισμός»)¹¹⁹.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η «συζήτηση» για το αν και κατά πόσο η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ακολούθησε μια «κεϋνσιανή» πολιτική. Σύμφωνα με μια άποψη, που ρητά ή άρρητα έχει κυριαρχήσει ευρύτερα, το ΠΑΣΟΚ εφάρμοσε μια «κλασική» κεϋνσιανή επεκτατική πολιτική, επιβάλλοντας για ιστορικοπολιτικούς λόγους μια πολιτική αναδιανομής του εισοδήματος και εντατικοποίησης της εμπλοκής του κράτους στην οικονομία. Η πολιτική αυτή (ενίσχυση αποκλειστικά της ζήτησης), μη λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς της ελληνικής μικρής ανοικτής οικονομίας οδήγησε σε υψηλό πληθωρισμό, που με τη σειρά του προκάλεσε τεράστια εξωτερικά ελλείμματα και υπέσκαψε την ανταγωνιστικότητα¹²⁰.

Η άποψη περί εφαρμογής μιας πολιτικής «κεϋνσιανού τύπου» υιοθετείται και από άλλους σχολιαστές, οι οποίοι ωστόσο υποστηρίζουν ότι η πολιτική αυτή δεν εγκαινιάστηκε από το ΠΑΣΟΚ, αλλά η αφετηρία της βρισκόταν στη δεκαετία του '70 επί δεξιάς κυβέρνησης, ως μια προσπάθεια απάντησης στην οικονομική κρίση (απλόχερη εισοδηματική πολιτική και κρατικός παρεμβατισμός). Επίσης υποστηρίζεται ότι αυτή η οικονομική-δημοσιονομική πολιτική τερματίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 με την εφαρμογή από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ του Προγράμματος Σταθεροποίησης, όταν η κρίση του «εθνικού κεϋνσιανού μοντέλου ανάπτυξης» έφτασε στο αποκορύφωμά του. Σύμφωνα με αυτήν την περιοδολόγηση, το 1985 σηματοδοτεί τη (βαθμιαία) αντικατάσταση της πολιτικής που βασιζόταν στην «κεϋνσιανή ορθοδοξία» (κρατικός παρεμβατισμός) από μια πολιτική που εμφορούταν από τη «φιλελεύθερη ορθοδοξία». Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια τυπική περίπτωση «φιλελεύθερης στροφής», δηλαδή «αλλαγής παραδείγματος»¹²¹.

¹¹⁸ Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση*, σελ. 373-378 και 434-440.

¹¹⁹ Βλ. Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, σελ. 251-265.

¹²⁰ Βλ. Σ. Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα*, σελ. 59-79.

¹²¹ Βλ. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα, 2008, σελ. 14-15, 82, 86-93.

Σύμφωνα με άλλες απόψεις, στην Ελλάδα δεν εφαρμόστηκε ούτε από το ΠΑΣΟΚ, ούτε συνολικά στη μεταπολεμική περίοδο μια πολιτική που απηχούσε τη θεωρία του Κένυς, παρά την περί του αντιθέτου διάχυτη εντύπωση. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε μια σειρά από παρεξηγήσεις, παρερμηνείες, παρανοήσεις κλπ. που σχετίζονται με την πρόσληψη στην Ελλάδα της κεϋνσιανής οικονομικής θεωρίας και πολιτικής. Στην περίπτωση μάλιστα της μεταπολιτευτικής περιόδου, υποστηρίζεται ότι υπήρξε πλήρης διάσταση μεταξύ της πολιτικής που ακολουθήθηκε και των προτάσεων του ίδιου του Κένυς¹²².

¹²² Βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: Μύθος και πραγματικότητα*, Κριτική, Αθήνα, 1990, Α. Καραγιάννης, «Κεϋνσιανή οικονομική πολιτική και η ελληνική πρακτική την περίοδο 1975-1994», *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας*, τ. 1-2, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2000, σελ. 55-83.

Κεφ. 2: απασχόληση, μισθωτή εργασία, ανεργία: μια περιήγηση στα μεγέθη

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η απασχόληση και η μελέτη των επίσημων στοιχείων που αφορούν το ζήτημα της απασχόλησης, της μισθωτής εργασίας και της ανεργίας στην Ελλάδα μπορούν να χαρακτηριστούν άνετα ως «σπαζοκεφαλίες». Σχεδόν από το σύνολο των πηγών αναδύεται μια ριζική αμφισβήτηση της αξιοπιστίας των αρμόδιων οργάνων στην καταγραφή των σχετικών μεγεθών.

Το ζήτημα μάλιστα αναδεικνύεται αρκετά συχνά και στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό. Στη Βουλή οι αμφισβητήσεις που εκφράζονται γύρω από την αξιοπιστία των ελληνικών στατιστικών υπηρεσιών είναι διακομματικές και διαχρονικές. Στη συζήτηση π.χ. με αφορμή το νομοσχέδιο για την «υγιεινή και ασφάλεια των εργαζομένων» (1985) τα αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά:

«ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ: Εγώ δεν είμαι υπέρ των στατιστικών, όπως γνωρίζετε. [...] Πάντως, είναι έτσι συγκροτημένες οι στατιστικές υπηρεσίες, που δεν μπορούν να βρουν την αλήθεια».

Με την εκτίμηση αυτή συμφωνεί και η πλευρά του ΚΚΕ:

«ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΠΠΟΣ: [...] η Στατιστική Υπηρεσία είναι απαρχαιωμένη και απαράδεκτη με τα στοιχεία που δίνει και έχετε τεράστια ευθύνη γιατί 4 χρόνια τώρα δεν έχετε κάνει καμιά αλλαγή»¹²³.

Στο κεφάλαιο αυτό είμαστε αναγκασμένοι να περιοριστούμε στα επίσημα στοιχεία που προέρχονται από αυτούς τους δημόσιους οργανισμούς. Παράλληλα, θα γίνει λόγος και στην κριτική που αναπτύχθηκε γύρω από τη λειτουργία και την αξιοπιστία τους, στο βαθμό που είναι αναπόσπαστο μέρος της ίδιας της λειτουργίας τους: τα νούμερα και οι στατιστικές δεν προκύπτουν εκ του φυσικού, αλλά υπόκεινται σε συγκεκριμένη (και υποκείμενη σε αλλαγές) μεθοδολογική πρακτική, ορισμούς εννοιών (π.χ. «ανεργία») και επεξεργασία.

Οι πηγές από τις οποίες συγκεντρώνεται ο όγκος του υλικού είναι οι Απογραφές πληθυσμού, οι Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ και ο ΟΑΕΔ. Επίσης

¹²³ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΗ΄-12 Σεπτεμβρίου 1985, σελ. 1335 και 1336 αντίστοιχα.

υπάρχουν και άλλες, δευτερεύουσες έρευνες (π.χ. από το IOBE, τη ΓΣΕΕ, το ΕΚΑ κλπ.). Οι έρευνες της ΕΣΥΕ γίνονται ανά τακτά χρονικά διαστήματα από ένα πολυπληθές δείγμα και θεωρούνται από αρκετούς ως οι πιο αξιόπιστες¹²⁴. Τα στοιχεία του ΟΑΕΔ αφορούν κυρίως την ανεργία του εργατικού δυναμικού του ιδιωτικού τομέα και πιο συγκεκριμένα την καταγεγραμμένη ανεργία, αφού είναι σαφές ότι δεν εγγράφεται το σύνολο των ανέργων στις υπηρεσίες του ΟΑΕΔ.

Σύμφωνα με την επικρατούσα μεθοδολογία, αρχικά μετρίεται ο συνολικός πληθυσμός (Απογραφές Πληθυσμών). Από το συνολικό πληθυσμό το μέγεθος της απασχόλησης προκύπτει από το λεγόμενο Οικονομικά Ενεργό Πληθυσμό (ΟΕΠ), δηλαδή άνδρες και γυναίκες ηλικίας από 10 ως 65 χρονών, απασχολούμενοι και άνεργοι¹²⁵. Ο ΟΕΠ μπορεί να μελετηθεί κατά φύλο, ηλικία, είδος απασχόλησης και τομέα απασχόλησης. Το είδος περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες: εργοδότες, μισθωτοί, αυτοαπασχολούμενοι και μια κατηγορία με τίτλο «συμβοηθούντα-μη αμειβόμενα» μέλη οικογένειας. Οι τομείς απασχόλησης αντιστοιχούν στους τομείς της οικονομίας: γεωργία, βιομηχανία, υπηρεσίες. Επίσης γίνεται και ο διαχωρισμός απασχόλησης ανάμεσα στο δημόσιο (ευρύτερο ή στενό) και τον ιδιωτικό τομέα.

Στις έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ χρησιμοποιείται ο όρος «εργατικό δυναμικό», που είναι παραπλήσιος με τον «οικονομικά ενεργό πληθυσμό», αναφέρεται δηλαδή επίσης σε «απασχολούμενους» και «ανέργους». Κυριότερη διαφορά είναι ότι στην καταγραφή του εργατικού δυναμικού ως κατώτατο όριο ηλικίας θεωρείται η ηλικία των 14 και άνω (ως 64). Επίσης διαφορά υπάρχει και στον

¹²⁴ Οι έρευνες απασχόλησης της ΕΣΥΕ είναι ετήσιες και τριμηνιαίες δειγματοληπτικές και ξεκίνησαν για πρώτη φορά από το 1974. Κάλυπταν ένα δείγμα 25.500 περίπου νοικοκυριών σε αστικές και ημιαστικές περιοχές, βλ. Ρ. Φακιολάς, «Απασχόληση και ανεργία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 3, 17/10/1980, σελ. 15. Σύμφωνα με τον τότε διοικητή του ΟΑΕΔ Θ. Κατσανέβα, η ΕΣΥΕ βελτίωσε τις μεθόδους έρευνας μετά το 1982 («διαφοροποίηση των μονάδων επιφανείας του δείγματος»), γεγονός που σύμφωνα με τον ίδιο δεν επιτρέπει την πλήρη συγκρισιμότητα των στοιχείων πριν και μετά το 1982. Η αλλαγή έγινε σε μια προσπάθεια να ευθυγραμμιστεί η μέθοδος με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές, ενώ οι μετρήσεις άρχισαν να συμπεριλαμβάνουν και τις αγροτικές περιοχές. Φυσικά η συγκεκριμένη παρέμβαση του Κατσανέβα γίνεται με στόχο να πληγεί η αξιοπιστία της υπηρεσίας επί δεξιάς κυβέρνησης και η Νέα Δημοκρατία κατηγορείται ανοιχτά για αδιαφορία και παραπλάνηση σχετικά με τη σωστή στατιστική λειτουργία, βλ. Θ. Κατσανέβας, «Οι στατιστικές ανεργίας και η αλήθεια», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 49, 6/12/1984, σελ. 27-28. Ωστόσο, από τον ΟΟΣΑ προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι ακόμα και στα μέσα της δεκαετίας υπάρχουν σοβαρά προβλήματα-αδυναμίες στις στατιστικές για την εργατική δύναμη, γεγονός που δεν επιτρέπει την εξαγωγή ακριβών συμπερασμάτων για τις εξελίξεις στον τομέα αυτό, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1985/1986*, σελ. 10-11.

¹²⁵ Πρόκειται για μια στατιστική έννοια που μπορεί να ορίζεται με διαφορετικό τρόπο από κάθε χώρα και από εποχή σε εποχή. Π.χ. το κατώτατο όριο της ηλικίας με την οποία χαρακτηρίζεται κάποιος ως «οικονομικά ενεργός» μπορεί να διαφέρει ανάλογα με τη χώρα. Στην Ελλάδα ο ορισμός του «οικονομικά ενεργού πληθυσμού» διαφοροποιήθηκε κάπως μεταξύ των απογραφών του 1971 και 1981, βλ. IOBE, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, Αθήνα, 1987, σελ. 19-21.

ελάχιστο αριθμό ωρών εβδομαδιαίας εργασίας που χρησιμοποιείται από κάθε υπηρεσία για την κατάταξη ενός ατόμου στους «απασχολούμενους».

Ωστόσο στις διεθνείς στατιστικές (π.χ. ΟΟΣΑ) ο «οικονομικά ενεργός πληθυσμός» ταυτίζεται με το «εργατικό δυναμικό» («working population», «labour force»). Το 1982 οι στατιστικές υπηρεσίες της ΕΟΚ προσπάθησαν να ενοποιήσουν τις σχετικές στατιστικές απεικονίσεις υιοθετώντας τους ορισμούς του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τις έννοιες «εργατικό δυναμικό», «απασχολούμενοι» και «άνεργοι», σε μια προσπάθεια να γίνονται οι έρευνες με βάση ορισμούς κοινής αποδοχής, ούτως ώστε να έχει κάποιο νόημα οι συγκρίσεις μεταξύ των χωρών¹²⁶. Στη συγκυρία αυτή άλλαξε και ο τρόπος υπολογισμών της ΕΣΥΕ.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι, τουλάχιστον για την περίοδο αυτή, οι ορισμοί των εννοιών διαφέρουν μεταξύ των πηγών, των χωρών αλλά και των υπηρεσιών της ίδιας χώρας επιβάλλει την ανάγκη τα σχετικά στοιχεία να χρησιμοποιούνται και να παρουσιάζονται με μεγάλη προσοχή και επιφύλαξη. Κάτι ανάλογο γίνεται και στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Τα στοιχεία αυτά φυσικά μόνο συγκρινόμενα μπορούν να δείξουν κάτι. Η σύγκριση γίνεται είτε με προηγούμενες περιόδους για την ίδια χώρα (Ελλάδα), είτε με άλλες χώρες. Στη δεύτερη περίπτωση επικρατεί η σύγκριση της Ελλάδας με τις ανεπτυγμένες χώρες (ΟΟΣΑ, ΕΟΚ), συχνά και με «παρόμοιες» χώρες-οικονομίες, π.χ. της Μεσογείου ή της νότιας Ευρώπης (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Τουρκία).

Η θεμελιώδης εξέλιξη μεταπολεμικά στην Ελλάδα είναι η **αστικοποίηση**. Το φαινόμενο αυτό παίρνει τη μορφή της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι η μείωση του **αγροτικού τομέα** της οικονομίας και αντίστοιχα της απασχόλησης σε αυτόν¹²⁷. Σε απόλυτους αριθμούς, ο ΟΕΠ στον αγροτικό τομέα από δύο εκατομμύρια σχεδόν το 1961 μειώνεται σε λιγότερο από ένα εκατομμύριο το 1981¹²⁸. Η αγροτική έξοδος οδηγεί σε μια «ιστορικού» χαρακτήρα εξέλιξη. Για πρώτη φορά ο αστικός πληθυσμός ως αναλογία

¹²⁶ Για το ζήτημα του ορισμού των εννοιών αυτών βλ. ό.π.

¹²⁷ Σύμφωνα με την απογραφή του 1981, η απασχόληση στον αγροτικό τομέα βρισκόταν στο 27% περίπου της συνολικής, ενώ κατά την απογραφή του 1971 ήταν στο 40% περίπου, βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Σημαντική αύξηση του αριθμού των μισθωτών αλλά και των απασχολούμενων στις υπηρεσίες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 45, 8/11/1984, σελ. 18.

¹²⁸ Για να πέσει σε κάτι παραπάνω από 600.000 το 2001, βλ. Β. Νέδος, «Λάθη 30 ετών ερημώνουν τους κάμπους», *Καθημερινή*, 8/2/2009.

επί του συνολικού ξεπερνά τον αγροτικό το 1971: μεταξύ 1940 και 1971 ο αγροτικός πληθυσμός μειώνεται από 52.4% (1940) σε 35.2% (1971), ο ημιαστικός από 14.8% σε 11.6% και ο αστικός από 32.8% σε 53.2%¹²⁹. Το 1981 ο πληθυσμός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης μαζί αντιπροσώπευαν σχεδόν το 50% του συνολικού πληθυσμού της χώρας¹³⁰. Η μείωση της αγροτικής απασχόλησης αποτελεί μια σταθερά που συνεχίζεται και σ' όλη τη δεκαετία του '80¹³¹.

Ο ΟΕΠ παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Η Ελλάδα εμφανίζεται να έχει χαμηλά ποσοστά ΟΕΠ. Το γεγονός μάλιστα ότι κατά την περίοδο 1950-1980 μειώνεται το ποσοστό του ΟΕΠ επί του συνολικού πληθυσμού συσχετίζεται με το φαινόμενο της εξωτερικής μετανάστευσης, που κορυφώθηκε κατά τις δεκαετίες του '60 και '70. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, το ποσοστό του ΟΕΠ επί του συνολικού πληθυσμού μειώθηκε από 43.4% τη δεκαετία '60 σε 37.5% τη δεκαετία του '70, σημειώνοντας σε απόλυτους αριθμούς μια μείωση κοντά στο 10%¹³². Η τάση αυτή αντιστράφηκε τη δεκαετία του '70: τα στοιχεία της ΕΣΥΕ δείχνουν ότι μεταξύ 1971 και 1981 ο ΟΕΠ αυξήθηκε κατά 10%, επανήλθε δηλαδή στα επίπεδα του 1961¹³³. Ωστόσο σύμφωνα με μια άλλη άποψη, στην πραγματικότητα η μείωση αυτή συνεχίστηκε και τη δεκαετία του '70¹³⁴. Στα τέλη της δεκαετίας (1978), η ΕΣΥΕ υπολογίζει το ποσοστό του εργατικού δυναμικού επί του πληθυσμού στο 30% περίπου, ποσοστό που χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα χαμηλό συγκριτικά με άλλες ανεπτυγμένες χώρες¹³⁵. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, τα ποσοστά αυτό κυμάνθηκε γύρω στο 35% την περίοδο 1973-1983, ενώ στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ήταν άνω του 45%¹³⁶. Σε κάθε περίπτωση και ανεξαρτήτως από επιμέρους διαφορές υπολογισμών φαίνεται ότι

¹²⁹ Βλ. Θ. Θεοδώρου, «Η εργατική τάξη και οι λοιπές «μη προνομιούχες» τάξεις στην Ελλάδα» [μέρος Α], *Εργασία*, τ. 1, 30/11/1984, σελ. 19. Στοιχεία από ΕΣΥΕ. Οι αλλαγές αυτές μεταφράζονται σε μια μετακίνηση προς απασχόληση σε μεταποίηση και υπηρεσίες.

¹³⁰ Βλ. ΚΜΕ, *Ανεργία και απασχόληση στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991, σελ. 143-144.

¹³¹ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, σελ. 23.

¹³² Βλ. Θ. Θεοδώρου, «Η εργατική τάξη στην Ελλάδα» [μέρος Β], *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 17.

¹³³ Βλ. ό.π. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, η άνοδος της εργατικής δύναμης που παρατηρείται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 οφείλεται στη μείωση της εξωτερικής μετανάστευσης, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, σελ. 10-12.

¹³⁴ Βλ. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Οι πραγματικές διαστάσεις της ανεργίας και της υποαπασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 2, 14/1/1982, σελ. 37. Εκεί τονίζεται η έλλειψη στοιχείων για το ακριβές ύψος του ενεργού πληθυσμού και ιδιαίτερα το πρόβλημα με τη (μη) μέτρηση της «υποαπασχόλησης». Σύμφωνα με τη δική της επεξεργασία των στοιχείων της ΕΣΥΕ, το ποσοστό του ΟΕΠ επί του συνόλου του πληθυσμού μειώνεται από 35.8% το 1971 σε 32.9% το 1981, βλ. ό.π.

¹³⁵ Βλ. Δ. Τσατσάνης, «Απασχόληση και ανεργία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 6, 11/2/1988, σελ. 61-63.

¹³⁶ Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», *Αντι*, τ. 260, 11/5/1984, σελ. 22.

μεταξύ της δεκαετίας '60 και '80 πράγματι επιδεινώθηκε η αναλογία στη σχέση εργατικού δυναμικού και συνολικού πληθυσμού¹³⁷.

Το κύριο στοιχείο όσον αφορά το χαρακτήρα του ΟΕΠ είναι ότι η **μισθωτή εργασία** καταλαμβάνει ένα μικρό ποσοστό εντός του. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ, οι μισθωτοί αντιπροσώπευαν το 1971 ποσοστό 42.1% επί του απασχολούμενου πληθυσμού συνολικά. Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε σε 48.1% το 1981 και στα 1987 έφτασε το 50% περίπου. Εδώ η διαφορά με τις υπόλοιπες χώρες διογκώνεται, αφού το αντίστοιχο ποσοστό στις δυτικές οικονομίες κατά την ίδια περίοδο κυμαίνεται σταθερά σε πάνω από 70% και στις χώρες του ΟΟΣΑ μεταξύ 80-90%¹³⁸. Μελετώντας μάλιστα την ελληνική περίπτωση σε πιο μακρά διάρκεια επιβεβαιώνεται ότι επισήμως η διεύρυνση και επέκταση της μισθωτής εργασίας ακολουθεί μια αργόσυρτη εξέλιξη: το 1951 η αναλογία **μισθωτών/ΟΕΠ** ήταν 31.7%, το 1961 ανέβηκε οριακά στο 33.5% και το 1981 έφτασε λίγο πιο πάνω απ' το 48%¹³⁹. Η διάρθρωση αυτή δε μεταβλήθηκε ιδιαίτερα μέσα στη δεκαετία του '80. Σύμφωνα με συγκριτικά στοιχεία της ΕΣΥΕ μεταξύ 1981-1985 το ποσοστό της μισθωτής εργασίας αυξήθηκε σχεδόν κατά μία μονάδα φτάνοντας στο 49% περίπου. Η αγροτική απασχόληση συνέχισε την πτώση της, ενώ η κατηγορία «εργοδότες-αυτοαπασχολούμενη» διατήρησε τα ίδια επίπεδα¹⁴⁰.

Αντίστοιχα χαμηλή εμφανίζεται η **συμμετοχή της μισθωτής εργασίας ανά οικονομικό τομέα**. Στον πρωτογενή τομέα η μισθωτή εργασία δείχνει να καταλαμβάνει τελείως περιθωριακά ποσοστά (4%). Στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα τα ποσοστά των μισθωτών είναι 71% και 64% αντίστοιχα. Ωστόσο τα ποσοστά αυτά χαρακτηρίζονται ως χαμηλά, συγκρινόμενα με τις ανεπτυγμένες χώρες (ΗΠΑ, ΕΟΚ). Στην ΕΟΚ π.χ. οι μισθωτοί στον πρωτογενή τομέα καταλαμβάνουν σχεδόν το 1/3 και στους υπόλοιπους δύο τα ποσοστά είναι συντριπτικά ανώτερα (σχεδόν 90%)¹⁴¹.

¹³⁷ Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ το ποσοστό του εργατικού δυναμικού στο σύνολο του πληθυσμού μειώνεται από 43.4% το 1961 σε 39% το 1986, βλ. σχετικό πίνακα 1, Κ. Κιουλάφας-Α. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 249 και σχετικό πίνακα 1, ΚΜΕ, *Ανεργία και απασχόληση στην Ελλάδα*, σελ. 142.

¹³⁸ Βλ. Θ. Θεοδώρου, «Η εργατική τάξη στην Ελλάδα» [μέρος Β], σελ. 17-19.

¹³⁹ Αλλού αναφέρεται ότι το ποσοστό των μισθωτών στα 1980 κάλυπτε το 45% περίπου του εργατικού δυναμικού, βλ. Ρ. Φακιολάς, «Απασχόληση και ανεργία», σελ. 15.

¹⁴⁰ Βλ. Σ. Θεοδωρόπουλος, «Η εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο αλα ελληνικά», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 27, 7/7/1988, σελ. 24-25.

¹⁴¹ Τα στοιχεία αφορούν το 1986-1987, βλ. σχετικούς πίνακες 9 και 10, ΚΜΕ, *Ανεργία και απασχόληση στην Ελλάδα*, σελ. 154-155.

Το φαινόμενο αυτό αναδεικνύεται συχνά ως το κύριο χαρακτηριστικό της **δομής της απασχόλησης** στην Ελλάδα. Για να φανεί μάλιστα ακόμα περισσότερο η διάσταση του φαινομένου αφαιρείται ο πληθυσμός που απασχολείται στη γεωργία. Ο υπολογισμός των μισθωτών στο μη αγροτικό ΟΕΠ δείχνει ότι αφορά ένα σχετικά μικρό μέρος. Αντίστροφα τα ποσοστά των μη μισθωτών στο μη αγροτικό ΟΕΠ διατηρούνται διαχρονικά σε υψηλά και σταθερά επίπεδα: από 37% το 1951 πέφτει μόλις στο 33.6% το 1981. Το γεγονός ότι η διάρθρωση της απασχόλησης δε μεταβάλλεται ιδιαίτερα χαρακτηρίζεται ως «μοναδικό φαινόμενο»¹⁴². Η ελληνική μάλιστα αυτή «διοτυπία», ότι δηλαδή πάνω από τους μισούς βρίσκονται εκτός μισθωτής εργασίας, διατηρείται ακόμα και αν συγκριθεί η ελληνική περίπτωση με «όμοιες» χώρες (Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία, Τουρκία)¹⁴³. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι, παρά την ταχεία αστικοποίηση και την αγροτική έξοδο, η απασχόληση δεν κυριαρχήθηκε από τη μισθωτή εργασία, όπως έγινε στις άλλες δυτικές χώρες¹⁴⁴.

Η **μισθωτή απασχόληση** έχει όμως και άλλα χαρακτηριστικά. Το **κράτος** κατέχει ένα σημαντικό **εργοδοτικό ρόλο**. Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, το κράτος (άμεσα ή έμμεσα) απασχολεί το 30% της μισθωτής εργασίας, που μεταφράζεται σε 14% του ΟΕΠ¹⁴⁵. Η απασχόληση στο δημόσιο τομέα αυξήθηκε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980 έναντι της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Την αυξητική εξέλιξη επιβεβαιώνουν και αναλύσεις που προέρχονται από το ΚΚΕ. Με βάση στοιχεία της ΕΣΥΕ φαίνεται μια σημαντική αύξηση διαχρονικά του ποσοστού των μισθωτών που απασχολούνται στο δημόσιο τομέα: από 17% το 1971, αυξάνεται σε 27% το 1981 και ακόμα περισσότερο σε 32% στα μέσα της δεκαετίας (1984)¹⁴⁶. Η επέκταση φαίνεται και από τους απασχολούμενους στο δημόσιο ως ποσοστό επί της συνολικής απασχόλησης: στα 1971 βρισκόταν στο 7.5% περίπου, το 1981 σχεδόν

¹⁴² Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», σελ. 22. Βλ. επίσης Θ. Θεοδώρου, «Η εργατική τάξη στην Ελλάδα» [μέρος Β], σελ. 17-19.

¹⁴³ Βλ. σχετικό πίνακα 3, Κ. Τσουκαλάς, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», σελ. 21. Στοιχεία ΟΟΣΑ.

¹⁴⁴ Για κάποιους μάλιστα το γεγονός ότι το ειδικό βάρος των μικροαστικών-μικρομεσαίων στρωμάτων συνεχίζει να είναι μεγάλο δε θα πρέπει να παραγνωριστεί από το ΠΑΣΟΚ. Ο ρόλος και η θέση τους θα πρέπει να αναγνωριστούν ταξικά στη διαδικασία του «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού», που σημαίνει ότι είναι όχι μόνο σκόπιμο αλλά και εφικτό να συγκροτηθεί ένα κοινωνικό μπλοκ εργατών-αγροτών-μικροαστών, βλ. Θ. Θεοδώρου, «Η εργατική τάξη στην Ελλάδα» [μέρος Β], σελ. 18.

¹⁴⁵ Βλ. ό.π. Ο Τσουκαλάς υπολογίζει ότι ένα ποσοστό περίπου 30% του μη γεωργικού ΟΕΠ απασχολείται άμεσα ή έμμεσα από το κράτος, βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», σελ. 22. Με την εκτίμηση αυτή συμφωνεί και ο ΟΟΣΑ.

¹⁴⁶ Βλ. Π. Παπαδόπουλος, «Μερικές νέες εξελίξεις στη σύνθεση της ελληνικής εργατικής τάξης», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 12, Δεκέμβρης 1986, σελ. 27.

διπλασιάστηκε και το 1985 βρισκόταν πάνω από 17%. Από τους απασχολούμενους στο δημόσιο, ένα ποσοστό 65% περίπου αφορούσε το στενό δημόσιο τομέα (υπουργεία, ΝΠΔΔ, ΟΤΑ) και το υπόλοιπο ΔΕΚΟ και κρατικές τράπεζες¹⁴⁷.

Η εξέλιξη αυτή, σύμφωνα με την αριστερά, δε συνιστά μια ελληνική «ιδιοτυπία» ή «παθογένεια». Αντίθετα δείχνει μια τάση σύγκλισης με τις ανεπτυγμένες και ευρωπαϊκές οικονομίες στον τομέα του επιπέδου της δημόσιας απασχόλησης. Από αυτήν την άποψη, η Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '80 βρέθηκε στα ίδια επίπεδα με χώρες όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η δυτική Γερμανία και στο μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ¹⁴⁸. Επίσης, έχει μεγάλη σημασία και το είδος των εργασιακών σχέσεων που επικρατούν στο δημόσιο (συσχετισμός μόνιμης με προσωρινή-έκτακτη εργασία), για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω. Τέλος, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι την περίοδο αυτή (1974-1985) ο λεγόμενος «δημόσιος τομέας» επεκτείνεται σημαντικά, αναλαμβάνοντας και σημαντικές επιχειρηματικές δραστηριότητες. Είναι χαρακτηριστικό ότι το φαινόμενο της αύξησης της δημόσιας απασχόλησης σε κρατικές μονοπωλιακές επιχειρήσεις (ΔΕΚΟ και Κοινή Ωφέλεια) εντείνεται μετά το 1979, με το ξέσπασμα της δεύτερης κρίσης¹⁴⁹. Η εξέλιξη αυτή αποδίδεται στην προσπάθεια περιορισμού των συνεπειών της κρίσης μέσω της απορρόφησης μισθωτής εργασίας από τις δημόσιες επιχειρήσεις και υπηρεσίες και στην έλξη που ασκούσαν στην αγορά εργασίας η μονιμότητα και οι συγκριτικά πιο υψηλές αποδοχές του δημοσίου (κρατικές τράπεζες και επιχειρήσεις).

Ο ΟΟΣΑ από την πλευρά του σχολιάζει αρνητικά το γεγονός της αύξησης των δημοσίων υπαλλήλων, αφού θεωρεί ότι η εξέλιξη αυτή λειτουργεί επιβαρυντικά στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας συγκριτικά με άλλες χώρες, ιδιαίτερα μετά και την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Η αύξηση της δημόσιας απασχόλησης θεωρείται αξιωματικά ως μια αντιπαραγωγική πρακτική και συνεπώς καταδικαστέα. Στα τέλη της δεκαετίας υπολογίζει ότι καταλαμβάνει το 1/3 της συνολικής εξαρτημένης εργασίας, ενώ σημειώνει ότι με την κυβερνητική αλλαγή παρατηρείται μια απότομη πτώση στη δημόσια απασχόληση¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Βλ. Σ. Μαγκλιβέρας, *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, σελ. 211-212

¹⁴⁸ Βλ. ό.π., σελ. 213.

¹⁴⁹ Βλ. τα συμπεράσματα σχετικής μελέτης, Θ. Κατσανέβας, «Έντονες οι μισθολογικές ανισότητες στην Ελλάδα σε σύγκριση με τη Δ. Ευρώπη», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 50, 11/12/1980, σελ. 3-4 και Θ. Κατσανέβας, «Οι μισθολογικές ανισότητες στον ιδιωτικό τομέα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 51, 18/12/1980, σελ. 17-18

¹⁵⁰ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1983/1984*, σελ. 8-9, OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, σελ. 37, OECD, *Economic Survey of Greece, 1990/1991*, σελ. 43.

Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο η **απασχόληση** στην Ελλάδα ακολούθησε κατά κάποιον τρόπο τη δυναμική της οικονομίας. Στα τέλη της δεκαετίας του '70 παρατηρείται μείωση της αύξησης της απασχόλησης. Την ίδια περίοδο αρχίζει να κάνει την εμφάνισή του στη δημόσια συζήτηση και το **πρόβλημα της ανεργίας**. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται αφενός με τις επιπτώσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης και αφετέρου με τη μαζική παλιννόστηση χιλιάδων μεταναστών από το εξωτερικό¹⁵¹. Το σημείο καμπής είναι το 1979. Ενώ μέχρι τότε οι ρυθμοί αύξησης της απασχόλησης, ιδιαίτερα της μη αγροτικής, ήταν υψηλοί (σχεδόν κατά 3% κατά μέσο όρο από το 1974), από το 1979 καταγράφεται μια μείωση του ρυθμού αυτού¹⁵². Στα χρόνια που ακολουθούν η ετήσια **αύξηση της συνολικής απασχόλησης** διατηρείται σε σταθερά χαμηλά επίπεδα, σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Η αύξηση του εργατικού δυναμικού την περίοδο 1981-1986 είχε έναν μέσο ετήσιο ρυθμό 1.1%¹⁵³.

Την ίδια περίοδο παρατηρείται και μια άλλη εξέλιξη: η σημαντική είσοδος των **γυναικών** στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τις Απογραφές πληθυσμού, το ποσοστό των γυναικών στο συνολικό εργατικό δυναμικό αυξάνεται από 27% περίπου το 1971 σε 31% περίπου το 1981 και φαίνεται να σταθεροποιείται κατά τη δεκαετία του '80 γύρω στο 34-36%. Αντίστοιχα, το ποσοστό των ανδρών από 72% περίπου το 1971 πέφτει κατά την επόμενη δεκαετία γύρω στο 66-64%¹⁵⁴. Η μέση ετήσια αύξηση των γυναικών στο συνολικό εργατικό δυναμικό στα 1981-1986 ανήλθε στο 2.7%. Η εξέλιξη αυτή είχε σαν αποτέλεσμα μια σημαντική διαφοροποίηση του **ποσοστού των δύο φύλων** στο συνολικό εργατικό δυναμικό: το ανδρικό ποσοστό συμμετοχής μειώθηκε από 70.8% (1981) σε 67.7% (1986) και το γυναικείο αυξήθηκε αντίστοιχα από 29.8% σε 34.1%¹⁵⁵. Σύμφωνα με τον ΟΗΕ πάντως η αναλογία είναι ελαφρά διαφορετική: μεταξύ της δεκαετίας 1975-1984 το γυναικείο εργατικό δυναμικό (15-

¹⁵¹ Βλ. τα στοιχεία από έκθεση του IOBE, για το 1979, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Επιβράδυνση παραγωγής και ζήτησης», σελ. 12 και το ανησυχητικό κλίμα για την ανεργία σε Ελλάδα και Ευρώπη, Θ. Κατσανέβας, «Ανεργία: ένα επερχόμενο τεράστιο πρόβλημα που φαίνεται να αγνοεί το κράτος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 35, 28/8/1980, σελ. 3-4.

¹⁵² Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1979*, σελ. 12-13, OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, σελ. 17-18.

¹⁵³ Υπολογισμός με βάση Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1981-1986 της ΕΣΥΕ, βλ. ΚΕΠΕ, *Απασχόληση-Ανεργία*, Αθήνα, 1990, σελ. 28 και σχετικό πίνακα 5, ό.π., σελ. 29.

¹⁵⁴ Βλ. σχετικό πίνακα 4 με στοιχεία από ΕΣΥΕ (Απογραφές και Έρευνες Εργατικού Δυναμικού), ΚΜΕ, *Ανεργία και Απασχόληση στην Ελλάδα*, σελ. 147-148.

¹⁵⁵ Βλ. πίνακα 5, ΚΕΠΕ, *Απασχόληση-Ανεργία*, σελ. 28-29. Στον πίνακα που παραθέτει το ΚΜΕ τα ποσοστά είναι διαφορετικά: ανδρικό ποσοστό από 68.2% (1981) σε 64.4% (1986) και γυναικείο από 31.8% σε 35.6% αντίστοιχα, βλ. ΚΜΕ, *Ανεργία και Απασχόληση στην Ελλάδα*, σελ. 147.

64 χρονών) από 33.9% ανέβηκε στο 37.8%, ενώ η ανδρική συμμετοχή διατηρήθηκε περίπου στα ίδια επίπεδα (περίπου 84%)¹⁵⁶

Η εικόνα που έχει διαμορφωθεί αναφορικά με τη **διάρθρωση της απασχόλησης** στις αρχές της δεκαετίας του '80 διαφέρει σε κάποιο βαθμό ανάλογα με την υπηρεσία που τη μετρά. Σύμφωνα με την απογραφή του 1981 το ποσοστό των μισθωτών επί των απασχολούμενων έχει αυξηθεί σημαντικά από την τελευταία απογραφή του 1971 (από 42.3% στο 49.6%). Οι εργοδότες μειώθηκαν από 4.1% σε 2.9%. Τέλος, τα ποσοστά των αυτοαπασχολούμενων διατηρήθηκαν στα ίδια επίπεδα (λίγο παραπάνω από 34%), ενώ σημαντική μείωση παρουσίασε το ποσοστό των «συμβοηθούτων-μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας» (από 18.4% σε 11.6%)¹⁵⁷. Σύμφωνα με αποτελέσματα της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ για το 1982 οι μισθωτοί αντιπροσώπευαν (επίσης) το 49% περίπου της απασχόλησης, οι αυτοαπασχολούμενοι το 32% περίπου και τα «συμβοηθούτα-μη αμειβόμενα μέλη» το 12% σχεδόν. Από την άλλη, η ΕΣΥΕ ανέβαζε το ποσοστό των εργοδοτών στο 6.32% (έναντι 2.9% της απογραφής)¹⁵⁸.

Τα στοιχεία φαίνεται να συνηγορούν υπέρ της εκτίμησης ότι την περίοδο αυτή τα κύρια χαρακτηριστικά είναι η μείωση του ποσοστού των εργοδοτών, η διατήρηση της αυτοαπασχόλησης και η αύξηση του ποσοστού των μισθωτών¹⁵⁹. Μεγάλο μέρος από αυτήν την αύξηση λοιπόν πρέπει να προέρχεται από την «αγροτική έξοδο». Σύμφωνα με μια άποψη μάλιστα, το κλειδί για την αντίληψη του μεγέθους της μισθωτής εργασίας είναι η χρήση ή μη των στατιστικών στον αγροτικό τομέα. Αν λοιπόν εξαιρεθεί ο πρωτογενής τομέας, η (αύξουσα) κυριαρχία της μισθωτής απασχόλησης είναι εμφανής: με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1981, από τους απασχολούμενους στον αστικό τομέα το 68% είναι μισθωτοί, το 23.8% αυτοαπασχολούμενοι και το 4% εργοδότες. Σύμφωνα λοιπόν με μια τέτοιου είδους

¹⁵⁶ Βλ. σχετικό πίνακα 2.4, IOBE, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, σελ. 30.

¹⁵⁷ Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Σημαντική αύξηση του αριθμού των μισθωτών αλλά και των απασχολούμενων στις υπηρεσίες», σελ. 18. Σε ανάλογο πίνακα που καταγράφει τα αποτελέσματα των ίδιων απογραφών (1971, 1981) εμφανίζονται μικρές διαφοροποιήσεις στα ποσοστά (μισθωτοί, συμβοηθούτα μέλη), αλλά δε γνωρίζουμε κατά πόσο αυτό οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος κάποιας εκ των πηγών, βλ. σχετικό πίνακα 9, Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 253.

¹⁵⁸ Βλ. Σ. Βρετός, «Πώς καταφέρνει η Στατιστική να βγάξει χαμηλό το ποσοστό της ανεργίας στην Ελλάδα!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 35, 30/8/1984, σελ. 17. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, στο σύνολο των απασχολούμενων το 70% περίπου ήταν άνδρες και το υπόλοιπο γυναίκες, βλ. ό.π.

¹⁵⁹ Ο ΟΟΣΑ εκτιμά ότι οι αυτοαπασχολούμενοι αποτελούν το 1/3 του συνολικού μη αγροτικού εργατικού δυναμικού και αποδίδει την άνοδο της αυτοαπασχόλησης στην εξάπλωση του τουρισμού και του τομέα των υπηρεσιών, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1979*, σελ. 12-13.

μέτρηση, το συμπέρασμα που έβγαινε ήταν ότι αυξανόταν το ποσοστό της μισθωτής, εξαρτημένης εργασίας¹⁶⁰.

Η εικόνα αναφορικά με τη **συγκέντρωση των μισθωτών** δεν είναι ξεκάθαρη. Από τη μία φαίνεται ότι την περίοδο 1961-1981 επικρατεί μια τάση συγκέντρωσης της μισθωτής εργασίας: ο αριθμός μισθωτών ανά εργοδότη σε μέσους όρους από 10 το 1961 έφτασε το 17 το 1981. Παράλληλα, διαφαίνεται μια τάση συγκέντρωσης των μισθωτών σε μεγάλα καταστήματα: το 1969 οι μισθωτοί σε καταστήματα 100 και άνω απασχολούμενων αποτελούσαν το 31% περίπου του συνόλου, ενώ μια δεκαετία αργότερα είχαν φτάσει το 40% του συνόλου. Αυξητική τάση επίσης παρουσίαζε και η εδαφική-γεωγραφική συγκέντρωση της μισθωτής εργασίας¹⁶¹. Αλλού ωστόσο περιγράφεται μια τελείως αντίστροφη τάση: ο λόγος εργοδοτών/μισθωτών εμφανίζεται να μειώνεται από 1/10.4 το 1961 σε 1/7.3 το 1981 και 1/9.1 το 1987. Το τελευταίο ερμηνεύεται από την τάση κατάτμησης των επιχειρήσεων που κυριαρχεί την περίοδο αυτή¹⁶².

Όσον αφορά την **επαγγελματική διάρθρωση του εργατικού δυναμικού**, οι απογραφές δείχνουν ότι μεταξύ 1961 και 1981 πολλαπλασιάζονται οι εργαζόμενοι της κατηγορίας «τεχνίτες-εργάτες» από 22.4% επί του εργατικού δυναμικού (1961) σε 31.5% (1981). Η κατηγορία «επιστημονικά επαγγέλματα» σχεδόν τριπλασιάζει τη συμμετοχή της (από 3.6% σε 9.5%). Οι «υπάλληλοι γραφείου» υπερδιπλασιάζουν το ποσοστό τους επί του εργατικού δυναμικού (από 4.1% σε 9.6%), ενώ οι κατηγορίες εργαζομένων σε «εμπόριο, πωλήσεις, παροχή υπηρεσιών» εμφανίζουν μια μικρή αύξηση κατά δύο σχεδόν μονάδες (από 6.5% περίπου σε πάνω από 8%)¹⁶³. Είναι λοιπόν εμφανής η επέκταση της υπαλληλίας, της χειρωνακτικής εργασίας και των επιστημονικών επαγγελμάτων.

Η υπό εξέταση περίοδος όμως χαρακτηρίζεται και από σημαντικές διαφοροποιήσεις στην **κατανομή της απασχόλησης ανά οικονομικό τομέα/κλάδο**.

¹⁶⁰ Η αύξηση αυτή μάλιστα δήλωνε μια μετατόπιση της απασχόλησης κυρίως προς τις υπηρεσίες και την υπαλληλία. Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Σημαντική αύξηση του αριθμού των μισθωτών αλλά και των απασχολούμενων στις υπηρεσίες», σελ. 18-19.

¹⁶¹ Βλ. Π. Παπαδόπουλος, «Μερικές νέες εξελίξεις στη σύνθεση της ελληνικής εργατικής τάξης», σελ. 24-25. Στοιχεία από στατιστικές επετηρίδες και απογραφές καταστημάτων (βιομηχανία-βιοτεχνία, εμπόριο και λοιπές υπηρεσίες). Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, το 1987 το 44% των μισθωτών της Ελλάδας βρισκόταν στην ευρύτερη περιφέρεια της πρωτεύουσας, βλ. σχετικό πίνακα 11, ΚΜΕ, *Ανεργία και Απασχόληση στην Ελλάδα*, σελ. 155.

¹⁶² Βλ. ό.π., σελ. 150. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δύο αντικρουόμενες εκτιμήσεις σε σχέση με την τάση συγκέντρωσης ή διασποράς των μισθωτών προέρχονται από τους κόλπους του ΚΚΕ, και μάλιστα εκφράζονται με διαφορά μόνο 5 περίπου ετών η μια από την άλλη.

¹⁶³ Βλ. σχετικό πίνακα 10, Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 253.

Πέραν του αγροτικού, η μείωση του οποίου χαρακτηρίζεται ως «φυσιολογική» (53.8% το 1961, 40.5% το 1971, 30.7% το 1981, 28.9% το 1985), ο δευτερογενής εμφανίζει σημάδια στασιμότητας/ελαφράς μείωσης και ο τριτογενής μια διαχρονικά αυξητική πορεία. Στο δευτερογενή τομέα η απασχόληση από 19% της συνολικής το 1961 φτάνει στο 29% το 1981, αλλά το 1985 έχει υποχωρήσει στο 27.4%. Η απασχόληση στον τριτογενή εμφανίζει μια αλματώδη αύξηση: 27.2% το 1961, 33.9% το 1971, 40.3% το 1981 και 43.7% το 1985¹⁶⁴.

Συγκριτικά με την Ευρώπη, η ελληνική περίπτωση εμφάνιζε σημαντικές διαφοροποιήσεις: στα 1983 π.χ. η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα στην Ελλάδα ήταν σχεδόν 4 φορές μεγαλύτερη απ' το μέσο όρο της ΕΟΚ (7.5%). Η απασχόληση στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα έδειχνε επίσης μια σημαντική υστέρηση: στην Ελλάδα το ποσοστό του δευτερογενή ήταν περίπου 38% έναντι περίπου 35% στην ΕΟΚ και στον τριτογενή αντίστοιχα περίπου 41% έναντι 57%¹⁶⁵.

Πιο συγκεκριμένα, η **απασχόληση στη μεταποίηση** κατά τη δεκαετία του '80 δείχνει να καθιλώνεται στα ίδια επίπεδα, συγκριτικά με το παρελθόν. Το γεγονός αυτό συσχετίζεται με αντίστοιχη στασιμότητα στη βιομηχανική παραγωγή, όπως τις είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Π.χ. την περίοδο 1969-1978 η απασχόληση στη μεταποίηση παρουσίασε μεγάλη αύξηση (υπολογίζεται γύρω στο 34%). Η κατανομή της αύξησης αυτής ήταν ισομερής ανάμεσα στις μεγάλες και τις μικρές μονάδες¹⁶⁶. Άλλη μελέτη για την περίοδο 1975-1980 έδειχνε ότι το 50% σχεδόν των απασχολούμενων στην Ελλάδα βρίσκονταν σε μικρές εταιρείες (κάτω των 20 εργαζομένων), ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος της ΕΟΚ ήταν μόλις 15%. Αν συνυπολογιζόταν μάλιστα η απασχόληση συνολικά στις λεγόμενες «μικρομεσαίες» επιχειρήσεις (μέχρι 500 εργαζόμενοι), τότε φαινόταν ότι εκεί συγκεντρωνόταν το 90% σχεδόν της βιομηχανικής απασχόλησης¹⁶⁷.

Η τάση αυτή αντιστράφηκε την επόμενη περίοδο και η **απασχόληση στη βιομηχανία** σημείωσε στασιμότητα ή οριακές αυξήσεις. Στην περίοδο 1981-1985

¹⁶⁴ Στοιχεία ΕΣΥΕ, βλ. σχετικό πίνακα 7, Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 251. Ο ΟΟΣΑ αναφέρεται σε «ραγδαία» αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες και την αποδίδει στο δημόσιο τομέα και τις τράπεζες, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1985/1986*, σελ. 111-12.

¹⁶⁵ Στοιχεία της Eurostat για το 1983, βλ. σχετικό πίνακα 8, Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 252.

¹⁶⁶ Βλ. τη σχετική μελέτη για την ελληνική βιομηχανία, «Η ελληνική βιομηχανία μεταξύ 1969-1978», σελ. 17.

¹⁶⁷ Βλ. σχετική μελέτη της ICAP Ελλάς, «Απόδοση κεφαλαίων στην ελληνική βιομηχανία», σελ. 17.

π.χ., η απασχόληση στο δευτερογενή τομέα συνολικά κινήθηκε στο 18.9-19.3%¹⁶⁸. Σύμφωνα με τις έρευνες της ΕΣΥΕ η απασχόληση σε βιομηχανία-βιοτεχνία αυξήθηκε οριακά το 1982 (0.1%), μειώθηκε το 1983 (-1.2%) και αυξήθηκε πάλι οριακά το 1984 (0.4%)¹⁶⁹. Η περίοδος 1981-1985 είναι σαφώς περίοδος κατά την οποία η απασχόληση στη βιομηχανία σημειώνει στασιμότητα. Πάντως φαίνεται ότι η βιομηχανική απασχόληση τη δεκαετία του '80 εμφανίζει κάποιες διακυμάνσεις, γεγονός που οφείλεται σε κάποιο βαθμό και στην πολιτική προστασίας που ακολουθεί ιδιαίτερα η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ κάτω από την πίεση του εργατικού κινήματος κατά των απολύσεων και του κλεισίματος μονάδων¹⁷⁰. Η πτωτική τάση της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα (μεταποίηση και κατασκευές) την περίοδο 1981-1985 οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον οικοδομικό τομέα (κατασκευές). Το μερίδιο της απασχόλησης στις οικοδομές από 8.3% το 1981 έπεσε στο 6.8% το 1985¹⁷¹. Η τάση αυτή, σε συνδυασμό με τη σταθερότητα της απασχόλησης στη μεταποίηση, σηματοδοτεί τα κύρια χαρακτηριστικά της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα¹⁷².

Σύμφωνα με μια άποψη, το γεγονός ότι το εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα κατανέμεται τελείως ανισομερώς μεταξύ των τριών τομέων της παραγωγής (υπερεκπροσώπηση στον τριτογενή, πολύ χαμηλή σε πρωτογενή-δευτερογενή και σχεδόν ίση μεταξύ τους) συνιστά ένα χαρακτηριστικό που αποδεικνύει την τεράστια απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις ανεπτυγμένες χώρες, απόσταση που διευρύνθηκε ακόμα περισσότερο τη δεκαετία του 1980 λόγω της παρατεταμένης «οικονομικής και διαρθρωτικής κρίσης» και της «ένταξης της χώρας μας στην ΕΟΚ»¹⁷³.

Το μεγαλύτερο λοιπόν ποσοστό των νέων μισθωτών κατευθύνεται προς τις υπηρεσίες (τράπεζες, ασφάλειες) κυρίως και λιγότερο προς τις μεταφορές-

¹⁶⁸ Στοιχεία ΕΣΥΕ, βλ. σχετικό πίνακα 7, Κ. Κιουλάφας-Α. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 251.

¹⁶⁹ Βλ. τη σχετική έκθεση του ΥΠΕΘΟ, «Οι εξελίξεις και οι προοπτικές της ελληνικής οικονομίας», σελ. 17-19.

¹⁷⁰ Ο ΟΟΣΑ π.χ. σχολιάζει αρνητικά το γεγονός ότι την περίοδο 1979-1987, παρά τη στασιμότητα στη βιομηχανική παραγωγή, η βιομηχανική απασχόληση δεν ακολουθεί αυστηρά την ίδια τάση, αλλά εμφανίζει αύξηση, γεγονός που ερμηνεύεται ως αδυναμία του δευτερογενή τομέα να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες προσφοράς και ζήτησης, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, σελ. 25.

¹⁷¹ Στοιχεία ΕΣΥΕ, βλ. σχετικό πίνακα 7, Κ. Κιουλάφας-Α. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 251.

¹⁷² Βλ. ΚΕΠΕ, *Απασχόληση-Ανεργία*, σελ. 30-33.

¹⁷³ Βλ. ΚΜΕ, *Ανεργία και απασχόληση στην Ελλάδα*, σελ. 145-147.

επικοινωνίες¹⁷⁴. Το γεγονός ότι, συγκριτικά με άλλες χώρες, στην Ελλάδα οι μισθωτοί στη μεταποίηση κατέχουν ένα χαμηλό ποσοστό επί του συνόλου των μισθωτών χαρακτηρίζεται ως μια ακόμα ιδιοτυπία της χώρας. Σύμφωνα με μια άποψη, αυτό δείχνει (ή μάλλον επιβεβαιώνει) ότι «περισσότερο από όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες η Ελλάδα εξακολουθεί να κυριαρχείται από μορφές απασχόλησης μικροαστικές και αντιπαραγωγικές»¹⁷⁵. Αλλού ωστόσο, το γεγονός ότι η αύξηση της απασχόλησης οφείλεται στον τριτογενή τομέα χαρακτηρίζεται ως ένα στοιχείο σύγκλισης με τις χώρες του ΟΟΣΑ¹⁷⁶.

Η άποψη αυτή (περί «ελληνικής ιδιαιτερότητας») τείνει να κυριαρχήσει τη δεκαετία του '80, τροφοδοτούμενη χωρίς αμφιβολία από την επιτεινόμενη συρρίκνωση της βιομηχανικής παραγωγής και απασχόλησης, την αυξανόμενη μετατόπιση του όγκου της απασχόλησης προς τις υπηρεσίες και την υπαλληλία και γενικότερα τη διόγκωση της εμπορικής-μεταπρατικής δραστηριότητας¹⁷⁷. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και απόψεις που στηλιτεύουν τη διόγκωση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα έναντι του ιδιωτικού, με βάση θεωρητικές επεξεργασίες που διακρίνουν μεταξύ «παραγωγικής» και «μη παραγωγικής» εργασίας, ταυτίζοντας τον κάθε πόλο αντίστοιχα με την απασχόληση στον «ιδιωτικό» και το «δημόσιο» τομέα¹⁷⁸.

Οι απόψεις αυτές επιχειρούσαν να επιχειρηματολογήσουν υπέρ της άποψης ότι η διόγκωση της δημόσιας απασχόλησης επιτρέπει την απόσπαση υψηλότερων αμοιβών συγκριτικά με την ιδιωτική απασχόληση. Οι αμοιβές αυτές λοιπόν δεν αποτελούν «κατακτήσεις», αλλά αντιθέτως «προνόμια» και επιτυγχάνονται εις βάρος του πραγματικού εισοδήματος των άλλων εργαζομένων. Πρόκειται δηλαδή για μια κλασική παρασιτική, αντιπαραγωγική κατάσταση από την οποία ωφελούνται μόνο οι δημόσιοι υπάλληλοι, αφού «οι προνομιακές αμοιβές τους προέρχονται από την υπόλοιπη εργατική τάξη»¹⁷⁹. Το συμπέρασμα που προέκυπτε ήταν ότι η διόγκωση του

¹⁷⁴ Βλ. Π. Παπαδόπουλος, «Μερικές νέες εξελίξεις στη σύνθεση της ελληνικής εργατικής τάξης», σελ. 25-27.

¹⁷⁵ Κ. Τσουκαλάς, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», σελ. 22. Η άποψη αυτή διατυπώνεται με βάση τον υπολογισμό ότι σχεδόν τα 2/3 του αστικού ΟΕΠ αποτελούνται από «αυτοαπασχολούμενους» και «κρατικοδίαιτους».

¹⁷⁶ Με την επισήμανση ότι όταν η αύξηση αυτή οφείλεται σε αύξηση των προσλήψεων στο δημόσιο συνεπάγεται αρνητικές επιδόσεις (ελλείμματα, συνολική παραγωγικότητα της οικονομίας), βλ. ΚΕΠΕ, *Απασχόληση-Ανεργία*, σελ. 33-34.

¹⁷⁷ Βλ. Δ. Τσατσάνης, «Απασχόληση και ανεργία», σελ. 61-63.

¹⁷⁸ Βλ. Σ. Θεοδωρόπουλος, «Η εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο αλα ελληνικά», σελ. 24-28 και 72.

¹⁷⁹ Ο.π., σελ. 72.

κράτους, αντί για «μοχλό ανάπτυξης», αποτελούσε «τροχοπέδη» στην πρόοδο: «ο δημόσιος τομέας ιδιαίτερα με τη σημερινή του έκταση, οργάνωση και μέγεθος, αν δεν παύσει να αποτελεί πηγή αναποτελεσματικότητας, σπατάλης πόρων, κάθε είδους δυσκαμψίας και αναχρονισμού, θα συνεχίσει να αποτελεί το μεγάλο φρένο για οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας και έξοδο από την κρίση»¹⁸⁰.

Αποκλειστική ευθύνη για την «παράδοξη κατάσταση που επικρατεί την τελευταία δεκαετία» στην Ελλάδα έχει το «πνεύμα μείζονος προσπάθειας» και το «πνεύμα ολιγωρίας» που χαρακτηρίζει τους Έλληνες εργαζόμενους. Αυτοί, συνηθισμένοι στη λίγη δουλειά και τις υπερβολικές διεκδικήσεις, είναι «ένας λαός τεμπέληδων» που «καταναλώνει περισσότερα απ' όσο παράγει». Αυτό που χρειάζεται λοιπόν είναι να ξεπεραστεί αυτή η νοοτροπία της οκνηρίας και του καταναλωτικού ευδαιμονισμού και να επιβληθεί το σύνθημα για «περισσότερη δουλειά»¹⁸¹. Φυσικά το πρόβλημα εντοπίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην πλευρά της εργασίας και στην παραγωγικότητά της.

Η δεκαετία του '80 είναι όμως και η περίοδος που βγαίνει σιγά σιγά στην επιφάνεια και μια άλλη διάσταση της απασχόλησης, που άρχισε να κωδικοποιείται ως «νέες μορφές-τύποι απασχόλησης». Ως νέες μορφές απασχόλησης νοούνταν όσες βρίσκονταν έξω από το «παραδοσιακό» πλαίσιο της πλήρους, μόνιμης απασχόλησης («σύμβαση αορίστου χρόνου»), δηλαδή της επίσημης αγοράς εργασίας. Κυριότερες εκφράσεις των νέων αυτών μορφών απασχόλησης ήταν η μερική και η προσωρινή απασχόληση («σύμβαση ορισμένου χρόνου», «σύμβαση έργου»). Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η περίπτωση της μερικής απασχόλησης δεν ήταν νομικά αναγνωρισμένη μέχρι το 1990, συνεπώς βρισκόταν εκτός του επίσημου νομικού πλαισίου.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η σχετική συζήτηση αποτέλεσε μέρος της ευρύτερης ανησυχίας και διαμάχης για την ανεργία. Ήταν σαφές ότι, με βάση και την εμπειρία από το εξωτερικό¹⁸², οι «νέες» αυτές μορφές προβάλλονταν ως μια «διέξοδος» από την ανεργία. Από την άποψη αυτή, στη δεκαετία του '80 βγήκε από την αφάνεια μια ήδη υπαρκτή από καιρό πραγματικότητα στο (ανεπίσημο) ελληνικό σύστημα

¹⁸⁰ Ο.π., σελ. 73.

¹⁸¹ Δ. Μαγκλιβέρας, «Ποιός θα πει την αλήθεια στους Έλληνες;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 45, 5/11/1987, σελ. 30.

¹⁸² Βλ. Π. Ρυλμόν, «Η ανεργία και οι αγχώδεις συνθήκες απασχόλησης οδηγούν σε νέους τρόπους εργασίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 33, 14/8/1980, σελ. 5. Εκεί παρουσιάζεται η έρευνα μιας γαλλίδας δημοσιογράφου, που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αρχίζουν να επικρατούν νέοι τρόποι εργασίας και νέες αντιλήψεις για την οργάνωση και το προϊόν της παραγωγής.

εργασιακών σχέσεων: η διαδεδομένη και αφανής εφαρμογή των νέων αυτών τύπων απασχόλησης¹⁸³. Το φαινόμενο της «λαθρεργασίας», της «παρα-απασχόλησης», της «ευκαιριακής απασχόλησης» (σύμφωνα με την ορολογία της εποχής), άρχισε να αναδύεται και χαρακτηρίστηκε ως «σοβαρό οικονομικό μέγεθος»¹⁸⁴. Ωστόσο μέχρι τότε η ανησυχία περιοριζόταν περισσότερο στην αδυναμία επαρκούς καταγραφής του φαινομένου από τις κρατικές υπηρεσίες.

Στη δεκαετία του '80 το «πρόβλημα» αναγνωρίστηκε επισήμως και επιχειρήθηκε μια πρώτη «χαρτογράφηση» του με στρατηγικό στόχο να καταλάβει και επίσημα πια θέση δίπλα στο «κυρίαρχο» μέχρι τότε πλαίσιο («πλήρης απασχόληση»), λειτουργώντας ισότιμα και συμπληρωματικά με αυτό, για την αντιμετώπιση της ανεργίας¹⁸⁵. Η διαδικασία αυτή υπήρξε ο απόηχος ανάλογων εξελίξεων στις δυτικές καπιταλιστικές οικονομίες.

Το φαινόμενο της **μερικής απασχόλησης** εμφανίζεται σε όλη την περίοδο αυτή να διατηρεί σχετικά χαμηλά ποσοστά (γύρω στο 5% του εργατικού δυναμικού). Η επίσημη αποτύπωση χαμηλών ποσοστών μερικής απασχόλησης θα πρέπει να συσχετιστεί με το γεγονός ότι αποτελούσε μια παράνομη στην ουσία πρακτική, πράγμα που συνεπαγόταν ότι υπήρχαν σοβαροί λόγοι να μη δηλώνεται. Σύμφωνα με στοιχεία από έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ, το 1985 το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που εντασσόταν στη μερική απασχόληση ήταν λίγο πιο πάνω από 5%. Από το ποσοστό αυτό, η συντριπτική πλειοψηφία (70%) ήταν γυναίκες, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό επί του συνόλου (27%) δήλωνε ότι η μερική απασχόληση δεν ήταν επιλογή, αλλά γινόταν αναγκαστικά λόγω αδυναμίας ανεύρεσης θέσης πλήρους απασχόλησης¹⁸⁶. Τα ποσοστά αυτά έδειχναν μια αυξητική τάση του ποσοστού της μερικής απασχόλησης ως προς τη συνολική διαχρονικά, απ' το 1981 (3.3% για το

¹⁸³ Βλ. την αξιόλογη πρωτογενή έρευνα στη βόρεια Ελλάδα για το ζήτημα αυτό, Ντ. Βαϊού-Κ. Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα, 1997.

¹⁸⁴ Θ. Κατσανέβας, «Οι μισθολογικές ανισότητες στον ιδιωτικό τομέα», σελ. 17.

¹⁸⁵ Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι επισήμως το μέγεθος της μερικής απασχόλησης άρχισε να μετριέται, να υπολογίζεται ή να εκτιμάται μόνο από τις αρχές της δεκαετίας του '80. Στοιχεία για τη μερική απασχόληση κατά την προηγούμενη δεκαετία για την Ελλάδα δεν υπάρχουν, σε αντίθεση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ.

¹⁸⁶ Βλ. «9 στους 10 δηλώνουν ότι δεν μπορούν να βρουν μόνιμη απασχόληση!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 12, 24/3/1988, σελ. 64.

1981, 4.9% το 1984), ενώ η αναλογία των γυναικών διατηρούσε σταθερά ένα ποσοστό άνω του 60% στη συνολική μερική απασχόληση¹⁸⁷.

Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, η συμμετοχή των μερικώς απασχολούμενων στο σύνολο της οικονομίας στην Ελλάδα το 1985 ήταν 4.4%, ενώ ο μέσος όρος στην ΕΟΚ ήταν τριπλάσιος (13.3%). Στη βιομηχανία τα ποσοστά είχαν ως εξής (1985): 3.5% στην Ελλάδα και 5.4% στην ΕΟΚ. Στις υπηρεσίες αντίστοιχα 4.8% και 18.3%¹⁸⁸.

Ο ΟΟΣΑ από την πλευρά του παρουσίαζε επίσης μια συγκριτική εικόνα μεταξύ των χωρών για το ίδιο θέμα. Υπολόγιζε ότι το ποσοστό της μερικής απασχόλησης (στο σύνολο της απασχόλησης) το 1986 για την Ελλάδα ήταν 5.8%, ποσοστό αρκετά υψηλότερο από τις μετρήσεις της Eurostat. Επιβεβαιώνει επίσης ότι η μερική απασχόληση ήταν «γυναικεία υπόθεση», αφού στο σύνολο της γυναικείας απασχόλησης το 10.4% αφορούσε μερική απασχόληση (το αντίστοιχο ανδρικό ποσοστό ήταν 3.4%). Από τις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ, τα μεγαλύτερα ποσοστά παρατηρούνταν στις χώρες της βόρειας Ευρώπης (Μ. Βρετανία, Σουηδία, Ολλανδία, Δανία, Νορβηγία, πάνω από 20%), ενώ οι χώρες της νότιας Ευρώπης-Μεσογείου διατηρούσαν ποσοστά κοντά στα ελληνικά (Γαλλία, Ιταλία, Πορτογαλία, 5-11% περίπου). Η κυριαρχία του γυναικείου φύλου ήταν επίσης κοινό χαρακτηριστικό παντού¹⁸⁹. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι πολλοί εκτιμούν πως, εκτός του γεγονότος της υποεκτίμησης των πραγματικών μεγεθών της μερικής απασχόλησης, ένα σημαντικό ποσοστό αυτής αποτελεί δεύτερη εργασία, για συμπλήρωμα ή ενίσχυση του μισθού από την κύρια εργασία.

Σε αντίθεση με την περίπτωση της μερικής απασχόλησης, η **προσωρινή απασχόληση** αποτυπώνεται με πιο ευδιάκριτο τρόπο και φαίνεται να αφορά ένα σημαντικό τμήμα της μισθωτής εργασίας και της απασχόλησης ευρύτερα. Για το 1985, σύμφωνα με την ΕΣΥΕ σχεδόν το 10.5% του εργατικού δυναμικού είχε προσωρινή απασχόληση, δηλαδή συμβάσεις ορισμένου χρόνου. Ειδικά σε ό,τι αφορά τη μισθωτή εργασία, το ποσοστό σχεδόν διπλασιαζόταν, φτάνοντας το 21.2%. Στην περίπτωση αυτή, το 70% των προσωρινά απασχολούμενων ανήκαν στο ανδρικό

¹⁸⁷ Βλ. σχετικό πίνακα 4, ό.π., σελ. 66. Βλ. επίσης σχετικό πίνακα 11 με στοιχεία για τη γυναικεία μερική απασχόληση από την ΕΟΚ, Κ. Κιουλάφας-Α. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 254.

¹⁸⁸ Βλ. σχετικούς πίνακες 12, 13, 14, Κ. Κιουλάφας-Α. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 255.

¹⁸⁹ Βλ. σχετικό πίνακα 2, Α. Σμαϊλης, «Η πλήρης απασχόληση ανήκει στην ιστορία και οι εργαζόμενοι πρέπει να αλλάξουν αντιλήψεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 15, 13/4/1989, σελ. 52.

φύλο. Στο σύνολο, το 90% των περιπτώσεων οφειλόταν σε αδυναμία εύρεσης μόνιμης απασχόλησης. Η ηλικιακή κατανομή έδειχνε ότι το ¼ των προσωρινά απασχολούμενων ήταν νέοι (14-24 χρονών). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κατανομή της προσωρινής απασχόλησης ανά κλάδο: στις κατασκευές το 62% δήλωνε ως προσωρινά απασχολούμενο, στο εμπόριο-τουρισμό η προσωρινή απασχόληση αφορούσε το 27% και στη μεταποίηση το 16% των απασχολούμενων. Η εξέλιξη της προσωρινής απασχόλησης εμφάνιζε επίσης αυξητικές τάσεις: το 1983 η αναλογία προσωρινής απασχόλησης στη συνολική ήταν σχεδόν 8% (το 1984 σχεδόν 9%), ενώ το μερίδιό της επί της μισθωτής εργασίας αυξανόταν επίσης (από 16.3% το 1983, σε 18.5% το 1984 και 21.2% το 1985)¹⁹⁰. Προς τα τέλη της δεκαετίας του '80 το ποσοστό των εργαζομένων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου έδειχνε να έχει αυξηθεί: σύμφωνα με μια έρευνα του ΕΚΑ το 1989 (με δείγμα 2.000 εργαζομένων), το 12% των εργαζομένων είχαν συμβάσεις ορισμένου χρόνου¹⁹¹.

Χωρίς αμφιβολία, μεγάλο μέρος της **προσωρινής απασχόλησης** πιστωνόταν στις εργασιακές πρακτικές που είχαν αρχίσει να επικρατούν μετά τη μεταπολίτευση **στο δημόσιο τομέα**¹⁹². Η τάση της πρόσληψης στο δημόσιο εργαζομένων («έκτακτοι», «συμβασιούχοι») που απασχολούνταν με συμβάσεις ορισμένου χρόνου έλαβε σοβαρές διαστάσεις και οπωσδήποτε διατηρούσε μια συσχέτιση με τις προεκλογικές περιόδους. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα του 1989 απ' το ΕΚΑ, το 12% των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα είχε σύμβαση ορισμένου χρόνου. Στον **ιδιωτικό τομέα** το ποσοστό ήταν το ίδιο περίπου. Στα τέλη της δεκαετίας λοιπόν, η προσωρινή απασχόληση με τη μορφή της σύμβασης ορισμένου χρόνου φαίνεται ότι αφορούσε ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό (γύρω στο 12%) του συνόλου της απασχόλησης (δημόσιος και ιδιωτικός τομέας)¹⁹³.

Η τάση αυτή όσον αφορά το δημόσιο τομέα επιβεβαιώνεται και από τα επίσημα στοιχεία των κρατικών υπηρεσιών. Στα μέσα της δεκαετίας το 16% περίπου των απασχολούμενων στο δημόσιο τομέα (υπουργεία, ΟΤΑ και ΝΠΔΔ) ήταν «έκτακτοι». Στο εσωτερικό του «τακτικού» προσωπικού (μόνιμοι) ένα μεγάλο ποσοστό

¹⁹⁰ Βλ. σχετικό πίνακα 5, «9 στους 10 δηλώνουν ότι δεν μπορούν να βρουν μόνιμη απασχόληση!», σελ. 66.

¹⁹¹ Βλ. σχετικό πίνακα 6, Α. Σμαίλης, «Σύνδεση αμοιβής με παραγωγικότητα ζητά η πλειοψηφία των εργαζομένων», σελ. 83.

¹⁹² Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, μετά το 1975 αυξάνονταν ραγδαία σε ετήσια βάση οι δημόσιοι υπάλληλοι χωρίς μονιμότητα, καταλαμβάνοντας ένα όλο και μεγαλύτερο μερίδιο στη συνολικότερη αύξηση της δημόσιας απασχόλησης, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, σελ. 43.

¹⁹³ Βλ. σχετικό πίνακα 6, Α. Σμαίλης, «Σύνδεση αμοιβής με παραγωγικότητα ζητά η πλειοψηφία των εργαζομένων», σελ. 83.

εργαζόταν με σχέσεις εργασίας είτε αορίστου χρόνου είτε ορισμένου χρόνου. Σύμφωνα λοιπόν με έναν υπολογισμό που χώριζε από τη μια τους μόνιμους και από την άλλη τους μη μόνιμους (έκτακτοι, συμβασιούχοι) του ευρύτερου δημοσίου τομέα (υπουργεία, ΟΤΑ, ΝΠΔΔ), η δεύτερη ομάδα έφτανε το 28% σχεδόν του συνόλου. Ακόμα και μεταξύ των συμβασιούχων η τάση ήταν να αυξάνεται το ποσοστό των προσλήψεων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, έναντι των προσλήψεων με σύμβαση εργασίας αορίστου¹⁹⁴. Σε γενικές γραμμές, σε όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο διογκώνεται το ποσοστό των δημοσίων υπαλλήλων που εργάζεται σε «ιδιαίτερο» καθεστώς (εποχιακοί, συμβασιούχοι ορισμένου χρόνου κλπ.) και που σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις καταλαμβάνει ένα 10-15% του συνόλου της δημόσιας απασχόλησης¹⁹⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα υψηλά επίπεδα της προσωρινής απασχόλησης θεωρούνταν ως «χειροτέρευση των συνθηκών στη λειτουργία της αγοράς εργασίας», ενώ υπογραμμίζοταν ότι η προσωρινή απασχόληση συνιστούσε μια διέξοδο στην επερχόμενη κατάρρευση του μοντέλου της πλήρους απασχόλησης, μείωνε τα ποσοστά ανεργία και κατά συνέπεια αποτελούσε μια «αναγκαστική επιλογή»¹⁹⁶.

Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 η πραγματικότητα των «νέων», ευέλικτων εργασιακών σχέσεων άρχισε να συζητείται ευρύτατα δημοσίως. Η συζήτηση αυτή απηχούσε μια ευρύτερη εντύπωση ότι πλησίαζε το τέλος του μεταπολεμικού αναπτυξιακού μοντέλου σε όλη την Ευρώπη, γεγονός που μεταφραζόταν και σε μια φιλολογία περί «τέλους της πλήρους απασχόλησης».

Στις δημόσιες παρεμβάσεις τονιζόταν ότι έχει αρχίσει να εγκαθιδρύεται στην Ελλάδα μια εργασιακή πραγματικότητα που υπάρχει από καιρό στις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ. Το γεγονός ότι οι «άτυπες μορφές απασχόλησης» σταδιακά αυξάνουν το μερίδιό τους έναντι της «παραδοσιακής» σύμβασης αορίστου χρόνου πιστοποιεί ότι πλησιάζει το «τέλος της πλήρους απασχόλησης», που υπήρξε προϊόν του ταιλορισμού. Η πλήρης απασχόληση πλέον έχει καταστεί «ιερή αγελάδα» των εργαζομένων και «κατάλοιπο από προνομιακές εποχές και καταστάσεις». Η εξέλιξη αυτή ωστόσο έχει συγκεκριμένες, απτές συνέπειες για τους εργαζομένους, καθώς θεωρείται ότι μαζί με την πλήρη απασχόληση πλήττονται και τα συνδικάτα. Η

¹⁹⁴ Βλ. Σ. Μαγκλιβέρας, *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, σελ. 215-222.

¹⁹⁵ Βλ. Χ. Ιωάννου, «Η αγορά εργασίας μπροστά στην κρίση: Αναδιάρθρωση της απασχόλησης και θέματα πολιτικής», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, Αθήνα, 1993, σελ. 208.

¹⁹⁶ Βλ. «9 στους 10 δηλώνουν ότι δεν μπορούν να βρουν μόνιμη απασχόληση!», σελ. 66.

εντύπωση που δίνεται λοιπόν είναι αφενός ότι στη «νέα εποχή» αυτή έχουν διαρραγεί οι διαχωρισμοί ανάμεσα σε ανεργία και απασχόληση και πως «επιστρέφουμε ξανά σ' έναν άκρατο φιλελευθερισμό, όπου τα χαρτιά ξαναμοιράζονται»¹⁹⁷. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται να αναγνωρίζεται και από την αριστερά, η οποία προσπαθεί να υπερασπιστεί τη λογική της πλήρους απασχόλησης μέσα από μια ηθική-κοινωνική προσέγγιση, για να καταλήξει ότι αυτή συνιστά σε τελική ανάλυση ένα «στοιχείο προόδου» και μια «επιβεβλημένη επιλογή πολιτισμού»¹⁹⁸.

Το ζήτημα της **ανεργίας** συνιστά ένα από τα δυσκολότερα στη διαπραγματεύση ζητήματα. Μετά το 1979 η συζήτηση-διαμάχη σχετικά με την ανεργία στον ελληνικό χώρο κυριολεκτικά φουντώνει. Πολλές φορές όμως δίνει την εντύπωση μιας ατεκμηρίωτης πολιτικής συζήτησης, αφού τα επίσημα στοιχεία για την ανεργία δεν επιτρέπουν μια σοβαρή και αξιόπιστη αντιπαράθεση. Είναι χαρακτηριστικό ότι, πέρα από την πολλαπλότητα των πηγών που συγκεντρώνουν στοιχεία για την ανεργία, η κάθε πηγή υιοθετεί και διαφορετικό τεχνικό ορισμό γι' αυτήν, ενώ συγχρόνως τυχαίνει μια πηγή να διεξάγει τις τακτικές της έρευνες έχοντας εν τω μεταξύ τροποποιήσει τον ορισμό που ακολουθεί για την ανεργία¹⁹⁹. Στο πεδίο αυτό, εκτός από την ΕΣΥΕ (Απογραφές, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού), υπάρχουν και τα στοιχεία του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ). Εκεί ωστόσο ως άνεργοι υπολογίζονται όσοι εγγράφονται στην υπηρεσία αυτή σε αναζήτηση εργασίας. Κατά συνέπεια, θεωρείται ως η λιγότερο αξιόπιστη υπηρεσία.

Παράλληλα, μεγάλο πρόβλημα προκύπτει και από το γεγονός ότι όλες οι υπηρεσίες για να χαρακτηρίσουν κάποιον ως «άνεργο» προϋποθέτουν ότι αυτός έχει εμπλακεί σε «ενεργητική αναζήτηση εργασίας». Το κριτήριο αυτό εγείρει σοβαρά ερωτήματα, π.χ. πώς ακριβώς εννοείται η «ενεργητική αναζήτηση», πώς υπολογίζεται η διάρκειά της κλπ. Επίσης, και σε αυτήν την περίπτωση η προσπάθεια συγκριτικής ανάλυσης με άλλες χώρες χωλαίνει επικίνδυνα, στο βαθμό που και μεταξύ των χωρών της ΕΟΚ οι ορισμοί της ανεργίας διαφέρουν σημαντικά²⁰⁰.

Το γενικό χαρακτηριστικό είναι ότι μεταξύ της δεκαετίας του '70 και του '80 τα ποσοστά ανεργίας πολλαπλασιάζονται. Ειδικά μετά το 1981, η αύξηση είναι

¹⁹⁷ Λ. Σμαίλης, «Η πλήρης απασχόληση ανήκει στην ιστορία και οι εργαζόμενοι πρέπει να αλλάξουν αντίληψεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 15, 13/4/1989, σελ. 50.

¹⁹⁸ Α. Ζαχαρέας, «Η πλήρης απασχόληση ως επιλογή πολιτισμού», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 52, 29/12/1988, σελ. 27.

¹⁹⁹ Π.χ. η ΕΣΥΕ υιοθετεί διαφορετικό ορισμό για την ανεργία στην Απογραφή του 1981 σε σχέση με την αντίστοιχη του 1971.

²⁰⁰ Βλ. ΙΟΒΕ, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, σελ. 22-23.

σημαντική²⁰¹. Μέχρι τότε τα επίσημα καταγεγραμμένα ποσοστά κινούνταν στο επίπεδο του 2-2.5% περίπου, γεγονός που επέτρεπε να γίνεται λόγος για συνθήκες πλήρους απασχόλησης στην Ελλάδα²⁰². Ωστόσο, τα μηνύματα που έρχονταν από το εξωτερικό δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντικά. Γινόταν λόγος για «ζοφερές προβλέψεις» και «δυσάρεστες προοπτικές» διεθνώς και στην Ελλάδα στο ζήτημα της ανεργίας, ιδιαίτερα των νέων²⁰³. Την ίδια στιγμή που το φαινόμενο της μαζικής ανεργίας χαρακτηριζόταν ως «αναπόφευκτη συνέπεια των εξελίξεων στην παραγωγή, την παραγωγικότητα και το εργατικό δυναμικό»²⁰⁴, η εγχώρια πολιτική εξουσία κατηγορούταν ότι δε λάμβανε κανένα μέτρο για την αντιμετώπιση της επερχόμενης ανεργίας και γινόταν δριμυία κριτική στις αρμόδιες υπηρεσίες (ΟΑΕΔ, ΕΣΥΕ) ότι πρόβαλλαν μια λανθασμένη εικόνα για τα ποσοστά ανεργίας, υποτιμούσαν τον πραγματικό αριθμό των ανέργων και οι επίσημες στατιστικές ήταν παντελώς ανυπόληπτες²⁰⁵. Κάποιες απόψεις μάλιστα αμφισβητούσαν ευθέως ότι η Ελλάδα βρίσκεται σε καθεστώς πλήρους απασχόλησης, καθώς δίπλα στην ανεπάρκεια των στοιχείων για την ανεργία, διαπιστωνόταν και η ύπαρξη ενός μεγάλου ποσοστού υποαπασχόλησης, η οποία δεν συνυπολογιζόταν επισήμως. Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις, τα ποσοστά ανεργίας-υποαπασχόλησης στην Ελλάδα ήταν πολύ υψηλότερα από τα επίσημα, ενώ επιπλέον ξεπερνούσαν και τον ευρωπαϊκό μέσο όρο²⁰⁶.

Σε κάθε περίπτωση, από την αρχή της δεκαετίας του '80, η απότομη αύξηση της ανεργίας προκαλεί έντονη νευρική και ανησυχία, γεγονός που καταγράφεται και στις εκθέσεις διεθνών οργανισμών, όπως ο ΟΟΣΑ²⁰⁷.

²⁰¹ Κρίνεται σκόπιμο να επαναληφθεί η επισήμανση ότι μετά το 1981 οι έρευνες εργατικού δυναμικού περιλαμβάνουν και τον αγροτικό χώρο-πληθυσμό. Ο ΟΟΣΑ εκτιμά ότι από το 1979 παρουσιάζεται σημαντική αύξηση στην ανεργία, σχολιάζοντας παράλληλα ότι υφίσταται δυσκολία στον ακριβή υπολογισμό της, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, σελ. 19-20.

²⁰² Αυτά τα ποσοστά προέκυπταν από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ από το 1974. Και ο ΟΟΣΑ αναφέρεται σε ένα σταθερό ποσοστό ανεργίας γύρω στο 2.5%, βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1979*, σελ. 12.

²⁰³ Βλ. τις διαπιστώσεις από τη Συνδιάσκεψη του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Ιδρύματος για την Απασχόληση, Ρ. Φακιολάς, «Απασχόληση και Ανεργία», σελ. 13-15 και τις προβλέψεις σε ΟΟΣΑ και ΕΟΚ, Θ. Κατσάνεβας, «Ανεργία: ένα επερχόμενο τεράστιο πρόβλημα που φαίνεται να αγνοεί το κράτος», σελ. 3-4.

²⁰⁴ Ρ. Φακιολάς, «Απασχόληση και Ανεργία», σελ. 13.

²⁰⁵ Βλ. ό.π. και Θ. Κατσάνεβας, «Ανεργία: ένα επερχόμενο τεράστιο πρόβλημα που φαίνεται να αγνοεί το κράτος», σελ. 3-4.

²⁰⁶ Βλ. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Οι πραγματικές διαστάσεις της ανεργίας και της υποαπασχόλησης στην Ελλάδα», σελ. 36-38. Με βάση τους δικούς της υπολογισμούς εκτιμά ότι τη δεκαετία του 1970 τα ποσοστά υποαπασχόλησης και ανεργίας κυμαίνονταν γύρω στο 10%.

²⁰⁷ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, σελ. 11-12, OECD, *Economic Survey of Greece, 1983/1984*, σελ. 8-9.

Μετά το 1981 προβάλλεται μια εικόνα διόγκωσης της **ανεργίας**, η οποία φαίνεται να πλήττει κυρίως τους **νέους** και τις **γυναίκες**. Η ανεργία των νέων (κάτω των 25 ετών) δεν ήταν αποκλειστικά ελληνική ιδιαιτερότητα, καθώς σε ευρωπαϊκό επίπεδο οι νέοι αποτελούσαν ένα ολοένα και μεγαλύτερο κομμάτι της συνολικής ανεργίας²⁰⁸.

Στην Ελλάδα η **ανεργία των νέων** εμφανίζεται σε όλη τη δεκαετία του '80 να κατέχει πολύ υψηλά ποσοστά. Σχεδόν κάθε αναφορά στην ανεργία περιέχει και τη διάσταση της νεανικής ανεργίας. Κατά τη δεκαετία αυτή το πρόβλημα της ανεργίας των νέων παγιώνεται, οξύνεται και αποκτά μόνιμο χαρακτήρα, ενώ τα αίτιά του αποδίδονται στις γενικότερες οικονομικές συνθήκες (ύφεση, πληθωρισμός κλπ.)²⁰⁹. Σύμφωνα με έρευνα της ΕΣΥΕ για το 1982, το 42% περίπου των ανέργων ήταν ηλικίας 14-24 ετών²¹⁰. Η ανεργία των νέων (14-24) αποτυπώθηκε σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα στη δεκαετία, που σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία υπερέβαινε κατά πολύ το 20%²¹¹. Και ο ΟΟΣΑ από την πλευρά του συμφωνούσε με τις εκτιμήσεις αυτές, ενώ ταυτόχρονα έβρισκε πολύ χαμηλά τα ποσοστά των εργαζόμενων εφήβων στην Ελλάδα (14-19 χρονών), αλλά και όσων εργάζονται κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, συγκριτικά πάντα με τις υπόλοιπες χώρες²¹². Παράλληλα, σημειώνει ότι στα τέλη της δεκαετίας η ανεργία των νέων βρισκόταν σε τετραπλάσιο επίπεδο από τη μέση ανεργία²¹³.

Συνολικά για τη δεκαετία του 1980 τα στοιχεία από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ δείχνουν ότι το ποσοστό ανεργίας των νέων (κάτω των 25 ετών) αυξήθηκε από 41.9% (1982) σε 45.5% (1989)²¹⁴.

²⁰⁸ Αναφέρεται ότι το ποσοστό των νέων κάλυπτε περίπου το 40% του συνόλου των ανέργων, βλ. Θ. Κατσανέβας, «Ανεργία: ένα επερχόμενο τεράστιο πρόβλημα που φαίνεται να αγνοεί το κράτος», σελ. 3.

²⁰⁹ Βλ. Δ. Στεργίου, «Αίτια και αιτιατά της ανεργίας», «Αφιέρωμα: Η ανεργία των νέων στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 17, 28/4/1983, σελ. 3-6 και 47-63 αντίστοιχα. Στην κατηγορία της «υποαπασχόλησης» εντάσσονταν όσοι δεν είχαν «κανονική» εργασία, δηλαδή δεν εργάζονταν για 4 βδομάδες, με 14 ώρες τη βδομάδα τουλάχιστον.

²¹⁰ Με βάση την έρευνα αυτή διαπιστωνόταν ότι πλάι στους «επίσημα» ανέργους υπήρχε και ένα μεγάλο κομμάτι κρυφής ανεργίας, δηλαδή ατόμων που βρίσκονταν σε καθεστώς υποαπασχόλησης (ελάχιστες ώρες εργασίας τη βδομάδα), κυρίως νέοι και γυναίκες, βλ. Σ. Βρετός, «Πώς καταφέρνει η Στατιστική να βγάζει χαμηλό το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα», σελ. 17-18.

²¹¹ Βλ. IOBE, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, σελ. 54-55.

²¹² Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, το ποσοστό όσων νέων συνδύαζαν σπουδές και μερική απασχόληση ήταν περίπου 30% (1986), ποσοστό που χαρακτηριζόταν μικρό συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες, βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Ελάχιστοι από τους σπουδάζοντες νέους της Ελλάδας είναι εργαζόμενοι!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 41, 13/10/1988, σελ. 64-65.

²¹³ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, σελ. 25.

²¹⁴ Βλ. σχετικό πίνακα 5.8, Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, σελ. 107.

Δεύτερο χαρακτηριστικό είναι τα μεγάλα επίσης ποσοστά στη **γυναικεία ανεργία**. Την περίοδο αυτή η ανεργία στις γυναίκες σημειώνει αύξηση. Το 1983 π.χ. η γυναικεία ανεργία υπολογίζεται πάνω από 11%, ποσοστό που ήταν σχεδόν κατά μία μονάδα υψηλότερο από το μέσο όρο της ΕΟΚ. Πάντως η τάση αυτή εμφανίζεται και στις περισσότερες χώρες της ΕΟΚ. Το κυριότερο χαρακτηριστικό ωστόσο ήταν ότι ο ρυθμός αύξησης της γυναικείας ανεργίας υπήρξε υψηλότερος από τον αντίστοιχο για τους άνδρες²¹⁵. Επίσης θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ένα μεγάλο μέρος στην στατιστική κατηγορία των «συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας» αποτελείται από γυναίκες (περίπου το 1/3). Παράλληλα, μεγάλη αύξηση παρουσίασε και το ποσοστό των νέων γυναικών ανέργων.

Το ποσοστό της γυναικείας ανεργίας παρουσιάζει εντυπωσιακή αύξηση κατά τη δεκαετία του 1980. Οι έρευνες της ΕΣΥΕ αποτυπώνουν μια εκτίναξη των ανέργων γυναικών από 43.7% του συνόλου της ανεργίας (1982) στο 61.2% (1989)²¹⁶.

Μία ακόμα αρνητική εξέλιξη καταγράφεται και στη **διάρκεια της ανεργίας**. Η τάση είναι να αυξάνονται οι άνεργοι μακράς διάρκειας. Στο πρώτο μισό π.χ. της δεκαετίας αυξάνεται σημαντικά το ποσοστό των ανέργων διάρκειας ενός έτους και πάνω και η γυναικεία ανεργία μακράς διάρκειας. Οι γυναίκες άνεργες πέραν του έτους αποτελούν σχεδόν το μισό της συνολικής γυναικείας ανεργίας²¹⁷. Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ (1985), η διάρκεια της ανεργίας επιμηκύνεται. Η μακροχρόνια ανεργία (12 μήνες και άνω) καλύπτει το 44% περίπου της συνολικής, ενώ το 1983 βρισκόταν στο 32% περίπου²¹⁸. Έτσι, από τις τελευταίες θέσεις μεταξύ των χωρών της ΕΟΚ το 1983 η Ελλάδα βρέθηκε κοντά στο μέσο όρο. Ήταν μια από τις πιο επιτυχημένες συγκλίσεις.

Τα συγκεντρωτικά επίσημα στοιχεία από την ΕΣΥΕ δείχνουν μια σημαντική αύξηση του ποσοστού των μακροχρόνια ανέργων (άνω των 12 μηνών) στην Ελλάδα επί του συνολικού ποσοστού των ανέργων: το ποσοστό αυτό από 21.7% το 1982 φτάνει στο 51.2% το 1989²¹⁹. Η Ελλάδα εμφανίζεται σταθερά να βρίσκεται μεταξύ των πρώτων χωρών στην ΕΟΚ, τόσο στη μακροχρόνια ανεργία, όσο και στην ανεργία των νέων.

²¹⁵ Βλ. IOBE, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, σελ. 50 και 53-54.

²¹⁶ Βλ. σχετικό πίνακα 5.8, Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, σελ. 107 και Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 81.

²¹⁷ Βλ. IOBE, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, σελ. 55.

²¹⁸ Βλ. «9 στους 10 δηλώνουν ότι δε μπορούν να βρουν μόνιμη απασχόληση!», σελ. 64-65.

²¹⁹ Βλ. σχετικό πίνακα 5.8, Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, σελ. 107.

Τη δεκαετία του 1970 εμφανίζεται και μια αύξηση της **ανεργίας στις αστικές περιοχές**, ενώ αντίστοιχα μειώνεται στις υπόλοιπες περιοχές. Στα τέλη της επόμενης δεκαετίας, το ποσοστό της ανεργίας στις αστικές περιοχές της Ελλάδας βρισκόταν πάνω από τον αντίστοιχο μέσο όρο του ΟΟΣΑ²²⁰.

Παράλληλα, οι υπηρεσίες του ΟΑΕΔ λειτουργούν υποτυπωδώς. Ένα μεγάλο ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων δεν καλυπτόταν από επιδόματα, ενώ στις αρχές τη δεκαετίας υπολογιζόταν ότι μόνο ένα 2-3% του συνολικού ποσοστού ανεργίας καλυπτόταν από τα επιδόματα²²¹. Η εικόνα της υπολειτουργίας ίσως να συσχετίζεται και με το γεγονός ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό των ανέργων εγγραφόταν στις υπηρεσίες του ΟΑΕΔ²²². Το φαινόμενο αυτό φαίνεται να αλλάζει σταδιακά κατά τη διάρκεια του '80, όταν ο ΟΑΕΔ αρχίζει να δραστηριοποιείται πιο δυναμικά, εφαρμόζοντας μια σειρά από προγράμματα για την καταπολέμηση της ανεργίας (Πρότυπα Γραφεία Εργασίας, επιδοτήσεις για νέες θέσεις εργασίας κλπ.), που ακολουθούσαν την εοκικής προέλευσης φιλοσοφία της «ενεργητικής πολιτικής» για την απασχόληση (βλ. ν. 1545/1985)²²³. Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, το ποσοστό των ανέργων που κατέφυγαν στον ΟΑΕΔ για ανεύρεση εργασίας αυξήθηκε από 6.4% των ανέργων το 1981 σε 11.4% το 1986. Αντίστοιχα, μείωση παρουσίασε το ποσοστό των ανέργων που απευθύνθηκε σε εργοδότες για τον ίδιο σκοπό μεταξύ 1981 και 1986, από 57% περίπου (1981) σε 43.5% (1986)²²⁴

Κατά συνέπεια **συνολική ανεργία** την περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ είναι δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια. Μια συγκεντρωτική κατάσταση των ποσοστών που έχουν καταγραφεί από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ δείχνει ότι το συνολικό ποσοστό ανεργίας από 5.8% το 1982 αυξάνεται σε 7.5% το 1989²²⁵.

²²⁰ Βλ. IOBE, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, σελ. 55-56, OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, σελ. 25.

²²¹ Βλ. «9 στους 10 δηλώνουν ότι δε μπορούν να βρουν μόνιμη απασχόληση!», σελ. 64-65 και Δ. Στεργίου, «Αίτια και αιτιατά της ανεργίας», σελ. 3.

²²² Ο ΟΟΣΑ π.χ. αναφέρει ειδικότερα ότι μεγάλο μέρος των νέων ανέργων δεν εγγράφεται στον ΟΑΕΔ, ενώ παράλληλα πολλοί εργαζόμενοι δεν δηλώνονται από τους εργοδότες για την αποφυγή της καταβολής των εργοδοτικών κοινωνικών εισφορών («μαύρη εργασία»), βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1981/1982*, σελ. 19-20.

²²³ Η εξέλιξη αυτή χρησιμοποιείται από τον τότε διοικητή του ΟΑΕΔ Θ. Κατσανέβα, σε μια προσπάθεια να επιχειρηματολογήσει ότι η κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας δεν είναι πραγματική, αλλά οφείλεται και στη διόγκωση των εγγεγραμμένων ανέργων στον ΟΑΕΔ. Άρα δεν αυξάνεται τόσο η ανεργία, όσο αυτοί που εγγράφονται στον ΟΑΕΔ. Βλ. Θ. Κατσανέβας, «Οι στατιστικές ανεργίας και η αλήθεια», σελ. 27.

²²⁴ Βλ. Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *ευρωπαϊκή ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 82 και σχετικό πίνακα 21, ό.π., σελ. 262.

²²⁵ Βλ. σχετικό πίνακα 5.8, Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, σελ. 107.

Στις εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος η ανεργία παρουσιάζει άνοδο από 4% το 1981, σε 5.7% το 1982. Στα 1986 υπολογίζεται σε 6% περίπου, το 1988 σε 7.7% και το 1991 το ίδιο²²⁶. Σε κάθε περίπτωση τονίζεται ότι η Ελλάδα διατηρεί χαμηλά ποσοστά ανεργίας την περίοδο αυτή, συγκριτικά με τις χώρες της ΕΟΚ, όπου ήταν πάνω από 10%. Η απότομη άνοδος της ανεργίας στις αρχές της δεκαετίας αποδιδόταν στη μαζική παλιννόστηση, τη συνεχιζόμενη εσωτερική μετανάστευση και την αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό²²⁷.

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, τα επίσημα ποσοστά της ανεργίας εκτινάσσονται από το 2-2.5% της δεκαετίας του '70 σε περίπου 8% στα μέσα της επόμενης, όπου και σταθεροποιείται. Η αύξηση αυτή εξηγείται σε πρώτο βαθμό από την επέκταση της προσφοράς εργασίας, κυρίως από νέους και γυναίκες, που δεν οδήγησε όμως και σε αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης²²⁸. Τα ειδικότερα αίτια εντοπίζονται στις ιδιαίτερες συνθήκες της αγοράς εργασίας που επικρατούν στην Ελλάδα. Κυρίως δε στο θεσμικό πλαίσιο που οδηγεί σε μια «υπερπροστασία» των ήδη απασχολούμενων και στην έλλειψη μέτρων για την κατάρτιση και ενίσχυση των δεξιοτήτων όσων βρίσκονται εκτός απασχόλησης²²⁹.

Διαφορετική άποψη προβάλλεται από την πλευρά των συνδικάτων, όπου ο δείκτης ανεργίας συσχετίζεται ευθέως με το επίπεδο των επενδύσεων ως ποσοστό του ΑΕΠ. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΟΚ, η αύξηση του ποσοστού ανεργίας είναι αποτέλεσμα της πτωτικής τάσης στον τομέα των επενδύσεων²³⁰.

Άλλοι αναδεικνύουν μια άλλη διάσταση. Υπογραμμίζουν ότι κατά τη δεκαετία του '80 τα ποσοστά των μακροχρόνια άνεργων και των νέων άνεργων πολλαπλασιάζονται σε όλες τις δυτικές οικονομίες. Η μακροχρόνια ανεργία είναι συνέπεια της αύξησης του συνολικού αριθμού των ανέργων. Το φαινόμενο αυτό έχει δομικές αιτίες και προκύπτει από την αντίφαση που υπάρχει «ανάμεσα στην ανάγκη διατήρησης και την τάση καταστροφής της εργατικής δύναμης από τη μεριά του

²²⁶ Βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1982*, σελ. 43-44, Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1987*, σελ. 51, Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1988*, σελ. 65, Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1992*, σελ. 65.

²²⁷ Η οποία όμως εξακολουθούσε να διατηρεί ένα χαμηλό ποσοστό συγκριτικά με το αντίστοιχο της ΕΟΚ, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1982*, σελ. 46-48.

²²⁸ Βλ. τις Εκθέσεις του ΟΟΣΑ και Σ. Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα*, σελ. 22.

²²⁹ Βλ. Σ. Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα*, σελ. 23-27.

²³⁰ Βλ. ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση 1999*, Αθήνα, 1999, σελ. 29-30.

κεφαλαίου». Την αντίφαση αυτή καλείται να διαχειριστεί, να αμβλύνει το αστικό κράτος, που τώρα πια δεν έχει να αντιμετωπίσει μόνο τον όγκο της ανεργίας, αλλά και το χρόνο παραμονής σε αυτήν. Έτσι, καλείται να αναπτύξει νέες τεχνικές για τη διαχείριση της ανεργίας, που οδηγούν σε πρακτικές όπως π.χ. η εισαγωγή «κοινωνικών κριτηρίων» στις προσλήψεις, η επέκταση της ευκαιριακής και προσωρινής απασχόλησης, η διευθέτηση του συνολικού χρόνου εργασίας κλπ.²³¹.

Η διαπραγμάτευση που ακολούθησε βασίστηκε στα στοιχεία, τη μεθοδολογία και τους ορισμούς που προέρχονται από τους επίσημους οργανισμούς και υπηρεσίες. Ωστόσο θα πρέπει να αναφερθεί ότι έχει ασκηθεί έντονη κριτική τόσο στη μεθοδολογία που ακολουθείται, όσο και στην επάρκεια των στατιστικών στοιχείων. Η ταξινόμηση με τη οποία διεξάγονται οι έρευνες εργατικού δυναμικού (απασχολούμενοι, άνεργοι, εκτός εργατικού δυναμικού) έχει κατηγορηθεί, καθώς αμφισβητείται η δυνατότητα που παρέχει αυτού του είδους η ταξινόμηση για μια ικανοποιητική προσέγγιση μιας σειράς ζητημάτων που άπτονται της απασχόλησης και της ανεργίας. Πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος με τον οποίο δομούνται και οργανώνονται οι έρευνες αυτές θεωρείται από κάποιους ότι συσκοτίζουν την πραγματικότητα, καθώς σε πολλές περιπτώσεις τα όρια μεταξύ των τριών αυτών κατηγοριών είναι ασαφή και δυσδιάκριτα. Σε περιπτώσεις όπως π.χ. τα «συμβοηθόντα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας» και η «αυτοαπασχόληση» τα όρια ανεργίας-απασχόλησης, όπως τίθενται επισήμως, είναι άκρως προβληματικά. Κατά συνέπεια, η διάκριση του τύπου «απασχολούμενος-άνεργος-εκτός εργατικού δυναμικού» είναι μια στατιστική συμβατικότητα που θα μπορούσε να είναι χρήσιμη μόνο αναφορικά με τη μισθωτή εργασία και μόνο σε μια καλά οργανωμένη-ρυθμισμένη αγορά εργασίας. Κάτι τέτοιο δε συμβαίνει στην περίπτωση της Ελλάδας, αφού φαίνεται ότι φαινόμενα όπως η «κρυφή ανεργία», η «κρυφή απασχόληση», η «υποαπασχόληση» κλπ. είναι ευρέως διαδεδομένα στην ελληνική εργασιακή εμπειρία και πραγματικότητα. Έτσι, η κριτική αυτή υπογραμμίζει ότι τα επίσημα στοιχεία υποεκτιμούν συστηματικά και την απασχόληση και την ανεργία, η καθιερωμένη τριπλή διάκριση συλλαμβάνει μόνο ένα μέρος του ζητήματος και, σε κάθε

²³¹ Η. Ιωακείμογλου, «Η διαχείριση της ανεργίας, μια αναπτυσσόμενη τεχνική», <http://www.theseis.com/1-75/theseis/t07/t07f/idiaxirisitisanergias.htm>

περίπτωση, οι μετρήσεις γίνονται με κριτήρια που βασίζονται στην έννοια της μισθωτής εργασίας, όταν είναι σαφές ότι σχεδόν το μισό ποσοστό των απασχολούμενων δεν εντάσσεται σ' αυτήν την κατηγορία (αυτοαπασχολούμενοι, συμβοηθούντα-μη αμειβόμενα μέλη)²³².

Ταυτόχρονα, άλλοι μελετητές επιχειρούν να καταδείξουν ότι και στην περίπτωση της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα τα πράγματα δεν είναι απλά. Αντίθετα, η κοινωνική της σύνθεση μαρτυρά ότι δεν πρόκειται για μια ενιαία και ομοιογενή κοινωνική κατηγορία, αλλά κατά τη διάρκεια της επέκτασής της στην Ελλάδα οδήγησε στη διαμόρφωση κάποιων ιδιαίτερων κατηγοριών μισθωτών, με έντονες διαφορές μεταξύ τους, τόσο ως προς τη θέση τους στην αγορά εργασίας, όσο και ως προς τη συλλογική τους συμπεριφορά. Μια χαρακτηριστική βασική πλευρά του ζητήματος είναι και ο έντονα προβαλλόμενος δυϊσμός που εμφανίζεται μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής μισθωτής απασχόλησης, ο οποίος χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη ανισορροπία, υπέρ της πρώτης. Άλλα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ μιας ανομοιογενούς κατάστασης είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, οι εισοδηματικές απολαβές κλπ. Η εξέλιξη αυτή κάνει κάποιους να μιλούν περί «ατελούς υπαγωγής των μισθωτών στις σχέσεις της μισθωτής εργασίας», γεγονός που πολύ πιθανόν να ευθύνεται και για τους τρόπους συλλογικής συνδικαλιστικής συμπεριφοράς που ακολουθούν οι μισθωτοί στην Ελλάδα²³³.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προσπάθεια για ένα διαφορετικό τρόπο υπολογισμού των μεγεθών. Η προσπάθεια αυτή επιχειρείται συστηματικά από το χώρο του ΚΚΕ και αποσκοπεί σε μια διαφορετικού τύπου παρουσίαση/ανάλυση των μεγεθών της απασχόλησης, με κριτήριο πιο ταξικές ταξινομητικές κατηγορίες (εργατική τάξη, αστική τάξη κλπ.). Στην κατεύθυνση αυτή γίνεται και διαφορετικός τρόπος υπολογισμού, από αυτόν που υιοθετεί η ΕΣΥΕ²³⁴.

Στις αναλύσεις του ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του '80 τον τόνο έδινε μια προσπάθεια να καταδειχτεί ότι η εργατική τάξη αυξάνεται ως ποσοστό του ΟΕΠ (από 42.7% το 1971 σε 48.6% το 1981), η μισθωτή εργασία κυριαρχεί στη βιομηχανία και το

²³² Βλ. Δ. Καραντινός, «Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι: μια διερεύνηση στα στατιστικά στοιχεία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 66, 1987, σελ. 121-143.

²³³ Βλ. Χ. Ιωάννου, «Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 73, 1989, σελ. 78-116.

²³⁴ Π.χ. το ΚΚΕ εντάσσει στο βιομηχανικό τομέα κάποιους κλάδους που η ΕΣΥΕ εντάσσει στις υπηρεσίες. Έτσι στο βιομηχανικό τομέα, εκτός από τη μεταποίηση, την οικοδομή και την εξόρυξη-ενέργεια, κατατάσσει και την κατηγορία «μεταφορές-επικοινωνίες», κατηγορώντας παράλληλα την ΕΣΥΕ για «τεχνητή διόγκωση των ονομαζόμενων “υπηρεσιών”», βλ. Π. Παπαδόπουλος, «Μερικές νέες εξελίξεις στη σύνθεση της ελληνικής εργατικής τάξης», σελ. 23-24.

βιομηχανικό προλεταριάτο αποτελεί τη συντριπτική πλειοψηφία στο εσωτερικό της εργατικής τάξης (αύξηση κατά 21% περίπου 1971-1981). Το συμπέρασμα από τις αναλύσεις αυτές ήταν ότι κατά την περίοδο αυτή αυξάνεται η εργατική τάξη συνολικά, αλλά και ο πυρήνας της ειδικότερα (βιομηχανικό προλεταριάτο, προλετάριοι μεγάλων επιχειρήσεων), ενώ επιπλέον η εργατική τάξη είχε μια πολύμορφη ανάπτυξη και μεγάλωνε η συγκέντρωσή της²³⁵. Παράλληλα, εκφραζόταν η εκτίμηση ότι η εισοδηματική κατάσταση της εργατικής τάξης επιδεινωνόταν. Η εντεινόμενη μείωση του μεριδίου των εργαζομένων στο προϊόν καταδείκνυε ότι εντεινόταν η «σχετική εξαθλίωση» της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, ενώ εντοπιζόταν και μια τάση για «απόλυτη εξαθλίωση»²³⁶.

Ταυτόχρονα, η αστική τάξη εμφανιζόταν να καλύπτει ένα ποσοστό 3% επί του ΟΕΠ για το 1981, δείχνοντας σημάδια μείωσης σε σχέση με το παρελθόν (4.3% το 1971). Το γεγονός αυτό υποδήλωνε μια τάση συγκέντρωσης των μέσων παραγωγής σε όλο και λιγότερα χέρια και ολοένα και πιο άνιση κατανομή του κοινωνικού πλούτου²³⁷. Η τάση αυτή συνδυαζόταν με τη ραγδαία επέκταση της μισθωτής εξαρτημένης εργασίας και μια τάση μετατροπής των «αυτοαπασχολούμενων» σε ταυτόχρονα αυτοαπασχολούμενους και μισθωτούς. Η εξέλιξη αυτή μεταφραζόταν σε ένταση της ταξικής πόλωσης και της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας, που στις δεδομένες συνθήκες (οικονομική κρίση, αντεργατική πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ) οδηγούσε σε αύξηση της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης, άνοδο της εντατικοποίησης της εργασίας και επιδείνωση της ανεργίας.

Ωστόσο, στη συγκυρία του 1989-1990, η εμπειρία του ενιαίου Συνασπισμού οδηγεί και σε μια προσπάθεια τροποποίησης-αναθεώρησης της μέχρι τότε ανάλυσης που υιοθετούσε το ΚΚΕ. Σύμφωνα με τη νέα αυτή ματιά, προβαλλόταν η άποψη ότι δεν αρκούν τα «στεγνά» στοιχεία-στατιστικά της ΕΣΥΕ για να υπολογιστεί-αναλυθεί η εργατική τάξη²³⁸. Αντίθετα ο προβληματισμός θα πρέπει να εμπλουτιστεί και με νέα, πιο ποιοτικά στοιχεία για να φωτιστούν μια σειρά από στοιχεία (π.χ. η εισοδηματική κατάσταση). Επίσης θα πρέπει να επανατεθεί το ερώτημα κατά πόσο η

²³⁵ Βλ. ό.π., σελ. 23-29.

²³⁶ Βλ. Δ. Καζάκης, «Βασικές πλευρές της κατάστασης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα» [μέρος Α], *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 7-8, Ιούλης-Αύγουστος 1987, σελ. 46-59.

²³⁷ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ΚΚΕ, το 9-10% του πληθυσμού κατείχε το 68-75% των μέσων παραγωγής και το 66% του συνολικού κοινωνικού πλούτου, βλ. Δ. Καζάκης, «Βασικές πλευρές της κατάστασης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα» [μέρος Β], *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 9, Σεπτέμβριος 1987, σελ. 46.

²³⁸ Στο σημείο αυτό εκφραζόταν ευθεία αμφισβήτηση στην προηγούμενη εκτίμηση ότι η εργατική τάξη αντιπροσωπεύει το 48.6% του ΟΕΠ.

εργατική τάξη είναι ομοιογενής, ενώ διατυπώνεται η διαπίστωση ότι, σε μια εποχή που «η συνοχή της εργατικής τάξης δοκιμάζεται έντονα», δεν υπάρχει ισχυρή παράδοση και συνείδηση σ' αυτήν. Από την άποψη αυτή τονίζεται το γεγονός ότι κυριαρχεί ο κατακερματισμός των εργαζομένων σε πλήθος μικρομεσαίων επιχειρήσεων, καθώς και άλλοι τεχνητοί διαχωρισμοί (δημόσιος/ιδιωτικός τομέας, Έλληνες/ξένοι, υψηλόμισθοι/χαμηλόμισθοι, άνδρες/γυναίκες κλπ.), ενώ παράλληλα νέες διασπαστικές προοπτικές ενυπάρχουν στην εφαρμογή και σταδιακή επέκταση των νέων εργασιακών σχέσεων. Έτσι, η παρέμβαση αυτή καταλήγει σε μια διαπίστωση-αναγκαιότητα για εκσυγχρονισμό της προσέγγισης της μισθωτής εργασίας: «σήμερα είναι, όσο ποτέ άλλοτε, επίκαιρη η ανάγκη μιας σύγχρονης έρευνας πάνω στην ελληνική κοινωνία και τις δυναμικές που αναπτύσσονται στους κόλπους της»²³⁹.

²³⁹ Γ. Κουζής, «Εργατική τάξη στην Ελλάδα: Ερωτήματα προς διερεύνηση», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 4, Απρίλιος 1990, σελ. 27. Για μια πιο συνολική ματιά στην αντίληψη του ΚΚΕ για τα ζητήματα απασχόλησης, εργατικής τάξης και ανεργίας βλ. Κ. Κάππος, *Κοινωνικοπολιτικά ζητήματα του εργατικού κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, Κ. Κάππος, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης*, Αλήθεια, Αθήνα, 2005, Ν. Κοτζιάς, *Ο «τρίτος δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σελ. 216-253, Δ. Καλτσώνης, «Σημειώσεις για την εργατική τάξη σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, 1994, σελ. 32-43, Ν. Κυρίτσης, «“Κλασικές” και “σύγχρονες” αντιλήψεις για την απασχόληση και την ανεργία στον καπιταλισμό», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 47, Μάης-Ιούνης 1990, σελ. 31-40.

Μέρος 2^ο:

Η ΠΡΩΤΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

1981-1985

Κεφ. 3: Εκδημοκρατισμός συνδικαλιστικού κινήματος-ν. 1264/1982

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1974-1981

Στα μέσα του 1982 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προχώρησε σε μια φιλόδοξη προσπάθεια να θέσει τις βάσεις για την απαρχή μιας ευρύτατης αναμόρφωσης της συνδικαλιστικής πραγματικότητας στην Ελλάδα. Η προσπάθεια αυτή προϋπέθετε το «ξήλωμα» του μεγαλύτερου μέρους του νομοθετικού πλαισίου και των πρακτικών που είχαν κυριαρχήσει στο συνδικαλιστικό χώρο από τη Μεταπολίτευση, που είχε γίνει αντικείμενο σφοδρής κριτικής ως «αντεργατικό» και «αντισυνδικαλιστικό». Η πρωτοβουλία αυτή εμπλουτίστηκε και από τη νομοθετική βούληση για ενίσχυση και διεύρυνση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων-ελευθεριών των μισθωτών, με την κατοχύρωση απεργιακών δικαιωμάτων και την αντίστοιχη απαγόρευση μιας σειράς εργοδοτικών. Αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας αυτής ήταν η ψήφιση τον Ιούνιο του 1982 ενός νέου νόμου-πλαισίου για τον συνδικαλισμό, του ν. 1264/82 «για τον εκδημοκρατισμό του Συνδικαλιστικού Κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων»²⁴⁰.

Μέχρι την ψήφιση του ν. 1264/82, το πλαίσιο λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων των μισθωτών του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα είχε διαμορφωθεί μέσα από μια σειρά νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων που κυριαρχούνταν έντονα από το στίγμα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Στη συγκυρία εκείνη οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας είχαν προχωρήσει στην θέσπιση κάποιων νομοθετικών μέτρων με στόχο τον έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος, που είχε αρχίσει να υιοθετεί νέες μεθόδους, να πολιτικοποιείται και να αποκτά χαρακτηριστικά πρωτοφανή μέχρι τότε. Παράλληλα, μέσω του υπουργού Απασχόλησης Κ. Λάσκαρη, στην ηγεσία του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος

²⁴⁰ Βλ. «Νόμος 1264/1982», Αλέξης Μητρόπουλος, *Οι εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σελ. 251-279 και όπως είναι σήμερα μετά από μια σειρά τροποποιήσεων κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, Σταύρος Μουδόπουλος, *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σελ. 355-383. Ο ν. 1264/82 εξάλλου αποτέλεσε το πρότυπο για τη μεταρρύθμιση από το ΠΑΣΟΚ και του θεσμικού πλαισίου του αγροτικού συνδικαλισμού, βλ. την Εισηγητική Έκθεση, το κείμενο του ν. 1361/1983 και τη συζήτηση στη Βουλή, Υπουργείο Γεωργίας, *Ο νόμος 1361/1983 για τις αγροτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις*, Ειδική Έκδοση του περιοδικού «Συν».

(ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ) είχαν τοποθετηθεί στελέχη που προέρχονταν από τον κεντρώο-δημοκρατικό χώρο της προδικτατορικής περιόδου (Παπαγεωργίου, Καρακίτσος) και εξασφάλιζαν έναν μανδύα δημοκρατικότητας, φροντίζοντας παράλληλα να διατηρούν τον έλεγχο σε όλες τις βαθμίδες των συνδικαλιστικών οργανώσεων, να συνεχίζουν την περιθωριοποίηση των οργανώσεων με αριστερές διοικήσεις και να συντηρούν το προφίλ ενός μετριοπαθούς, απολίτικου, νομιμόφρονος και δημοκρατικού συνδικαλιστικού διεκδικητικού λόγου²⁴¹.

Σε νομοθετικό επίπεδο, η κατοχύρωση θεμελιωδών εργασιακών, συνδικαλιστικών και απεργιακών δικαιωμάτων που έγινε από το νέο Σύνταγμα του 1975²⁴² συμπληρώθηκε και εξειδικεύτηκε με μια σειρά νόμων που απηχούσαν καλύτερα την αντίληψη της δεξιάς για το πλαίσιο λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων, αλλά ταυτόχρονα βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με το συσχετισμό δύναμης που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στο επίπεδο της παραγωγής και των εργασιακών χώρων και είχε πάρει τη μορφή δυναμικών, «άγριων» κινητοποιήσεων (απεργίες, καταλήψεις), νέων μορφωμάτων συνδικαλισμού (εργοστασιακά σωματεία, εργοστασιακές επιτροπές, απεργιακές επιτροπές) και αιτημάτων για «άνοιγμα» των συνδικαλιστικών οργανώσεων, οργανωτική αναδιάρθρωση και εισαγωγή της δημοκρατίας στον τρόπο λειτουργίας τους (μητρώα μελών, αρχαιρεσίες κλπ.). Τα τελευταία αιτήματα κωδικοποιήθηκαν στο λεξιλόγιο της εποχής ως «εκδημοκρατισμός-εξυγίανση» του συνδικαλιστικού κινήματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας προώθησε μια σειρά από νομοθετήματα για τη λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων με στόχο τη λεγόμενη «αποχουνοποίηση»: με το ν.δ. 42/1974, το ν. 6/1975 και το ν. 89/1975 επιχειρήθηκε η «δημοκρατική αποκατάσταση» όσον αφορά τις συνδικαλιστικές ελευθερίες, τις αρχαιρεσίες και την επαναλειτουργία σωματείων που είχαν διαλυθεί επί δικτατορίας, με το διορισμό νέων διοικήσεων κλπ.²⁴³. Επιχειρήθηκε δηλαδή μια πρώτη «εκκαθάριση», η οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν κάλυψε το σύνολο των οργανώσεων, δεν επέβαλλε την τροποποίηση των καταστατικών και δεν οδήγησε

²⁴¹ Βλ. ΓΣΕΕ, 1975-1980. *Δράση και επιτεύγματα μιας εξαετίας*, Αθήνα, 1981.

²⁴² Βλ. άρθρα 12, 22, 23, *Το Σύνταγμα του 1975*, Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1983, σελ. 30-31, 37-38. Για μια διαπραγμάτευση των δικαιωμάτων εργασίας και συνδικαλισμού σε σχέση με το Σύνταγμα του 1975 από νομική πλευρά βλ. Γ. Κατσιμπάρδης, *Εργατικοί νόμοι στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ και... πως εφαρμόζονται*, Λιβάνης, Αθήνα, 1980, σελ. 23-28, 54-57, 70-73, Θ. Θεοδώρου, «Το συνδικαλιστικό δικαίωμα στο Σύνταγμα και στο Ν. 1264», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 13, Ιανουάριος 1986, σελ. 23-29.

²⁴³ Βλ. Α. Βάγιας, *Συνδικαλιστική νομοθεσία*, Αθήνα, 1975.

στην επανεγγραφή πρωτοβάθμιων σωματείων στη δύναμη Εργατικών Κέντρων και Ομοσπονδιών. Με λίγα λόγια, οι διορισμένες από τη χούντα διοικήσεις στα σωματεία διατηρήθηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις, ενώ στις διοικήσεις των δευτεροβάθμιων οργάνων διορίστηκαν με δικαστικές πράξεις συνδικαλιστές της εμπιστοσύνης ΓΣΕΕ και Υπουργείου Απασχόλησης. Παράλληλα, σφοδρές ήταν οι επικρίσεις και απέναντι στην τότε ηγεσία της ΓΣΕΕ για έλλειψη πολιτικής βούλησης στο ζήτημα της αλλαγής των καταστατικών των δευτεροβάθμιων οργανώσεων και της ΓΣΕΕ²⁴⁴

Τα νομοθετήματα αυτά υπέστησαν συντριπτική κριτική και κατηγορήθηκαν ότι εδραιώνουν τον κρατικό παρεμβατισμό και έλεγχο, δεν βοηθούν στην επαναλειτουργία των σωματείων, δεν καταργούν τις διορισμένες επί δικτατορίας διοικήσεις των πρωτοβάθμιων σωματείων, αλλά ασχολούνται μόνο με τις δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες, δεν διαμορφώνουν ένα δημοκρατικό πλαίσιο για τις αρχαιρεσίες, συντηρούν τις προηγούμενες δομές οικονομικής εξάρτησης κ.ά. Με άλλα λόγια οι νόμοι χαρακτηρίστηκαν στην καλύτερη περίπτωση ως «ανεπαρκείς», αλλά και ως «αντισυνταγματικοί», «αντίθετοι με τις διεθνείς συμβάσεις», «αντιδημοκρατικοί» και «αντισυνδικαλιστικοί»²⁴⁵.

Με βάση το καθεστώς που είχε διαμορφωθεί με τις παραπάνω κινήσεις, το 1976 ψηφίζεται ο νόμος 330/1976 «περί επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων και διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας»²⁴⁶, ο οποίος προκάλεσε τεράστιες συγκρούσεις, συναντώντας την καθολική αντίδραση από την αριστερά και τις εκτός της ΓΣΕΕ μαζικές συνδικαλιστικές οργανώσεις²⁴⁷. Ο νόμος αυτός ήρθε σαφώς ως απάντηση στην άνοδο ενός πρωτόγνωρου συνδικαλιστικού κινήματος, που έγινε γνωστό ως «εργοστασιακός συνδικαλισμός», αφού κύριος φορέας του ήταν πλήθος νεοσυσταθέντων και μη επίσημα αναγνωρισμένων εργοστασιακών σωματείων και επιτροπών, που λειτουργούσαν έξω από την επίσημη συνδικαλιστική δομή και

²⁴⁴ Βλ. Ο. Χατζηβασιλείου, «Όλη η αλήθεια για τα χουντικά καταστατικά» [αναδημοσίευση απ' την Αυγή της 7/7/1978], στο Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1987, σελ. 201-206.

²⁴⁵ Βλ. Ο. Χατζηβασιλείου, «Κάθαρση και εκδημοκρατισμός του εργατικού κινήματος» [αναδημοσίευση απ' την Αυγή της 31/1/1976], ό.π., σελ. 128-131, Θ. Θεοδωρόπουλος, *Η αντεργατική πρόκληση*, Αθήνα, 1976, σελ. 99-135, Π. Κυριακόπουλος, *Το εργατικό πρόβλημα στην Ελλάδα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, χ.χ., σελ. 75-77.

²⁴⁶ Βλ. Θ. Κατσανέβας, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα, 1981, σελ. 169-185, Γ. Κατσιμπάρδης, *Εργατικοί νόμοι στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ και... πως εφαρμόζονται*, σελ. 91-109, «Νόμος 330/1976», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 35, 1976, σελ. 372-381.

²⁴⁷ Την εποχή αυτή σχεδόν το ένα τρίτο των δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων Εργατικά Κέντρα και Ομοσπονδίες) βρίσκονταν εκτός της δύναμης της ΓΣΕΕ, βλ. , Π. Κυριακόπουλος, *Το εργατικό πρόβλημα στην Ελλάδα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, σελ. 76-77.

διάρθρωση των οργανώσεων και υιοθετούσαν ένα διεκδικητικό πλαίσιο δυναμικότερο και πιο πολιτικοποιημένο²⁴⁸.

Με το ν. 330/76 επιχειρήθηκε να τεθεί φραγμός στην άνοδο του συνδικαλιστικού κινήματος, ιδιαίτερα του εργοστασιακού, και να μπει η λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων και η άσκηση των συνδικαλιστικών ελευθεριών κάτω από έναν πιο σφιχτό έλεγχο: η κήρυξη απεργίας επιτρεπόταν μόνο από τα νόμιμα συστημένα σωματεία, απαγορεύτηκε η λεγόμενη «αδέσποτη» απεργία, απαγορεύτηκε η «πολιτική απεργία» και η «απεργία αλληλεγγύης», προστατεύθηκε το απεργοσπαστικό δικαίωμα και θεσπίστηκε για πρώτη φορά το δικαίωμα ανταπεργίας (lock-out) των εργοδοτών, τέθηκαν σοβαροί φραγμοί στη δυνατότητα απεργίας των εργαζομένων στο Δημόσιο και τα ΝΠΔΔ, αντιμετωπίστηκε ως ποινικό αδίκημα η κατάληψη των χώρων εργασίας κατά τη διάρκεια απεργίας κλπ.

Από την κυβέρνηση παρουσιάστηκε ως υλοποίηση συνταγματικών επιταγών, ως εκσυγχρονισμός και ως βήμα προς την αυστηρή οριοθέτηση του συνδικαλισμού σε αποδεκτά πλαίσια, για το χτύπημα της «αυθαιρεσίας» και της «παρανομίας»²⁴⁹. Κατά την ψήφισή του όμως έγινε φανερό ότι συναντούσε την καθολική σχεδόν αντίδραση των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων του κέντρου και της αριστεράς, ιδιαίτερα όσον αφορά τις διατάξεις περί προστασίας του συνδικαλισμού, απεργίας κλπ.²⁵⁰. Η φιλοσοφία που κυριαρχούσε στο ν. 330/76 ήταν μια διάθεση «υποβάθμισης» του εργατικού παράγοντα ως στοιχείου ανταγωνιστικού προς την εργοδοσία, η καλλιέργεια συνθηκών με βάση το δίπολο συναίνεση/καταστολή μεταξύ των δύο πλευρών, η διατήρηση ενός πατερναλιστικού ελέγχου και η πρόληψη ενάντια στην ανάπτυξη ενός εργατικού συνδικαλιστικού πόλου με αυτόνομη-διακριτή παρουσία

²⁴⁸ Βλ. Ν. Μανίκας, «Το εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός απολογισμός», στο Ν. Μανίκας-Μ. Χαραλαμπίδης, *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*, Αλέτρι, Αθήνα, 1984, σελ. 11-24, Χρ. Ιωάννου, «Η βιομηχανική εργατική τάξη στο συνδικαλιστικό κίνημα 1974-1984», στο Διεθνές Συνέδριο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών, *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, τ. Α, IMM, Αθήνα, 1986, ΟΒΕΣ, *Το εργοστασιακό κίνημα*, Έκδοση της ΟΒΕΣ, Αθήνα, 1984.

²⁴⁹ Με το νομοσχέδιο αυτό «η Κυβέρνησις [...] προβαίνει [...] εις πραγμάτωσιν των επιταγών του Συντάγματος» και οι διατάξεις του «φέρουν την χώραν μας εις τον 20όν αιώνα και αποτελούν σταθμών εις την ελληνικήν και κοινωνικήν νομοθεσίαν», ενώ οι σχετικές με τον συνδικαλισμό κατευθύνσεις «υπαγορεύθησαν και υπό της ανάγκης περιστολής των πιθανών αυθαιρεσιών και νομότυπων μεν, ουσιαστικώς όμως παράνομων και, εν τελευταία αναλύσει, αντικοινωνικών και αντιδημοκρατικών ενεργειών, άτινες είναι δυνατόν ν' αναπτυχθούν εις τον χώρον αυτόν», «Εισηγητική Έκθεσις», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 35, 1976, σελ. 478-481.

²⁵⁰ Βλ. τα σχετικά αποσπάσματα από τη συζήτηση στη Βουλή, *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 35, 1976, σελ. 496-504, 527-534, 570-571, 632-636, 670, 701-703, 738-743, 770-774, 809-815, 848-854 και στο Π. Κυριακόπουλος, *Το εργατικό πρόβλημα στην Ελλάδα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, σελ. 93-102.

και ενέργεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ν. 330/76 αναφέρεται με τρόπο σαφώς αναχρονιστικό σε «επαγγελματικά σωματεία», με βάση το πνεύμα του ν. 281/14, και όχι σε «συνδικαλιστικές οργανώσεις».

Ταυτόχρονα, γίνεται από τους εμπνευστές του μια άκομψη, πρόχειρη και αμήχανη προσπάθεια για τη θεωρητικοποίηση της βούλησης της κυβέρνησης να επιβάλλει τη «συνεργασία των τάξεων». Τόσο από την Εισηγητική Έκθεση, όσο και από τις παρεμβάσεις του υπουργού Απασχόλησης Λάσκαρη στη Βουλή θεωρήθηκε ως δεδομένο ότι κάθε αντίληψη και πρακτική που έχει την αναφορά του στην κοινωνική σύγκρουση-αντιπαράθεση είναι τουλάχιστον αναχρονιστική και εκτός πραγματικότητας: «εις την σύγχρονον κοινωνίαν έχει εκλείψει πλέον η νοοτροπία της πάλης των πάντων κατά πάντων και της ελευθερίας εις την εκμετάλλευσιν του ανθρώπου από τον άνθρωπον»²⁵¹, «θα ήθελα να επιμείνω επί μιας βασικής αρχής η οποία εμπνέει όλα τα νομοθετήματα κοινωνικής σημασίας της Κυβερνήσεως. Την αρχήν δηλαδή και την φιλοσοφία της συνεργασίας των τάξεων για την εναρμόνιση του καθολικού συμφέροντος, η οποία δημιουργεί και αγεφύρωτον χάσμα με εκείνη την θεωρία της πάλης των τάξεων [...]. Δεν θα επιτρέψωμεν την πάλην των τάξεων».

Ωστόσο, από την ίδια στιγμή της συζήτησης και ψήφισης του νόμου, η «πάλη των τάξεων» βρέθηκε στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό με τον πιο δραματικό τρόπο. Τις ημέρες συζήτησης στη Βουλή (24-27 Μαΐου) η Αθήνα συγκλονίστηκε από απεργίες και ογκώδεις πορείες διαμαρτυρίας από τα συνδικάτα της αντιπολίτευσης. Στις συγκρούσεις που ακολούθησαν με την αστυνομία τραυματίστηκαν δεκάδες διαδηλωτές και αστυνομικοί, ενώ υπήρξε και θανάσιμος τραυματισμός μιας ηλικιωμένης μικροπωλήτριας στην Αιόλου από αύρα της αστυνομίας²⁵².

Την επόμενη χρονιά ψηφίστηκε και ο ν. 643/1977 «περί διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας των δημοσίων υπαλλήλων και περί του δικαιώματος της απεργίας αυτών»²⁵³. Ο νόμος αυτός συμπλήρωνε τον 330/76 και αφορούσε τους δημοσίου υπαλλήλους. Αναφερόταν και πάλι σε «επαγγελματικά σωματεία»,

²⁵¹ «Εισηγητική Έκθεση», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 35, 1976, σελ. 479.

²⁵² Βλ. Π. Κυριακόπουλος, *Το εργατικό πρόβλημα στην Ελλάδα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, σελ. 93-126. Για την αντιμετώπιση μάλιστα των απεργιακών κινητοποιήσεων τέθηκε σε εφαρμογή το ν.δ. 17/1974 που έδινε τη δυνατότητα «πολιτικής επιστράτευσης» και είχε εκδοθεί για το ενδεχόμενο ελληνοτουρκικού πολέμου στην κρίση του 1974, χωρίς έκτοτε να έχει καταργηθεί, βλ. Θ. Θεοδωρόπουλος, *Η αντεργατική πρόκληση*, σελ. 150-152. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έκανε εκτεταμένη χρήση του ν.δ. 17/74 ιδιαίτερα την περίοδο 1983-1986, κυρίως για τους εργαζομένους σε Ο.Α. και Υ.Π.Α., βλ. Α. Μητρόπουλος, «Η πολιτική επιστράτευση απεργών», στο Α. Μητρόπουλος, *Νέο-φιλελευθερισμός και υποβάθμιση της εργασίας*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1991, σελ. 59-67.

²⁵³ Βλ. «Νόμος 643/1977», Γ. Κατσιμπάρδης, *Εργατικοί νόμοι στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ και... πως εφαρμόζονται*, σελ. 110-122.

εισήγαγε τα «Συμβούλια Συνδιαλλαγής» ως όργανα διαπραγμάτευσης και εισήγαγε πολλαπλά εμπόδια στην άσκηση του συνδικαλιστικού δικαιώματος της απεργίας. Οι διατάξεις του ν. 643/77 υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό μια μεταφορά του πνεύματος του 330/76 στο δημοσιοϋπαλληλικό χώρο και γι' αυτό οι δύο αυτοί νόμοι αντιμετωπίστηκαν ως ένα ενιαίο δίπτυχο και χαρακτηρίστηκαν «διόσκουροι», «δίδυμοι» κλπ.

Σε γενικές γραμμές, τόσο ο ν. 330/76, όσο και ο 643/77 προκάλεσαν έντονη πολιτική, κοινωνική, συνδικαλιστική και νομική αντιπαράθεση, συνάντησαν την αντίδραση της κεντρώας και αριστερής αντιπολίτευσης και εφαρμόστηκαν ευρύτατα ενάντια στο ανερχόμενο συνδικαλιστικό κίνημα της δεκαετίας του 1970, επιτυγχάνοντας σε σημαντικό βαθμό τον περιορισμό του, γεγονός που φαίνεται και από τη σημαντική συρρίκνωση των απεργιών στη βιομηχανία μετά το 1977. Με αυτό το νομοθετικό πλαίσιο περιορίστηκε σημαντικά η άσκηση του απεργιακού δικαιώματος, συνεχίστηκαν τα φαινόμενα αυθαιρεσίας και ασυδοσίας στο εσωτερικό των συνδικαλιστικών οργανώσεων, εντάθηκε η κρατική «προστασία» και ο έλεγχος, ποινικοποιήθηκαν οι νέες μορφές συνδικαλιστικής οργάνωσης, η προστασία των συνδικαλιστικών στελεχών έμεινε περιορισμένη σε πρόσωπα και χρονική διάρκεια, ενώ η νομολογία που δημιουργήθηκε οδήγησε σε ποινικοποίηση των συνδικαλιστικών αγώνων, διώξεις συνδικαλιστών και κοινωνικές συγκρούσεις²⁵⁴.

Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΝΟΜΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟ, 1981-1982

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία έγινε σε μεγάλο βαθμό αντιληπτή και ως νίκη των εργατικών και συνδικαλιστικών δυνάμεων που είχαν περιθωριοποιηθεί και υποστεί πλήγματα από το παραπάνω νομοθετικό πλαίσιο και τη λειτουργία του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος.

Ο προεκλογικός πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ έδινε το δικαίωμα στα αντιπολιτευόμενα εργατικά στρώματα να ελπίζουν για μια ριζική αλλαγή στη λειτουργία και τους προσανατολισμούς του συνδικαλιστικού κινήματος. Στη «Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου» το νέο κόμμα προβάλλει την απελευθέρωση του

²⁵⁴ Βλ. Θ. Θεοδωρόπουλος, *Η αντεργατική πρόκληση*, σελ. 136-149, Γ. Κατσιμπάρδης, *Εργατικοί νόμοι στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ και... πως εφαρμόζονται*, σελ. 29-53, 66-69, 74-76, 229-250.

συνδικαλισμού «από την εξάρτηση της οικονομικής ολιγαρχίας και από την κηδεμονία του κράτους» για να κατοχυρωθεί ως «ελεύθερο και αυτόνομο κίνημα [...] στην υπηρεσία των συμφερόντων του εργαζόμενου λαού»²⁵⁵. Σύμφωνα με την πολιτική του αντίληψη, ο συνδικαλισμός, το κοινοβούλιο και η τοπική αυτοδιοίκηση συναποτελούν τα βάρη της Δημοκρατίας²⁵⁶. Ρητά λοιπόν δηλώνεται ότι ως κυβέρνηση θα προωθήσει τον «εκδημοκρατισμό και την ανύψωση του ρόλου του συνδικαλιστικού κινήματος» και θα τον χρησιμοποιήσει ως «αποφασιστικό μοχλό της Αλλαγής»²⁵⁷. Παράλληλα, οι θέσεις αυτές εξειδικεύονται σε συγκεκριμένα μέτρα που θα επιτρέψουν τη «γνήσια συνδικαλιστική εκπροσώπηση της εργατικής τάξης» και την κατοχύρωση και ανάπτυξη «ενός ταξικού, πολιτικοποιημένου συνδικαλιστικού κινήματος, χωρίς εξαρτήσεις και κηδεμονία από το Κράτος, την εργοδοσία και τα κόμματα»²⁵⁸. Στην κατεύθυνση αυτή θα καταργηθεί το «αντεργατικό» και «αντιλαϊκό» θεσμικό πλαίσιο των ν. 330/76 και 643/77, θα προστατευθεί η συνδικαλιστική δραστηριότητα στους εργασιακούς χώρους και ο εργοστασιακός συνδικαλισμός, θα αποκατασταθούν οι εργαζόμενοι που έχουν διωχθεί για συνδικαλιστική δραστηριότητα, θα απεξαρτηθούν οι συνδικαλιστικές οργανώσεις από τον κυβερνητικό συνδικαλισμό, θα καταργηθούν οι φορείς που υποστηρίζουν τον παρεμβατισμό (ΟΔΕΠΕΣ κλπ.), θα γίνει εκκαθάριση των μητρώων των οργανώσεων και εγγραφή των οργανώσεων στη δύναμη της ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ, θα πραγματοποιηθούν γνήσια, δημοκρατικά, αντιπροσωπευτικά συνέδρια, θα επιδιωχθεί μια ριζική αναδιάρθρωση στην οργανωτική δομή του συνδικαλιστικού κινήματος κλπ.²⁵⁹.

Με την άνοδο στην εξουσία οι θέσεις αυτές επαναλαμβάνονται. Τόσο στο γενικό-θεωρητικό επίπεδο (ο συνδικαλισμός ως «βάθρο της Δημοκρατίας» και ως «μοχλός για την Αλλαγή»), όσο και στα επιμέρους σημεία-αιχμές της νέας αντίληψης: κατάργηση του θεσμικού πλαισίου της δεξιάς και των μηχανισμών του «εργοδοτικού παρεμβατισμού» και του «κρατικού πατερναλισμού», κατοχύρωση και προστασία της συνδικαλιστικής δράσης, αποκατάσταση διωγμένων, αντιμετώπιση του οργανωτικού

²⁵⁵ «Διακήρυξη Βασικών Στόχων ΠΑΣΟΚ»,

<http://www.agp.gr/agp/content/DocumentPrint.aspx?d=7&rd=5499005&f=1403&rf=18...>

²⁵⁶ Βλ. τη Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής («Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση ο Λαός στην Εξουσία, 4/10/1981), <http://pasok.gr/portal/gr/125/3916/3/print/135/1/showdoc.html>

²⁵⁷ Ο.π.

²⁵⁸ Ο.π.

²⁵⁹ Ο.π.

κατακερματισμού, διασφάλιση της ενότητας του συνδικαλιστικού κινήματος²⁶⁰. Το ΠΑΣΟΚ επαναλαμβάνει ότι στόχος του είναι «η ελεύθερη δράση και ανάπτυξη μαζικού, ταξικού, πολιτικοποιημένου συνδικαλισμού, χωρίς εξάρτηση και κηδεμονία από το Κράτος, την εργοδοσία και τα κόμματα» και γι' αυτό επιθυμεί «ένα συνδικαλιστικό κίνημα που αγωνίζεται, διεκδικεί και κατακτά αλλά και συμμετέχει θετικά στην αναπτυξιακή προσπάθεια»²⁶¹.

Απέναντι στις θέσεις αυτές, η δεξιά διαμόρφωσε έναν αντιπολιτευτικό λόγο με βάση τον οποίο κινήθηκε σε όλη την περίοδο που ακολούθησε: κατηγόρησε την κυβέρνηση για υποταγή-κομματικοποίηση του συνδικαλισμού, ενώ δεν απέφυγε και τους λεονταρισμούς²⁶². Η αριστερά επικρότησε τις κυβερνητικές επαγγελίες. Ζήτησε αποφασιστικά μέτρα υπέρ των εργαζομένων και για την κατοχύρωση της δημοκρατίας στους χώρους εργασίας και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Παράλληλα ωστόσο σημείωσε ότι υπάρχουν «κενά» και σημεία που χρήζουν διευκρινίσεων στις κυβερνητικές δηλώσεις²⁶³.

Από την αρχή του 1981 και σε όλη την περίοδο που προηγήθηκε των εθνικών εκλογών της 18/10/1981 είχε αναπτυχθεί έντονη κινητικότητα στους συνδικαλιστικούς χώρους, η οποία αποσκοπούσε στο να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα και να καλλιεργήσει το έδαφος για τον επερχόμενο «εκδημοκρατισμό», εν όψει της βέβαιης ήττας των δεξιών πολιτικών δυνάμεων και της ανόδου των περιθωριοποιημένων μέχρι τότε «δημοκρατικών». Η άσκηση πίεσης απέναντι στις «καθεστωτικές» δυνάμεις του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος, που κορυφώθηκε τις παραμονές των εκλογών, πήρε διάφορες μορφές: καταγγελίες των «αντισυνδικαλιστικών μηχανισμών», συγκρότηση συντονιστικών επιτροπών των εκτός ΓΣΕΕ σωματείων, μαζικές αιτήσεις για εγγραφή στη δύναμη της ΓΣΕΕ και των Εργατικών Κέντρων, αιτήματα για τροποποιήσεις καταστατικών και καθιέρωση της απλής αναλογικής, καταγγελίες της στάσης της ΓΣΕΕ, πιέσεις για διενέργεια δημοκρατικών συνεδρίων, συγκεντρώσεις εργαζομένων κλπ.²⁶⁴.

²⁶⁰ Βλ. *Οι Προγραμματικές Δηλώσεις της Κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή*, Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα, 1981, σελ. 22-23

²⁶¹ Ο.π., σελ. 23. Η φράση κλειδί εδώ είναι η αντίληψη για μια «θετική συμμετοχή» των εργαζομένων στην «αναπτυξιακή προσπάθεια».

²⁶² «Θ' αντιταχθούμε και εν ανάγκη θα δημιουργήσουμε εργατικές ενώσεις αντίθετες προς εκείνες που θα υπακούουν στα κελεύσματα του κόμματος», από τις δηλώσεις του Γ. Ράλλη, ό.π., σελ. 73.

²⁶³ Βλ. τις σχετικές δηλώσεις του Χ. Φλωράκη, ό.π., σελ. 107-110.

²⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά από *Ριζοσπάση*, 20/1/1981, 1/2/1981, 4/2/1981, 14/2/1981, 17/2/1981, 5/3/1981, 20/3/1981, 27/3/1981, 31/3/1981, 9/4/1981, 12/4/1981, 16/4/1981, 17/4/1981, 18/4/1981, 21/4/1981,

Στο διάστημα από το φθινόπωρο του 1981 μέχρι το καλοκαίρι του 1982 πύκνωσαν τα δημοσιεύματα σχετικά με το παρόν και το μέλλον του συνδικαλιστικού κινήματος. Η αριστερά επιχείρησε να εκμεταλλευτεί την ευνοϊκή συγκυρία και να θέσει στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας το αίτημα για «εκδημοκρατισμό»²⁶⁵.

Οι εξελίξεις στη ΓΣΕΕ έδειξαν τα πρώτα δείγματα των κυβερνητικών προθέσεων²⁶⁶. Η μέχρι τότε διοίκηση της ΓΣΕΕ (Καρακίτσος, Παπαγεωργίου) είχε πλέον αντιληφθεί ότι είχε κλείσει ο ιστορικός της κύκλος, γεγονός το οποίο πιστοποιείται και από τις προσπάθειές της να υπερασπισθεί και να αποτιμήσει θετικά την πολιτική της κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο²⁶⁷. Αμέσως μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση κινήθηκε μια διαδικασία μέσω της δικαιοσύνης για την αντικατάσταση της διοίκησης της ΓΣΕΕ από νέα διοίκηση, πιο αντιπροσωπευτική²⁶⁸. Στα τέλη του 1981 το Πρωτοδικείο διόρισε νέα διοίκηση στην οποία κυριάρχησε η φιλοκυβερνητική συνδικαλιστική παράταξη της ΠΑΣΚΕ με 27 έδρες, έναντι 4 της ΕΣΑΚ (ΚΚΕ) και 3 του ΑΕΜ (ΚΚΕ εσ.). Στην προσωρινή αυτή διοίκηση πρόεδρος ορίστηκε ο Ο. Χατζηβασιλείου από το ΑΕΜ και οι υπόλοιπες θέσεις ανατέθηκαν σε μέλη της ΠΑΣΚΕ²⁶⁹. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε από τη μεριά της ΕΣΑΚ ότι δεν εκφράζει τον πραγματικό συσχετισμό δυνάμεων και οδήγησε τη συνδικαλιστική παράταξη του ΚΚΕ σε οξεία αμφισβήτηση της νέας διοίκησης, που τη χαρακτήριζε «κυβερνητική» και «μονοπαραταξιακή», ενώ τα μέλη της αρνήθηκαν να λάβουν μέρος στην κατανομή των θέσεων²⁷⁰. Οι δυνάμεις της έκπτωτης διοίκησης από την πλευρά τους είχαν χάσει κάθε δυνατότητα δυναμικής αντίδρασης και

9/5/1981, 22/5/1981, 23/5/1981, 28/5/1981, 3/6/1981, 5/6/1981, 10/6/1981, 14/6/1981, 17/6/1981, 18/6/1981, 21/6/1981, 23/6/1981.

²⁶⁵ Βλ. π.χ. τον τρόπο και την ένταση με τα οποία πρόβαλλε το ζήτημα το ΚΚΕ και η ΕΣΑΚ, *Ριζοσπάστης*, 21/10/1981, 23/10/1981, 25/10/1981, 7/11/1981, 15/11/1981, 19/11/1981, 20/11/1981, 26/11/1981, 27/11/1981, 12/12/1981, 20/1/1982, 24/1/1982, 5/2/1982, 9/2/1982, 13/2/1982, 26/2/1982.

²⁶⁶ Αντ. Εργατικός, «Ο εργατοπατερισμός βαδίζει προς το τέρμα του;», *Αντα*, τ. 192, 13/11/1981, σελ. 27-28.

²⁶⁷ Βλ. την αναδρομικού χαρακτήρα έκδοση της τότε διοίκησης *ΓΣΕΕ, 1975-1980. Δράση και επιτεύγματα μιας εξαετίας*.

²⁶⁸ Η τότε διοίκηση είχε εκλεγεί από το 21^ο Συνέδριο, το οποίο είχε διεξαχθεί στην Κασσάνδρα λίγες μέρες πριν τις εθνικές εκλογές της 18/10. Στο συνέδριο αυτό δεν είχε πάρει μέρος η αντιπολίτευση (ΠΑΣΚΕ, αριστερά), βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1997, σελ. 133-134. Το 21^ο Συνέδριο ακυρώθηκε και επίσημα από το Ειρηνοδικείο ως «νόθο» το Μάιο του 1982, βλ. *Το Βήμα*, 5/5/1982.

²⁶⁹ Βλ. «Η νέα διοίκηση της ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 8/1/1982.

²⁷⁰ Βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, σελ. 134. Η σύνθεση της νέας προσωρινής διοίκησης θεωρήθηκε άδικη όχι μόνο από τις δυνάμεις του ΚΚΕ, αλλά και από τον τύπο, ενώ παράλληλα η επιλογή του Χατζηβασιλείου για τη θέση του προέδρου δε συνάντησε αντιδράσεις, αφού ήταν ένα πρόσωπο που έχαιρε ευρύτερης αποδοχής και εκτίμησης.

κράτησαν μια αμυντική στάση μέσα από όσες οργανώσεις διατηρούσαν ακόμη υπό τον έλεγχό τους (π.χ. ΕΚΑ) ή μέσα από δημόσιες «απολογιστικές» παρεμβάσεις²⁷¹.

Το γεγονός του δικαστικού διορισμού καταδικάστηκε και από την εκτός ΚΚΕ αριστερά. Η πλευρά αυτή με αφορμή τα γεγονότα στη ΓΣΕΕ εξέφρασε ανησυχία και απογοήτευση για τη στάση του ΠΑΣΟΚ. Η βούληση της νέας κυβέρνησης να προχωρήσει σε εκδημοκρατισμό αμφισβητήθηκε, ενώ άλλες απόψεις ασκούσαν πιο οξεία κριτική, θεωρώντας ότι το ΠΑΣΟΚ χρησιμοποιεί τα ίδια μέσα με τη δεξιά και διατηρεί τους ίδιους μηχανισμούς ελέγχου²⁷².

Η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί έφερε αναμφίβολα την κυβέρνηση σε δύσκολη θέση, καλούμενη να διαχειριστεί μια επαπειλούμενη κρίση. Οι αντιδράσεις της ΕΣΑΚ έρχονταν να προστεθούν στις διαμαρτυρίες της δεξιάς, που έχοντας χάσει τον έλεγχο της ΓΣΕΕ είχε περάσει στην απειρία. Ήταν φανερό ότι η νέα διοίκηση της ΓΣΕΕ βρισκόταν μεταξύ δύο πυρών κατηγορούμενη για «κυβερνητικό συνδικαλισμό», «ηγεμονισμό» κλπ.²⁷³ Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου φαίνεται ότι οι φιλοκυβερνητικές συνδικαλιστικές δυνάμεις ενίσχυαν κι άλλο τη δύναμή τους στις εκλογές των σωματείων, ιδιαίτερα των βιομηχανικών²⁷⁴.

Στη συγκυρία αυτή οι φιλοκυβερνητικές δυνάμεις επιχείρησαν την αποκλιμάκωση του κλίματος. Η δεξιά κατηγορήθηκε ότι επιχειρεί την οργανωτική διάσπαση με τη συγκρότηση νέας, «εθνικής» ΓΣΕΕ, ενώ με την παραδοχή περί αδικίας απέναντι στην ΕΣΑΚ ο τύπος προσπαθούσε να κατευνάσει τις αντιδράσεις της, τονίζοντας ότι οι δυνάμεις του ΚΚΕ ήταν ουσιαστικά ο κύριος ρυθμιστικός παράγοντας για το μέλλον της ΓΣΕΕ και τον εκδημοκρατισμό σ' αυτήν. Με τον τρόπο αυτό επιχειρήθηκε να τεθεί η ΕΣΑΚ προ των ευθυνών της και να «στριμωχτεί» το ΚΚΕ, ώστε να μην φτάσει τα πράγματα στα άκρα, οδηγώντας τη νέα διοίκηση σε κατάρρευση. Αυτήν την έννοια είχαν και τα σχόλια ότι έτσι εξυπηρετείται αντικειμενικά το σχέδιο της δεξιάς,

²⁷¹ Μετά από πολύ καιρό και αφού είχε ψηφιστεί ο ν. 1264/82 ο Καρακίτσος ως πρόεδρος του ΕΚΑ έκανε προσφυγή στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας κατά της προσωρινής διοίκησης της ΓΣΕΕ και του νέου νόμου, βλ. *Καθημερινή*, 26/4/1983. Βλ. επίσης το άρθρο του πρώην προέδρου της ΓΣΕΕ Παπαγεωργίου, Ν. Παπαγεωργίου, «Το Συνδικαλιστικό κίνημα: Συνέχεια και τέλος διαλόγου. Τα επιτεύγματα των αιρετών διοικήσεων της ΓΣΕΕ περιόδου 1976-1981», *Καθημερινή*, 6/5/1983.

²⁷² Βλ. Αντ. Εργατικός, «Ελληνικός συνδικαλισμός: Εξυγίανση ή περιπλοκή;», *Αντι*, τ. 197, 22/1/1982, σελ. 17-20, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, «Κρατικός συνδικαλισμός αντί κρατικού συνδικαλισμού», *Ο Πολίτης*, τ. 47-48, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1982, σελ. 5-7.

²⁷³ Βλ. σχετικό κεφάλαιο για τις σχέσεις, τη θεωρία και την πρακτική του ΠΑΣΟΚ απέναντι στο «μαζικό κίνημα» (ΓΣΕΕ, συνδικάτα κλπ) Ν. Κοτζιάς, *Ο «τρίτος δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σελ. 149-169.

²⁷⁴ Βλ. αποτελέσματα εκλογών στα σωματεία ΠΥΡΚΑΛ, ΣΟΦΤΕΕ, ΒΙΟΦΑΡΜ κλπ., *Το Βήμα*, 29/5/1982.

αφού, παρά το γεγονός ότι οι δύο πλευρές ξεκινούσαν από διαφορετική αφετηρία την κριτική τους, υιοθετούσαν την ίδια φρασεολογία («κυβερνητικός συνδικαλισμός»)²⁷⁵.

Η κατάσταση στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ τελικά δεν εξελίχθηκε σε ανοιχτή κρίση και σύγκρουση, ενώ με την πάροδο του χρόνου οι τόνοι έπεσαν και απομακρύνθηκε το ενδεχόμενο διάσπασης της ΓΣΕΕ²⁷⁶. Το γενικότερο κλίμα ευφορίας που είχε δημιουργηθεί με την πολιτική αλλαγή εξισορρόπησε τις αρνητικές στιγμές στο ζήτημα της ΓΣΕΕ, ενώ η διοίκηση της τελευταίας προχώρησε σε κάποιες κινήσεις που υποδήλωναν τη διάθεσή της για «άνοιγμα» και «εκδημοκρατισμό»²⁷⁷. Το μεγαλύτερο μέρος της συζήτησης επικεντρώθηκε στην κατάσταση του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος και τις αναγκαίες αλλαγές που έπρεπε να γίνουν με πρωτοβουλία της νέας διακυβέρνησης και της νέας διοίκησης στη ΓΣΕΕ²⁷⁸.

Από τις αρχές κιόλας του 1981 και σε όλη τη διάρκειά του, με αφορμή τις εθνικές αλλαγές και την επερχόμενη πολιτική αλλαγή πολλά δημοσιεύματα ανέδειξαν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο ελληνικός συνδικαλισμός. Με τις παρεμβάσεις αυτές στην ουσία προετοιμαζόταν το έδαφος για την πολιτική της νέας κυβέρνησης και διαμορφωνόταν το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα έπρεπε να κινηθεί αυτή.

Από τη μια πλευρά οι παρεμβάσεις περιέγραφαν την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το συνδικαλιστικό κίνημα, τα βασικά του χαρακτηριστικά, την οργανωτική δομή, τις αδυναμίες, τις παρεμβάσεις κλπ. Η παρουσίαση αυτή γινόταν με έντονα αρνητικούς χαρακτηρισμούς και διαμόρφωνε μια εικόνα παρακμής,

²⁷⁵ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «“Εθνική” ΓΣΕΕ επιχειρεί να συγκροτήσει η Δεξιά», *Το Βήμα*, 6/1/1982, Β. Τζαννετάκος, «Συνεχίζεται η πολεμική κατά της νέας διοικήσεως της ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 8/1/1982, Β. Τζαννετάκος, «Μεταξύ δύο πυρών η νέα ηγεσία της ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 10/1/1982, «Διασπαστικά δρουν οι έκπτωτοι τονίζει η ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 15/1/1982, Β. Τζαννετάκος, «Συνδικαλισμός: Ποιος φοβάται τον εκδημοκρατισμό», *Το Βήμα*, 25/2/1982, Γ. Δημητριάδης, «Ο εκδημοκρατισμός στα συνδικάτα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 10, 11/3/1982, σελ. 33, Αντ. Εργατικός, «Όταν οι «θεματοφύλακες» συναγελάζονταν με τη Χούντα. Η αμαρτωλή ιστορία του εργατοπατερισμού», *Αντι*, τ. 195, 25/12/1981, σελ. 32, Αντ. Εργατικός, «Ελληνικός συνδικαλισμός: Εξυγίανση ή περιπλοκή;», *Αντι*, τ. 197, 22/1/1982, σελ. 17-20.

²⁷⁶ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «Σχέδια για τη δημιουργία «εθνικής» ΓΣΕΕ ναυαγούν», *Το Βήμα*, 9/3/1982, «Απομονώθηκαν οι διασπαστές του συνδικαλιστικού κινήματος», *Το Βήμα*, 24/3/1982.

²⁷⁷ Στις αρχές του 1982 η διοίκηση της ΓΣΕΕ συναντήθηκε με τον υπουργό Εργασίας Κακλαμάνη ζητώντας την άμεση προώθηση νέου νομοσχεδίου για τον «εκδημοκρατισμό», άρχισε σταδιακά να υλοποιεί τις αποφάσεις της για εγγραφές ομοσπονδιών στη δύναμή της (ΟΣΠΑ, ΟΙΕΛΕ, ΠΟΣΠΕΡΤ κ.ά.), διοργάνωσε συσκέψεις με εκπροσώπους Εργατικών Κέντρων, ενώ παράλληλα καλούσε τους εργαζόμενους σε εγγραφή στα σωματεία και στη συγκρότηση-μαζικοποίηση εργοστασιακών σωματείων, βλ. *Το Βήμα*, 20/1/1982, 5/2/1982, 12/2/1982, 24/3/1982, Β. Τζαννετάκος, «Την ενότητα του συνδικαλισμού προωθεί με νέα μέτρα η ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 26/2/1982.

²⁷⁸ Βλ. π.χ. τη συνέντευξη του Ο. Χατζηβασιλείου στην Αυγή της 1/1/1983, Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, σελ. 165-175.

παρασκηνίου, συνδιαλλαγών κλπ., δηλαδή πλήρους χρεοκοπίας²⁷⁹. Παράλληλα, οι παρεμβάσεις αυτές συνιστούσαν έναν ιδιότυπο διάλογο και ένα μέσο πίεσης προς την κυβέρνηση.

Οι αναλύσεις γύρω από την κατάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος, παρά τις επιμέρους διαφορετικές αποχρώσεις ή και πολιτικές στοχεύσεις, κατέληγαν σε κοινές λίγο πολύ διαπιστώσεις: κυριαρχία οργανωτικού κατακερματισμού και πολυδιάσπασης, μεγάλος αριθμός οργανώσεων αποκλεισμένων από τις δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες οργανώσεις, καθεστώς μεθοδεύσεων, παρασκηνιακών συναλλαγών, εκλογικών αλχημειών και παρατυπιών, μη δημοκρατικά συστήματα αρχαιρεσιών, αντιπροσώπευσης και καταστατικά, οικονομική εξάρτηση από το κράτος, αδιαφάνεια στη χρηματοδότηση, ύπαρξη σωματείων με πλασματικό αριθμό μελών (τα λεγόμενα «σωματεία-σφραγίδες»). Με λίγα λόγια το συνδικαλιστικό κίνημα λειτουργούσε μέσα σε ένα πλαίσιο ασφυκτικού κρατικού παρεμβατισμού και οικονομικής εξάρτησης απ' το κράτος, με αντιδημοκρατικές διαδικασίες, κάτω από οργανωτικό χάος, σε περιβάλλον αυθαιρεσίας και αποκλεισμού και με την κυριαρχία ενός συντεχνιακού πνεύματος²⁸⁰.

Με βάση τα παραπάνω λοιπόν και με δεδομένο το κλίμα ευφορίας και προσδοκιών που συνόδευσε την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, είχαν διαμορφωθεί σε αδρές γραμμές οι προτεραιότητες που θα έπρεπε να χαράξει η νέα κυβέρνηση στο συνδικαλισμό. Αυτές κωδικοποιήθηκαν ως «εξυγίανση», «εκδημοκρατισμός», «εκσυγχρονισμός» κλπ. και περιελάμβαναν την ικανοποίηση μιας σειράς αιτημάτων: εγγραφή όλων των πρωτοβάθμιων οργανώσεων (σωματεία) στις δευτεροβάθμιες

²⁷⁹ Βλ. Ο. Χατζηβασιλείου, «Ανατομία του ελληνικού εργατικού κινήματος» [αναδημοσίευση απ' την Ελευθεροτυπία της 24/8/1978], ό.π., σελ. 212-218, Ο. Χατζηβασιλείου, «Ποιόν συμφέρει και ποιόν όχι η οικονομική αυτοδυναμία των συνδικαλιστικών οργανώσεων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 2, 8/1/1981, σελ. 20, Θ. Κατσάνεβας, «Απόψεις για την οργανωτική αναδιάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 4, 22/1/1981, σελ. 38, Θ. Κ., «Απρόοπτες εξελίξεις στο συνδικαλιστικό κίνημα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 18, 30/4/1981, σελ. 8, Θ. Κατσάνεβας, «Εκλογικές μεθοδεύσεις, παρατυπίες και αλχημείες στα ελληνικά συνδικάτα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 19, 7/5/1981, σελ. 25-26, Λ. Αποστολίδης, «Το διεκδικητικό πρόγραμμα και η υπόθεση της Αλλαγής», *Αντι*, τ. 199, 19/2/1982, σελ. 18-19, Μπ. Κασιμάτης, «Εργατικός συνδικαλισμός: Η μεγάλη νύχτα της αλλαγής», *Ο Πολίτης*, τ. 46, Σεπτέμβριος 1981, σελ. 8-10, Σ. Κατσαμπάνης, «Το συντεχνιακό πνεύμα και ο οργανωτικός κατακερματισμός των ελληνικών συνδικάτων», *Ο Πολίτης*, τ. 47-48, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1982, σελ. 63-67.

²⁸⁰ Βλ. ό.π. Σε κάποιες από τις αναλύσεις αυτές τα αίτια για την «καθυστέρηση» αυτή του ελληνικού εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος αποδίδονται σε εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες: στην κυριαρχία του ομοιοπαγγελματικού τύπου ως οργανωτική μορφή του συνδικαλιστικού κινήματος, στη διεύρυνση του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού της εργασίας, στην ανισόμερη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, στον κρατικό παρεμβατισμό κλπ., ενώ ως μεγαλύτερη αδυναμία του εργατικού κινήματος θεωρείται η όξυνση μετά τη Μεταπολίτευση του συντεχνιακού πνεύματος, βλ. , Σ. Κατσαμπάνης, «Το συντεχνιακό πνεύμα και ο οργανωτικός κατακερματισμός των ελληνικών συνδικάτων», *Ο Πολίτης*, τ. 47-48, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1982, σελ. 63-67.

(Εργατικά Κέντρα-Ομοσπονδίες) και των δευτεροβάθμιων στη ΓΣΕΕ, ενοποίηση ομοειδών οργανώσεων, άνοιγμα και εκκαθάριση των μητρώων, διενέργεια αντιπροσωπευτικών συνεδρίων και αρχαιρεσιών με βάση το σύστημα της απλής αναλογικής, κατάργηση του λεγόμενου «αντεργατικού πλέγματος» της δεξιάς (νόμοι 330/76, 643/77, 3239/55 κλπ.), επικύρωση των Διεθνών Συμβάσεων (135 ΔΣΕ κ.ά.), καθιέρωση της συμμετοχής των εργαζομένων, κατάργηση των θεσμών κρατικής χρηματοδότησης (ΟΔΕΠΕΣ κλπ.), τροποποίηση των καταστατικών, αναγνώριση του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Επίσης εκφράστηκαν αιτήματα για ανανέωση των συνδικαλιστικών στελεχών, για εκσυγχρονισμό της δομής και της οργάνωσης του συνδικαλισμού, για επανακαθορισμό του ρόλου των Εργατικών Κέντρων κλπ.²⁸¹. Τα παραπάνω σε πολλές περιπτώσεις συνοδεύονταν και από την υπενθύμιση ότι αποτελούσαν ρητές προεκλογικές υποσχέσεις του ΠΑΣΟΚ, αλλά και από επίμονες επικλήσεις προς τη νέα κυβέρνηση για υλοποίησή τους, πέρα από γενικότητες και την «ασαφή συνθηματολογία»²⁸².

ΤΟ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟ, ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ

Η σύνταξη του νέου νομοσχεδίου άρχισε να προωθείται από το Γενάρη του 1982, σύμφωνα με σχετικές δηλώσεις του υπουργού Εργασίας Α. Κακλαμάνη²⁸³. Το γεγονός αυτό πύκνωσε τις συνδικαλιστικές παρεμβάσεις, που τώρα πια άρχισαν να συγκεκριμενοποιούν και να εξειδικεύουν τα αιτήματα και τις προτάσεις τους με στόχο την ενσωμάτωσή τους στο νέο νομοσχέδιο²⁸⁴. Από τον επόμενο μήνα η προσοχή όλων ήταν στραμμένη προς το υπουργείο και οι πρώτες πληροφορίες

²⁸¹ Βλ. Αντ. Εργατικός, «Ο εργατοπατερισμός βαδίζει προς το τέρμα του;», Θ. Παπαμάργαρης, «Έλληνες εργαζόμενοι και αλλαγή: Οι άμεσοι στόχοι», *Αντι*, τ. 192, 13/11/1981, σελ. 23-26 και 27-28 αντίστοιχα, Αντ. Εργατικός, «Όταν οι «θεματοφύλακες» συναγελάζονταν με τη χούντα. Η αμαρτωλή ιστορία του εργατοπατερισμού», *Αντι*, τ. 195, 25/12/1981, σελ. 32, Θ. Κατσανέβας, «Απόψεις για την οργανωτική αναδιάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 4, 22/1/1981, Ο. Χατζηβασιλείου, «Εκσυγχρονισμός και αλλαγή στο συνδικαλιστικό κίνημα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 41, 8/10/1981, σελ. 51-52, Ο. Χατζηβασιλείου, «Το νυστέρι να φτάσει μέχρι το κόκκαλο», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 14, 8/4/1982, σελ. 32, Σ. Κατσαμπάνης, «Το συντεχνιακό πνεύμα και ο οργανωτικός κατακερματισμός των ελληνικών συνδικάτων», *Ο Πολίτης*, τ. 47-48, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1982, σελ. 67.

²⁸² Βλ. Γ. Δημητριάδης, «Ο εκδημοκρατισμός στα συνδικάτα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 10, 11/3/1982, σελ. 33.

²⁸³ Βλ. *Το Βήμα*, 20/1/1981.

²⁸⁴ Βλ. την περίπτωση της κομμουνιστικής αριστεράς *Ριζοσπάστης*, 20/1/1982, 24/1/1982, 13/2/1982, 26/2/1982, 27/2/1982.

οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι το περιεχόμενό του θα ικανοποιούσε τα περισσότερα από τα αιτήματα του συνδικαλιστικού κινήματος²⁸⁵. Μέχρι το Μάρτιο είχε ολοκληρωθεί η σύνταξή του και είχαν δημοσιοποιηθεί τα βασικά του σημεία, ενώ στην κατάρτισή του σύμφωνα με φιλοκυβερνητικές πηγές είχε συμβάλει και η ΓΣΕΕ²⁸⁶. Με την κατάθεσή του στη Βουλή τον Απρίλιο έγινε γνωστό και το περιεχόμενό του: κατάργηση του ν. 330/76, κατοχύρωση του απεργιακού δικαιώματος, προστασία συνδικαλιστών, εξασφάλιση αντιπροσωπευτικότητας και γνησιότητας των εκλογών και των διοικήσεων με την εισαγωγή της απλής αναλογικής κλπ.²⁸⁷.

Όπως ήταν αναμενόμενο, το νέο νομοσχέδιο μονοπώλησε το ενδιαφέρον και αξιολογήθηκε θετικά από το σύνολο σχεδόν της αριστεράς²⁸⁸. Ωστόσο, υπήρξαν και απόψεις που κατηγορήσαν την κυβέρνηση ότι η ΓΣΕΕ αποκλείστηκε από την κατάρτιση και το τελικό αποτέλεσμα ήταν κατώτερο των προσδοκιών²⁸⁹.

Την ίδια περίοδο, με αφορμή το ξέσπασμα μιας σειράς απεργιακών κινητοποιήσεων (ΔΕΗ, ΟΤΟΕ, ΟΙΕΛΕ, συγκοινωνίες) η μια πλευρά κατηγορούσε τις δυνάμεις της ΠΑΣΚΕ για απεργοσπαστική συμπεριφορά²⁹⁰, ενώ η άλλη έβλεπε πίσω από τις κινητοποιήσεις αυτές πολιτική σκοπιμότητα και εκμετάλλευση από τη δεξιά και το ΚΚΕ, με στόχο είτε την «απονεύρωση» των διατάξεων περί απεργίας του νέου νομοσχεδίου (δεξιά) είτε την αποκόμιση πολιτικού οφέλους, ακόμα και μια τάση υπονόμησης της κυβέρνησης από το ΚΚΕ²⁹¹.

Την περίοδο κατά την οποία γινόταν η συζήτηση στη Βουλή για την ψήφιση του νομοσχεδίου η αντιπαράθεση συνεχίστηκε. Στη φάση αυτή, η προσοχή επικεντρώθηκε πάνω στο ζήτημα των τροποποιήσεων²⁹². Η δεξιά πλευρά ασκούσε έντονες πιέσεις προς την κυβέρνηση για την υιοθέτηση αλλαγών που θα το καθιστούσαν πιο αποδεκτό από την εργοδοτική πλευρά. Οι τελευταίοι εξέφραζαν

²⁸⁵ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «Ο νέος νόμος για το συνδικαλισμό και οι στόχοι του», *Το Βήμα*, 13/2/1982

²⁸⁶ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «Σχέδια για τη δημιουργία «εθνικής» ΓΣΕΕ ναυαγούν», *Το Βήμα*, 9/3/1982.

²⁸⁷ Βλ. *Το Βήμα*, 1/4/1982, Β. Τζαννετάκος, «Η απλή αναλογική στα συνδικάτα μέσο για τον εκδημοκρατισμό», *Το Βήμα*, 17/4/1982.

²⁸⁸ Βλ. «Ο αντι-330 και το συνδικαλιστικό κίνημα», *Αντι*, τ. 204, 30/4/1982, σελ. 15. Βλ. επίσης τις πρώτες αντιδράσεις από ΚΚΕ-ΕΣΑΚ («πρώτο βήμα εκδημοκρατισμού», «θετικό δημοκρατικό βήμα», «σοβαρή κατάκτηση» κλπ.), *Ριζοσπάστης*, 1/4/1982, 2/4/1982, 8/4/1982.

²⁸⁹ Σύμφωνα με την άποψη αυτή το νέο νομοσχέδιο «σε καμιά περίπτωση δε μπορεί να θεωρηθεί ότι αποφεύγει τους ισορροπιστικούς συμβιβασμούς και εν πάση περιπτώσει δεν θεσμοθετεί την ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων σ' όλα τα κέντρα λήψης των αποφάσεων», Δ. Τσαγκλής, «Στον αστερισμό της αλλαγής», *Ο Πολίτης*, τ. 50-51, Απρίλιος-Μάιος 1982, σελ. 7.

²⁹⁰ Βλ. ό.π., σελ. 6-8.

²⁹¹ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «Ποιοί «αξιολογούν» και «πριμοδοτούν» τις δύο απεργίες;», *Το Βήμα*, 14/3/1982.

²⁹² Βλ. *Το Βήμα*, 3/6/1982, 4/6/1982, *Ριζοσπάστης*, 3/6/1982, 4/6/1982, 10/6/1982.

έντονες διαμαρτυρίες ότι το νομοσχέδιο ως έχει «δεν αποβλέπει στη δημιουργία κλίματος συνεργασίας και εξαλείψεως των διαφορών μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων»²⁹³. Ο ΣΕΒ άσκησε δριμυία κριτική με το επιχείρημα ότι είναι μονομερές υπέρ της εργασίας, καλλιεργεί την ταξική αντιπαράθεση και θα έχει δυσμενείς κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις²⁹⁴. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος παρακολούθησε από κοντά τις συζητήσεις στη Βουλή, πιέζοντας για τροποποιήσεις που θα λείαιναν τις πιο αιχμηρές («φιλεργατικές») διατάξεις του νομοσχεδίου και προβάλλοντας τις θέσεις των εργοδοτών και των αντιπολιτευόμενων συνδικαλιστικών οργανώσεων (π.χ. ΑΔΕΔΥ)²⁹⁵. Την ίδια τακτική ακολούθησε και η «υπεύθυνη», «μετριοπαθής» φιλοκυβερνητική πλευρά, η οποία δεν έκρυψε τον ενθουσιασμό της μετά από μια σειρά τροπολογιών που δέχτηκε η κυβέρνηση, πανηγυρίζοντας για τις «βελτιώσεις» που «αμβλύνανε κάποιες υπερβολές» και πέτυχαν το στόχο μιας σχετικής «ισορροπίας εργοδοτών-συνδικάτων»²⁹⁶.

Η συζήτηση στη Βουλή για το νομοσχέδιο κράτησε αρκετές μέρες (2-16 Ιουνίου) και διεξήχθη σε έντονα φορτισμένο κλίμα. Την ίδια περίοδο μάλιστα βρισκόταν σε εξέλιξη μια πολυήμερη απεργία των τραπεζοϋπαλλήλων, που σηματοδότησε την πρώτη ουσιαστικά σοβαρή αντιπαράθεση που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η νέα κυβέρνηση και που έληξε μετά από 42 ημέρες απεργίας²⁹⁷.

Σύμφωνα με την Εισηγητική Έκθεση²⁹⁸ το νομοσχέδιο ερχόταν να βάλει σε μια τάξη το οργανωτικό χάος και τον κατακερματισμό του συνδικαλιστικού κινήματος αποσκοπώντας στην ανάπτυξη ενός «μαζικού, πολιτικοποιημένου και ανεξάρτητου συνδικαλιστικού κινήματος»²⁹⁹. Το περιεχόμενό του εξυπηρετούσε τις ανάγκες της εξυγίανσης, του εκσυγχρονισμού και του εκδημοκρατισμού και περιστρεφόταν γύρω

²⁹³ Από την ανακοίνωση του Εμπορικού Συλλόγου Αθήνας, Ν. Νικολάου, «Σε τεντωμένο σχοινί η ελληνική οικονομία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 23, 10/6/1982, σελ. 9.

²⁹⁴ Βλ. την ανακοίνωση του ΣΕΒ, *Καθημερινή*, 5/6/1982. Βλ. επίσης τις εργοδοτικές αντιδράσεις μέσα από τον κομμουνιστικό τύπο, *Ριζοσπάστης*, 6/4/1982, 13/4/1982, 14/4/1982, 5/5/1982, 1/6/1982.

²⁹⁵ Βλ. τις καταγγελίες ΣΕΒ και ΑΔΕΔΥ κατά του νομοσχεδίου, *Καθημερινή*, 3/6/1982, 5/6/1982, 9/6/1982, 23/6/1982.

²⁹⁶ Βλ. Ν. Νικολάου, «Σε τεντωμένο σχοινί η ελληνική οικονομία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 23, 10/6/1982, σελ. 9, Γ. Μαρίνος, «Θετικές συνέπειες των απεργιών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 25, 24/6/1982, σελ. 3-6.

²⁹⁷ Βλ. *Καθημερινή*, 27/5/1982, 29/5/1982, 30-31/5/1982, 1/6/1982, 2/6/1982, 4/6/1982, 5/6/1982, 9/6/1982, 10/6/1982, 11/6/1982, 12/6/1982, 18/6/1982, 22/6/1982, 27/28/6/1982, 29/6/1982, 1/7/1982, 6/7/1982, 8/7/1982, *Ριζοσπάστης*, 27/5/1982, 28/5/1982, 1/6/1982, 9/6/1982, 10/6/1982, 12/6/1982, 27/6/1982, 2/7/1982, 8/7/1982, 9/7/1982, Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1986, σελ. 103-106. Η πολυήμερη αυτή απεργία έγινε με αίτημα την κατοχύρωση «ενιαίου μισθολογίου» για τους εργαζόμενους όλων των τραπεζών και έληξε με νίκη της ΟΤΟΕ.

²⁹⁸ Βλ. «Εισηγητική Έκθεση», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 41, 1982, σελ. 303-304, 328-346.

²⁹⁹ Ο.π., σελ. 303.

από διάφορους άξονες: εξασφάλιση εγγυήσεων για την άσκηση βασικών δικαιωμάτων αναφορικά με την οργάνωση και λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων και την άσκηση της συνδικαλιστικής δράσης (απεργία), κατοχύρωση της ελεύθερης συνδικαλιστικής δράσης στους χώρους δουλειάς, εφαρμογή του συστήματος της απλής αναλογικής, καταπολέμηση του κατακερματισμού και προώθηση της οργανωτικής ενότητας, δημιουργία όρων για τη μαζικοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος μέσα από την προώθηση διαδικασιών συμμετοχής των εργαζομένων³⁰⁰. Αφού αναλύεται και καταδικάζεται όλο το μεταπολεμικό πλέγμα ως υπεύθυνο για την κάθετη οργανωτική εξάρτηση, την έλλειψη αντιπροσωπευτικότητας, τη μειωμένη αυτονομία, τον ασθενή ρόλο και την οικονομική εξάρτηση του συνδικαλιστικού κινήματος από την κυβέρνηση, επιλέγεται η λύση της ριζικής νομοθετικής μεταρρύθμισης πάνω σε νέα βάση και φιλοσοφία (ενότητα κορυφής-γνήσια εκπροσώπηση της βάσης), με κύριες αιχμές την εφαρμογή της απλής αναλογικής, την υποστήριξη της οικονομικής αυτοδυναμίας, την προστασία της συνδικαλιστικής δράσης και την παροχή διευκολύνσεων στα συνδικαλιστικά στελέχη³⁰¹.

Παράλληλα, με τη ρύθμιση του δικαιώματος της απεργίας διευκολύνεται η αγωνιστικότητα της συνδικαλιστικής δράσης, ενώ προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η για πρώτη φορά νομιμοποίηση και διασφάλιση της συνδικαλιστικής δράσης στον σκληρό πυρήνα των εργασιακών σχέσεων, τους χώρους δουλειάς³⁰².

Οι διατάξεις αυτές εκφράζουν τη φιλοδοξία του νομοθέτη για ριζοσπαστική αναδιάταξη των δυνάμεων υπέρ της εργασίας που εντάσσεται σε ένα συνολικότερο σχέδιο, γεγονός που υποδηλώνεται και από τη ρητορική που επιλέγεται για να χαρακτηριστεί το νομοσχέδιο, μια ρητορική η οποία αγγίζει τα όρια του επαναστατικού βερμπαλισμού: *«Οι διατάξεις αυτές, με τις οποίες ανοίγεται μια νέα εποχή στο χώρο του συνδικαλιστικού δικαιώματος, αποτελούν την πρώτη φάση στην προσπάθεια μεταρρύθμισης του καθεστώτος της επιχείρησης και ενίσχυσης της εκπροσώπησης των συμφερόντων της εργασίας. Πράγματι η μεγάλη πρακτική σημασία από την προτεινόμενη μεταρρύθμιση θα πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι αποτελεί*

³⁰⁰ Βλ. ό.π., σελ. 304.

³⁰¹ Βλ. ό.π., σελ. 331-333.

³⁰² Βλ. ό.π., σελ. 333-335.

την αφετηρία για την νομιμοποίηση μιας αντεξουσίας στην παραδοσιακή εργοδοτική εξουσία στους χώρους δουλειάς»³⁰³.

Κατά η συζήτηση στη Βουλή οι ομιλητές της κυβέρνησης αναπαρήγαγαν δυναμικά όλη την παραπάνω συλλογιστική, υπερασπιζόμενοι τις βασικές επιλογές του ΠΑΣΟΚ και τις προγραμματικές του αντιλήψεις.

Ξεκινώντας από την υπενθύμιση ότι ο συνδικαλισμός αποτελεί ένα από τα βάρη της Δημοκρατίας, υποστήριξαν ότι το νομοσχέδιο υλοποιεί πανηγυρικά ένα από τα κεντρικά σημεία του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ, επιβεβαιώνοντας έτσι τη συνέπεια λόγων και έργων και την αφοσίωσή του στην ικανοποίηση πολύχρονων και δίκαιων αιτημάτων της εργατικής τάξης³⁰⁴. Στη συνέχεια άσκησαν συντριπτική κριτική στο καθεστώς που υπήρχε μέχρι τότε αναφορικά με την οργανωτική δομή, τους μηχανισμούς χρηματοδότησης το σύστημα αντιπροσώπευσης και αρχαιρεσιών, τις δικαστικές πρακτικές κλπ. με την παράθεση σχετικών στοιχείων³⁰⁵. Το νομοσχέδιο αυτό δεν συνιστά απλά μια «σημαντική, θεσμική κατάκτηση των εργαζομένων», αλλά όταν ψηφιστεί θα είναι «ο πιο ριζοσπαστικός νόμος που ισχύει σ' όλες τις χώρες του κόσμου»³⁰⁶. Συνιστά δε ένα νομοθέτημα με ξεκάθαρο ιδεολογικό ταξικό χαρακτήρα υπέρ ενός «μαζικού, αυτόνομου, ταξικού, πολιτικοποιημένου, ακηδεμόνευτου, δημοκρατικού» κλπ. συνδικαλιστικού κινήματος γιατί, εκτός των άλλων, «βάζει τις προϋποθέσεις για ποιοτικούς αγώνες για να κατακτηθούν επιτέλους η συμμετοχή των εργαζομένων στα κέντρα απόφασης που τους αφορούν [...], η ολοκλήρωση της ένταξης της εργατικής τάξης στο μπλοκ των κοινωνικών δυνάμεων για να γίνει πράξη ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός»³⁰⁷.

Αυτό θα γινόταν μέσα από την εφαρμογή των διατάξεων με τις οποίες ρυθμιζόταν η αναδιάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος, ο εκδημοκρατισμός, η κατοχύρωση και διεύρυνση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, το ζήτημα της απεργίας κλπ. Έτσι, με το νέο νομοσχέδιο δινόταν η δυνατότητα κήρυξης απεργίας αλληλεγγύης-

³⁰³ Ο.π., σελ. 335.

³⁰⁴ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4334.

³⁰⁵ Αναφέρθηκε χαρακτηριστικά ότι στην περιοχή Αθηνών-Πειραιά υπήρχαν 22 Εργατικά Κέντρα. Σε πανελλαδική κλίμακα υπήρχαν πάνω από 4.000 σωματεία, 110 Εργατικά Κέντρα, 104 Ομοσπονδίες και 5 Συνομοσπονδίες. Ως μέτρο σύγκρισης χρησιμοποιήθηκε το παράδειγμα της Δυτικής Γερμανίας, όπου λειτουργούσαν μόνο 16 Ομοσπονδίες συνολικά, βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ'-3 Ιουνίου 1982, σελ. 4390. Για τις καταγγελίες σχετικά τις πρακτικές χρηματοδότησης, εκλογονοθείας και αποκλεισμού κατά την περίοδο 1974-1981 βλ. ό.π., σελ. 4389-4394 και Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4334-4335.

³⁰⁶ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4335.

³⁰⁷ Ο.π., σελ. 4336.

συμπαράστασης (πολιτική απεργία) από τη ΓΣΕΕ, καταργούταν ο ΟΔΕΠΕΣ³⁰⁸, απαγορευόταν η ανταπεργία, η πρόσληψη απεργοσπαστών και τα ασφαλιστικά μέτρα κατά των απεργών, εισαγόταν η απλή αναλογική, κατοχυρώνονταν οι συνδικαλιστικές άδειες, διευρυνόταν ο αριθμός των συνδικαλιστικών στελεχών που προστατεύονται, αποκαθίσταντο εργασιακά οι απολυμένοι για συνδικαλιστικούς λόγους των προηγούμενων ετών, καταργούταν το φαινόμενο της διπλής εκπροσώπησης των εργαζομένων ταυτόχρονα σε Εργατικά Κέντρα και Ομοσπονδίες (στο εξής καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στους δύο φορείς) κ.ά.³⁰⁹.

Παράλληλα, οι κυβερνητικοί εκπρόσωποι υποστήριζαν ότι οι αρμοδιότητες του ΟΔΕΠΕΣ θα περάσουν προσωρινά στην Εργατική Εστία μέχρι τη λύση του χρηματοδοτικού ζητήματος νομοθετικά στο μέλλον, υποσχέθηκαν ότι θα καταργηθεί και το Ταμείο Εργατικών Στελεχών, δήλωσαν ότι επί ΠΑΣΟΚ δεν είχε γίνει από το υπουργείο χρήση του «ειδικού αποθεματικού» από τους πόρους της Εργατικής Εστίας (8%), το οποίο πρόκειται επίσης να καταργηθεί, ενώ δικαιολογώντας την εξαίρεση των ναυτεργατών από το νομοσχέδιο επικαλέστηκαν το ειδικό καθεστώς εργασίας τους και δεσμεύτηκαν τη ρύθμισή του με ξεχωριστό νομοθέτημα στο άμεσο μέλλον³¹⁰.

Συνοπτικά, οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ διακήρυξαν ότι το νέο νομοσχέδιο ενσάρκωνε το δίπολο «εξυγίανση» και «εκδημοκρατισμός» με α) τη διαμόρφωση όρων για την οικονομική και πολιτική αποδέσμευση των συνδικαλιστικών οργανώσεων από κράτος και εργοδοσία και β) τη διασφάλιση συνταγματικών και συνδικαλιστικών δικαιωμάτων-ελευθεριών³¹¹. Η εφαρμογή της απλής αναλογικής χαρακτηρίστηκε ως το βασικό μέσο με το οποίο θα έμπαιναν στο χρονοντούλαπο της ιστορίας οι «αμαρτωλές» πρακτικές του παρελθόντος (κατακερματισμός, αποκλεισμός τάσεων, νοθείες κλπ.)³¹².

³⁰⁸ Ο Οργανισμός Διαχείρισης Ειδικών Πόρων Εργασιακών Σωματείων (ΟΔΕΠΕΣ) είχε ιδρυθεί το 1971 επί Δικτατορίας με το ν.δ. 891/71 και διαχειριζόταν το 30% των πόρων της Εργατικής Εστίας για τη χρηματοδότηση συνδικαλιστικών οργανώσεων και του Ταμείου Εργατικών Στελεχών, βλ. Κ. Μπατίκας, *Συνδικάτα και Πολιτική*, Εργοεκδοτική, Αθήνα, 1994, σελ. 272.

³⁰⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4335-4336, 4340, 4349.

³¹⁰ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4516-4517, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΔ' - 14 Ιουνίου 1982, σελ. 4664-4666.

³¹¹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4348-4349.

³¹² Βλ. ό.π., σελ. 4353-4354, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4413, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΒ' - 10 Ιουνίου 1982, σελ. 4558-4559.

Συγχρόνως, με τροπολογία επεκτάθηκε η εφαρμογή του νομοσχεδίου και στους δημόσιους υπαλλήλους, καταργώντας με τον τρόπο αυτόν και το ν. 643/77³¹³.

Έτσι, το νομοσχέδιο χαιρέτιστηκε με ενθουσιασμό ως «σταθμός» στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος, αφού συνιστούσε τον «επικήδειο του 330»³¹⁴ και σηματοδοτούσε τη «ληξιαρχική πράξη θανάτου των εκλογομαγειρειών, των διοικήσεων-σφραγίδων και του εργατοπατερισμού»³¹⁵. Παράλληλα τονίστηκε ότι σε καμία περίπτωση δεν κινείται εκτός συνταγματικών πλαισίων ή διατάξεων Διεθνών Συμβάσεων Εργασίας, αλλά σε αντίθεση με τη νομοθεσία των προηγούμενων δεξιών κυβερνήσεων αναγνώριζε την ταξική πάλη, χωρίς να προσπαθεί να την «εισαγάγει» ή να την «καταργήσει» με διατάγματα³¹⁶.

Τα υπόλοιπα κόμματα της αριστεράς (ΚΚΕ, ΕΔΑ) επικρότησαν το νομοσχέδιο και το υπερψήφισαν³¹⁷, κάνοντας έτσι ακόμα πιο δύσκολη τη θέση της δεξιάς.

Το ΚΚΕ θεώρησε επίσης ότι το νομοσχέδιο ήταν κυρίως αποτέλεσμα των αγώνων της εργατικής τάξης και το χαρακτήρισε γενικά θετικό, ψηφίζοντάς το επί της αρχής. Έκανε με τη σειρά του μια αναφορά στο καθεστώς διώξεων και αποκλεισμών που είχε διαμορφωθεί με το θεσμικό πλαίσιο της δεξιάς και την πολιτική του «εργατοπατερισμού»³¹⁸. Παράλληλα ωστόσο οι βουλευτές του κόμματος του απέδωσαν «σοβαρές αδυναμίες, ελλείψεις και κενά» σε κάποια σημεία, που γι' αυτόν το λόγο χρειάζονταν «βελτιώσεις» και «αποσαφηνίσεις»³¹⁹.

³¹³ Για το ζήτημα του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος και την επέκταση του νομοσχεδίου και σε αυτούς βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4345, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4488.

³¹⁴ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4334, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4413.

³¹⁵ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4353.

³¹⁶ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4349, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4394-4396, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4494.

³¹⁷ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4417.

³¹⁸ Σύμφωνα με στοιχεία των βουλευτών του ΚΚΕ τα σωματεία που το ΕΚΑ δεν δεχόταν στη δύναμή του ή είχε διαγράψει ανέρχονταν σε 163, με συνολική δύναμη 140.000 εργαζομένων, βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4342, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4496 και σχετικό πίνακα Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 14 Ιουνίου 1982, σελ. 4653-4655. Σύμφωνα και πάλι με στοιχεία του βουλευτή του ΚΚΕ Δ. Μαυροδόγλου, στο διάστημα 1975-1980 οι απολύσεις για συνδικαλιστικούς λόγους ανήλθαν σε 13.433, βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4342. Ωστόσο, η βουλευτής του ΚΚΕ Α. Σακελλαριάδου-Υψηλάντη ανεβάζει τους απολυμένους κατά το ίδιο διάστημα (1975-1980) σε 14.798, βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4491. Λίγα χρόνια αργότερα, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου για την «υγιεινή και ασφάλεια» (ν. 1586/85) ο υπουργός Εργασίας Γιαννόπουλος θα υπολογίσει σε 12.500 του απολυμένους συνδικαλιστές για την περίοδο 1974-1981, βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΗ' - 12 Σεπτεμβρίου 1985, σελ. 1341.

³¹⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4342, 4344, 4351, 4354, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4491

Το ΚΚΕ επέμεινε στα σημεία του νομοσχεδίου που κατά τη γνώμη του έχρηζαν συμπλήρωσης και ενίσχυσης: οι διατάξεις έπρεπε να συμπεριλάβουν ναυτεργάτες, δημοσιογράφους και επαγγελματιοβιοτέχνες³²⁰, η απλή αναλογική δεν επιβαλλόταν ρητά και καθολικά ανεξαρτήτως των προβλεπομένων στα καταστατικά ώστε να υποχρεώνονται τα σωματεία σε εφαρμογή της κατά τις αρχαιρεσίες, η εγγραφή των πρωτοβάθμιων στις ανώτερες οργανώσεις να προκύπτει αυτόματα με μια απλή αίτηση, χωρίς τις χρονοβόρες διαδικασίες εγγραφής που προέβλεπε το νομοσχέδιο, να καταργηθεί άμεσα το Ταμείο Εργατικών Στελεχών και το «ειδικό αποθεματικό» του 8% («μυστικά κονδύλια») της Εργατικής Εστίας, οι διατάξεις περί προστασίας των συνδικαλιστικών στελεχών να διευρυνθούν σημαντικά (επέκταση προστατευόμενων προσώπων, εφαρμογή προστατευτικών διατάξεων και σε εργοστασιακές επιτροπές, απεργιακές επιτροπές, υποψηφίους εκλογών, εφορευτικές επιτροπές, κύρωση της 135 ΔΣΕ και της 143 Σύστασης), να έχουν το δικαίωμα για κήρυξη απεργίας συμπαράστασης-αλληλεγγύης και οι οργανώσεις πρώτου και δεύτερου βαθμού, να έχουν το δικαίωμα οι συνδικαλιστικές οργανώσεις για κήρυξη απεργίας και μέσω απόφασης του ΔΣ, πέρα από τη ΓΣ³²¹.

Όσον αφορά την τροπολογία με την οποία επεκτάθηκε το νομοσχέδιο και στους δημόσιους υπαλλήλους, το ΚΚΕ την επικρότησε, ζητώντας και εδώ κάποιες βελτιώσεις-συμπληρώσεις (να εφαρμοστεί άμεσα η απλή αναλογική, να καταργηθούν οι εσωτερικές διακρίσεις εις βάρος εκτάκτων, συμβασιούχων κλπ., να καθορίζουν οι ίδιοι τη μορφή που θα λάβουν τα σωματεία και οι ενώσεις τους, να μην προστατεύονται μόνο τα μέλη των δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων οργανώσεων, να καταργηθεί το ν.δ. 64/74 που προωθούσε πρακτικές φακελώματος³²², να κατοχυρωθεί η συμμετοχή των δημοσίων υπαλλήλων στα κέντρα λήψης αποφάσεων

³²⁰ Βλ. για το σχετικό αίτημα από τις πρώτες αναφορές στο νέο νομοσχέδιο, *Ριζοσπάστης*, 4/4/1982, 9/4/1982.

³²¹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ'- 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4343-4344, 4352, 4354-4355, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ'-3 Ιουνίου 1982, σελ. 4407-4408, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ'- 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4490-4491, 4501-4502, 4510-4511, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΒ'- 10 Ιουνίου 1982, σελ. 4559-4560, 4564, 4567, 4581, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΔ'- 14 Ιουνίου 1982, σελ. 4655, 4662-4664. Πολλά από τα σημεία με τα οποία διαφωνούσε το ΚΚΕ έγιναν αντικείμενο προσφυγής στην Επιτροπή για τη Συνδικαλιστική Ελευθερία της ΔΟΕ, η οποία και πρότεινε σε κάποιες περιπτώσεις την αλλαγή-βελτίωση των σχετικών διατάξεων, βλ. Στ. Μουδόπουλος, «Συνδικαλιστική ελευθερία. Διεθνής Οργάνωση Εργασίας και ελληνική πραγματικότητα», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004)*, Αθήνα, 2007, σελ. 408-427.

³²² Η ισχύς του ν.δ. 64/74 («περί ελέγχου πίστεως στο δημοκρατικό πολίτευμα») είχε ανασταλεί στις 22/10/1981, λίγες μέρες μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, βλ. *Ριζοσπάστης*, 23/10/1981.

κλπ.)³²³. Παράλληλα, υποστήριξε το δικαίωμα των εργαζομένων στις ΔΕΚΟ για αιφνιδιαστική κήρυξη απεργίας, ενώ θεώρησε πολύ περιοριστικές και άλλες διατάξεις που ρύθμιζαν τη διαδικασία κήρυξης απεργίας στις ΔΕΚΟ (προσωπικό ασφαλείας κ.ά.)³²⁴.

Τέλος, σοβαρές διαφωνίες διατύπωσε στο ζήτημα της συνδικαλιστικής εισφοράς. Συμφωνώντας με τη Νέα Δημοκρατία, επέκρινε το σύστημα του check-off (παρακράτηση της συνδικαλιστικής εισφοράς από τον εργοδότη) ως μορφή «αναγκαστικού συνδικαλισμού» και ζήτησε να ισχύει η λεγόμενη «θετική δήλωση», δηλαδή όσοι επιθυμούν να παρακρατείται η εισφορά τους μέσω του εργοδότη να το δηλώνουν και όχι το αντίστροφο (η δήλωση να αφορά τη μη θέληση παρακράτησης μέσω εργοδότη). Παράλληλα ζήτησε το ύψος της συνδρομής να μην καθορίζεται από τη ΓΣΕΕ, αλλά ο καθορισμός και η μεταβίβαση των ποσοστών στις δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες να γίνεται από τις ίδιες τις πρωτοβάθμιες οργανώσεις³²⁵.

Η Νέα Δημοκρατία βρέθηκε σε θέση άμυνας, αναγκασμένη να κινηθεί μεταξύ υπεράσπισης και αυτοκριτικής της δικής της πολιτικής. Επανέλαβε τις διακηρύξεις υπέρ ενός μοντέλου «μεταρρυθμιστικού συνθετικού συνδικαλισμού» και αποκήρυξε τις θεωρίες περί «πάλης των τάξεων», θεωρώντας το νομοσχέδιο ως προϊόν τέτοιων θεωριών, που είναι «απόλυτα ξεπερασμένες», «αναχρονιστικές», οπισθοδρομικές, «μουσειακά αντικείμενα»³²⁶. Η κυβέρνηση κατηγορήθηκε με βάση το πνεύμα που χαρακτηρίζει την Εισηγητική Έκθεση και το περιεχόμενο των διατάξεων ότι εξυπηρετεί ένα συγκρουσιακό μοντέλο εργασιακών σχέσεων και αρνείται την ταξική ουδετερότητα του κρατικού μηχανισμού³²⁷. Άλλοι μάλιστα υπογράμμιζαν ότι ήταν άκαιρη η εισαγωγή του μοντέλου της «ταξικής πάλης», αφού δεν αντιστοιχεί με την

³²³ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΙΑ΄- 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4488-4489. Τα πυρά του ΚΚΕ συγκεντρώθηκαν κυρίως κατά της διοίκησης της ΑΔΕΔΥ, της υφιστάμενης οργανωτικής διάρθρωσης και του τρόπου λειτουργίας του δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλισμού: η διοίκηση της ΑΔΕΔΥ χαρακτηρίστηκε ως «νόθα» και καυτηριάστηκε ο πολυκερματισμός με την ύπαρξη άνω των 700 οργανώσεων, βλ. ό.π., σελ. 4489.

³²⁴ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ΄- 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4343, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΒ΄- 10 Ιουνίου 1982, σελ. 4578-4579.

³²⁵ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΙΑ΄- 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4528-4530.

³²⁶ «ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΥΤΣΙΟΣ: Το νομοσχέδιό σας, κύριε Υπουργέ, είναι αναχρονιστικό. Μας γυρίζει 300 χρόνια πίσω, στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, στην πάλη των τάξεων», Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ΄- 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4351, «ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ: Εδώ εσείς, οι δήθεν προοδευτικοί, έχετε επανέλθει έναν αιώνα πίσω, στη βιομηχανική επανάσταση, και νομίζετε ακόμη, ότι υπάρχει ή πρέπει να υπάρχει η πάλη των τάξεων» Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ΄-3 Ιουνίου 1982, σελ. 4398. Βλ. επίσης, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ΄- 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4336, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ΄-3 Ιουνίου 1982, σελ. 4408-4409.

³²⁷ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ΄-3 Ιουνίου 1982, σελ. 4408-4409.

ελληνική πραγματικότητα, στην οποία κυριαρχεί η αυτοαπασχόληση, αλλά σε «ολοκληρωτικά-μαρξιστικά κράτη»³²⁸.

Μεγάλο μέρος της δεξιάς κριτικής επικεντρώθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, στις περί απεργίας διατάξεις, ιδιαίτερα στη διεύρυνση των λόγων για κήρυξη απεργίας, την κατάργηση της προειδοποίησης και την κατάργηση των εργοδοτικών δικαιωμάτων έναντι των απεργιών (ασφαλιστικά μέτρα, ανταπεργία κλπ.)³²⁹. Εκεί εκφράστηκε η άποψη ότι το νομοσχέδιο «θεοποιεί» και κάνει αυτοσκοπό την απεργία και τον συνδικαλισμό εν γένει, «τονίζει το μίσος», «παροτρύνει σε συγκρούσεις», «δημιουργεί δύο τάξεις εχθρών». Οι διατάξεις αυτές αποδεικνυαν τη μαρξιστική «μονομέρεια» του νομοσχεδίου, την άρνηση διάθεσης για «συνεργασία των τάξεων»³³⁰. Η «αποθέωση» της απεργίας μέσα στο νομοσχέδιο συμπληρωνόταν με τον πλήρη αφοπλισμό της άλλης πλευράς, αφού η κατάργηση δικαιωμάτων όπως η ανταπεργία, τα ασφαλιστικά μέτρα και η πρόσληψη απεργοσπαστών, ουσιαστικά «εκμηδενίζουν» τον εργοδότη προκαλώντας μια «μονόπλευρη εξαφάνιση του ενός κοινωνικού ανταγωνιστή»³³¹. Με τον τρόπο αυτό διαταρασσόταν ο προηγούμενος συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των δύο πλευρών με ευρύτερες συνέπειες, στο βαθμό που «το νομοσχέδιο αυτό ανατρέπει μια σχετική ισορροπία σε βάρος των εργοδοτών, την οποία όμως θα την πληρώσουν και οι εργαζόμενοι και το σύνολο της εθνικής οικονομίας»³³². Το ίδιο νόημα έχουν και οι διατάξεις περί συνδικαλιστικής προστασίας, που χαρακτηρίζονταν επίσης μονομερείς, «υπερβολικές» και «άκρως εχθρικές» προς την εργοδοσία³³³.

Η δεξιά θα επενδύσει πολύ πάνω στο σχήμα της ταύτισης των συμφερόντων εργοδοτών και εθνικής οικονομίας. Προσπάθησε να υποστηρίξει ότι οι «μονομερείς» αυτές διατάξεις θα είχαν τεράστιες αρνητικές συνέπειες στην οικονομία. Σύμφωνα με το κεντρικό επιχείρημα, η ενθάρρυνση ενός κύκλου απεργιών «χωρίς αρχή και τέλος» θα οδηγούσε σε μείωση της παραγωγής, άρα και σε μείωση της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα η απασχόληση να μείνει στάσιμη, να πληγεί η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, να παγώσουν οι επενδύσεις και να οδηγηθούν σε κλείσιμο

³²⁸ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4350, 4360.

³²⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4397-4398.

³³⁰ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4337-4338, 4347, 4350-4351, 4360, 4362.

³³¹ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4414. Η Νέα Δημοκρατία ζήτησε τη διατήρηση του lock-out ως αυστηρά αμυντικού μέσου, π.χ. σε περίπτωση παράνομης-καταχρηστικής απεργίας, βλ. ό.π., σελ. 4351.

³³² Ο.π., σελ. 4400.

³³³ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΒ' - 10 Ιουνίου 1982, σελ. 4561-4562.

πολλές μικρομεσαίες μονάδες παραγωγής³³⁴. Έτσι, η απρόσμενη «διαλεκτική της ιστορίας» θα οδηγήσει έναν «φιλεργατικό» στο όνομα νόμο σε «αντεργατικά» αποτελέσματα. Το θέμα είναι να διαφυλαχθούν ως κόρη οφθαλμού οι συνθήκες λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς και όχι η θέσπιση ασφυκτικού και εχθρικού στον εργοδότη πλαισίου, αφού *«η αγορά εργασίας κρίνει τη μοίρα του εργαζόμενου και όχι τα υπερβολικά δικαιώματα που προσπαθούμε να του δώσουμε»*³³⁵.

Σε κάποιες περιπτώσεις η εφαρμογή του παραπάνω ερμηνευτικού σχήματος έφθανε στα άκρα. Η ακραία εκδοχή υποστήριζε ότι απώτερος στόχος είναι η γενικευμένη κρατικοποίηση επιχειρήσεων χωρίς αποζημίωση: το νομοσχέδιο θα δημιουργούσε τεράστιες συγκρούσεις και προστριβές ανάμεσα στους «συντελεστές της παραγωγής», η ανατροπή της «ισορροπίας» μεταξύ τους θα έφερνε την πτώση παραγωγής και παραγωγικότητας, που με τη σειρά της θα οδηγούσε σε πλήγμα την ιδιωτική οικονομία και θα έστρωνε το δρόμο για την επέμβαση του κράτους και την κρατικοποίηση/κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων³³⁶. Έτσι η ιδιωτική οικονομία θα εξαναγκαζόταν εμμέσως *«να σας παραδώσει [ενν. στο πασοκικό κράτος] τα κλειδιά των επιχειρήσεών της»*³³⁷. Άρα ήταν σαφές πως το νομοσχέδιο ήταν καταστρεπτικό για την εθνική οικονομία και τους ίδιους τους εργαζόμενους³³⁸.

Ο δεύτερος στόχος της κριτικής του νομοσχεδίου αφορούσε τις ίδιες τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Στο σημείο αυτό παρατηρείται μια αξιοθαύμαστη «αντιστροφή» των χαρακτηρισμών: η κυβέρνηση κατηγορούταν για «ασφυκτική κηδεμόνευση» του συνδικαλιστικού κινήματος, για «ωμή παρέμβαση» στα οικονομικά και την αυτονομία των σωματείων, για προσπάθεια ολοκληρωτικής ρύθμισης (εσωτερικά και εξωτερικά) της λειτουργίας τους, για πλήθος «παρεμβάσεων», για «περιορισμό της συνδικαλιστικής ελευθερίας», για παραπλανητική και τακτική έναντι των εργαζομένων, για μεθοδεύσεις και «τραγικές αντιθέσεις» και για ασυνέπεια λόγων και έργων³³⁹.

³³⁴ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4360-4361, 4365, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4405-4406.

³³⁵ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4365.

³³⁶ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4492.

³³⁷ Ο.π., σελ. 4493.

³³⁸ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4347, 4339, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4495.

³³⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ' - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4337, 4350, 4360-4361, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ' - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4414, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ' - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4495, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΔ' - 14 Ιουνίου 1982, σελ. 4663-4666.

Αφορμή για τις παραπάνω κατηγορίες έδιναν μια σειρά από διατάξεις του νομοσχεδίου για το πλαίσιο λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων: η δυνατότητα των πρωτοβάθμιων οργανώσεων να δημιουργούν τοπικά παραρτήματα, η δυνατότητα για τη σύσταση «άτυπης» συνδικαλιστικής οργάνωσης σε εργαζομένους σε πολύ μικρές επιχειρήσεις με τη νομική μορφή της «ένωσης προσώπων» και τις απόδοσης σε αυτούς συνδικαλιστικών δικαιωμάτων, η προσπάθεια άνωθεν επιβολής ενός συγκεκριμένου εκλογικού συστήματος (απλή αναλογική), η διατήρηση του καθεστώτος οικονομικής εξάρτησης με τη μη κατάργηση της κρατικής χρηματοδότησης, του «ειδικού αποθεματικού» (8% της Εργατικής Εστίας) και της υποχρεωτικής εισφοράς³⁴⁰.

Παράλληλα, σφοδρή ήταν η αντίδραση για την τροπολογία που επέκτεινε το νόμο και στους δημόσιους υπαλλήλους, ζητώντας ονομαστική ψηφοφορία επί αυτού του άρθρου³⁴¹.

Σε διάφορες περιπτώσεις η Νέα Δημοκρατία προσπάθησε να διαβάσει το νομοσχέδιο ως αντισυνταγματικό και αντίθετο με τις Διεθνείς Συμβάσεις³⁴². Σε γενικές γραμμές πάντως ο συσχετισμός δυνάμεων εντός της Βουλής και το κλίμα ήταν συντριπτικά εναντίον της, γεγονός που όμως δεν εμπόδισε τους εμπνευστές της πολιτικής της κατά την προηγούμενη δεκαετία να προχωρήσουν σε σφοδρή σύγκρουση με τα κυβερνητικά στελέχη³⁴³ και στην εξύμνηση του θεσμικού πλαισίου της δεξιάς³⁴⁴. Παρά το γεγονός ότι η πλευρά του ΠΑΣΟΚ εμφάνισε ένα διαλλακτικό και δεκτικό σε προτάσεις για αλλαγές και βελτιώσεις πρόσωπο, η Νέα Δημοκρατία επέμεινε στους ισχυρισμούς ότι το νομοσχέδιο «δυναμιτίζει το συνδικαλιστικό κίνημα και την οικονομία της χώρας», αποσκοπεί σε «ασφυκτικό κηδεμονευόμενο συνδικαλισμό», με το οποίο «πλήττεται η ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς να ωφελούνται οι εργαζόμενοι»³⁴⁵ και χρησιμεύει ως όργανο για την επιβολή «μονοφωνίας» και

³⁴⁰ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ΄ - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4337, 4347, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ΄ - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4414, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΑ΄ - 9 Ιουνίου 1982, σελ. 4502-4503, 4509-4510, 4512, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΒ΄ - 10 Ιουνίου 1982, σελ. 4555-4556, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΔ΄ - 14 Ιουνίου 1982, σελ. 4663-4666.

³⁴¹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΣΤ΄ - 16 Ιουνίου 1982, σελ. 4761.

³⁴² Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ΄ - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4337, 4350, 4362.

³⁴³ Βλ. π.χ. τη διαμάχη του βουλευτή της ΝΔ και πρώην υπουργού Απασχόλησης Κ. Λάσκαρη με τον Κακλαμάνη για τα πεπραγμένα του πρώτου την περίοδο 1974-1981, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΗ΄ - 3 Ιουνίου 1982, σελ. 4409-4413.

³⁴⁴ Βλ. τις δηλώσεις βουλευτή της ΝΔ, σύμφωνα με τις οποίες ο ν. 330/76 «άνδρασε το συνδικαλιστικό κίνημα της Χώρας και αναπτέρωσε το αγωνιστικό φρόνημα του εργαζομένου», Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ΄ - 2 Ιουνίου 1982, σελ. 4350.

³⁴⁵ Ο.π., σελ. 4339.

«μονοκομματικού κράτους». Και από αυτήν την άποψη είναι όντως «ιστορικής σημασίας» γιατί «στο πέρασμά του δεν θα μείνει τίποτε όρθιο»³⁴⁶.

Από την άλλη, η διαλλακτικότητα αυτή ακριβώς που επέδειξε το ΠΑΣΟΚ στην αποδοχή τροπολογιών οδήγησε σε έντονες διαμαρτυρίες το ΚΚΕ, που έκανε λόγο για «παραχωρήσεις», «αλλοιώσεις» και αλλαγές προς το χειρότερο, σε όφελος της εργοδοσίας³⁴⁷. Η εικόνα αυτή θα υιοθετηθεί και από μεγάλο μέρος της αριστεράς μετά την ολοκλήρωση της ψήφισης του νόμου 1264/82.

ΥΠΟΔΟΧΗ, ΕΦΑΡΜΟΓΗ, ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Η ψήφιση του ν. 1264/82 έγινε δεκτή με πανηγυρικό τόνο από τον φιλοκυβερνητικό συνδικαλιστικό χώρο, αφού σύμφωνα με αυτόν άνοιγε ο δρόμος και δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για την προώθηση του «εκδημοκρατισμού» και της «γνήσιας έκφρασης» της βάσης του συνδικαλιστικού κινήματος, ενώ παράλληλα συνιστούσε μια «ουσιαστική κατάκτηση» για το εργατικό κίνημα που, σε συνδυασμό και με τις υπόλοιπες («θεσμικές»), θα προσέδιδε ένα «καινούριο ποιοτικό περιεχόμενο» στις εργασιακές σχέσεις³⁴⁸.

Συγχρόνως, άλλες φιλοκυβερνητικές δυνάμεις τον υποδέχτηκαν με αίσθημα ανακούφισης. Ειδικά η μετριοπαθής μερίδα χαιρέτισε τις τροπολογίες που έγιναν και υπογράμμισε ότι με τη βοήθεια του νέου νόμου-πλαισίου θα επικρατούσε σταδιακά εργασιακή ειρήνη στους εργασιακούς χώρους, αποδίνοντας τις αρετές του «πολιτικού θάρρους» και της «μετριοπάθειας» στην κυβέρνηση και τον υπουργό Κακλαμάνη ειδικότερα, ενώ η αριστερά κατηγορήθηκε για «μαξιμαλισμό» και «πλειοδοσία»³⁴⁹.

Ωστόσο η εργοδοσία δεν έδειξε να πείθεται από μια τέτοια αισιοδοξία. Με την πρώτη ευκαιρία, με αφορμή κάποιες περιπτώσεις καταλήψεων εργοστασίων στη Βόρεια Ελλάδα οι εργοδοτικές οργανώσεις κατηγόρησαν ευθέως το ν. 1264/82 ως «πυροδότη» αυτών των φαινομένων και με τις οργισμένες ανακοινώσεις που

³⁴⁶ Ο.π., σελ. 4363.

³⁴⁷ Βλ. τις πρώτες αντιδράσεις από το ΚΚΕ, *Ριζοσπάστης*, 12/6/1982, 13/6/1982, 16/6/1982, 7/7/1982.

³⁴⁸ Βλ. τις εισηγήσεις του Λ. Αποστολίδη και του Γ. Ραυτόπουλου στο ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Διεθνής Διάσκεψη: Ανεργία, απασχόληση, παραγωγικότητα, εργασιακές σχέσεις*, Αθήνα, 1983, σελ. 217-244 και 290-298 αντίστοιχα.

³⁴⁹ Βλ. Γ. Μαρίνος, «Θετικές συνέπειες των απεργιών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 25, 24/6/1982, σελ. 3-6, «Κατάκτηση των εργαζομένων ο νέος συνδικαλιστικός νόμος», *Το Βήμα*, 19/6/1982, Β. Τζαννετάκος, «Εκδημοκρατισμός στο εργατικό κίνημα για λιγότερες απεργίες», *Το Βήμα*, 20/6/1982.

εξέδωσαν καλούσαν το κράτος για δυναμική παρέμβαση και αποκατάσταση της τάξης³⁵⁰. Η κυβέρνηση, σε μια προσπάθεια να διαφυλάξει ένα ήρεμο κλίμα και να ελέγξει κάπως τη συνδικαλιστική της βάση, ακολούθησε μια πολιτική καταδίκης κάθε «αριστεριστικής» πρακτικής που χαρακτηριζόταν από «αλόγιστες απαιτήσεις» και «συντεχνιακή αντίληψη», θέτοντας ως προτεραιότητα το «εθνικό συμφέρον» και το «κοινωνικό όφελος». Με τον τρόπο αυτό επιχειρούσε να «χαλιναγωγήσει» κάποιες τάσεις στο εσωτερικό της, να απομονώσει το ΚΚΕ και να καθυσχύσει την εργοδοτική πλευρά³⁵¹. Ωστόσο οι εργοδότες στις δημόσιες παρεμβάσεις τους θα επιμείνουν ότι ο ν. 1264/82 περιείχε εμπόδια που εμπόδιζαν την προσπάθεια για βιομηχανική ανάκαμψη και νέες επενδύσεις, όπως π.χ. η «έλλειψη προστασίας του δικαιώματος της εργασίας»³⁵².

Η αριστερά από την πλευρά της ερμήνευσε τις αλλαγές που έγιναν στο νομοσχέδιο ως «υπαναχώρηση» της κυβέρνησης απέναντι στην εργοδοσία, κατηγορώντας την ότι αποδέχτηκε τις προτάσεις των εργοδοτών σε αντίθεση με τις προτάσεις της ΓΣΕΕ, καθιστώντας έτσι το τελικό κείμενο του νόμου «αγνώριστο» σε σχέση με το αρχικό νομοσχέδιο³⁵³. Οι εκτιμήσεις αυτές συμπληρώθηκαν με καταγγελίες της φιλοκυβερνητικής παράταξης ότι προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί το νέο νόμο για να αποκομίσει παραταξιακά κέρδη και να ενισχύσει τη θέση της έναντι της Αριστεράς³⁵⁴. Με αφορμή τις κατηγορίες της αριστεράς για «υπαναχωρήσεις», ο φιλοκυβερνητικός τύπος καταλόγισε στην κυβέρνηση λάθη τακτικής και χειρισμών,

³⁵⁰ Η έκρηξη του «κύματος καταλήψεων» συνδέεται αιτιωδώς με την ψήφιση του νέου νόμου «που σύμφωνα με τις απόψεις και του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων θα δημιουργήσει τη βάση για μια αύξηση των απεργιών, μείωση της παραγωγικότητας και επικίνδυνη καμπή για το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας», Γ. Δημητριάδης, «Κύμα καταλήψεων βιομηχανιών στη Β. Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 28, σελ. 55.

³⁵¹ Βλ. τις δηλώσεις κορυφαίων κυβερνητικών εκπροσώπων σε συνεδρίαση συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ, *Το Βήμα*, 25/7/1982. Βλ. επίσης την ομιλία του Πρωθυπουργού στη ΔΕΘ που κάνει λόγο για «παράλογες και άκαιρες απαιτήσεις», ζητά από τους εργαζομένους «υπομονή και αυτοσυγκράτηση», υπογραμμίζει ότι στόχος της κυβέρνησης είναι να διαμορφώσει «μια διαφορετική μορφή διεκδικήσεων των εργαζομένων» μέσα σε «πνεύμα ρεαλισμού» και καλεί σε «στράτευση και συσπείρωση όλων των παραγωγικών δυνάμεων του Έθνους», *Το Βήμα*, 12/9/1982 και την απόφαση της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ που κινείται στο ίδιο πνεύμα, *Καθημερινή*, 6/8/1983.

³⁵² Από το Πανελλήνιο Βιομηχανικό Συνέδριο του 1983, Γ. Μισαλάκης, «Τι όρους θέτουν οι βιομήχανοι για νέες επενδύσεις», *Το Βήμα*, 13/2/1983.

³⁵³ Βλ. σχόλιο με επικεφαλίδα «Όταν τα νομοσχέδια ψηφίζονται “αγνώριστα”», *Αντι*, τ. 208, 25/6/1982, σελ. 5.

³⁵⁴ Βλ. την εγκύκλιο της Επιτροπής Συνδικαλιστικού του ΠΑΣΟΚ, Ρεπόρτερ, «ΠΑΣΚΕ: Οδηγίες προς συνδικαλιζομένους...», *Αντι*, τ. 211-212, 6/8/1982, σελ. 14-15.

που έδιναν λαβή για εκμετάλλευση από την αριστερή και δεξιά αντιπολίτευση της ΓΣΕΕ³⁵⁵.

Η ψήφιση του 1264 έδωσε νέα ορμή στις ανακατατάξεις που είχαν ξεκινήσει στο οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα και και νομική κάλυψη στις αγωνιστικές κινητοποιήσεις. Οι τελευταίες πήραν τη μορφή ενός τεράστιου κύματος απεργιών με κύριο αίτημα μισθολογικές αυξήσεις, χωρίς να λείπουν και πιο δυναμικές ενέργειες, όπως καταλήψεις εργοστασίων κλπ.³⁵⁶

Στο οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα, η ψήφιση του ν. 1264 άνοιξε το δρόμο για την ολοκλήρωση της ανατροπής των διοικήσεων συνδικαλιστικών οργανώσεων που είχαν συνδεθεί με το προηγούμενο πολιτικοσυνδικαλιστικό καθεστώς, διαδικασία που κωδικοποιήθηκε ως «εκδημοκρατισμός»³⁵⁷. Στο πλαίσιο αυτό συνεχίστηκε μια κατάσταση διαμάχης και ανταγωνισμού μεταξύ των παρατάξεων με επίκεντρο τη ΓΣΕΕ, που είχε τα χαρακτηριστικά πολέμου χαμηλής έντασης. Η κατάσταση αυτή διήρκησε μέχρι το τέλος του 1983, όταν ολοκληρώθηκε το 22^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ με την εκλογή νέας, διαπαραταξιακής διοίκησης (πλην της δεξιάς).

Σε όλη αυτήν την περίοδο η δεξιά συνδικαλιστική παράταξη βρισκόταν σε δύσκολη θέση, είχε πληγεί σοβαρά οργανωτικά και επιχειρούσε κινήσεις ανασύνταξης, υπό την καθοδήγηση της Νέας Δημοκρατίας και με βάση κυρίως το ΕΚΑ³⁵⁸. Η διαμάχη κορυφώθηκε με αφορμή την απόφαση του προέδρου του ΕΚΑ για αναβολή του Συνεδρίου. Η απόφαση αυτή είχε ληφθεί με τη δικαιολογία ότι η εφαρμογή των διατάξεων του ν. 1264 σχετικά με την εγγραφή σωματείων στη δύναμη του ΕΚΑ δημιουργούσε τεράστιες δυσκολίες και εμπόδια στη διοργάνωση του Συνεδρίου³⁵⁹. Η κωλυσιεργία αυτή προκάλεσε την προσφυγή στη δικαιοσύνη από την ΕΣΑΚ, αφού η αναβολή αυτή μπλόκαρε και τη διεξαγωγή του Συνεδρίου της ΓΣΕΕ,

³⁵⁵ Πιο συγκεκριμένα, θεωρήθηκε ότι η κυβέρνηση με το αρχικό νομοσχέδιο εξάντλησε από την αρχή τα «καλά χαρτιά», περιορίζοντας έτσι τα περιθώρια για παραπέρα βελτιώσεις υπέρ των εργαζομένων, βλ. Β. Τζαννετάκος, «Ο συνδικαλιστικός νόμος και οι “παρενέργειες”» *Το Βήμα*, 25/6/1982.

³⁵⁶ Βλ. Γ. Δημητριάδης, «Κύμα καταλήψεων βιομηχανιών στη Β. Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 28, σελ. 55, Γ. Δημητριάδης, «Οι απεργίες, οι «συντεχνίες» και η ΓΣΕΕ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 29, 22/7/1982, σελ. 29-30. Με βάση το ν. 1264/82 ιδρύθηκε την περίοδο αυτή και η Ομοσπονδία των σωματείων του ΟΤΕ (ΟΜΕ-ΟΤΕ) από 11 σωματεία εργαζομένων, βλ. <http://www.ome-ote.gr/history.htm>.

³⁵⁷ Βλ. π.χ. τις εξελίξεις σε μια σειρά Εργατικών Κέντρων (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Θήβα, Πειραιά), *Ριζοσπάστης*, 21/7/1982, 22/8/1982, 11/2/1983, 13/3/1983, 17/3/1983, 13/4/1983, 4/10/1983.

³⁵⁸ Για τις κινήσεις και τις ανακατατάξεις στο χώρο του δεξιού συνδικαλισμού βλ. , Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, σελ. 123-128.

³⁵⁹ «Πίσω από την απόφασή μας στο ΕΚΑ για την αναβολή, βρίσκεται απλούστατα η αντικειμενικά διαπιστωμένη αδυναμία να προχωρήσουμε στις προσυνεδριακές και συνεδριακές διαδικασίες, ακολουθώντας κατά γράμμα [...] τον νόμο 1264», από συνέντευξη του Καρακίτσου, *Καθημερινή*, 2/9/1983.

την πραγματοποίηση του οποίου επιθυμούσαν οι άλλες παρατάξεις, για τους δικούς της λόγους η καθεμιά³⁶⁰.

Παράλληλα, οι διατάξεις του 1264/82 άνοιξαν το δρόμο για κινήσεις «εκκαθάρισης» και στην ΑΔΕΔΥ αντίστοιχες με αυτές στη ΓΣΕΕ, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της διοίκησης και των δυνάμεων που τη στήριζαν³⁶¹.

Οι εσωτερικές διεργασίες στους κόλπους του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος συνέχισαν να περιστρέφονταν γύρω από τη ΓΣΕΕ. Η διορισμένη διοίκηση συνέχισε να δέχεται επιθέσεις, μεγάλο μέρος των οποίων είχαν στην πραγματικότητα ως αποδέκτη την κυβέρνηση. Ο πόλεμος χαρακωμάτων που γινόταν από την ΕΣΑΚ και οι κατηγορίες της δεξιάς για «κρατικό συνδικαλισμό» δημιουργούσε ένα κλίμα που επέτρεπε σε μια μερίδα του τύπου να ασκεί κριτική στην κυβερνητική πολιτική με το επιχείρημα ότι ακολουθεί μεθόδους που στο παρελθόν καταδίκαιζε («κρατικός παρεμβατισμός», διορισμός διοικήσεων), ότι η λεγόμενη «κάθαρση» δεν έχει προχωρήσει και ότι η συνδικαλιστικό κίνημα είναι στα πρόθυρα διάσπασης (με ευθύνη της ΕΣΑΚ αυτή τη φορά)³⁶².

Κατά το 1983, και όσο πλησίαζε ο χρόνος διεξαγωγής του Συνεδρίου της ΓΣΕΕ η αμοιβαία καχυποψία και εχθρότητα μεταξύ των συνδικαλιστικών παρατάξεων συνεχιζόταν αμείωτη, αν και σε χαμηλούς τόνους³⁶³. Η προοπτική του Συνεδρίου και της εκλογής νέας διοίκησης ήταν το επίμαχο σημείο της αντιπαράθεσης, αφού κάθε πλευρά επεδίωκε την ενίσχυση της θέσης της ενόψει αυτού του γεγονότος. Η φιλοκυβερνητική πλευρά είχε ως ατού το ν. 1264/82, η εφαρμογή του οποίου είχε καταστεί πλέον το βασικό πεδίο πάνω στο οποίο διεξαγόταν η διαμάχη μεταξύ της διορισμένης ηγεσίας της ΓΣΕΕ και της αντιπολίτευσης³⁶⁴.

³⁶⁰ Βλ. ό.π. και *Ριζοσπάστης*, 21/8/1983, 27/8/1983, 30/8/1983, 2/9/1983, 6/9/1983, 17/9/1983, 20/9/1983, 21/9/1983, 27/9/1983, 23/10/1983.

³⁶¹ Βλ. *Καθημερινή*, 9/6/1982, Β. Τζαννετάκος, «Δημόσιοι υπάλληλοι και «αναδόμηση» του συνδικαλισμού», *Το Βήμα*, 7/7/1982. Τελικά η διοίκηση της ΑΔΕΔΥ αποπέμφθηκε τον Απρίλιο του 1983 με απόφαση του Αρείου Πάγου και στη θέση της διορίστηκε προσωρινή μέχρι τη διενέργεια αντιπροσωπευτικού Συνεδρίου, βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/4/1983, 15/4/1983.

³⁶² Βλ. Γ. Δημητριάδης, «Οι απεργίες, οι «συντεχνίες» και η ΓΣΕΕ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 29, 22/7/1982, σελ. 29-30 και την απάντηση από τον πρόεδρο της ΓΣΕΕ, Ο. Χατζηβασιλείου, «Πού βρίσκεται το συνδικαλιστικό κίνημα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 36, 9/9/1982, σελ. 49-50.

³⁶³ Κατά το 1983 ξέσπασε νέα κρίση στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ, αρχικά με αφορμή την εφαρμογή περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής από την κυβέρνηση και στη συνέχεια κορυφώθηκε με αφορμή το νομοσχέδιο για τις «κοινωνικοποιήσεις» και το άρθρο 4, με την παραίτηση του Ο. Χατζηβασιλείου κλπ., βλ. το επόμενο σχετικό κεφάλαιο.

³⁶⁴ Η σωστή εφαρμογή του 1264 χαρακτηρίστηκε ως το «κλειδί» που θα επέτρεπε στη διοίκηση της ΓΣΣΕ να «κλείσει τα στόματα» στην αντιπολίτευση, βλ. Β. Τζαννετάκος, «Χρόνος καθοριστικών εξελίξεων στο συνδικαλιστικό κίνημα», *Το Βήμα*, 9/1/1983.

Η διεξαγωγή του 22^{ου} Συνεδρίου έβαλε τέρμα, αν και προσωρινά όπως θα αποδειχθεί, στη διαμάχη. Είχε προηγηθεί η αλλαγή ηγεσίας στο ΕΚΑ (πρόεδρος Κανελλόπουλος-ΠΑΣΚΕ) και το Συνέδριο που ακολούθησε έμεινε στην ιστορία ως ένα από τα πιο δημοκρατικά, αν και σε εκείνη τη συγκυρία είχε κατηγορηθεί από την αριστερά: το ΚΚΕ μιλούσε για «διαβλητές διαδικασίες», «παραχάραξη συσχετισμού» και «στοιχεία νόθευσης της αντικειμενικότητας», ενώ το ΚΚΕεσ. το χαρακτήρισε ως «μειωμένης αντιπροσωπευτικότητας»³⁶⁵. Η αντιπροσωπευτικότητά του αμφισβητήθηκε πιο ριζικά από τη δεξιά, η οποία απείχε. Παρά τις σφοδρές αντιπαραθέσεις κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου μεταξύ ΕΣΑΚ-ΑΕΜ και ΠΑΣΚΕ, εκλέχτηκε νέα διοίκηση με εκπροσώπους και των τριών παρατάξεων, ενώ η κατανομή των εδρών στη 45μελή διοίκηση «αποκατέστησε» την αδικία έναντι της ΕΣΑΚ³⁶⁶.

Οι εξελίξεις αυτές ωστόσο απέτυχαν να πείσουν ένα κομμάτι της αριστεράς ότι με τον τρόπο αυτό προωθείται ο «εκδημοκρατισμός». Αντιθέτως, θεωρήθηκε ότι πρόκειται απλώς για μια νέα εποχή κρατικού συνδικαλισμού με άλλο πρόσημο («σοσιαλιστικό», «δημοκρατικό»). Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, οι αλλαγές προσώπων «εκ των άνω» στις κορυφαίες συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν ταυτίζεται με τον «εκδημοκρατισμό», στο βαθμό που η διαδικασία αυτή γίνεται ερήμην των εργαζομένων και δεν συνεπάγεται ούτε αλλαγή πολιτικής, ούτε μια ριζική ανατροπή των θεμελιωδών χαρακτηριστικών στην οργάνωση και λειτουργία των συνδικαλιστικών οργανώσεων: *«Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται παρά για μια αλλαγή ηγεσίας, που δεν μπορεί αλλά ούτε και προτίθεται να αλλάξει τις δομές και λειτουργίες του Σ.Κ.»*, αφού *«όλα τα δεινά που συνθέτουν τη σημερινή κατάσταση κρίσης του Σ.Κ. δεν πρόκειται να εξαφανισθούν [...] με την εκπαράθυρωση των χουντοδεξιών εργατοπατέρων [...] και την αντικατάστασή τους από δημοκράτες*

³⁶⁵ Βλ. Ριζοσπάστης, 9/12/1983, 10/12/1983, 11/12/1983, 13/12/1983 και τις παρατηρήσεις του Ο. Χατζηβασιλείου την παραμονή του συνεδρίου όπου αναγνωρίζεται ότι η συμμετοχή αρκετών αντιπροσώπων έγινε με βάση τις παλιές διατάξεις, φαινόμενα που «δεν αποτελούν βέβαια την αποκορύφωση των δημοκρατικών διαδικασιών και δεν συμβάλλουν στην εγκυρότητα του 22^{ου} συνεδρίου», Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, σελ. 176-180.

³⁶⁶ Βλ. *Καθημερινή*, 8/12/1983, 9/12/1983, 10/12/1983, 13/12/1983, Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, σελ. 136-137. Στη νέα διοίκηση η ΠΑΣΚΕ είχε 26 έδρες, η ΕΣΑΚ 17 και το ΑΕΜ 2. Πρόεδρος εκλέχτηκε ο Γ. Ραυτόπουλος (ΠΑΣΚΕ) και γενικός γραμματέας ο Μ. Κωστόπουλος (ΕΣΑΚ). Για ένα πιο λεπτομερές χρονικό του 22^{ου} Συνεδρίου και όσα προηγήθηκαν και ακολούθησαν βλ. Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, σελ. 93-96, 158-165.

συνδικαλιστές»³⁶⁷. Έτσι, αφού καταδικάζεται το «παράδοξο» οι συνδικαλιστικές οργανώσεις-παρατάξεις να προστρέχουν στο κράτος για να καταπολεμήσουν τον κρατικό συνδικαλισμό, υπογραμμίζεται ότι ο πραγματικός εκδημοκρατισμός εμπεριέχεται αλλού: «Ο εκδημοκρατισμός του Σ.Κ., που για δεκάδες χρόνια ήταν συνώνυμος με την πάλη ενάντια στον κρατικό συνδικαλισμό, σήμερα εμφανίζεται αδιάρρηκτα συνδεδεμένος με την πιο απροσχημάτιστη κρατική παρέμβαση!!!», ενώ στην πραγματικότητα «το πρόβλημα για την εργατική τάξη δεν είναι ποιος βρίσκεται στην ηγεσία των Σ.Ο., αλλά τι είδους πολιτική ακολουθεί αυτή η ηγεσία και τι οργανικούς δεσμούς και έλεγχο έχει από τη βάση των σωματείων»³⁶⁸.

Ταυτόχρονα, μια άλλη πλευρά της αριστεράς, με βάση τη συνολικότερη πολιτική-στρατηγική του ΠΑΣΟΚ ερμήνευε τη σχέση του τελευταίου με το μαζικό κίνημα ως μια προσπάθεια «δημοκρατικής» ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στο αστικό καθεστώς και ανακοπής μιας τάσης που είχε αναπτυχθεί για δυναμικότερη και πιο σταθερή παρουσία της στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο: δεδομένου ότι «ο πολιτικός έλεγχος της εργατικής τάξης από ένα σοσιαλιστικό κόμμα δεν χρησιμεύει [...] για να μονιμοποιηθεί η πολιτική παρουσία της εργατικής τάξης στα πλαίσια του αστικού καθεστώτος: αντίθετα είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να εμποδιστεί μια τέτοια προοπτική», έτσι και η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στην Ελλάδα «δεν κληρονομεί απλώς, αλλά επωμίζεται τον ταξικό συσχετισμό που διατήρησε το προηγούμενο καθεστώς: ένα συσχετισμό που στηρίζεται στην αδρανοποίηση της εργατικής τάξης και στην απάτη ότι όσα δεν μπόρεσε να πετύχει με τις ταξικές κινητοποιήσεις της, θα τα αποκτήσει με την πολιτική της ισορροπημένης ανάπτυξης και της ταξικής αρμονίας»³⁶⁹. Με βάση την παραπάνω θεώρηση, οι κινήσεις «εκδημοκρατισμού» του ΠΑΣΟΚ, όπως η κατάργηση του ν. 330/76 κ.ά., εντάσσονται σε μια «αστική» στρατηγική που έχει στόχο τον έλεγχο, τη χειραγώγηση και την ενσωμάτωση του λαϊκού-εργατικού κινήματος με την πρόσδεσή στο νέο «κράτος δικαίου», τη διεύρυνση της «λαϊκής συναίνεσης» και τη συμπαρατάξή του στο όραμα του «εκσυγχρονισμού» και της «ανάπτυξης»³⁷⁰.

³⁶⁷ Α. Χριστοδουλόπουλος, «Το σήριαλ του εκδημοκρατισμού και η «κρυφή γοητεία» του κράτους», *Προλετάριος Μαχητής*, φ. 61, Νοέμβριος 1983, σελ. 11.

³⁶⁸ Ό.π., σελ. 12-13. Βλ. επίσης για το ίδιο ζήτημα «Η κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος και η ανάγκη ενός διαλόγου», ό.π., σελ. 18-19.

³⁶⁹ Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Το κράτος του ΠΑΣΟΚ και η εργατική τάξη», *Θέσεις*, τ. 1, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1982.

³⁷⁰ Βλ. Τ. Μαστραντώνης, «Ένας χρόνος κυβέρνηση της Αλλαγής», ό.π.,

Στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, οι πρώτοι μήνες μετά την ψήφιση του 1264/82 χαρακτηρίζονται από σποραδικές συγκρούσεις εργαζομένων και εργοδοτών, αποτέλεσμα της ρευστής κατάστασης κατά τη μετάβαση από το προηγούμενο στο νέο θεσμικό πλαίσιο. Χαρακτηριστικά της φάσης αυτής είναι μια πιο «ορμητική» παρουσία των εργαζομένων στους χώρους εργασίας, εργοδοτικές αντιδράσεις, επίδειξη πνεύματος «ανυπακοής» και τάση παραβίασης του νέου νόμου, καταγγελίες για παράνομες απολύσεις και παρεμπόδιση συνδικαλιστικών δικαιωμάτων κλπ.³⁷¹.

Κατά την περίοδο 1983-1989 οι διαμάχες με φόντο το ν. 1264/82 και την εφαρμογή του συνεχίστηκαν, αλλά κυρίως σε σχέση με επιμέρους πτυχές και διατάξεις του. Οι περισσότερες περιπτώσεις αφορούσαν το ζήτημα της απεργίας και της ανταπεργίας, τις απολύσεις, τις διατάξεις περί προσωπικού ασφαλείας και το σύστημα χρηματοδότησης.

Το θέμα της απεργίας συνέχισε να αποτελεί ένα από τα μείζονα επίδικα ζητήματα, τόσο σε θεωρητικό-επιστημονικό επίπεδο, όσο και με αφορμή περιπτώσεις κινητοποιήσεων εργαζομένων³⁷². Η πολιτική χρηματοδότησης της κυβέρνησης υπονόμωσε σημαντικά το πνεύμα του 1264/82. Μέχρι το καλοκαίρι του 1982 με υπουργό τον Κακλαμάνη δεν είχε γίνει χρήση του «ειδικού αποθεματικού» της Εργατικής Εστίας. Η κατάσταση άλλαξε, όταν κατά τον ανασχηματισμό που έγινε ανέλαβε το υπουργείο Εργασίας ο Ευ. Γιαννόπουλος. Τότε επανενεργοποιήθηκε η χρηματοδότηση με υπουργική απόφαση (αρ. 52852/14-7-1983), πράξη στην οποία φαίνεται ότι συναίνεσε και η ΓΣΕΕ. Η πολιτική που ακολούθησε το υπουργείο ήταν αυτή της χρηματοδότησης ισομερώς και χωρίς διακρίσεις (ανάλογα με τον αριθμό των ψηφισάντων μελών), ενώ με ανάλογη απόφαση η Εργατική Εστία ανέλαβε τα λειτουργικά έξοδα όλων των δευτεροβάθμιων οργανώσεων³⁷³. Παράλληλα, έγινε γνωστή η πρόθεση της κυβέρνησης για την καθιέρωση «από τα πάνω» της συνδικαλιστικής εισφοράς μέσω προεδρικού διατάγματος. Τα στοιχεία αυτά έδωσαν

³⁷¹ Βλ. Ριζοσπάστης, 8/8/1982, 20/8/1982, 2/9/1982, 10/11/1982, 11/11/1982, 24/11/1982, 25/11/1982, 18/12/1982, 24/2/1983.

³⁷² Βλ. Β. Μαργώνης, «Το δικαίωμα της απεργίας και η άσκηση του», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1985, σελ. 12-14. Βλ. επίσης τη διαμάχη για το κατά πόσον η συμμετοχή εργαζομένων σε απεργία ενώ η συλλογική διαφορά βρίσκεται σε καθεστώς υποχρεωτικής διαιτησίας συνιστά αιτία απόλυσης, με αφορμή απεργία των ηθοποιών, Ι. Σιωμόπουλος, «Απολύονται νόμιμα όσοι απεργούν παράνομα!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 15, 12/4/1984, σελ. 19.

³⁷³ Τα μέτρα αυτά δικαιολογήθηκαν από το γενικό γραμματέα του υπουργείου Εργασίας ως ενταγμένα στην κατεύθυνση της «οικονομικής αυτοδυναμίας» και «εξυγίανσης»: «[...] το υπουργείο Εργασίας προχώρησε σε μέτρα εξυγίανσης της χρηματοδότησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων με την καθιέρωση αντικειμενικών κριτηρίων κατανομής της από την Εργατική Εστία και την ανάληψη από αυτήν των λειτουργικών τους δαπανών, μέτρα που επιτρέπουν πλέον την ισόρροπη ανάπτυξη όλων των οργανώσεων», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 5, Μάιος 1985, σελ. 18.

λαβή για άσκηση κριτικής στην κυβέρνηση κατηγορώντας την για αθέτηση υποσχέσεων και ανακολουθία³⁷⁴. Οι προσπάθειες για μια συνολική ρύθμιση του ζητήματος συνεχίστηκαν από την ηγεσία του υπουργείου, αλλά η αποτυχία τους αποδόθηκε εν πολλοίς και σε παρασκηνιακές αντιρρήσεις της ΓΣΕΕ³⁷⁵. Το πρόβλημα δε λύθηκε, καθώς διατηρήθηκε η πλήρης οικονομική εξάρτηση των συνδικάτων από το κράτος³⁷⁶.

Αντικείμενο έντονης κριτικής και διαμαρτυρίας έγινε και η εφαρμογή κάποιων διατάξεων του 1264/82 αναφορικά με την προστασία της συνδικαλιστικής δράσης. Πιο συγκεκριμένα, οι καταγγελίες αφορούσαν τις συχνές απολύσεις εργαζομένων «λόγω εξύβρισης» του εργοδότη (άρθρο 14, παρ. 10, εδάφιο γ) και τον τρόπο λειτουργίας της Επιτροπής Προστασίας Συνδικαλιστικών Στελεχών (άρθρο 15). Σύμφωνα με την αριστερά είχε πολλαπλασιαστεί το φαινόμενο των απολύσεων με την αιτιολογία της «εξύβρισης» και κατηγορούταν η κυβέρνηση ότι κάλυπτε ή ανεχόταν αυτήν την πρακτική³⁷⁷. Ήδη από τα τέλη του 1982 ο νέος ακόμα υπουργός Εργασίας Γιαννόπουλος είχε κατηγορηθεί από το ΚΚΕ ότι προετοίμαζε τροπολογία που αφαιρούσε κάθε προστασία από τους συνδικαλιστές σε περιπτώσεις άσκησης

³⁷⁴ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «Χρόνος καθοριστικών εξελίξεων για το συνδικαλιστικό κίνημα», *Το Βήμα*, 9/1/1983, Β. Τζαννετάκος, «Καθιερώνεται νομοθετικά η συνδικαλιστική εισφορά», *Το Βήμα*, 27/3/1983.

³⁷⁵ Βλ. τις προτάσεις του υπουργού Εργασίας Παπαναγιώτου για τερματισμό του προηγούμενου καθεστώτος κρατικής χρηματοδότησης με τη θέσπιση διαφόρων όρων γι' αυτήν, Α. Σμαίλης, «Οι συνδικαλιστές εναντίον της αυτοδυναμίας των συνδικάτων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 22, 28/5/1987, σελ. 66-67.

³⁷⁶ Αναφέρεται ότι μόνο το 10-40% των εξόδων καλύπτονταν από τις εισφορές-συνδρομές των μελών και τα υπόλοιπα από την κρατική επιχορήγηση, βλ. Α. Σμαίλης, «Πλήρης η οικονομική εξάρτηση των εργατικών συνδικάτων από τα κρατικά φανερά και μυστικά κονδύλια», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1, 1/1/1987, σελ. 63-64. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, η ΓΣΕΕ κάλυπτε το 85% των αναγκών της από πόρους της Εργατικής Εστίας, βλ. Α. Σμαίλης, «Η ΓΣΕΕ μόνιμως κρατικό παράρτημα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 42, 20/10/1988, σελ. 80, Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, σελ. 97-100. Για μια πιο συνολική απεικόνιση των μορφών οικονομικής επέμβασης στο συνδικαλιστικό κίνημα βλ. Κουκουλές Γιώργος, *Ελληνικά συνδικάτα: Οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994. Για το ίδιο ζήτημα από την πλευρά της κομμουνιστικής αριστεράς βλ. Κ. Μπατίκας, *Συνδικάτα και Πολιτική*, σελ. 266-279.

³⁷⁷ Βλ. την περίπτωση του γνωστού συνδικαλιστή Α. Ταρπάγκου και τη σχετική ανακοίνωση της ΟΒΕΣ σύμφωνα με την οποία εκφράζεται η ανησυχία ότι «οι μαύρες μέρες του 330 ξανάρχονται» και η διαπίστωση ότι «υπάρχει μια σαφής αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ αντιμετωπίζει τον εργατικό συνδικαλισμό», Β. Δελημπασής, «Πόσο προστατεύουν οι "Επιτροπές Προστασίας Συνδικαλιστών";», *Σχολιαστής*, τ. 43, Οκτώβρης 1986, σελ. 37. Βλ. επίσης Π. Τσιμπούκης, «Νεκρανίσταση του 330 στις αποφάσεις των δικαστηρίων», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 13-16, Α. Σμαίλης, «Νομικές μεθοδεύσεις για τον περιορισμό των δικαιωμάτων των εργαζομένων», *Εργασία*, τ. 8, 8/3/1985, σελ. 12-13. Βλ. επίσης την περίπτωση της διοίκησης του ΗΛΠΑΠ που ζήτησε από την Επιτροπή την άρση της προστασίας συνδικαλιστών για συμμετοχή σε παράνομη απεργία, Δ. Τραυλός-Τζαννετάκος, «Επίσχεση εργασίας και απεργία» [αναδημοσίευση από την εφημ. *Τα Νέα* της 4/3/1986] στο Δ. Τραυλός-Τζαννετάκος, *Εργατικό Δίκαιο και Πολιτική*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σελ. 207-212.

«σωματικής βίας» από την πλευρά τους εντός των εργασιακών χώρων³⁷⁸. Από τα μέσα της δεκαετίας αρχίζουν να πληθαίνουν οι πρακτικές που δείχνουν μια διάθεση έμπρακτης αμφισβήτησης ή/και παραμερισμού του πνεύματος και γράμματος του ν. 1264/82 και μάλιστα των πιο προβεβλημένων πτυχών του, όπως η απαγόρευση της ανταπεργίας (άρθρο 22)³⁷⁹. Η πρακτική αυτή υιοθετήθηκε τόσο από το δημόσιο, όσο και από ιδιώτες εργοδότες (π.χ. συγκρότημα Πάρνηθας-ΕΟΤ, Τσιμέντα Χαλκίδας, Βιβεχρώμ, Ναυπηγεία Σκαραμαγκά), γεγονός που οδήγησε κάποιους να ισχυριστούν ότι το κράτος στέλνει μηνύματα προς την εργοδοσία και να μιλήσουν για «κρατική ανοχή και τελικά αποδοχή μιας τάσης υπονόμευσης ή καταστρατήγησης στην πράξη της ριζοσπαστικότερης διάταξης του ν. 1264»³⁸⁰. Η τάση αυτή αναφορικά με το lock-out χαρακτηρίστηκε ως «κρυπτοανταπεργία», «άτυπη ανταπεργία», «συγκαλυμμένη ανταπεργία» κλπ.³⁸¹.

Η τάση αυτή συνόδευσε μια γενικότερη πολιτική για περιορισμό του κλίματος «ελευθεριότητας» που είχε καλλιεργηθεί στους εργατικούς συνδικαλιστικούς κύκλους μετά την ψήφιση του 1264. Στη συγκυρία αυτή το συνδικαλιστικό κίνημα στον ιδιωτικό τομέα δέχθηκε σημαντικά πλήγματα και βρισκόταν σε υποχώρηση. Έτσι η προσοχή επικεντρώθηκε στο δημόσιο τομέα και τις ΔΕΚΟ, όπου τα συνδικάτα διατηρούσαν ακόμα δυνάμεις και ισχυρή διαπραγματευτική ισχύ μέσω απεργιών κλπ.

Η πολιτική αυτή επιχειρούσε να επιτύχει με άλλο τρόπο εκεί που είχε αποτύχει το άρθρο 4 του ν. 1365/83³⁸², δηλαδή στη θέσπιση αυστηρών όρων και προϋποθέσεων για την κήρυξη απεργίας στις δημόσιες επιχειρήσεις. Δεδομένου ότι το «άρθρο 4» βρισκόταν και τυπικά πλέον υπό κατάργηση, η κυβέρνηση προσπάθησε να

³⁷⁸ Η πρόθεση αυτή είχε συνοδευτεί από την αιτιολογία ότι ο νέος νόμος είχε «παρεξηγηθεί» από «μερικούς συνδικαλιστές» και ότι σκοπός του δεν ήταν η επίθεση στους εργοδότες αλλά η προώθηση της εργασιακής ειρήνης στους χώρους δουλειάς και η άμβλυνση των συγκρούσεων εργοδοτών-εργαζομένων, βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/12/1982.

³⁷⁹ Η πρώτη καταγγελία για εφαρμογή του lock-out είχε γίνει ήδη από τον Ιούλιο του 1982 και αφορούσε τη Σόφτεξ που αντιμετώπιζε πολυήμερες απεργιακές κινητοποιήσεις, βλ. *Ριζοσπάστης*, 14/7/1982, 20/7/1982, 24/7/1982.

³⁸⁰ Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, «Λοκ-άουτ: Νομοθετική απαγόρευση και εργασιακή πραγματικότητα» [αναδημοσίευση από την εφημ. *Τα Νέα* της 16/2/1985], στο Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *Εργατικό Δίκαιο και Πολιτική*, σελ. 164-165.

³⁸¹ Για τις πρακτικές ανταπεργίας και τις αντιδράσεις βλ. Π. Τσιμπούκης, «Νεκρανάσταση του 330 στις αποφάσεις των δικαστηρίων», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 13-16, «Λοκ-άουτ-συλλήψεις για τις αφίσες-απεργίες», *Εργασία*, τ. 7, 22/2/1985, σελ. 6, Α. Σμαίλης, «Νομικές μεθοδεύσεις για τον περιορισμό των δικαιωμάτων των εργαζομένων», *Εργασία*, τ. 8, 8/3/1985, σελ. 12-13, Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, «Λοκ-άουτ: Νομοθετική απαγόρευση και εργασιακή πραγματικότητα» σελ. 163-169, Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, «Ναυπηγεία Σκαραμαγκά: Λοκ-άουτ και ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής», Β. Καρβελάς, «Ναυπηγεία Σκαραμαγκά: Μύθος και πραγματικότητα», *Αντι*, τ. 285, 12/4/1985, σελ. 26-27 και 28-29 αντίστοιχα.

³⁸² Βλ. επόμενο κεφάλαιο.

θωρακιστεί αλλιώς. Μέσω του υπουργού Εργασίας Γ. Γεννηματά, στα τέλη του 1987, άρχισε «ξαφνικά» να διατυπώνεται το σύνθημα για «πιστή εφαρμογή του ν. 1264», γεγονός που από πολλούς ερμηνεύτηκε ανοιχτά ως έκφραση του αιτήματος και της πολιτικής βούλησης για περιορισμό των απεργιών στο δημόσιο τομέα. Το υπουργείο ασκούσε πίεση για «αυστηρή τήρηση» των διατάξεων εκείνων που αφορούσαν τον καθορισμό των ποσοστών προσωπικού ασφαλείας (άρθρο 21), με αφορμή απεργίες της ΓΕΝΟΠ/ΔΕΗ, εμπλέκοντας και τις Επιτροπές Προστασίας Συνδικαλιστών³⁸³. Η τακτική αυτή πυροδότησε μεγάλες συζητήσεις για το ζήτημα του προσωπικού ασφαλείας και ο φιλοκυβερνητικός τύπος επιδοκίμασε την πρόθεση του υπουργού, χαρακτηρίζοντάς την ως «*θαρραλέα πολιτική βούληση να εφαρμοστεί ο Νόμος 1264 και να προστατευθεί το κοινωνικό σύνολο*»³⁸⁴.

Η προσπάθεια της κυβέρνησης για επέμβαση υπέρ της αναθεώρησης του ποσοστού προσωπικού ασφαλείας με προσφυγές υπουργείων στην Επιτροπή Προστασίας Συνδικαλιστών προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις από κορυφαίες συνδικαλιστικές οργανώσεις (ΑΔΕΔΥ) και σύγκρουση γύρω από το καθεστώς του «προσωπικού ασφαλείας». Η μια πλευρά ισχυριζόταν ότι δεν πρόκειται για απόπειρα αύξησης του ποσοστού, αλλά για διασφάλιση της «αυστηρής τήρησης» των διατάξεων του νόμου και η άλλη για σχέδιο που επεδίωκε τη «φαλκίδευση απεργιακών δικαιωμάτων». Η σύγκρουση κορυφώθηκε το Φλεβάρη του 1988 και η κυβέρνηση φάνηκε να «παγώνει» την προσπάθεια αυτή³⁸⁵. Ωστόσο, αρκετές εταιρείες του ιδιωτικού και ευρύτερου δημόσιου τομέα έδειξαν αμέσως προθυμία για ανάλογες κινήσεις. (Μότορ Όιλ, Έσσο Πάππας, ΕΑΒ)³⁸⁶. Η αντιπολίτευση επιχείρησε να εκμεταλλευτεί τη διαμάχη γύρω από το «προσωπικό ασφαλείας» και κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι «*επιχειρεί να επιβάλλει μια φαινομενική κοινωνική και εργασιακή ειρήνη*» και ότι με την πολιτική της «*περιορίζονται συνταγματικά δικαιώματα*» και «*δημιουργούνται νόμιμοι απεργοσπαστικοί μηχανισμοί*»³⁸⁷.

³⁸³ Βλ. Interim, «Εργασιακή πολιτική με στόχο την “ενιαία ΓΣΕΕ”», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 51, 17/12/1987, σελ. 11.

³⁸⁴ Δ. Στεργίου, «Επιτέλους, μίλησε κάποιος υπουργός και για το κοινωνικό συμφέρον», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 8, 25/2/1988, σελ. 15. Βλ. επίσης Interim, «Τώρα το ΠΑΣΟΚ έχει σωστές θέσεις για τα εργατικά, αλλά τις υπονομεύει η Κυβέρνηση!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 10, 10/3/1988, σελ. 16.

³⁸⁵ Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 16/2/1988, 25/2/1988, *Καθημερινή*, 17/2/1988.

³⁸⁶ Βλ. Α. Σμαίλης, «Νομικές μεθοδεύσεις για τον περιορισμό των δικαιωμάτων των εργαζομένων», *Εργασία*, τ. 8, 8/3/1985, σελ. 12-13.

³⁸⁷ Α. Κωστόπουλος [πρόεδρος Ομοσπονδίας Εφοριακών, γενικός σύμβουλος ΑΔΕΔΥ], «Ο συνδικαλισμός σε χρόνια αφασία», *Καθημερινή*, 21-22/2/1988. Βλ. επίσης την απάντηση στις απόψεις του από τον Ν. Παπαγεωργίου [πρώην πρόεδρος ΓΣΕΕ], «Συνδικαλισμός και κόμματα», *Καθημερινή*,

Η ψήφιση του ν. 1264/82 χαιρετίστηκε από τις περισσότερες πολιτικές-συνδικαλιστικές δυνάμεις ως «κατάκτηση» του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης. Η αρχική ευφορία συνοδεύτηκε βεβαίως και από αρκετές επιφυλάξεις ή αρνητικές κριτικές που σε καμία περίπτωση δεν πήραν τη μορφή της ριζικής αμφισβήτησης³⁸⁸. Ωστόσο την πρώτη φάση (1982-1984) ακολούθησε μια περίοδος (1985-1989) κατά την οποία κυριάρχησε η απογοήτευση και η αυξανόμενη κριτική απέναντι στην κυβέρνηση για την πολιτική της τόσο απέναντι στο συνδικαλιστικό κίνημα (ΓΣΕΕ κλπ.) όσο και την εφαρμογή ή μη του ν. 1264/82. Το σημείο καμπής εντοπίζεται στην περίοδο 1985-1986 (κρίση-διάσπαση στη ΓΣΕΕ, εφαρμογή προγράμματος σταθεροποίησης, απόπειρες μεταρρύθμισης του συστήματος εργασιακών σχέσεων κλ.).

Στην έντονα πολωμένη αυτή συγκυρία, οι συνδικαλιστικές παρατάξεις έχουν πια αποκρυσταλλώσει σαφώς αποκλίνουσες απόψεις για το ν. 1264. Η ΕΣΑΚ τον θεωρεί πλέον ένα ακόμα από μια σειρά μέτρων «στα πλαίσια μιας πολιτικής εξωραϊσμού και εκσυγχρονισμού του συστήματος»³⁸⁹, κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι χρησιμοποιεί με τη σειρά της το «οπλοστάσιο» της δεξιάς (lock-out), νομιμοποιώντας το εκ νέου³⁹⁰. Το ΑΕΜ υποστηρίζει ότι «ο Ν. 1264 του '82 άφησε άθικτες τις δομές της εξάρτησης και δεν προχώρησε σε μέτρα που θα αναβάθμιζαν τον κοινωνικό ρόλο του κινήματος»³⁹¹, με αποτέλεσμα την «ακύρωση» του εγχειρήματος εκδημοκρατισμού και την επικράτηση «εκφυλιστικών καταστάσεων» στη ΓΣΕΕ³⁹². Σε εντελώς άλλο μήκος κύματος η ΠΑΣΚΕ, υμνεί την «κυβέρνηση της ΑΛΛΑΓΗΣ» για την καθιέρωση του 1264, που «αποτελεί αναμφισβήτητα τον πιο προοδευτικό νόμο σ' Ανατολή και Δύση»³⁹³, ενώ η δεξιά (ΑΔΗΣΚ) τον θεωρεί ως το όχημα με το οποίο ολοκληρώθηκε «η επιχείρηση καθυπόταξης του Σ.Κ.»³⁹⁴, γεγονός που οδήγησε στην κομματικοποίηση και την παρακμή του.

28-29/2/1988, όπου κατηγορούνται τα κόμματα ως αποκλειστικά υπεύθυνα για την κατάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος.

³⁸⁸ Βλ. το «Παράρτημα» που περιέχει ένα ερωτηματολόγιο σχετικά με τα ζητήματα που απασχολούσαν το οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα της εποχής (ν. 1264, δομές και οργάνωση του σ.κ., εργασιακές σχέσεις κλπ.) και τις απαντήσεις συνδικαλιστικών στελεχών, Λ. Αποστολίδης, *Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, Αιχμή, Αθήνα, 1985, σελ. 293-383.

³⁸⁹ «Κριτική του συνδικαλιστικού κινήματος για τα τριάντη χρόνια του ΠΑΣΟΚ στα εργατικά θέματα και την κοινωνική πολιτική», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 5, Μάιος 1985, σελ. 23.

³⁹⁰ Βλ. ό.π., σελ. 24.

³⁹¹ Ό.π., σελ. 26.

³⁹² Βλ. ό.π.

³⁹³ Ό.π., σελ. 27.

³⁹⁴ Ό.π., σελ. 28.

Σε σχέση με το ν. 1264/82 η κυβέρνηση κατηγορείται για υπονόμηση αχρήστευση ή εγκατάλειψη των πιο «προωθημένων», «φιλεργατικών» διατάξεων του μέσα από ένα συνδυασμό πρακτικών όπως: δικαστικές παρεμβάσεις ενάντια στις απεργίες και απαγόρευσή τους ως «παράνομες» ή «καταχρηστικές», αναβίωση του lock-out, προσπάθειες παρεμπόδισης της άσκησης του δικαιώματος της απεργίας με όχημα το ποσοστό του προσωπικού ασφαλείας και την Επιτροπή Προστασίας Συνδικαλιστών, εφαρμογή της πολιτικής επιστράτευσης (π.χ. Ο.Α.), απολύσεις συνδικαλιστών. Με λίγα λόγια διατυπώνεται η άποψη ότι με ευθύνη ή ανοχή της κυβέρνησης ανατράπηκε σταδιακά όλο το προστατευτικό πλέγμα και η υπέρ των εργαζομένων νομολογία που στηρίζονταν στο ν. 1264/82. Όλο και πιο εμφατικό άρχισε να γίνεται λόγος για «νεκρανάσταση του ν. 330», για «απροσχημάτιστες παραβιάσεις του 1264», για «αποθράσυνση της εργοδοσίας» και για «ανοικτές αντισυνδικαλιστικές ενέργειες τρομοκρατίας»³⁹⁵.

Στο αρνητικό κλίμα των παραπάνω φαινομένων σε σχέση με το ν. 1264/82 ερχόταν να προστεθεί η εικόνα διάσπασης στο οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα, όπως είχε παγιωθεί από τα γεγονότα του 1985-1986, καθώς και η συνέχιση του καθεστώτος οικονομικής εξάρτησης από το κράτος³⁹⁶. Τα στοιχεία αυτά είχαν προκαλέσει μια αίσθηση αποτυχίας συνολικά της κυβερνητικής πολιτικής παρά τις διακηρύξεις της περί «εξυγίανσης» και «εκδημοκρατισμού» και έδιναν την ευκαιρία στην αντιπολίτευση να μιλά για μια κατάσταση, σύμφωνα με την οποία το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα βρισκόταν ακόμα ή είχε επιστρέψει στο «σημείο μηδέν». Τα φαινόμενα του παρελθόντος ήταν ακόμα εδώ: κρατικός πατερναλισμός, δικαστικές παρεμβάσεις, μονιμοποίηση της κρίσης, διάσπαση-διχόνοια, αυταρχική συμπεριφορά, κομματικοποίηση, οικονομική εξάρτηση. Η ερμηνεία των φαινομένων διέφερε, αλλά

³⁹⁵ Βλ. τις συνεντεύξεις Αυδή και Λάσκαρη για δικαστικές αποφάσεις και φαινόμενα ανταπεργίας, Π. Ρσιμπούκης, «Νεκράνασταση του 330 στις αποφάσεις των δικαστηρίων», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 13-16, Λ. Σμαίλης, «Νομικές μεθοδεύσεις για τον περιορισμό των δικαιωμάτων των εργαζομένων», *Εργασία*, τ. 8, 8/3/1985, σελ. 12-13, Κ. Μπακιρτής, «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα μπροστά στην κρίση» [εισήγηση στο 7^ο Συνέδριο της ΟΒΕΣ], *Εργασία*, τ. 10, 5/4/1985, σελ. 24-30, Φ. Κλαουδάτος, «Κυβερνητική πολιτική και συνδικαλιστικές ελευθερίες», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 2, Φλεβάρης 1986, σελ. 34-37, Φ. Κλαουδάτος, «Δικαιοσύνη και απεργιακός αγώνας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτης 1989, σελ. 47-50, «Οι δικαστικές αποφάσεις για τις απεργίες της ΓΕΝΟΠ/ΔΕΗ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 26, Φεβρουάριος 1987, σελ. 69-73, Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, «Λοκ-άουτ: Νομοθετική απαγόρευση και εργασιακή πραγματικότητα» σελ. 163-169.

³⁹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά το 22^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ το Δεκέμβριο του 1983, διαπαραταξιακή διοίκηση εκλέχτηκε ξανά μόλις το 1989 στο 25^ο Συνέδριο, στην οποία για πρώτη φορά μεταπολεμικά συμμετείχαν όλες οι τάσεις (δηλαδή και η δεξιά), βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, σελ. 136-141.

η εικόνα παρουσίαζε κοινά χαρακτηριστικά³⁹⁷. Προς το τέλος μάλιστα της δεκαετίας, παράλληλα με την κορύφωση της πολιτικής κρίσης, εκφράστηκαν και απόψεις που συνηγορούσαν υπέρ του ριζικού «ξηλώματος» του μεταπολιτευτικού συνδικαλιστικού κινήματος και της εκ του μηδενός αναγέννησής του, μέσω της πλήρους αυτονόμησής του από κράτος και κόμματα³⁹⁸.

Η κυβερνητική πλευρά ερμήνευσε αλλιώς την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στο συνδικαλιστικό κίνημα, προβάλλοντας όμως παρόμοια προτάγματα. Η κρίση στο συνδικαλιστικό κίνημα ήταν πολυδιάστατη και δεν οφειλόταν τόσο στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ, όσο στην κυριαρχία λογικών και στρατηγικών ξένων προς κάθε «αναπτυξιακό» όραμα, με αποτέλεσμα μεταξύ άλλων και «τον εκφυλισμό του όπλου της απεργίας, τις άμαζες συγκεντρώσεις και κινητοποιήσεις, την επικράτηση των συντεχνιακών λογικών, τον κατακερματισμό του συνδικαλιστικού κινήματος»³⁹⁹. Με λίγα λόγια, η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ μιλά για «κρίση προσανατολισμού και κατεύθυνσης, για κρίση πολιτικής, για κρίση περιεχομένου δράσης» και γι' αυτό το αίτημα πλέον είναι «ο παραγωγικός, θεσμικός και κοινωνικός εκσυγχρονισμός»⁴⁰⁰. Ωστόσο, αλλού μπορεί να διακρίνει κανείς εμφανή τα σημάδια μιας αυτοκριτικής διάθεσης για πρακτικές και παραλείψεις του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, δηλωνόταν ότι στις βασικές επιλογές θα πρέπει να συμπεριληφθούν και «ο σεβασμός της οργανωτικής αυτονομίας του μαζικού κινήματος και η ρήξη με κάθε λογική ελέγχου και πρακτική αυτοεπιβεβαίωσης και “πληρεξουσιότητας”»⁴⁰¹, ενώ η πλήρης αποτυχία στο ζήτημα της επίτευξης οικονομικής ανεξαρτησίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων γίνεται ανοικτά παραδεκτή⁴⁰².

³⁹⁷ Βλ. Α. Κάραλης [πρώην γενικός διευθυντής υπουργείου Εργασίας], «Οι αθεράπευτες παιδικές ασθένειες του ελληνικού συνδικαλισμού», *Καθημερινή*, 21/12/1985, Λ. Ντάσιος, «Το εργατικό κίνημα και οι συλλογικές σχέσεις μετά το 1975», *Εργασία*, τ. 9, 22/3/1985, σελ. 27-29, Λ. Σμαΐλης, «Η ΓΣΕΕ μονίμως κρατικό παράρτημα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 42, 20/10/1988, σελ. 77-80, Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*.

³⁹⁸ Βλ. Λ. Σμαΐλης, «Η ΓΣΕΕ μονίμως κρατικό παράρτημα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 42, 20/10/1988, σελ. 77-80.

³⁹⁹ Από την ομιλία του Α. Παπανδρέου σε συνδικαλιστές του ΠΑΣΟΚ, «Η πανελλαδική συνδιάσκεψη συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 31-32, Ιούλιο-Αύγουστος 1987, σελ. 33.

⁴⁰⁰ Ο.π.

⁴⁰¹ Από την εισήγηση του γραμματέα Συνδικαλιστικού Τομέα του ΠΑΣΟΚ Λ. Αποστολίδη, ό.π., σελ. 36. Η διαφορά σε σχέση με τον τόνο, το κλίμα αισιοδοξίας και το πνεύμα του (άμεσου) παρελθόντος είναι εμφανής, βλ. Λ. Αποστολίδη, *Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*.

⁴⁰² Βλ. ό.π., σελ. 37. Με το ν. 1915/1990 «για την οικονομική αυτοτέλεια του συνδικαλιστικού κινήματος» έγινε προσπάθεια για την οικονομική ανεξάρτηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων με την κατάργηση του «ειδικού κονδυλίου» (8%) του υπουργού Εργασίας και τη σταδιακή κατάργηση της χρηματοδότησης των συνδικάτων απ' την Εργατική Εστία, βλ. Σταύρος Μουδόπουλος, *Κανόνες*

Η συνολική αποτίμηση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ απέναντι στο συνδικαλιστικό κίνημα από τη βιβλιογραφία δείχνει ότι, παρά τη σχετική χρονική απόσταση, η αντιμετώπιση του φαινομένου παραμένει εμποτισμένη ακόμα από τη ρητορική, τα σχήματα και το «πνεύμα» της εποχής.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, είναι κοινή παραδοχή ότι ο ν. 1264 αποτέλεσε τη βάση, έβαλε τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίχθηκε και απλώθηκε το οικοδόμημα του ΠΑΣΟΚ τόσο στο πεδίο του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, όσο και στο χώρο της παραγωγής.

Από κει και πέρα η κριτική αποτίμηση ακολουθεί διαφορετικά μονοπάτια. Συχνά παρουσιάζεται ως μια από τις πιο σημαντικές προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού συνδικαλιστικού δικαίου και την εναρμόνισή του με επιταγές που απορρέουν από το Σύνταγμα και τις διεθνείς συμβάσεις. Από την άποψη αυτή ήταν μια ετεροχρονισμένη νομική κατοχύρωση δικαιωμάτων κατακτημένων από χρόνια στις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, ταυτόχρονα όμως και το σημαντικότερο νομοθέτημα για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες στην Ελλάδα, που άνοιγε μεταξύ άλλων και το δρόμο για την θέσπιση δομών και διαδικασιών «εργατικής συμμετοχής». Η πρωτοβουλία αυτή πάντως δεν άλλαξε καθόλου την οργάνωση και τον τρόπο λειτουργίας του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, πεδίο που εξακολούθησε να κυριαρχείται από κατακερματισμό, κρατική παρέμβαση και κομματικοποίηση, διαιωνίζοντας έτσι τη «συνέχεια» των «ιδιόμορφων» χαρακτηριστικών του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και συστήματος εργασιακών σχέσεων⁴⁰³.

Άλλοι αναγνωρίζουν τη συμβολή του ν. 1264/82 στην αναγνώριση και προστασία των συνδικαλιστικών ελευθεριών και των νέων μορφών συνδικαλιστικής οργάνωσης και δράσης (εργοστασιακό-επιχειρησιακό σωματείο), ωστόσο υπογραμμίζουν ότι παράλληλα διατηρήθηκε και ένα «υπερκείμενο» αναχρονιστικό θεσμικό πλαίσιο για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις (μη αναγνώριση επιχειρησιακής συλλογικής σύμβασης εργασίας, ν. 3239/55) που τον περιόριζε, ενώ ταυτόχρονα έμειναν άθικτες και οι «παραδοσιακές» μορφές κρατικής κατασταλτικής παρέμβασης (δικαστικές

προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων, σελ. 383-385, Κ. Μπατίκας, *Συνδικάτα και Πολιτική*, σελ. 268-270.

⁴⁰³ Βλ. Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 97-110, Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα», *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα, 1986, σελ. 287-306, Γ. Σπυρόπουλος, *Εργασιακές σχέσεις. Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον διεθνή χώρο*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, σελ. 57-62, 98-99

επεμβάσεις, πολιτική επιστράτευση κλπ.). Παρά λοιπόν τα βήματα «εκσυγχρονισμού» και «εκδημοκρατισμού», η κρατική παρέμβαση στις εργασιακές σχέσεις και το εσωτερικό των συνδικάτων συνεχίστηκε με ευθύνη του ΠΑΣΟΚ, συντελώντας έτσι στην επιβράδυνση της «ενηλικίωσης» του συνδικαλιστικού κινήματος (που είχε τις απαρχές της στην ψήφιση του 1264) και στην διατήρηση της παθογένειας και των ιδιομορφιών του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος (οργανωτικός πολυκερατισμός, πολυδιάσπαση, κομματικοποίηση, οικονομική εξάρτηση κλπ.)⁴⁰⁴.

Προβάλλεται επίσης η άποψη ότι ο ν. 1264/82 υπήρξε ο αναγκαίος πολιορκητικός κριός με τον οποίο κατεδαφίστηκε το μεταπολεμικό οικοδόμημα του «κρατικού συνδικαλισμού», αποτέλεσμα κυρίως της εξέλιξης και ωρίμανσης των ελληνικών συνδικάτων την περίοδο 1974-1981. Παρά το γεγονός ότι με το νέο νόμο επήλθε ένας «σχετικός εκσυγχρονισμός και εκδημοκρατισμός», το συνδικαλιστικό κίνημα εξακολούθησε να κυριαρχείται από φαινόμενα «οργανωτικού αναχρονισμού», «πολυδιάσπασης», «κομματικο-πολιτικής εξάρτησης» κλπ.⁴⁰⁵. Παρόμοια άποψη εκφράζεται και από άλλες πλευρές. Τονίζουν ότι η δικαιολογημένη ευφορία της πρώτης περιόδου (1981-1983), κατά την οποία μπήκαν από την κυβέρνηση οι βάσεις για «εξυγίανση» και «εκδημοκρατισμό», δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη συνέχεια, με ευθύνη κυρίως των συνδικαλιστικών παρατάξεων, με αποτέλεσμα να χαθεί μια ιστορική ευκαιρία⁴⁰⁶.

Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, ο ν. 1264 αποτελεί μέρος μιας σειράς καινοτόμων ρυθμίσεων (ΑΤΑ, «κοινωνικός μισθός», «κοινωνικοποίηση», «συμμετοχή») που προώθησε το κράτος κατά την περίοδο 1981-1985 και οι οποίες αποσκοπούσαν στη μετάβαση από το προηγούμενο κατακερματισμένο σε ένα κεντρικά ιεραρχημένο σύστημα οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων. Από την άποψη αυτή, ο ν. 1264/82

⁴⁰⁴ Βλ. Γ. Κουζής, «Ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση των συλλογικών εργασιακών σχέσεων και οι επιπτώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο Κ. Σπανός (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 65-69, Γ. Κουζής, «Συνδικαλισμός-εργασιακές σχέσεις: Από τον εκδημοκρατισμό στις κομματικές παρεμβάσεις», στο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Ι. Σίδερης, Αθήνα, 1996, σελ. 153-157, Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Gutenberg, Αθήνα, 2007, σελ. 43-47, 101-114, Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, τ. Α, Κριτική, Αθήνα, 1999, σελ. 263-281.

⁴⁰⁵ Βλ. Σ. Κατσαμπάνης, «Τα ελληνικά συνδικάτα στη μεταπολεμική περίοδο», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Α, Άματα, Αθήνα, 1992, σελ. 178-189.

⁴⁰⁶ Βλ. Γ. Κουκουλέσ-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Χρ. Τζεκίνης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1870-1987)*, Γαλαίος, Αθήνα, χ.χ., σελ. 178-183

σηματοδότησε την κρατική βούληση για την ενίσχυση και διεύρυνση του συνδικαλισμού μέσα από την καθολική νομιμοποίησή του, συγκροτώντας μια νέα ιεραρχική δομή και εξασφαλίζοντας στον εαυτό του το ρόλο του διαιτητή. Η στρατηγική αυτή είχε σε γενικές γραμμές τη συναίνεση της εργοδοτικής πλευράς, αφού θα χρησίμευε ως παράγοντας κοινωνικής ειρήνης και ως κίνητρο αφοσίωσης των εργαζομένων στην εργασιακή διαδικασία⁴⁰⁷.

Άλλες θεωρήσεις ερμηνεύουν το ν. 1264 μέσα από το φαινόμενο του «κομματισμού». Στην οπτική αυτή, ο 1264 και η γενικότερη πολιτική του ΠΑΣΟΚ απέναντι στους εργαζομένους και το συνδικαλιστικό κίνημα εκφράζει στο κοινωνικό-εργασιακό επίπεδο το σχήμα σύμφωνα με το οποίο η περίοδος 1974-1989 συνιστά τη μετάβαση από την «κρατική παρέμβαση» στον «κομματισμό». Με την έννοια αυτή, η πολιτική του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 συνιστά την ολοκλήρωση της κυριαρχίας του «κομματισμού», με το συνδικαλιστικό κίνημα να αποτελεί το απόλυτο παρακολούθημα της εξέλιξης του κομματικού συστήματος («εναγκαλισμός»)⁴⁰⁸.

Παρόμοια με την παραπάνω είναι και η άποψη που, βασισμένη στα μεθοδολογικά εργαλεία του «κορπορατισμού» και του «λαϊκισμού», κατηγορεί το ΠΑΣΟΚ ότι με την πολιτική του άφησε στην ουσία άθικτες τις δομές του συνδικαλιστικού κινήματος που κληρονόμησε (κατακερματισμός, κρατική χρηματοδότηση και χειραγώγηση). Αντίθετα με την επιβολή του συστήματος της απλής αναλογικής οδήγησε το συνδικαλιστικό κίνημα στην «ολοκληρωτική και επίσημη διάβρωσή του [...] από συγκεντρωτικές κομματικές οργανώσεις («παρατάξεις»)⁴⁰⁹. Εδώ προβάλλεται η «αυθυπαρξία των πρωτοβάθμιων σωματείων» και η «απλή αναλογική» ως η ρίζα του κακού, στο βαθμό που η πρώτη διατήρησε τον κατακερματισμό και η εφαρμογή της

⁴⁰⁷ Βλ. Ντάντης-Λάζαρος Δουκάκης, *Εργασιακές σχέσεις, οικονομία και θεσμοί*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988, σελ. 45-48. Έχει υποστηριχθεί ότι την εποχή αυτή (αρχές δεκαετίας 1980) παρατηρείται σταδιακά μια ποιοτική αλλαγή στις εργοδοτικές πολιτικές και αντιλήψεις γύρω από το συνδικαλισμό και τον εργατικό παράγοντα προς την κατεύθυνση της ενθάρρυνσης ενός νέου, «συναινετικού μοντέλου» που περιέχει στοιχεία εκσυγχρονισμού (μάνατζμεντ, διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού κλπ.), βλ. Γ. Πετράκη, *Κοινωνικοί συσχετισμοί και εργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης και ελέγχου της εργασίας (1950-1993)*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, χ.χ., σελ. 99-102 και Μ. Πολυχρονίδης, «Για τον εργοδοτικό λόγο περί συνδικαλισμού στη Μεταπολίτευση», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, σελ. 270-287.

⁴⁰⁸ Βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, «Πολιτικά κόμματα και συνδικάτα. Βίοι παράλληλοι», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα (1974-2004)*, Αθήνα, 2007, σελ. 146-148.

⁴⁰⁹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στην σημερινή Ελλάδα*, σελ. 99.

δεύτερης οδήγησε στην «κοινοβουλευτικοποίηση» των συνδικαλιστικών οργανώσεων⁴¹⁰.

Από την άλλη, άλλες απόψεις υποστηρίζουν ότι μια σειρά ιστορικών παραγόντων (δομικών, οικονομικών, πολιτικών κλπ.) είχαν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας κατάστασης «καχεξίας» και «αναποτελεσματικότητας» στα συνδικάτα. Το γεγονός αυτό τα οδήγησε στην προσφυγή στους κομματικούς θεσμούς και ιδιαίτερα σε όσους επαγγέλονται την «κοινωνική αλλαγή» (βλ. ΠΑΣΟΚ) ως μέσο για την ικανοποίηση όχι μόνο οικονομικών, αλλά και πολιτικών-θεσμικών αιτημάτων. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη «απορρόφηση» τους και την κάθετη ένταξή τους σε αυτά με τις γνωστές συνέπειες⁴¹¹.

Τέλος, υπάρχουν και οι απόψεις κορυφαίων φορέων του τότε φιλοκυβερνητικού συνδικαλισμού που υποστηρίζουν με πάθος ότι η περίοδος 1982-1989, παρά τις διασπαστικές ενέργειες, τη διχόνοια και τη διάψευση μεγάλου μέρους των κυβερνητικών διακηρύξεων, αποτέλεσε μια «θετική εμπειρία» που συνοδεύτηκε από σημαντικές κατακτήσεις, μεγάλες προσδοκίες, αναβάθμιση του ρόλου και του διεθνούς κύρους της ΓΣΕΕ και γι' αυτό «θα κρατήσει ξεχωριστή θέση στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος»⁴¹².

Σε κάθε περίπτωση, ο ν. 1264/82 και ό,τι επακολούθησε την ψήφιση και την εφαρμογή του προκάλεσε μια πρωτόγνωρη κινητικότητα σε κάθε επίπεδο (συνδικαλιστικό, εργοδοτικό, ακαδημαϊκό, θεωρητικό, πολιτικό) και αποτέλεσε μια ξεκάθαρη περίπτωση ανάδειξης στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό αγώνων και αιτημάτων ενός τεράστιου σε ένταση και έκταση εργατικού κινήματος.

⁴¹⁰ Βλ. ό.π., σελ. 17-57, 91-111.

⁴¹¹ Βλ. Θ. Τσακίρης, «Κράτος-Κόμμα-Συνδικάτο 1980-2001: Μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», http://www.geocities.com/homo_politicus/speechsynedriol.htm?200711

⁴¹² Γ. Ραυτόπουλος, *Αύριο, μια αλληλέγγυα κοινωνία*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα, 1999, σελ. 139.

Κεφ. 4: Κοινωνικοποιήσεις-ν. 1365/1983

Μία από τις μείζονες νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ υπήρξε ο νόμος 1365/1983 «κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων δημοσίου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας»⁴¹³. Με το νόμο αυτό και με βάση κάποια προεδρικά διατάγματα που τον ακολούθησαν έγινε προσπάθεια να εφαρμοστεί σε τρεις μεγάλες δημόσιες επιχειρήσεις (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΣΕ) μια μορφή διευρυμένης συμμετοχής και κοινωνικού ελέγχου, που ονομάστηκε «κοινωνικοποίηση»⁴¹⁴. Η κίνηση αυτή του ΠΑΣΟΚ πυροδότησε την πρώτη σφοδρή πολιτική-συνδικαλιστική σύγκρουση μετά την επικράτησή του στις εκλογές και σημάδεψε το μεγαλύτερο μέρος της κυβερνητικής του περιόδου, πυροδοτώντας μια σειρά από συζητήσεις, διαμάχες, αγώνες και παρεμβάσεις σε όλα τα επίπεδα από πολλές πλευρές (κόμματα, συνδικαλιστικό κίνημα και παρατάξεις, τύπος κλπ.). Παράλληλα, η ψήφιση και εφαρμογή του νόμου σηματοδότησε την οριστική ρήξη των σχέσεων του ΠΑΣΟΚ και του συνδικαλιστικού του βραχίονα με τις αντίστοιχες δυνάμεις του ΚΚΕ.

ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ Ν. 1365

Χωρίς αμφιβολία, ήταν η πολιτική ρητορική του ΠΑΣΟΚ που εισήγαγε για πρώτη φορά με τρόπο συστηματικό και ρητά το πρόταγμα της «κοινωνικοποίησης» και της «αυτοδιαχείρισης» των επιχειρήσεων προς όφελος των εργαζομένων και των υπολοίπων «κοινωνικών φορέων». Το αίτημα της «κοινωνικοποίησης» συνιστά σε όλη την αντιπολιτευτική περίοδο του ΠΑΣΟΚ (1974-1981) μια από τις βασικές προγραμματικές του διακηρύξεις και μια από τις καινοφανείς για την εποχή πολιτικές ιδέες, που χρησιμοποίησε το κόμμα αυτό ως στοιχείο που το διαφοροποιούσε

⁴¹³ Βλ. Εισηγητική Έκθεση και Ν. 1365/1983, *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 42, 1983, σελ. 431-434 και 81-83 αντίστοιχα.

⁴¹⁴ Επειδή ο όρος «κοινωνικοποίηση» αποτελεί μια έννοια που την εποχή αυτή χρησιμοποιήθηκε συχνότατα από πολλές πλευρές, με ένα περιεχόμενο ποικίλο και προκάλεσε πλήθος αντιπαραθέσεων (θεωρητικών, πολιτικοσυνδικαλιστικών κλπ.), παρανοήσεων, συγχύσεων και προβληματισμού, θα χρησιμοποιείται εντός εισαγωγικών. Το ίδιο θα συμβεί και άλλους, παραπλήσιους όρους που συνόδευαν τις συζητήσεις και τις διαμάχες της περιόδου («κρατικοποίηση», «εθνικοποίηση», «αυτοδιαχείριση» κλπ.).

ποιοτικά και πολιτικά από τα υπόλοιπα κόμματα της μαρξιστικής αριστεράς και που το βοήθησε να ηγεμονεύσει σταδιακά στον κοινωνικό αυτό χώρο.

Στην περίοδο 1974-1981 η «κοινωνικοποίηση» ήταν βασικότερο σύμβολο-σύνθημα του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ αναφορικά με τη δομή και τη λειτουργία των δημοσίων επιχειρήσεων σε διάφορους τομείς. Με κάθε αφορμή (ομιλίες, συνεντεύξεις, παρεμβάσεις, βιβλία κλπ.) ο Α. Παπανδρέου τόνιζε ότι κεντρικός άξονας της πολιτικής και της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ ήταν το αίτημα της «κοινωνικοποίησης», τόσο ως μέσο για το (μεσο-μακροπρόθεσμο) «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό», όσο και ως αυτοσκοπός (εκδημοκρατισμός, συμμετοχή εργαζομένων κλπ.). Ωστόσο, ήταν εμφανές ότι, παρά τη συχνότατη χρήση του, ο όρος ήταν τουλάχιστον ασαφής στη γενικότητά του, πολλές φορές σημασιοδοτούνταν με ελαφρά παραλλαγμένο περιεχόμενο και δημιουργούσε ακόμα περισσότερα ερωτήματα από αυτά που απαντούσε. Η σύγχυση αυτή αποτυπώθηκε και στην κοινωνική-εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα μακροπρόθεσμα, αφού αρχικά είχε λειτουργήσει περισσότερο ως πόλος έλξης εργατικών στρωμάτων.

Στη Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, μεταξύ των στόχων του ΠΑΣΟΚ, δεσπόζει η «κοινωνική απελευθέρωση» που «μακροπρόθεσμα ταυτίζεται με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό». Μέσα για το σκοπό αυτό είναι, μεταξύ άλλων, η «κοινωνικοποίηση του χρηματοδοτικού συστήματος στο σύνολό του, των βασικών μονάδων παραγωγής, καθώς και του μεγάλου εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου», ο «έλεγχος των παραγωγικών μονάδων από τους εργαζόμενους» («αυτοδιαχείριση»), η «κοινωνικοποίηση της υγείας»⁴¹⁵ κλπ. Οι θέση περί κοινωνικοποίησης του χρηματοπιστωτικού συστήματος, των μεγάλων παραγωγικών μονάδων και του μεγάλου εισαγωγικού και εξωτερικού εμπορίου επαναλαμβάνεται με πανομοιότυπο τρόπο σε κάθε ευκαιρία, χωρίς όμως άλλες διευκρινίσεις ή λεπτομέρειες, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις γίνονται προσθαφαιρέσεις όσων πρόκειται να «κοινωνικοποιηθούν». Αλλού προστίθενται τα «ξένα και ντόπια μονοπώλια» και τα «μέσα ενημέρωσης», αλλού η «κοινωνικοποίηση» αφορά γενικά και αόριστα τους «στρατηγικούς τομείς της οικονομίας» ή τα «μέσα παραγωγής»⁴¹⁶. Αλλού δηλώνεται

⁴¹⁵ Διακήρυξη Βασικών Στόχων ΠΑΣΟΚ,

<http://www.agp.gr/agp/content/DocumentPrint.aspx?d=7&rd=5499005&f=1403&rf=18...>

⁴¹⁶ Βλ. Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, Εκδόσεις Λαδιά, Αθήνα, 1976, σελ. 233, Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό*, Αλέτρι, Αθήνα, 1981, σελ. 15, τη συνέντευξη στα

«η επιβολή κεντρικού ελέγχου στο σύνολο του εισαγωγικού εμπορίου» και η «κοινωνικοποίηση των στρατηγικών μονοπωλιακών-βιομηχανικών μονάδων», ενώ υπό «κοινωνικοποίηση» αναμένεται να τεθούν και οι επιχειρήσεις στις «κοινές ωφέλειες, τον ορυκτό πλούτο [...], την εθνική άμυνα, τα φάρμακα και είδη υγείας»⁴¹⁷. Σε άλλες περιπτώσεις η «κοινωνικοποίηση» αφορά γενικά τις «βασικές μονάδες παραγωγής», οι οποίες θα προσδιοριστούν στο μέλλον μέσα από μελέτες, διάλογο κλπ.⁴¹⁸.

Η μορφή μέσα από την οποία θα πραγματοποιηθεί η «κοινωνικοποίηση» στον κρατικό τομέα της οικονομίας είναι η «αυτοδιαχείριση», η «συμμετοχή των εργαζομένων». Και σε αυτήν την περίπτωση η ασάφεια και η γενικολογία είναι εμφανείς. Η «αυτοδιαχείριση» άλλοτε ταυτίζεται με την «κοινωνικοποίηση», άλλοτε «εξυπακούεται» από αυτήν, άλλοτε «συνδέεται» με αυτήν, σε κάθε περίπτωση πάντως οι αρχές «κοινωνικοποίηση-αυτοδιαχείριση-αποκέντρωση» είναι οι τρεις βασικές έννοιες πάνω στις οποίες στηρίζεται το «σοσιαλιστικό πρόγραμμα-όραμα» του ΠΑΣΟΚ⁴¹⁹.

Η συχνή συνάρμωση/συνταύτιστων εννοιών «κοινωνικοποίηση» και «αυτοδιαχείριση» δε γίνεται τυχαία. Απώτερος στόχος του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ είναι να αποσυνδεθεί πολιτικά η ταύτιση της «κοινωνικοποίησης» με την «κρατικοποίηση»-«εθνικοποίηση», στο βαθμό που τα δεύτερα ήταν παραδοσιακά αιτήματα και προγραμματικές αρχές του ΚΚΕ. Ο Παπανδρέου δεν κουράζεται να επαναλαμβάνει ότι η «κοινωνικοποίηση» δεν ισοδυναμεί με «κρατικοποίηση» ή «εθνικοποίηση» (στο πολιτικό λεξιλόγιο τα δύο ταυτίζονται), εξού και η εισαγωγή της «αυτοδιαχείρισης», ως «τρίτου δρόμου».

Κατά συνέπεια, η πασοκική (ή καλύτερα παπανδρεϊκή) «κοινωνικοποίηση» παίρνει νέο νόημα και σημασία: *«Κοινωνικοποίηση δεν σημαίνει κρατικοποίηση.[...] Σημαίνει πως καταργείται η σχέση εξαρτημένης εργασίας, πως οι εργαζόμενοι αυτοδιαχειρίζονται τις επιχειρήσεις στα πλαίσια αποφάσεων που παίρνονται από*

Νέα, 3/11/1975, αναδημοσίευση στο Χρ. Χαλαζιάς (επιμ.), *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996, σελ. 126.

⁴¹⁷ Α. Παπανδρέου, «Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1981, σελ. 49-50.

⁴¹⁸ Βλ. συλλογή ομιλιών και συνεντεύξεων του Α. Παπανδρέου, *Για μια σοσιαλιστική κοινωνία*, Αθήνα, 1977, σελ. 25, 29-32.

⁴¹⁹ Βλ. ό.π., σελ. 25, 31, 131, Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό*, σελ. 15, Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, σελ. 87, 96-97, 211-212, Α. Παπανδρέου, «Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό», σελ. 48.

διοικητικά συμβούλια στα οποία συμμετέχουν»⁴²⁰. Η ταύτιση «αυτοδιαχείρισης» και «συμμετοχής» γίνεται μέχρι και αντιπαραθετικά με την «κρατικοποίηση»: «*Η κοινωνικοποίηση δεν ταυτίζεται με την κρατικοποίηση ή την εθνικοποίηση.[...] Σ' όλες τις περιπτώσεις κοινωνικοποίησης εξυπακούεται η αυτοδιαχείριση-δηλαδή η άμεση και πλήρης συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση της επιχείρησης*»⁴²¹, «*κοινωνικοποίηση σημαίνει αποφασιστικό έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας από κοινωνικούς φορείς.[...] Αυτοδιαχείριση σημαίνει συμμετοχή του εργαζομένου τόσο στα καθαρά έσοδα μιας επιχείρησης όσο και στη διοίκησή της*»⁴²², «*για το ΠΑΣΟΚ ο σοσιαλισμός συνδέεται με την κοινωνικοποίηση και όχι την κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής. Η εξαρτημένη εργασία [...] παραμένει. Η αλλαγή ιδιοκτησίας δεν κατοχυρώνει καν τον αναπροσανατολισμό της παραγωγής για την ικανοποίηση κοινωνικών αναγκών*»⁴²³. Αλλού ωστόσο, φαίνεται να εννοείται κάτι περισσότερο από («αποφασιστική» ή «πλήρη») «συμμετοχή» εργαζομένων και κοινωνικών φορέων: «*Το ΠΑΣΟΚ πρεσβεύει την αυτοδιαχείριση των μέσων παραγωγής από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Συμμετοχή των εργαζομένων μόνο στη διοίκηση των επιχειρήσεων δεν αλλάζει ουσιαστικά τη σημερινή μορφή τόσο της επιχείρησης όσο και του συστήματος γενικότερα. [...] Η αυτοδιαχείριση από τους εργαζόμενους εγγυάται την κατάργηση της σχέσης εργοδότη-εργάτη, την κατάργηση της αμοιβής του εργάτη με μισθό η ημερομίσθιο και τη συμμετοχή του τόσο στα καθαρά έσοδα της επιχείρησης όσο και στη διαμόρφωση της στρατηγικής της*»⁴²⁴.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως αυτή η αλλαγή προσανατολισμού (ο «τρίτος δρόμος») έχει και μια σειρά από άλλες επιπτώσεις: συνεπάγεται μια ριζική «αναθεώρηση» των «παραδοσιακών» στόχων και των μεθόδων του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, αφού «*στις κοινωνικοποιημένες επιχειρήσεις θα έχει καταργηθεί η εξαρτημένη εργασία, δηλαδή η σχέση εργοδοσίας και εργασίας. Άρα, οι συνδικαλιστικές διεκδικήσεις με τη μορφή που τις γνωρίζουμε, περιορίζονται στον μη κοινωνικοποιημένο τομέα*»⁴²⁵. Η διάσταση αυτή θα αποκτήσει όλο και κεντρικότερο ρόλο στην ταραχώδη συγκυρία της συζήτησης, ψήφισης και εφαρμογής του ν. 1365/83 για την «κοινωνικοποίηση».

⁴²⁰ Α. Παπανδρέου, «Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό», σελ. 51.

⁴²¹ Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, σελ. 96-97.

⁴²² Ο.π., σελ. 212.

⁴²³ Ο.π., σελ. 232-233.

⁴²⁴ Ο.π., σελ. 239.

⁴²⁵ Α. Παπανδρέου, «Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό», σελ. 52.

Τις παραμονές της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία είχαν πια αποκρυσταλλωθεί κάπως οι θέσεις του σχετικά με την «κοινωνικοποίηση»: οι «κοινωνικοποιήσεις των στρατηγικών τομέων της οικονομίας» θα αποτελέσουν «μοχλό ανάπτυξης»⁴²⁶, θα επιδιωχθεί η «εξασφάλιση της λαϊκής συναίνεσης και συμμετοχής» και η «ανάπτυξη νέων θεσμών οργάνωσης και συμμετοχής»⁴²⁷. Στο ζήτημα ειδικότερα της «κοινωνικοποίησης» οι διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παρελθόν είναι εμφανείς: δηλώνεται μεν «η άμεση κοινωνικοποίηση του χρηματοδοτικού πιστωτικού συστήματος», αλλά για τον τομέα του «μεγάλου εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου» θα εφαρμοστεί ο «αποφασιστικός έλεγχος»⁴²⁸. Στη συνέχεια διακηρύσσεται ότι «αποφασιστική αλλαγή θα είναι η βαθμιαία κοινωνικοποίηση των στρατηγικών τομέων της οικονομίας και η αποφασιστική σ' αυτούς συμμετοχή των εργαζομένων και των κοινωνικών φορέων»⁴²⁹. Η «αποφασιστικότητα» εδώ συνδυάζεται θαυμάσια με έναν «βαθμιαίο» χαρακτήρα, δηλαδή παραπέμπεται σε ένα αόριστο μέλλον (η «κοινωνικοποίηση» ως συνεχής δυναμική διαδικασία «μετάβασης» και «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού»).

Για τις δημόσιες επιχειρήσεις (τις κατεξοχήν επιχειρήσεις για τις οποίες προοριζόταν η «κοινωνικοποίηση»-«αυτοδιαχείριση») η αποσαφήνιση είναι εντυπωσιακή: «Ριζικές δομές και λειτουργικές αλλαγές στις δημόσιες επιχειρήσεις, ου θα οδηγήσουν στην ελαχιστοποίηση του κόστους. Οι αλλαγές αυτές προϋποθέτουν ευέλικτο διοικητικό μηχανισμός, που να ακολουθεί ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια αποδοτικότητας [...]. Θα εφαρμοστεί όμως κοινωνικός έλεγχος, τόσο προληπτικά [...], όσο και κατασταλτικά [...]. Η καθιέρωση της δημοκρατικής διαχείρισης, δηλαδή η αποφασιστική συμμετοχή των εργαζόμενων στη διοίκηση, τον προγραμματισμό και τη λειτουργία, θα συμβάλει αποφασιστικά στην αύξηση της αποδοτικότητας και στην εξυγίανση των δημοσίων επιχειρήσεων»⁴³⁰. Η ίδια, στενά «οικονομίστικη», λογική ακολουθείται και για τις τράπεζες: η «κοινωνικοποίηση» του πιστωτικού συστήματος θα γίνει για να αποκτήσει «δυναμικό αναπτυξιακό χαρακτήρα» και να μετατραπούν οι τράπεζες σε «μοχλό αναπτυξιακής πολιτικής»⁴³¹.

⁴²⁶ Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση ο Λαός στην Εξουσία (Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής, 4/10/1981), <http://www.pasok.gr/portal/gr/125/3916/3/print/135/1/showdoc.html>

⁴²⁷ Ο.π.

⁴²⁸ Ο.π.

⁴²⁹ Ο.π.

⁴³⁰ Ο.π.

⁴³¹ Ο.π.

Σε ειδικό κεφάλαιο, στο τέλος του κειμένου, η «κοινωνικοποιήσεις» χαρακτηρίζονται ως «*βασικός μοχλός για τη ριζική αναδιάρθρωση της οικονομίας [...] για οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη*»⁴³² και θα εφαρμοστούν σε «τομείς κλειδιά» της οικονομίας⁴³³. Ως μέσο για την πραγμάτωση αυτού του στόχου αναφέρεται και «*η συμμετοχή των εργαζομένων και η εκπροσώπηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και κοινωνικών φορέων στη διοίκηση των επιχειρήσεων*»⁴³⁴.

Στις Προγραμματικές Δηλώσεις της νέας κυβέρνησης η νέα, πιο μετριοπαθής και τεχνοκρατική γλώσσα αποτυπώνεται γλαφυρά: γίνεται λόγος για «*βαθμιαίο μετασχηματισμό των δομών της οικονομίας*» και για «*κοινωνικό έλεγχο*» στους στρατηγικούς τομείς της οικονομίας, πλάι στην ιδιωτική πρωτοβουλία⁴³⁵. Οι δημόσιες επιχειρήσεις θα υποστούν «*ριζικές αλλαγές στη δομή και στη λειτουργία*» τους, που προϋποθέτουν όμως «*ευέλικτο διοικητικό μηχανισμό, που να ακολουθεί επιχειρηματικά [δηλ. ιδιωτικοοικονομικά] κριτήρια αποδοτικότητας*»⁴³⁶. Για την εξυπηρέτηση των αναπτυξιακών στόχων, του εξορθολογισμού και της αύξησης της παραγωγικότητας στις δημόσιες επιχειρήσεις είναι αναγκαία μια συντονισμένη προσπάθεια και η συνυπευθυνότητα των εργαζομένων: «*Η καθιέρωση της δημοκρατικής διαχείρισης, δηλαδή η συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση, στον προγραμματισμό και στη λειτουργία, θα συμβάλει αποφασιστικά στην αύξηση της αποδοτικότητας, στην εξυγίανση των δημοσίων επιχειρήσεων και στη μείωση του κόστους λειτουργίας*»⁴³⁷.

Τη λογική του «νοικοκυρέματος», του «συμμαζέματος», της μείωσης του κόστους και της αύξησης της παραγωγικότητας εξυπηρετεί και η «πολιτική των κοινωνικοποιήσεων»: είναι ένα «*σύστημα κοινωνικού ελέγχου*» σε κάποιους «*τομείς-κλειδιά*», που «*βελτιώνει την αποτελεσματική χρησιμοποίηση των πόρων*» και «*δεν θίγει την ιδιωτική πρωτοβουλία*»⁴³⁸. Παράλληλα, επαναλαμβάνεται ότι αυτή η πολιτική θα εφαρμοστεί στο τραπεζικό σύστημα, τις ασφαλιστικές εταιρείες, στις επιχειρήσεις Κ.Ω., στην ενέργεια, τις μαζικές μεταφορές-συγκοινωνίες κλπ., ενώ

⁴³² Ο.π.

⁴³³ Εδώ μάλιστα αναφέρεται ρητά ότι θα κοινωνικοποιηθούν «*το πιστωτικό σύστημα και οι ασφαλιστικές εταιρείες, η ενέργεια οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, οι μαζικές μεταφορές και συγκοινωνίες, το μεγάλο εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο, οι μεγάλες επιχειρήσεις εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου, τα μεγάλα ναυπηγεία, οι βιομηχανίες χάλυβος, τσιμέντων και λιπασμάτων, η φαρμακοβιομηχανία, καθώς και όσες μονάδες αφορούν άμεσα στην εθνική άμυνα*», ό.π.

⁴³⁴ Ο.π.

⁴³⁵ Βλ. *Οι Προγραμματικές Δηλώσεις της κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή*, Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα, 1981, σελ. 25.

⁴³⁶ Ο.π., σελ. 33.

⁴³⁷ Ο.π., σελ. 33-34.

⁴³⁸ Ο.π., σελ. 34.

«στοιχείο που θα συμβάλλει αποφασιστικά» σε αυτούς τους «αναπτυξιακούς στόχους» είναι και «η συμμετοχή των εργαζομένων» μαζί με την Τ.Α. και τους κοινωνικούς φορείς «στη διοίκηση των κοινωνικοποιημένων επιχειρήσεων»⁴³⁹.

Οι θέσεις του ΠΑΣΟΚ συνάντησαν από την αρχή έντονη κριτική. Το ΚΚΕ ανέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της αντιπαράθεσης με τις αντιλήψεις του ΠΑΣΟΚ περί «κοινωνικοποίησης», «αυτοδιαχείρισης» κλπ., μπροστά και στην ολοένα και μεγαλύτερη απήχηση των θέσεών του σε εργατικά στρώματα και στην προϊούσα ηγεμόνευση του συνδικαλιστικού κινήματος από την ΠΑΣΚΕ. Μεταξύ άλλων κατηγορούσε το ΠΑΣΟΚ ότι παραπλανά και εξαπατά το εργατικό κίνημα, δίνοντας στον όρο «κοινωνικοποίηση» διαφορετικό κάθε φορά νόημα ανάλογα με την περίπτωση, με προφανή εκλογική σκοπιμότητα⁴⁴⁰.

Η Νέα Δημοκρατία από την πλευρά της έδειξε έντονη ανησυχία για τις θέσεις αυτές. Κατηγόρησε το ΠΑΣΟΚ για επικίνδυνη «αοριστία» και «ασάφεια», που θα οδηγούσε σε «ενταφιασμό κάθε επενδυτικής δραστηριότητας», γιατί οι εξαγγελίες για κοινωνικοποιήσεις θα επέφεραν «δυσάρεστες ψυχολογικές επιπτώσεις» και θα «αποβούν εις βάρος της ελληνικής οικονομίας γενικότερα»⁴⁴¹. Παράλληλα, σχολιαστές που προέρχονταν από τη δεξιά υποστήριζαν ότι με τη διαδικασία της «κοινωνικοποίησης» που θα προωθούσε το κράτος, αντί για αποκέντρωση θα προέκυπτε ακόμα πιο εκτεταμένος συγκεντρωτισμός, θα ενισχυόταν ο ρόλος του κράτους και θα οδηγούσε σε μια νέα μορφή «κρατικοποιήσεων»⁴⁴². Επίσης

⁴³⁹ Ό.π., σελ. 35.

⁴⁴⁰ Για τις θέσεις του ΚΚΕ και την κριτική στο ΠΑΣΟΚ για το ζήτημα της «κοινωνικοποίησης», της «αυτοδιαχείρισης», της «συμμετοχής» κλπ., βλ. Ν. Κοτζιάς, *Ο «τρίτος δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σελ. 321-414, 481-499, Γ. Θεωνάς, «Δημόσιος τομέας-κοινωνικοποίηση-συμμετοχή», στο ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Διεθνής Διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, 1983, σελ. 98-109, Ν. Κοτζιάς, «Ο ρόλος της ιδιοκτησίας στην κοινωνικοποίηση-αυτοδιαχείριση», στο ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, *Διεθνές Σεμινάριο: εργατική συμμετοχή, κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, 1983, σελ. 78-90, Σ. Καραγιάννης, «Η πάλη της εργατικής τάξης για τη συμμετοχή στα κέντρα λήψης των αποφάσεων», ό.π., σελ. 220-225, Γ. Δραγασάκης, «Ο ρόλος των δημοσίων επιχειρήσεων στα πλαίσια του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού», ό.π., σελ. 226-236, *Ριζοσπάστης*, 21/6/1981, 3/12/1981, 20/12/1981, 31/1/1982, 21/3/1982, 3/10/1982, 3/12/1982.

⁴⁴¹ Από την απάντηση του Γ. Ράλλη στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, *Οι Προγραμματικές Δηλώσεις της κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή*, σελ. 74.

⁴⁴² «[...] γίνεται φανερό πως το σύστημα της «κοινωνικοποίησης» του ΠΑΣΟΚ οδηγεί σε εκτεταμένη (σχεδόν ολοκληρωτική) επέμβαση του κράτους στην οικονομία και στην δημιουργία ενός συγκεντρωτικού συστήματος στο όνομα της «αποκέντρωσης» και της «αυτοδιαχείρισης», Γ. Λούλης, «Η πολιτική φιλοσοφία του ΠΑΣΟΚ», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, σελ. 529.

κατηγορήθηκε για εσκεμμένη ασάφεια στο ζήτημα της «συμμετοχής των εργαζομένων», αναφορικά με το εύρος και της αρμοδιότητες αυτής⁴⁴³.

Η ΚΑΤΑΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟΥ

Μέχρι το 1983 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεν είχε προχωρήσει σε κάποια κίνηση για την προώθηση των προγραμματικών και προεκλογικών της θέσεων αναφορικά με την «κοινωνικοποίηση» επιχειρήσεων. Την περίοδο 1981-1982 η εργατική πολιτική της νέας κυβέρνησης επικεντρώθηκε εξολοκλήρου σχεδόν σε ρυθμίσεις για την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των χαμηλόμισθων (εισοδηματική πολιτική) και την αναμόρφωση («εκδημοκρατισμός») του θεσμικού πλέγματος λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων και του συνδικαλιστικού κινήματος (ν. 1264/82, νέα διοίκηση στη ΓΣΕΕ κλπ.).

Στις αρχές του 1983 παρατηρείται μια πρώτη αλλαγή των προτεραιοτήτων της κυβέρνησης. Για την αντιμετώπιση της επιδείνωσης στο οικονομικό περιβάλλον το βάρος μετατοπίστηκε σε πιο «ορθόδοξες» τακτικές. Έγινε υποτίμηση της δραχμής και εφαρμόστηκε μια πιο περιοριστική εισοδηματική πολιτική. Η κίνηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τα πρώτα σύννεφα στις σχέσεις της κυβέρνησης με ένα τμήμα του εργατικού κινήματος. Η κυβέρνηση ακολουθούσε μια νέα τακτική με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας και τη μείωση του κόστους και των ελλειμμάτων στο δημόσιο τομέα, για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και της αποδοτικότητας. Η στρατηγική αυτή εμφανιζόταν ως «αναπτυξιακή» και στηρίχθηκε σε μια ρητορική που υπογράμμιζε ότι η οικονομία δεν άντεχε πια την πολιτική των παροχών (π.χ. αυξήσεις μισθών) και ότι από το 1983 η οικονομική πολιτική θα περιστρεφόταν γύρω από δύο κεντρικούς άξονες, τα οφέλη των οποίων θα εμφανίζονταν σε βάθος χρόνου: τις «θεσμικές-δομικές αλλαγές» και τις «επενδύσεις». Τώρα πια οι κυβερνητικές και φιλοκυβερνητικές δυνάμεις τόνιζαν προς όλες τις κατευθύνσεις ένα μήνυμα που στην ουσία είχε έναν αποδέκτη: τέρμα στις «κοντόθωρες», «συντεχνιακές», «οικονομίστικες» διεκδικήσεις (δηλ. αυξήσεις) και έναρξη προσπαθειών για «δομικές», «θεσμικές» αλλαγές, που χαρακτηρίζονταν ως «υπεύθυνες» και «μακροπρόθεσμες».

⁴⁴³ Το ΠΑΣΟΚ επικρίνεται ότι επαγγέλλεται η «συμμετοχή των εργαζομένων στην διεύθυνση των επιχειρήσεων [...] δίχως να λέει σαφώς αν πρόκειται για συνδιοίκηση ή συναποφασιστικότητα ή για απλές εργατικές διαβουλεύσεις», Κ. Κόλμερ, «Η οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ», ό.π., σελ. 576.

Η σύνταξη του νομοσχεδίου για την «κοινωνικοποίηση» των δημόσιων επιχειρήσεων Κ.Ω. και η ψήφιση του ν. 1365/83 εντασσόταν ξεκάθαρα σε αυτήν την στρατηγική. Στο διάστημα που είχε προηγηθεί άλλωστε, στο σύνολο του συνδικαλιστικού κινήματος κυριαρχούσαν οι συζητήσεις, οι προβληματισμοί και η ανταλλαγή απόψεων γύρω από τα ζητήματα της «κοινωνικοποίησης», της «αυτοδιαχείρισης» και της «συμμετοχής»⁴⁴⁴, πεδίο που, χωρίς αμφιβολία, εκπρόσωποι και οργανικοί διανοούμενοι της κυβέρνησης μπορούσαν να σταθούν με μεγάλη ευκολία⁴⁴⁵. Η συζήτηση αυτή πάντως σε καμία περίπτωση δεν περιορίστηκε στο συνδικαλιστικό χώρο⁴⁴⁶.

Η πλευρά των βιομηχάνων ωστόσο βρισκόταν σε εγρήγορση και εκφραζόταν σε κάθε ευκαιρία ανησυχία για τις προθέσεις της κυβέρνησης σχετικά με ενδεχόμενες «κοινωνικοποιήσεις»⁴⁴⁷. Η κυβερνητική πλευρά κρατούσε μια προσεκτική και καθησυχαστική στάση προς τον ιδιωτικό τομέα, τονίζοντας παράλληλα ότι οι «κοινωνικοποιήσεις» θα αφορούν τις ήδη κρατικοποιημένες επιχειρήσεις του δημόσιου. Οι παρεμβάσεις του ίδιου του πρωθυπουργού χαρακτηρίζονταν ως «*ρεαλιστικότερη επανατοποθέτηση*» που «*απάλυνε σαφώς την πολιτική της κυβερνήσεως η οποία τώρα μετεξελίσσεται από την απειλούμενη εθνικοποίηση των επιχειρήσεων σε έναν σκιώδη κοινωνικό έλεγχο παραπλήσιο με αυτόν που ισχύει στη Δυτ. Γερμανία*»⁴⁴⁸. Φαινόταν ότι η στόχευση της κυβέρνησης περιοριζόταν στο δημόσιο τομέα: ο ίδιος ο πρωθυπουργός δήλωνε ρητά ότι «*η κοινωνικοποίηση θα είναι πλήρης στις επιχειρήσεις που ήδη είναι υπό τον έλεγχο του κράτους*»⁴⁴⁹. Όλες οι σχετικές δηλώσεις πάντως συνοδεύονταν και από επίμονες εκκλήσεις προς τους εργαζόμενους για αύξηση της παραγωγικότητας.

⁴⁴⁴ Σε σημεία μάλιστα που θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι είχαν γίνει πλέον «του συρμού». Σε συνάντηση π.χ. που είχε ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Γ. Αρσένης με εκπροσώπους των απεργών για το άρθρο 4, κατά τη διάρκεια της συζήτησης ο εκπρόσωπος των εργαζομένων θέλοντας να δανειστεί το στυλό του υπουργού ρωτάει: «*Να κοινωνικοποιήσουμε το στυλό σας;*» και λαμβάνει τη μάλλον αμήχανη απάντηση του υπουργού: «*Θα 'ταν μια καλή αρχή...*». Ρεπόρτερ, «*Τι είπαν Αρσένης-εκπρόσωποι απεργών για τις κοινωνικοποιήσεις και το άρθρο 4*», *Αντι*, τ. 233, 10/6/1983, σελ. 11.

⁴⁴⁵ Βλ. ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Διεθνής Διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση*, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, *Διεθνές Σεμινάριο: εργατική συμμετοχή, κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση*.

⁴⁴⁶ Βλ. Γ. Μαρίνος, «*Περί κοινωνικοποιήσεως*», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 10, 11/3/1982, σελ. 5-6, Χ. Παπαγεωργίου [υποδιοικητής ΟΣΕ], «*Δημόσιες επιχειρήσεις. Τι πρέπει να γίνει για να κοινωνικοποιηθούν*», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 45, 11/11/1982, σελ. 47-49.

⁴⁴⁷ Βλ. τις δηλώσεις μετά από τη συνάντηση του ΣΕΒ με τον υπουργό Συντονισμού Λάζαρη, «*Θα εξασφαλισθεί σταθερό βιομηχανικό κλίμα που θα διευκολύνει τις παραγωγικές επενδύσεις*», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 47, 19/11/1981, σελ. 9-10.

⁴⁴⁸ Ν. Νικολάου, «*Ουσιαστικές επανατοποθετήσεις με βαθύτερες αλλαγές στον παραγωγικό και επενδυτικό τομέα*», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1, 7/1/1982, σελ. 9-10.

⁴⁴⁹ Ο.π., σελ. 10.

Η κυβέρνηση ανακοίνωσε το σ/ν με κάθε επισημότητα στα τέλη του Μαΐου του 1983. Η ανακοίνωση μάλιστα έγινε από τον ίδιο τον πρωθυπουργό στους εκπροσώπους του τύπου⁴⁵⁰. Η συγκυρία και ο τρόπος της ανακοίνωσης δεν ήταν τυχαία, γεγονός που σχολιάστηκε από παντού.

Είχε προηγηθεί ένα διάστημα έντονων απεργιακών κινητοποιήσεων από εργαζομένους του ευρύτερου δημοσίου τομέα στις συγκοινωνίες και τα νοσοκομεία (ΕΑΣ, ΗΛΠΑΠ, ΕΙΝΑΠ). Οι κινητοποιήσεις αυτές είχαν προκαλέσει τις αντιδράσεις της κυβέρνησης, σε σημείο που συζητήθηκε ακόμα και το ενδεχόμενο της επιστράτευσης⁴⁵¹. Η κυβέρνηση πέρασε συνολικά στην αντεπίθεση προβάλλοντας δυναμικά και για πρώτη φορά την αντίληψη ότι οι εργαζόμενοι στην κοινή ωφέλεια θα πρέπει να εξαντλούν όλα τα περιθώρια πριν προβούν σε απεργία, αφού δεν είναι «το κεφάλαιο» ο εργοδότης τους, αλλά «ο λαός». Παράλληλα, πολλαπλασιάστηκε η φιλολογία περί «υψηλόμισθων» και «συντεχνιακών διεκδικήσεων», με κορυφαίους υπουργούς και τον ίδιο τον πρωθυπουργό να δίνουν τον τόνο. Είχε γίνει πλέον φανερό ότι η κυβέρνηση θα έκανε απόπειρα να προχωρήσει σε μια συνολική προσπάθεια νομοθετικής αντιμετώπισης του προβλήματος των απεργιών στις ΔΕΚΟ και η σχετική φημολογία δεν διαψεύστηκε από το ΠΑΣΟΚ, ενώ από τη ΓΣΕΕ υπήρξε μια πρώτη αντίδραση⁴⁵².

Το νομοσχέδιο για την «κοινωνικοποίηση» των ΔΕΚΟ ανακοινώθηκε πανηγυρικά, αλλά η διαμάχη που ξέσπασε στράφηκε αλλού. Αφορμή στάθηκε το άρθρο εκείνο («άρθρο 4») που ρύθμιζε το καθεστώς για την κήρυξη απεργίας στις «κοινωνικοποιημένες» επιχειρήσεις. Εκεί προβλεπόταν ένα ειδικό πλαίσιο: ένα σωματείο θα μπορούσε να κηρύξει απεργία μόνο στην περίπτωση που η πρόταση αυτή θα συγκέντρωνε την απόλυτη πλειοψηφία (50+1%) επί του συνόλου των εγγεγραμμένων μελών του, σε αντίθεση με όσα ίσχυαν μέχρι τότε (απλή πλειοψηφία επί των παρισταμένων στη γενική συνέλευση). Επίσης προβλεπόταν ότι δευτεροβάθμιες οργανώσεις (ΕΚ, Ομοσπονδίες) μπορούσαν να κηρύξουν απεργία

⁴⁵⁰ Για το κείμενο της ανακοίνωσης βλ. «Αφιέρωμα: Κοινωνικοποίηση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 4, Απρίλιος 1985, σελ. 62-63.

⁴⁵¹ Βλ. το χρονικό των απεργιακών κινητοποιήσεων σε ΕΑΣ, ΗΛΠΑΠ, ΕΙΝΑΠ και το σενάριο περί επιστράτευσης, «Απεργοσπαστικός σοσιαλισμός», *Σχολιαστής*, τ. 3, Ιούνιος 1983, σελ. 6-7.

⁴⁵² Βλ. «Ουσιαστικές μεταβολές ετοιμάζει ο κ. Παπανδρέου», *Καθημερινή*, 4/5/1983, «Ασαφές ακόμη το θέμα περιορισμού του δικαιώματος απεργίας στο δημόσιο», *Καθημερινή*, 19/5/1983, *Ριζοσπάστης*, 24/4/1983, 5/5/1983, 11/5/1983, 12/5/1983, 13/5/1983, 14/5/1983, 18/5/1983. Σύμφωνα μάλιστα με το Ριζοσπάστη, ήδη από τα τέλη του 1982 υπήρχε σκέψη στην κυβέρνηση για την ψήφιση ειδικού νόμου που θα περιόριζε το απεργιακό δικαίωμα σε ναυτιλία και επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/12/1982.

μόνο κατόπιν απόφασης συνεδρίου (πάλι με απόλυτη πλειοψηφία) και όχι με απλή απόφαση του ΔΣ. Παράλληλα, πρωτοβάθμιες οργανώσεις μπορούσαν με απόφαση του ΔΣ τους ή αίτηση του 1/10 των μελών τους να ζητήσουν τη σύγκληση ΓΣ για τη λήψη απόφασης για συμμετοχή ή μη σε απεργιακή κινητοποίηση που έχει αποφασιστεί από τις ανώτερες συνδικαλιστικές οργανώσεις στις οποίες ανήκουν-μετέχουν.

Η όλη συζήτηση, όπως ήταν φυσικό, περιστράφηκε γύρω από το άρθρο 4. Η κυβέρνηση υπερασπίστηκε τη ρύθμιση αυτή με μια σειρά από επιχειρήματα: από τη μία υποστήριζε ότι το άρθρο αυτό ερχόταν να βάλει τέλος σε μια πρακτική απεργιών «για ψύλλου πήδημα», που μεθοδεύονταν από «οργανωμένες μειοψηφίες» (δηλ. το ΚΚΕ-ΕΣΑΚ) και «ταλαιπωρούσαν» τους πολίτες κάνοντάς τους να «αγανακτούν». Από την άλλη, σύμφωνα με την κυβέρνηση, το νομοσχέδιο αυτό «δημιουργεί νέες σχέσεις που απαιτούν ειδικές ρυθμίσεις»⁴⁵³. Αφού λοιπόν οι δημόσιες επιχειρήσεις τώρα πια περνάνε κάτω από μια «δημοκρατική διαχείριση», έτσι και το δικαίωμα της απεργίας θα πρέπει να «αναμορφωθεί», υπακούοντας πια ολοκληρωτικά στην «αρχή της πλειοψηφίας».

Οι κινήσεις αυτές της κυβέρνησης έγιναν δεκτές με ενθουσιασμό από τον «υπεύθυνο» και «σοβαρό» φιλοκυβερνητικό τύπο (π.χ. Συγκρότημα-Οικονομικός Ταχυδρόμος κλπ.), που πήρε με μεγάλη προθυμία τη σκυτάλη για μια νέα επίθεση ενάντια σε «συντεχνίες» και «προνομιούχους»⁴⁵⁴. Παράλληλα, συνάντησαν λυσσαλέα αντίδραση από την αριστερά και τη δεξιά.

Τόσο το περιεχόμενο του νομοσχεδίου, όσο και το άρθρο 4 ειδικότερα έγιναν αντικείμενο εκτεταμένων αναλύσεων. Στις περισσότερες από αυτές ήταν σαφές πως στόχος του νόμου ήταν να περιορίσει και να ελέγξει το συνδικαλιστικό κίνημα στις δημόσιες επιχειρήσεις για να καλυφθεί η κυβέρνηση από τις αντιδράσεις εν όψει της συνέχισης της σφιχτής εισοδηματικής πολιτικής που είχε εγκαινιαστεί από τις αρχές του χρόνου και είχε κωδικοποιηθεί στο πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής ως «λιτότητα». Αυτό συνδυαζόταν με τη λεγόμενη «κοινωνικοποίηση» των επιχειρήσεων αυτών,

⁴⁵³ Ν. Νικολάου, «Ρηξικέλευθα μέτρα αντιμετώπισης της ασυδοσίας στη λειτουργία και προσφορά των δημόσιων οργανισμών!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 21, 26/5/1983, σελ. 10.

⁴⁵⁴ Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις «[...] οι απεργίες και οι παράλογες συντεχνιακές διεκδικήσεις έχουν σχεδόν μόνιμη προέλευση ους εργαζόμενους ή μάλλον τα συνδικάτα του δημόσιου τομέα, που συμβαίνει να είναι κατά κανόνα και οι προνομιούχοι εργαζόμενοι» ενώ αυτές «οι κακές συντεχνιακές συνθήκες [...] είναι το κυριότερο εμπόδιο στην εξυγίανση της οικονομίας μας και στην αύξηση της παραγωγικότητας», Γ. Μαρίνος, «Υπάρχει πρόβλημα συνεννοήσεως», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 22, 2/6/1983, σελ. 4.

κάτι που βεβαίως δε σήμαινε τίποτα περισσότερο από τη θεσμοθέτηση της συμμετοχής των εργαζομένων και άλλων φορέων στη διοίκησή τους, με σκοπό την αύξηση της «παραγωγικότητας» και της «αποδοτικότητας» στον τομέα αυτό, μέσω της μείωσης των ελλειμμάτων, τη συγκράτηση του εργατικού κόστους και τη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών⁴⁵⁵. Το νομοσχέδιο αυτό ερμηνευόταν λοιπόν ως το πρώτο μεγάλο βήμα μιας γενικότερης κυβερνητικής πολιτικής για τη βελτίωση των οικονομικών δεικτών στο δημόσιο τομέα, προσπάθεια στην οποία η κυβέρνηση επεδίωκε να καταστήσει συνυπεύθυνους και τους εργαζόμενους⁴⁵⁶. Για τον αριστερό τύπο το νόημα του νομοσχεδίου ήταν επίσης ξεκάθαρο: λειτουργούσε ως προληπτικό-κατασταλτικό συμπλήρωμα της εισοδηματικής πολιτικής και επιχειρούσε να συγκροτήσει δημοκρατικοφανείς απεργοσπαστικούς μηχανισμούς, με το ριζικό περιορισμό του δικαιώματος για απεργία και ταυτόχρονα τη δυσφήμιση του κλάδου των εργαζομένων στην Κοινή Ωφέλεια («συντεχνίες», «υψηλόμισθοι», «οργανωμένες μειοψηφίες»)⁴⁵⁷. Παράλληλα, αμφισβητήθηκε και η αποτελεσματικότητά του όσον αφορά τη βελτίωση της οικονομικής λειτουργίας του δημόσιου τομέα («εξυγίανση», «αύξηση παραγωγικότητας»), στα πλαίσια μιας προσπάθειας «αστικού εκσυγχρονισμού»⁴⁵⁸.

Το ίδιο το νομοσχέδιο θεωρήθηκε ως μια απλή πρόφαση για την επιβολή των περιορισμών του άρθρου 4. Την εκτίμηση αυτή ενίσχυε και το γεγονός ότι η κατάθεση και ψήφισή του μεθοδεύτηκε από την κυβέρνηση με το χαρακτηρισμό του επείγοντος⁴⁵⁹. Από τους επικριτές του αντιμετωπίστηκε λοιπόν ως δυο ξεχωριστοί νόμοι: στη μια πλευρά τα τρία πρώτα άρθρα που χαρακτηρίζονταν από «γοητευτική αοριστία» και στην άλλη το άρθρο 4, η ουσία, που διέθετε «εξαιρετική σαφήνεια»⁴⁶⁰.

⁴⁵⁵ Βλ. Ν. Νικολάου, «Ρηξικέλευθα μέτρα αντιμετώπισης της ασυδοσίας στη λειτουργία και προσφορά των δημόσιων οργανισμών!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 21, 26/5/1983, σελ. 9-11, «Κοινωνικοποιητική κρατικοποιημένων οργανισμών, τραπεζών και επιχειρήσεων», *Καθημερινή*, 21/5/1983. Ο φιλοκυβερνητικός τύπος είδε επίσης την επιμονή της κυβέρνησης για την ψήφιση της συγκεκριμένης διάταξης καθαρά ως σκοπιμότητα που συνδεόταν με την οικονομική κατάσταση και χαρακτήρισε το άρθρο 4 ως «πράξη προνοίας» για ενδεχόμενες μελλοντικές «υπονομευτικές» κινητοποιήσεις, βλ. Β. Τζαννετάκος, «Κοινωνικοποίηση και απεργίες: Αντιπαράθεση στα συνδικάτα και προβλήματα στη ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 29/5/1983.

⁴⁵⁶ Βλ. Μ. Παπαγιαννάκης, «Αυστηρότερα τα νέα μέτρα για την οικονομία», *Το Βήμα*, 22/5/1983.

⁴⁵⁷ Βλ. Τ. Μαστραντώνης-Δ. Ψαρράς, «Η ενότητα μιας «αντιφατικής» πολιτικής», *Σχολιαστής*, τ. 4, Ιούλιος 1983, σελ. 9-11.

⁴⁵⁸ Βλ. «2 χρόνια ΠΑΣΟΚ: Αναζητώντας την «Αλλαγή»...», *Προλετάριος Μαχητής*, τ. 61, Νοέμβριος 1983, σελ. 7-8.

⁴⁵⁹ Βλ. «Προ τετελεσμένων γεγονότων επιδιώκει ήδη η κυβέρνηση να φέρει τους εργαζόμενους», *Καθημερινή*, 24/5/1983.

⁴⁶⁰ Α. Λαζαρίδου, «Κοινωνικοποιήσεις... Κρατικοποιήσεις... Εθνικοποιήσεις...», *Σχολιαστής*, τ. 4, Ιούλιος 1983, σελ. 5.

Τα τρία πρώτα άρθρα δε λύνουν κανένα από τα προβλήματα και σωστά η προσοχή περιστρέφεται γύρω από το άρθρο 4, ως «το μόνο πραγματικό περιεχόμενο του νομοσχεδίου»⁴⁶¹.

Από την πρώτη στιγμή το άρθρο 4 χαρακτηρίστηκε ως «αντιαπεργιακό» και αντιμετώπιστηκε ως τέτοιο από το σύνολο σχεδόν του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος. Το απεργιακό κύμα που ξέσπασε δημιούργησε μεγάλο πρόβλημα στην κυβέρνηση και οδήγησε σε πλήρη ρήξη τις σχέσεις της με το ΚΚΕ. Παράλληλα, εκμεταλλεζόμενη το γεγονός ότι ο δεξιός τύπος υποδαύλιζε εξίσου τις απεργιακές κινητοποιήσεις, κατηγορούσε ΚΚΕ και ΝΔ για «ανίερη συμμαχία». Ο αντιπολιτευόμενος τύπος πράγματι παρακολουθούσε από κοντά κάθε μέρα τις κινητοποιήσεις και πρωτοστατούσε στην ανάδειξη των απεργιών με πρωτοσέλιδα, δηλώσεις κλπ., χαρακτηρίζοντας ως «αντεργατικό» και «απεργοκτόνο» το άρθρο 4⁴⁶².

Με αφορμή το νομοσχέδιο αυτό συνέβη και η πρώτη κρίση στους κόλπους της (διορισμένης) «δημοκρατικής» ηγεσίας της ΓΣΕΕ. Στις 27 Μαΐου πρόεδρος της ΓΣΕΕ Ο. Χατζηβασιλείου παραιτήθηκε από το αξίωμά του κατά τη συνεδρίαση της Ολομέλειας της διοίκησης που έγινε την ίδια ώρα με ογκώδη πορεία απεργών εργαζομένων, επιβεβαιώνοντας τη σχετική φημολογία που υπήρχε⁴⁶³. Αιτία της παραίτησης υπήρξε η απόφαση της διοίκησης της ΓΣΕΕ υπέρ του νομοσχεδίου (με τροποποιήσεις στο άρθρο 4) με 31-10 ψήφους, γεγονός που προκάλεσε την παραίτηση και άλλων 5 μελών, από την ΕΣΑΚ⁴⁶⁴.

Η κρίση αυτή στους κόλπους της ΓΣΕΕ και του συνδικαλιστικού κινήματος πήρε τη μορφή της αντιπαράθεσης μεταξύ ΠΑΣΚΕ και ΕΣΑΚ, έγινε με όρους καθαρά πολιτικούς και για πολλούς σήμανε το οριστικό τέλος μιας περιόδου κατά την οποία οι σχέσεις των δύο χώρων κυριαρχούνταν από μια διάθεση συνύπαρξης ή και συνεργασίας. Στη φάση αυτή γινόταν λόγος για επίσημη πια «ρήξη του λεγόμενου

⁴⁶¹ Μ. Παπαγιαννάκης, «Η κοινωνικοποίηση που δρα απεργοσπαστικά», *Αντι*, τ. 232, 27/5/1983, σελ. 11.

⁴⁶² Βλ. π.χ. την οβιδιακή «φιλεργατική» μεταμόρφωση της Καθημερινής σε υπερασπιστή του απεργιακού δικαιώματος και τα φύλλα του Ριζοσπάστη που αποτυπώνουν την κινητοποίηση ολόκληρου του πολιτικού-συνδικαλιστικού μηχανισμού του ΚΚΕ κατά του νομοσχεδίου και της κυβέρνησης: *Καθημερινή*, 22-23/5/1983, 24/5/1983, 25/5/1983, 26/5/1983, 27/5/1983, 28/5/1983, 29/5/1983, 31/5/1983, 1/6/1983, 5-6/6/1983, 8/6/1983, *Ριζοσπάστης*, 21/5/1983, 22/5/1983, 23/5/1983, 24/5/1983, 26/5/1983, 27/5/1983, 28/5/1983, 29/5/1983, 31/5/1983, 1/6/1983, 2/6/1983, 3/6/1983.

⁴⁶³ Βλ. *Καθημερινή*, 25/5/1983, 27/5/1983, 28/5/1983, *Ριζοσπάστης*, 28/5/1983, 31/5/1983, 4/6/1983, Δ. Παπαδημητρόπουλος, «Η παραίτηση του Ορέστη Χατζηβασιλείου», *Ο Πολίτης*, τ. 60, Μάιος 1983, σελ. 2.

⁴⁶⁴ Βλ. *Καθημερινή*, 29/5/1983, *Το Βήμα*, 29/5/1983, *Ριζοσπάστης*, 29/5/1983, 31/5/1983. Απόφαση υπέρ του νομοσχεδίου έλαβε και η Εκτελεστική Επιτροπή της ΑΔΕΔΥ.

κυβερνητικού συνδικαλισμού με την «παραδοσιακή» αριστερά»⁴⁶⁵, ενώ παράλληλα υποστηρίχθηκε ότι οι αιτιάσεις του ΠΑΣΟΚ περί «δυναμικής», «οργανωμένης μειοψηφίας» δεν είχαν στόχο να πλήξουν το ίδιο το ΚΚΕ, αλλά μάλλον δημιουργούσαν συνθήκες πόλωσης και εξυπηρετούσαν μια λογική διατήρησης της επιρροής της κυβέρνησης προς τη συνδικαλιστική της βάση, σε μια προσπάθεια να αποφευχθούν τυχόν διαρροές των συνδικαλιζόμενων εργαζόμενων προς το ΚΚΕ⁴⁶⁶.

Στις συνθήκες αυτές το κόμμα της ΝΔ επιχείρησε να εκμεταλλευτεί την κατάσταση και να αποσπάσει πολιτική υπεραξία από τη δύσκολη θέση που φαινόταν να έχει περιέλθει η κυβέρνηση. Από το δεξιό τύπο και όχι μόνο προβλήθηκαν μέχρι και σενάρια πρόωρων εκλογών⁴⁶⁷. Το γεγονός αυτό έδωσε την ευκαιρία στην κυβέρνηση να βγει πιο επιθετικά με κύρια αιχμή τον ίδιο τον πρωθυπουργό, δηλώνοντας την αποφασιστικότητά της για την ψήφιση του νομοσχεδίου και την πεποίθησή της ότι η «κοινή γνώμη» είναι με το μέρος της και ότι οι αντιδράσεις γρήγορα θα εκτονωθούν⁴⁶⁸.

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ Η ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟΥ

Το νομοσχέδιο για την «κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας» συζητήθηκε με το χαρακτήρα του επείγοντος και η όλη διαδικασία συζήτησης και ψήφισης κράτησε από τις 30 Μαΐου ως τις 2 Ιουνίου. Περιείχε 4 άρθρα και παρουσιάστηκε ως νόμος-πλαίσιο. Στο πρώτο άρθρο γινόταν ο ορισμός της «κοινωνικοποίησης» και μια παράθεση των στόχων αυτής⁴⁶⁹. Το δεύτερο

⁴⁶⁵ Β. Τζαννετάκος, «Κοινωνικοποίηση και απεργίες: Αντιπαράθεση στα συνδικάτα και προβλήματα στη ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 29/5/1983.

⁴⁶⁶ Βλ. Κ. Βουρνάς, «Οι φόβοι της εξουσίας και τα κέρδη της αντιπολίτευσης», *Σχολιαστής*, τ. 4, Ιούλιος 1983, σελ. 5-6.

⁴⁶⁷ Βλ. «Προ τετελεσμένων γεγονότων επιδιώκει ήδη η κυβέρνηση να φέρει τους εργαζόμενους», *Καθημερινή*, 24/5/1983. Βλ. επίσης σχετικό σχόλιο, *Αντι*, τ. 233, 10/6/1983, σελ. 4.

⁴⁶⁸ Βλ. ό.π., «Ο κ. Παπανδρέου κερδίζει τη μάχη στα δύο μέτωπα», *Το Βήμα*, 29/5/1983.

⁴⁶⁹ Η μορφή της «κοινωνικοποίησης» που τελικά επέλεξε η κυβέρνηση ισοδυναμούσε με τη «συμμετοχή, στη διοίκηση, στη χάραξη της στρατηγικής, στον προγραμματισμό και στον έλεγχο» από εκπροσώπους του κράτους, της τοπικής αυτοδιοίκησης, των εργαζομένων και άλλων «κοινωνικών προσώπων» και μετόχων των επιχειρήσεων (άρθρο 1, παρ. 1). Στόχοι της «κοινωνικοποίησης» ήταν: η «εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος και του κοινωνικού συνόλου», η «ενεργός συμμετοχή των εργαζομένων στις αποφάσεις», η «εναρμόνιση της λειτουργίας της επιχείρησης με τα εθνικά, περιφερειακά και τοπικά προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης», η «εξοικονόμηση [...] οικονομικών πόρων» και η «αύξηση της παραγωγικότητας και αποδοτικότητας» υπέρ των εργαζομένων και της βελτίωσης των υπηρεσιών, βλ. «Ν. 1365», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 42, 1983, σελ. 81.

άρθρο όριζε τις υπό «κοινωνικοποίηση» επιχειρήσεις (άρθρο 2, παρ. 1)⁴⁷⁰, προέβλεπε τον καθορισμό της δομής, του ρόλου και του τρόπου διοίκησης αυτών με την έκδοση προεδρικών διαταγμάτων (άρθρο 2, παρ. 2) και τη συγκρότηση γνωμοδοτικών επιτροπών μέσω κοινών υπουργικών αποφάσεων για την κατάρτιση των προεδρικών διαταγμάτων (άρθρο 2, παρ. 3). Το άρθρο 3 ασχολιόταν με κάποια διαδικαστικά ζητήματα (προσαρμογή ιδρυτικών νόμων, καταστατικών, εσωτερικών κανονισμών κλπ.). Τέλος, το «περίφημο» άρθρο 4 όριζε το νέο πλαίσιο για τις διαδικασίες κήρυξης απεργίας, συμμετοχής σε απεργιακές κινητοποιήσεις κλπ⁴⁷¹.

Κατά συνέπεια, μπορούμε να πούμε πως επικράτησε η πιο «στενή» μορφή «κοινωνικοποίησης», από αυτές που κατά καιρούς είχε «επεξεργαστεί» το ΠΑΣΟΚ, δηλαδή η «κοινωνικοποίηση» που ταυτίστηκε με τη «συμμετοχή» στη διοίκηση επιχειρήσεων για την εξυπηρέτηση της «αναπτυξιακής στρατηγικής», την «εναρμόνισή» τους με το γενικότερο κυβερνητικό «προγραμματισμό» και τη βελτίωση της οικονομικής απόδοσης των επιχειρήσεων αυτών.

Αυτό φαίνεται καθαρά και από την Εισηγητική Έκθεση. Εκεί υπογραμμίζεται η βασική στρατηγική που φιλοδοξεί να υπηρετήσει η «κοινωνικοποίηση»: η τελευταία «στοχεύει πρώτα απ' όλα ακριβώς στο μετασχηματισμό του [δημόσιου] τομέα στον πιο βασικό μοχλό ανάπτυξης» για να επιτευχθεί η «ολόπλευρη αξιοποίηση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της χώρας»⁴⁷². Η ίδια «φιλοσοφία» επαναλαμβάνεται και στη συνέχεια: «Η κοινωνικοποίηση του δημόσιου τομέα σημαίνει πρωταρχικά την κυριαρχία του εθνικού, κοινωνικού, αναπτυξιακού και παραγωγικού κριτηρίου στις επιλογές»⁴⁷³. Μέσο για την υλοποίηση του στόχου αυτού είναι η ενεργής κινητοποίηση ευρύτερων λαϊκών δυνάμεων και ειδικότερα των εργαζομένων, οι οποίοι καλούνται τώρα, μετά την αναβάθμιση και τη θεσμοποίηση του ρόλου τους, να συνεισφέρουν στην προσπάθεια αυτή με εργατικότητα και υπευθυνότητα: «οι εργαζόμενοι στην κοινωνικοποιημένη επιχείρηση [...] αναγορεύονται σε συνειδητούς και υπεύθυνους συντελεστές της παραγωγής της ανάπτυξης και της κοινωνικής

⁴⁷⁰ Γινόταν λόγος για «νομικά πρόσωπα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου και επιχειρήσεις» που το μετοχικό τους κεφάλαιο ανήκει ολόκληρο ή κατά απόλυτη πλειοψηφία στο δημόσιο, για «νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και [...] κοινωφελή ιδρύματα ή οργανισμούς» κλπ. που εποπτεύονται ή επιχορηγούνται απ' το δημόσιο και για «Τράπεζες και ασφαλιστικές επιχειρήσεις που ανήκουν στο δημόσιο τομέα», ό.π., σελ. 81-82.

⁴⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη συνολική «έκταση» του νόμου, οι διατάξεις του άρθρου 4 καλύπτουν σχεδόν το 45%.

⁴⁷² «Εισηγητική Έκθεση», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 42, 1983, σελ. 431. Το σχήμα «το δημόσιο ως μοχλός οικονομικής ανάπτυξης» αποτελούσε επίσης μια από τις βασικότερες ιδεολογικοπολιτικές θέσεις του ΚΚΕ.

⁴⁷³ Ό.π., σελ. 432.

προόδου»⁴⁷⁴. Με σαφή και ρητό τρόπο ο συντάκτης δηλώνει προθέσεις, σκοπούς και μέσα: ο δημόσιος τομέας πάσχει («Γραφειοκρατία, ρουσφέτι, καταναγκασμός, αντιπαραγωγικότητα»⁴⁷⁵), για την επίλυση αυτής της αντιπαραγωγικής παθογένειας θα πρέπει να υπάρξει συλλογική-εθνική κινητοποίηση και υπευθυνότητα μέσα από νέες μορφές δομής και λειτουργίας («Την απαράδεκτη αυτή πραγματικότητα θα αλλάξει ριζικά η κοινωνικοποίηση του δημόσιου τομέα»⁴⁷⁶), ούτως ώστε να συντονιστεί το εγχώριο παραγωγικό δυναμικό με τον καλύτερο τρόπο για το εθνικό συμφέρον («Οι τρεις αυτοί τομείς, Δημόσιος, Ιδιωτικός, Κοινωνικός (Πειραματικός) θα συνθέσουν και θα κινητοποιήσουν, σε μια άρρηκτη παραγωγική ενότητα το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας και θα αξιοποιήσουν τις εγχώριες πλουτοπαραγωγικές πηγές»⁴⁷⁷). Οι εργαζόμενοι, με βάση το σχήμα αυτό, θα έχουν την τιμή να «συμμετέχουν» ενεργά ως πρωταγωνιστές στην προσπάθεια αυτή: «Καταλυτικό στοιχείο για την αναζωογόνηση του δημόσιου τομέα [...] θεωρούμε την ίδια την αποφασιστική συμμετοχή στην χάραξη της στρατηγικής στη διοίκηση, στον προγραμματισμό και στον έλεγχο των εργαζομένων και των κοινωνικών φορέων»⁴⁷⁸. Κατά συνέπεια, τώρα πια οι ευθύνες τους είναι τόσο μεγάλες και σοβαρές που θα πρέπει να «αναδομηθεί» και το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η διεκδικητική τους πρακτική: το άρθρο 4 αποτελούσε μια δικλείδα ασφαλείας ότι στο μέλλον δεν θα επαναλαμβάνονταν «συντεχνιακές» απεργίες από «οργανωμένες δυναμικές μειοψηφίες» στον «κοινωνικοποιημένο» δημόσιο τομέα, για «μικροκομματικούς» ή «οικονομίστικους» λόγους.

Στη συζήτηση που έγινε στη Βουλή συμπυκνώθηκε όλη η διαμάχη που είχε προηγηθεί τις προηγούμενες ημέρες για το περιεχόμενο και το νόημα του νομοσχεδίου. Διεξάχθηκε σε τεταμένο κλίμα, καθώς ταυτόχρονα με τη συζήτηση υπήρχαν καθημερινά ογκώδεις διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας από συνδικαλιστικές οργανώσεις του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Χαρακτηριστικό του κλίματος που είχε δημιουργηθεί είναι και το γεγονός ότι την παραμονή της έναρξης της συζήτησης του νομοσχεδίου στη Βουλή, διεξήχθη από τη δημόσια τηλεόραση ζωντανή συζήτηση με θέμα το νομοσχέδιο μεταξύ πρωτοκλασάτων εκπροσώπων των

⁴⁷⁴ Ο.π., σελ. 431.

⁴⁷⁵ Ο.π., σελ. 432.

⁴⁷⁶ Ο.π.

⁴⁷⁷ Ο.π.

⁴⁷⁸ Ο.π.

τριών κομμάτων (Αρσένης-ΠΑΣΟΚ, Μητσοτάκης-ΝΔ, Αμπατιέλος-ΚΚΕ) με συντονιστή το δημοσιογράφο Θ. Καλούδη⁴⁷⁹.

Οι εισηγητές και ομιλητές της κυβέρνησης υπερασπίστηκαν το νομοσχέδιο με ένα πλήθος επιχειρημάτων, προσπαθώντας να αποφύγουν τη «διχοτόμησή» του και να αναδείξουν την εσωτερική του ενότητα. Έγινε λόγος για «επαναστατικό νομοσχέδιο που αντιμετωπίζει ενιαία με 4 άρθρα το θέμα των νέων παραγωγικών σχέσεων στις κοινωνικοποιημένες επιχειρήσεις και αλλάζει ριζικά την κατάσταση»⁴⁸⁰, αφού λειτουργεί ενάντια στα συμφέροντα προμηθευτών, δημοπρατών, μεσαζόντων κλπ., καταργεί το φαινόμενο του κράτους-εργοδότη (κρατικές επιχειρήσεις) και καθιστά τους ίδιους τους εργαζόμενους υπεύθυνους για την τύχη των επιχειρήσεων, θεσμοθετώντας και κατοχυρώνοντας «έργω» τη συμμετοχή τους. Έτσι, μια «νέα ταξική κυριαρχία αναλαμβάνει την Διεύθυνση»⁴⁸¹ και δημιουργείται ένας νέος τομέας δίπλα στον ιδιωτικό, ο «Κοινωνικοποιημένος», με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας, τη βελτίωση των υπηρεσιών, την κάλυψη των ελλειμμάτων, την αποδοτικότερη λειτουργία κλπ.⁴⁸²

Αρα δεν πρόκειται για «απλή συμμετοχή» και διακοσμητικές κινήσεις, αλλά για «βαθεία τομή στη διαδικασία της παραγωγής αυτών των οργανισμών και επιχειρήσεων»⁴⁸³, αφού ο εργαζόμενος είναι πια και αφεντικό, «συμμέτοχος στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής»⁴⁸⁴, συμμετέχοντας και ασκώντας έλεγχο «σε όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας»⁴⁸⁵, με αποτέλεσμα να «παραδίδεται η εξουσία των επιχειρήσεων στους εργαζόμενους»⁴⁸⁶. Κατά συνέπεια, το νομοσχέδιο, λειτουργώντας και ως συνέχεια μιας πληθώρας άλλων θεσμικών νομοθετημάτων, υλοποιεί ένα βασικό μέρος του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ και μια ιδέα που έχει πια ωριμάσει, πραγματοποιώντας με την «κοινωνικοποίηση» του δημόσιου τομέα «ένα μεγάλο βήμα προς τον Σοσιαλιστικό μετασχηματισμό»⁴⁸⁷, γεγονός που επιτρέπει στην

⁴⁷⁹ Η συζήτηση αυτή συμπυκνώνει σε μεγάλο βαθμό όσα ακούστηκαν τις επόμενες ημέρες στη Βουλή και τον γενικότερο δημόσιο διάλογο μεταξύ κάθε πλευράς που προηγήθηκε και επακολούθησε της ψήφισης του νομοσχεδίου. Για το κείμενο της συζήτησης της 29/5 στην ΕΡΤ βλ.

<http://www.garsenis.gr/content/maingr.htm>.

⁴⁸⁰ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6904.

⁴⁸¹ Ό.π., σελ. 6905.

⁴⁸² Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7030.

⁴⁸³ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6913.

⁴⁸⁴ Ό.π., σελ. 6914.

⁴⁸⁵ Ό.π., σελ. 6927.

⁴⁸⁶ Ό.π., σελ. 6907.

⁴⁸⁷ Ό.π., σελ. 6914. Για το σχήμα που θέλει το σ/ν ως «βήμα για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό» βλ. επίσης σελ. 6945, 6948, 7001

κυβέρνηση να το χαρακτηρίσει ως «το πιο επαναστατικό και δημοκρατικό νομοσχέδιο στον κόσμο»⁴⁸⁸, ως «νομοσχέδιο ιστορικής σημασίας»⁴⁸⁹.

Χωρίς αμφιβολία, οι παραπάνω χαρακτηρισμοί αποσκοπούσαν και στη δικαιολόγηση των διατάξεων του άρθρου 4. Υπόρρητα, κάθε αναφορά στο νομοσχέδιο συνολικά συνιστούσε και μια απόπειρα να φανεί το άρθρο αυτό ως άρρηκτα συνδεδεμένο με τα υπόλοιπα. Αφού οι εργαζόμενοι τώρα πια έχουν τις τύχες των επιχειρήσεων στα χέρια τους, θα πρέπει να αλλάξει και η συμπεριφορά τους απέναντι στην απεργία. Δεν πρέπει να ζητούν «προνομιακή μεταχείριση», οι απεργίες θα πρέπει να γίνονται για «σοβαρά» κι όχι για «συντεχνιακά» προβλήματα και να αποφασίζονται από τη μεγάλη πλειοψηφία, όχι από «δυναμικές μειοψηφίες» ή «εργατοπατέρες»⁴⁹⁰. Το άρθρο 4 λοιπόν κατοχυρώνει την απόλυτη κυριαρχία της αρχής της πλειοψηφίας, δεν καταργεί, ούτε περιορίζει το δικαίωμα στην απεργία, αλλά το υποστηρίζει και το θέτει σε δημοκρατικά πλαίσια⁴⁹¹. Είναι απλά «μια διαδικασία, μια δικονομική διατύπωση»⁴⁹² για την προστασία και ολοκλήρωση της «κοινωνικοποίησης», μια «δικλείδα (δημοκρατικής) ασφαλείας» για την εξασφάλιση του «κοινωνικού ελέγχου» από μια «ισχυρή, υλική, μαζική λαϊκή βάση»⁴⁹³.

Το βασικό σχήμα της κυβέρνησης είναι το εξής και επαναλαμβάνεται συνεχώς: η δημόσια επιχείρηση αλλάζει και αποκτά νέα μορφή. Στο νέο αυτό καθεστώς ο εργαζόμενος αποκτά με τη σειρά του νέο ρόλο, κατά συνέπεια απαιτείται από αυτόν και νέα συνείδηση (η «κοινωνική»). Στο πλαίσιο αυτό, απλά αλλάζει ο τρόπος έκφρασης του δικαιώματος της απεργίας, δεν καταργείται. Αφού με την «κοινωνικοποίηση [...] δημιουργούνται νέες παραγωγικές σχέσεις, νέες εργασιακές σχέσεις», το δικαίωμα της απεργίας θα πρέπει να μετατραπεί από «όπλο οικονομικού

⁴⁸⁸ Ο.π., σελ. 6939.

⁴⁸⁹ Ο.π., σελ. 6948.

⁴⁹⁰ Βλ. ό.π., σελ. 6905, 6914, 6939, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7028.

⁴⁹¹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6927-6928. Είναι, με άλλα λόγια, μια «διεύρυνση της δημοκρατικής διαδικασίας», Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7038, «το έναυσμα για να πάρει μαζική υπόσταση η βούληση για συνδικαλιστική δράση», ό.π., σελ. 7019.

⁴⁹² Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6929. Σε άλλα σημεία πάντως φαίνεται σαφώς ότι οι λόγοι είναι καθαρά πολιτικοί. Η συχνή αναφορά στις απεργίες που είχαν προηγηθεί (ΗΛΠΑΠ κλπ.) αποδεικνύει ότι, αν μη τι άλλο, οι σκοπιμότητες ήταν ευρύτερες. Ο υπουργός Γιαννόπουλος μάλιστα έφτασε στο σημείο να υποστηρίξει ανοιχτά ότι το άρθρο 4 έγινε για την προστασία της «κοινωνικοποίησης» από την υπονόμυσή της από τα σωματεία της αντιπολίτευσης, βλ. ό.π., σελ. 6929-6930, 6940. Αλλού τονίζεται ότι το άρθρο 4 δεν απαγορεύει βεβαίως την απεργία, αλλά δικαίως «την κάνει δυσκολότερη [...] την δυσχεραίνει και πρέπει να την δυσχεραίνει», Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7036.

⁴⁹³ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7019.

ταξικού αγώνα»⁴⁹⁴ σε μέσο προώθησης της αναπτυξιακής-παραγωγικής λειτουργίας των δημοσίων οργανισμών, σε μέσο αναζωογόνησης του δημόσιου τομέα, για τη μεγαλύτερη και πιο ουσιαστική εκμετάλλευσή του⁴⁹⁵.

Την ίδια στιγμή, η κυβέρνηση κατηγορεί τα κόμματα της αντιπολίτευσης για «τεχνητή όξυνση», για πολιτικοποίηση της διαμάχης με σκοπό να αποκομίσουν πολιτικό όφελος από αυτά. Εκφράζεται «απογοήτευση» για τη στάση του ΚΚΕ, το οποίο χαρακτηρίζεται ως «ουραγός» της Νέας Δημοκρατίας και κατηγορείται για «περίεργες» και «ανίερες» συμμαχίες με τη δεξιά⁴⁹⁶, αν και αναγνωρίζεται ότι η κριτική των δύο κομμάτων έχει διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές αφετηρίες και στοχεύσεις⁴⁹⁷. Η Νέα Δημοκρατία με τη σειρά της κατηγορείται ότι μέσω του άρθρου 4 «χτυπά» συνολικά το θεσμό της «κοινωνικοποίησης» και ότι ρίχνει «κροκοδείλια δάκρυα» για το δικαίωμα της απεργίας, ενώ ταυτόχρονα εφαρμόζει την προσφιλή της μέθοδο της οικονομικής κινδυνολογίας⁴⁹⁸.

Η διαμάχη περιστράφηκε εκ των πραγμάτων άμεσα ή έμμεσα γύρω από το άρθρο 4. Η αντιπολίτευση ισχυριζόταν ότι τα υπόλοιπα άρθρα ήταν απλά το πρόσχημα, το κάλυμμα για την επιβολή του άρθρου 4 και η κυβέρνηση ανταπαντούσε με το επιχείρημα ότι μέσω του άρθρου 4 το ΚΚΕ και η ΝΔ χτυπάνε τις «κοινωνικοποιήσεις» για τους δικούς του λόγους ο καθένας.

Η Νέα Δημοκρατία χωρίς αμφιβολία βρήκε την ευκαιρία για μια «εφ' όλης της ύλης» κριτική στην κυβέρνηση και στο περιεχόμενο του νομοσχεδίου, γεγονός που οδήγησε και σε κάποια αντιφατικότητα.

Οι αγορητές της μίλησαν για αιφνιδιασμό και απουσία διαλόγου, συζήτησης και μελέτης⁴⁹⁹. Κατά τα άλλα, η επιχειρηματολογία της ΝΔ βασίστηκε σε έναν διαχωρισμό του νομοσχεδίου σε «κοινωνικοποίηση» και «άρθρο 4-απεργίες»⁵⁰⁰.

Όσον αφορά τις διατάξεις περί «κοινωνικοποίησης», η ΝΔ θεώρησε ότι φτιάχτηκαν κατόπιν εορτής, ως «προκάλυμμα», «προπέτασμα καπνού», «φανταχτερό

⁴⁹⁴ Ο.π., σελ. 7004.

⁴⁹⁵ «ΣΕΦΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΟΣ: [...] το νομοσχέδιο της κοινωνικοποίησης έρχεται να ενταχθεί στη γενικότερη προσπάθεια [...] για τη μείωση του πληθωρισμού, για τη συγκράτηση και για την αύξηση του μέσου ρυθμού ανάπτυξης του ακαθάριστου Εθνικού προϊόντος», ό.π., σελ. 6998.

⁴⁹⁶ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6904-6905, 6913-6914, 6918, 6931, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7012, 7028-7029. Το ΚΚΕ κατηγορήθηκε επίσης ότι κινητοποιεί εργαζόμενους του ιδιωτικού τομέα κατά του άρθρου 4, βλ. ό.π., σελ. 7010.

⁴⁹⁷ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6927.

⁴⁹⁸ Βλ. ό.π., σελ. 6914, 6935, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7030.

⁴⁹⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6908, 6913, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7022.

⁵⁰⁰ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6909-6910, 6917-6918.

περιτύλιγμα» για τη βασική επιδίωξη, που δεν είναι άλλη από την αντιμετώπιση του προβλήματος των απεργιών (άρθρο 4), με τη «ναρκοθέτηση» του δικαιώματος σ' αυτήν. Αυτό αποδεικνύεται και από την προχειρότητα με την οποία έχουν συνταχθεί τα τρία πρώτα άρθρα: εκεί φαίνεται ότι η «κοινωνικοποίηση» είναι «κενή περιεχομένου» και «ψευδεπίγραφη», μια έννοια «ασαφής», «αφηρημένη», «νεφελώδης» και «αόριστη», η εφαρμογή της οποίας παραπέμπεται στο μέλλον, ενώ το μόνο που κάνει είναι να βαφτίζει έτσι τη «συμμετοχή» των εργαζομένων στη διοίκηση. Κατά συνέπεια, με την «κοινωνικοποίηση» η κυβέρνηση εννοεί ένα «αόριστο», «δημοκρατικοφανές» και «σοσιαλφανές» μέτρο, με το οποίο δεν αλλάζει τίποτα, αφού η δομή των επιχειρήσεων μένει αναλλοίωτη, όπως και το ιδιοκτησιακό καθεστώς, στο βαθμό που δε μεταβιβάζεται σ' αυτούς ούτε η ιδιοκτησία ούτε το παραγόμενο προϊόν. Αντιθέτως, η συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση πρόκειται για μια πρακτική που ήδη εφαρμόζεται εδώ και χρόνια σε κάποιους οργανισμούς. Έτσι, μέσα από «βαρύγδουπα» και «μεγαλόστομα» λόγια περί «αλλαγής των παραγωγικών δομών και των εργασιακών σχέσεων» αποπροσανατολίζει και παραπλανεί τους εργαζόμενους, ενώ το μόνο που αλλάζει στην πραγματικότητα είναι η σύνθεση του ΔΣ των ΔΕΚΟ⁵⁰¹.

Δεν υπάρχει λοιπόν καμία μορφή «σοσιαλισμού». Αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει είναι η παραγωγή και κατανάλωση μιας έννοιας-εφευρήματος του Α. Παπανδρέου με σκοπό α) την κάλυψη προεκλογικών εξαγγελιών και την ικανοποίηση της αριστερής πτέρυγας του κόμματος, β) την εισαγωγή ριζικών περιορισμών του απεργιακού δικαιώματος και γ) τον αποπροσανατολισμό του λαού απ' τα οικονομικά προβλήματα⁵⁰².

Αυτό που έχει σημασία λοιπόν είναι το άρθρο 4. Αυτό συνιστά μια κίνηση απελπισίας της κυβέρνησης και έχει ως στόχο να επιβληθεί η εισοδηματική της πολιτική και να αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις, αφού, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα άρθρα, η εφαρμογή των οποίων αφήνεται για το μέλλον, οι διατάξεις του ενεργοποιούνται άμεσα. Πρόκειται λοιπόν για άρθρο με σαφές και πρωτοφανές αντιαπεργιακό περιεχόμενο (*«αποτελεί καινοτομία, που εισάγεται στο Δίκαιό μας για πρώτη φορά»*⁵⁰³), που αφενός αναγνωρίζει ότι όντως κηρύσσονται καταχρηστικές, χωρίς σοβαρή αιτία απεργίες και αφετέρου εξυπηρετεί την πρόθεση της κυβέρνησης

⁵⁰¹ Βλ. ό.π., σελ. 6907-6910, 6918, 6924-6925, 6936-6937, 6939, 6941-6942, 6946-6947, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ'-1 Ιουνίου 1983, σελ. 6994, 6997, 7002, 7024, 7027, 7030-7031

⁵⁰² Βλ. ό.π., σελ. 6941, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ'-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7013.

⁵⁰³ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ'-30 Μαΐου 1983, σελ. 6908.

να δυσκολέψει την άσκηση του απεργιακού δικαιώματος για να περιοριστούν οι αντιδράσεις των εργαζομένων από τη συνέχιση της οικονομικής της πολιτικής και τη χειροτέρευση της θέσης τους. Με άλλα λόγια, συνιστά ένα «έξυπνο τέχνασμα, που με «αλχημείες» και «πονηριές» επιχειρεί να φιμώσει τους εργαζόμενους και μεθοδεύει τον αποπροσανατολισμό τους⁵⁰⁴.

Η κίνηση αυτή αποτελεί για τη Νέα Δημοκρατία σαφές δείγμα ότι η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έχει χάσει την ψυχραιμία της και λειτουργεί με πανικό, σπασμωδικότητα και νευρικήτητα, στην απελπισμένη της προσπάθεια να συνεχίσει την επιβολή της «ανύπαρκτης και ανερμάτιστης» οικονομικής πολιτικής⁵⁰⁵.

Ακόμα παραπέρα, σύμφωνα με τη δεξιά, η πολιτική αυτή όχι μόνο δε θα βελτιώσει την οικονομική λειτουργία του δημόσιου τομέα, αλλά αντιθέτως θα υπάρξουν αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα, την αποδοτικότητα, αλλά και ευρύτερες πολιτικές και οικονομικές συνέπειες στη λειτουργία των επιχειρήσεων (κοινωνικές εκρήξεις, διόγκωση ελλειμμάτων, οπισθοδρόμηση-κατάρρευση οικονομίας), ενώ παράλληλα θα ενισχυθεί η εξουσία του κράτους, η γραφειοκρατική δομή και ο κομματικός έλεγχος πάνω στην οικονομία. Η γενική εκτίμηση είναι ότι επειδή το ΠΑΣΟΚ φοβάται την πλήρη οικονομική κατάρρευση, επιχειρεί να φτιάξει μηχανισμούς ελέγχου των αντιδράσεων. Η κινδυνολογία εκφράστηκε και με την πεποίθηση ότι επίκειται επέκταση των μέτρων αυτών και στον ιδιωτικό τομέα⁵⁰⁶.

Ωστόσο, ο αντιπολιτευτικός οίστρος οδήγησε και κάποιους ομιλητές σε αντίθετες εκτιμήσεις: ότι πρόκειται ακριβώς για συνεπή εφαρμογή των κυβερνητικών διακηρύξεων, για ένα ακόμα βήμα προς τον «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό» μέσω της συνειδητής καλλιέργειας σύγχυσης και αποπροσανατολισμού⁵⁰⁷.

Τέλος, σε κάποια σημεία εμφανής ήταν και κάποια δόση «χαϊρέκακης» διάθεσης απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Το τελευταίο έρχεται τώρα ως κυβέρνηση να αντιμετωπίσει τα αποτελέσματα της άκριτης στήριξης και υποκίνησης ως αντιπολίτευση κάθε απεργίας, αλλά και τις συνέπειες της «απεργιακής ευφορίας» του ν. 1264/82. Τώρα, ως κυβέρνηση πια, αφού αφήνει ελεύθερη την «απεργιακή θύελλα» στον ιδιωτικό

⁵⁰⁴ Βλ. ό.π., σελ. 6907-6909, 6923, 6937, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 6995.

⁵⁰⁵ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ΄-30 Μαΐου 1983, σελ. 6907, 6926, 6942, 6946.

⁵⁰⁶ Βλ. ό.π., σελ. 6912, 6941, 6947, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7027.

⁵⁰⁷ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7002.

τομέα, επιχειρεί να την αποφύγει στο δημόσιο⁵⁰⁸, λειτουργώντας ως «*Κρόνος που τρώει τα παιδιά του*»⁵⁰⁹.

Το ΚΚΕ άσκησε επίσης συντριπτική κριτική, κινούμενο βεβαίως σε εντελώς αντίθετο κλίμα. Χωρίς να δηλώνει αντίθετο στη συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των ΔΕΚΟ, απέρριψε συνολικά το νομοσχέδιο λόγω του ότι δεν εξασφαλίζει μια «ουσιαστική»-«πραγματική» «συμμετοχή» που να λειτουργεί σε «αντιμονοπωλιακή» κατεύθυνση. Με τις διατάξεις του δεν αλλάζει ο χαρακτήρας των δημοσίων επιχειρήσεων, καθώς η απλή συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των δημοσίων επιχειρήσεων δεν τις μετατρέπει σε «κοινωνικοποιημένες». Αντιθέτως, είναι μια τάση με την οποία συμφωνεί τόσο η δεξιά, όσο και η ΕΟΚ. Σύμφωνα με τη θέση του κόμματος, δε μπορούν να νοηθούν «κοινωνικοποιήσεις» μέσα σε συνθήκες εξάρτησης και «κρατικομονοπωλιακού» καπιταλισμού. Αυτό που χρειάζεται είναι καθαρή «κρατικοποίηση» με «ουσιαστική συμμετοχή» στα πλαίσια μιας «αντιμονοπωλιακής-αντιιμπεριαλιστικής» πολιτικής. Οι βουλευτές του δήλωσαν ότι θα ψήφιζαν τα 3 πρώτα άρθρα, αν καθιέρωναν μια «ουσιαστική συμμετοχή» και προέβλεπαν βασικές εγγυήσεις γι' αυτήν. Αυτό που εισάγεται λοιπόν δεν είναι ούτε «κοινωνικοποίηση», ούτε βήμα «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού», αλλά «συμμετοχή», «δημοκρατικός έλεγχος» του κρατικού τομέα, κάτι με το οποίο φυσικά δε διαφωνεί το ΚΚΕ. Στο βαθμό όμως που δεν υπάρχουν συγκεκριμένες δεσμεύσεις, δεν ικανοποιεί το κόμμα⁵¹⁰. Σε άλλο σημείο μάλιστα επιβεβαιώθηκε ότι και το ΚΚΕ είναι υπέρ των «κοινωνικοποιήσεων, αλλά όχι με τη μορφή που θέλει το ΠΑΣΟΚ⁵¹¹.

⁵⁰⁸ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ'-30 Μαΐου 1983, σελ. 6923, 6926 .

⁵⁰⁹ Ο.π., σελ. 6913. Η ίδια άποψη εκφράζεται και από τον Γ. Μαρίνο, με τη διαφορά ότι συμφωνεί με την κυβερνητική πρόθεση να αντιμετωπίσει το «πρόβλημα» αυτό. Σύμφωνα με το Μαρίνο «*το ιερό δικαίωμα της απεργίας [...] έχει εξελιχθεί στη χώρα μας σ' ένα καθημερινό σπορ*» που εξασκείται από «*πανίσχυρα συνδικάτα*», «*προνομιούχες εισοδηματικά τάξεις των εργαζομένων*», «*δυναμικές*», «*κλαδικές*» και «*οργανωμένες*» μειοψηφίες. Κατά συνέπεια, το άρθρο 4 είναι αποτέλεσμα της «*απερισκεψιάς*» του ν. 1264 και έχει βεβαίως τη συμφωνία της κοινής γνώμης. Καταλήγοντας μάλιστα προτείνει κάπως διστακτικά «*να γίνει κάτι ανάλογο*» και στον ιδιωτικό τομέα, βλ. Γ. Μαρίνος, «*Οι απεργίες και το άρθρο 4*», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 24, 16/6/1983, σελ. 3-6.

⁵¹⁰ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ'-30 Μαΐου 1983, σελ. 6910, 6916-6917, 6934-6935, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ'-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7017.

⁵¹¹ Βλ. ό.π., σελ. 6949. Αυτή η θέση συνιστά μια σαφή μετατόπιση από προηγούμενες θέσεις του κόμματος, που μιλούσε αποκλειστικά για «κρατικοποίηση»-«εθνικοποίηση», γεγονός που δεν έμεινε ασχολίαστο από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ. Βλ. «*Η αντίληψη του ΠΑΣΟΚ για τις "κοινωνικοποιήσεις"*», *Ριζοσπάστης*, 21/6/1983, «*Οι εθνικοποιήσεις, η κυβέρνηση και το ΚΚΕ*», *Ριζοσπάστης*, 3/12/1981, Γ. Δραγασάκης, «*Εθνικοποιήσεις. Μερικά άμεσα πρακτικά ζητήματα*», *Ριζοσπάστης*, 20/12/1981, «*Εθνικός πλούτος. Ανάγκη η εθνικοποίηση*», *Ριζοσπάστης*, 31/1/1982, Μ. Ανδρουλάκης, «*"Αυτοδιαχείριση": Μόδα και πραγματικότητα*», *Ριζοσπάστης*, 21/3/1981, Σπ. Μαγκλιβέρας, «*Συμμετοχή και εργατικός έλεγχος*», *Ριζοσπάστης*, 3/10/1982, Γ. Δραγασάκης, «*Μύθοι και κοινωνικοποίηση*», *Ριζοσπάστης*, 3/12/1982.

Στο ζήτημα του άρθρου 4 το ΚΚΕ επιβεβαίωσε το κλίμα που είχε διαμορφωθεί μεταξύ των δύο κομμάτων το προηγούμενο διάστημα. Οι ομιλητές του επιχείρησαν ταυτόχρονα να κατακρίνουν το περιεχόμενο του άρθρου, αλλά και να αποκρούσουν τις κατηγορίες για «σύμπλευση» με τη δεξιά.

Αναφερόμενο στο άρθρο 4 το ΚΚΕ έκανε λόγο για αιφνιδιασμό των συνδικαλιστικών οργανώσεων και της ΓΣΕΕ, για «σοβαρότατο πολιτικό ολίσθημα»⁵¹², για «πρωτοφανή» συνδικαλιστικά και νομικά κίνηση και έκανε την εκτίμηση ότι «η όλη ιστορία περί κοινωνικοποιήσεων [...] δεν είναι παρά προσπάθεια να χρυσωθεί το χάπι του άρθρου 4» που «καταργεί ουσιαστικά το δικαίωμα της απεργίας στους Οργανισμούς αυτούς»⁵¹³, καθώς «μ' όλα αυτά που προβλέπει [...] η απεργία γίνεται αδύνατη»⁵¹⁴.

Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 4 περιέχει πολλές διατάξεις που ουσιαστικά καταργούν το δικαίωμα στην απεργία (το 50+1% των εγγεγραμμένων, το δικαίωμα του 1/10 να μπλοκάρουν την απεργία, χρονοβόρες διαδικασίες για ψήφιση και κήρυξη απεργίας), τορπιλίζει την ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος και αδρανοποιεί τα εκλεγμένα όργανα, ενώ δεν παρέχεται καμία εγγύηση ότι οι διατάξεις αυτές δε θα επεκταθούν και στον ιδιωτικό τομέα⁵¹⁵.

Κατά συνέπεια, αυτό που χαρακτηρίζει εξολοκλήρου το νομοσχέδιο είναι αυτό το άρθρο. Η κυβέρνηση κατηγορείται για «τακτική στρουθοκαμήλου» και ότι με την πρακτική της αυτή ρίχνει «βούτυρο στο ψωμί» της δεξιάς, δίνοντάς της την ευκαιρία να κάνει μαθήματα δημοκρατικότητας και υπεράσπισης του συνδικαλισμού. Παράλληλα, με την επιμονή της σε αυτό «ρίχνει λάδι στη φωτιά» και οδηγείται σε σύγκρουση με τους εργαζόμενους, συντελώντας στη διαίρεση των «προοδευτικών δυνάμεων»⁵¹⁶. Μάλιστα η κριτική του ΚΚΕ δε σταματά εκεί, αλλά εκφράζει την άποψη ότι η κυβέρνηση επιχειρεί να παρέμβει στο εσωτερικό των συνδικαλιστικών οργανώσεων, ενώ ταυτόχρονα συκοφαντεί το σύνολο του συνδικαλιστικού κινήματος, με σκοπό την αποδιοργάνωσή του και τη διάσπασή του⁵¹⁷.

Στόχος της κυβέρνησης είναι, σύμφωνα με το ΚΚΕ, «να βάλει φραγμούς και εμπόδια στους αγώνες των εργαζομένων»⁵¹⁸ και να περιορίσει τις κατακτήσεις τους

⁵¹² Ο.π., σελ. 6915.

⁵¹³ Ο.π., σελ. 6911.

⁵¹⁴ Ο.π.

⁵¹⁵ Βλ. ό.π., σελ. 6949.

⁵¹⁶ Βλ. ό.π., σελ. 6915-6916.

⁵¹⁷ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΗ΄-1 Ιουνίου 1983, σελ. 7025-7026.

⁵¹⁸ Ο.π., σελ. 6999.

αχρηστεύοντας το όπλο της απεργίας, με σκοπό να μειωθούν οι αντιδράσεις για την εισοδηματική πολιτική, γεγονός που αποδεικνύει ότι η κυβέρνηση δεν έχει τη συγκατάθεσή τους για την πολιτική της και τα μέτρα που εφαρμόζει⁵¹⁹.

Άρα, το ΚΚΕ συμφωνεί με τη δεξιά ότι το νομοσχέδιο συνολικά αποσκοπεί στον περιορισμό του απεργιακού δικαιώματος. Παράλληλα όμως, το κόμμα υποστηρίζει ότι οι διαμαρτυρίες της ΝΔ είναι υποκριτικές και γίνονται για να καρπωθεί τη λαϊκή δυσαρέσκεια, αφού αντικειμενικά το περιεχόμενο του άρθρου 4 είναι σύμφωνο με τη δεξιά πολιτική⁵²⁰.

Το ΚΚΕ φυσικά δήλωσε ότι καταψηφίζει το νομοσχέδιο και την ημέρα της ψηφοφορίας των άρθρων αποχώρησε από τη βουλή σε ένδειξη διαμαρτυρίας⁵²¹. Η κυβέρνηση από την άλλη έκανε μια τροπολογία που άλλαζε το πλαίσιο για την κήρυξη απεργίας από τις δευτεροβάθμιες οργανώσεις: ενώ αρχικά αυτή μπορούσε να ψηφιστεί μόνο μετά από τη σύγκληση συνεδρίου, τώρα δεχόταν ότι θα μπορούσε να αποφασιστεί από τα ΔΣ με απόλυτη πλειοψηφία, διατηρώντας βεβαίως το δικαίωμα του 1/10 των μελών ενός πρωτοβάθμιου σωματείου να μπλοκάρουν την άσκηση της⁵²².

Η ψήφιση του επίμαχου νομοσχεδίου έγινε λοιπόν σε άκρως πολωμένο κλίμα εντός και εκτός βουλής, ενώ την ίδια στιγμή ο τύπος της αντιπολίτευσης κλιμάκωνε την επίθεσή του κατά της κυβέρνησης⁵²³. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι, κατόπιν αιτήματος της ΝΔ, έγινε ονομαστική ψηφοφορία και το νομοσχέδιο ψηφίστηκε από 117 βουλευτές του ΠΑΣΟΚ σε σύνολο 166, γεγονός που ενίσχυσε τις κατηγορίες για λαϊκισμό, αυταρχικότητα, ηγεμονισμό και απουσία συναινετικών διαδικασιών⁵²⁴. Την ίδια στιγμή, ο φιλοκυβερνητικός τύπος μετέδιδε την πληροφορία, που δεν επιβεβαιώθηκε, ότι η κυβέρνηση θα εγκαινίαζε αμέσως τη διαδικασία της «κοινωνικοποίησης, ξεκινώντας μάλιστα από το χώρο των τραπεζών, με σκοπό την αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας και τον αναπροσανατολισμό της δραστηριότητάς τους (εξυπηρέτηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων κλπ.)⁵²⁵.

⁵¹⁹ Βλ. ό.π.

⁵²⁰ Βλ. ό.π., σελ. 7015-7016.

⁵²¹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΘ'-2 Ιουνίου 1983, σελ. 7085.

⁵²² Βλ. ό.π., σελ. 7084-7091.

⁵²³ Βλ. *Καθημερινή*, 1/6/1983, 2/6/1983, *Ριζοσπάστης*, 31/5/1983, 1/6/1983, 2/6/1983, 3/6/1983.

⁵²⁴ Βλ. Β. Ξυδιάς, «Οι κοινωνικοποιήσεις και ο σοσιαλισμός του κακού λύκου», *Αντί*, τ. 233, 10/6/1983, σελ. 18-20, *Καθημερινή*, 3/6/1983, 5-6/6/1983, 7/6/1983, *Ριζοσπάστης*, 3/6/1983, 4/6/1983, 5/6/1983. Βλ. επίσης την Απόφαση της Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, *Ριζοσπάστης*, 23/6/1983.

⁵²⁵ Βλ. «Από τις τράπεζες θ' αρχίσει αμέσως η κοινωνικοποίηση», *Το Βήμα*, 5/6/1983.

ΤΑ ΠΡΟΕΔΡΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Μετά την ψήφιση του νόμου, το άρθρο 4 και οι «κοινωνικοποιήσεις» διατηρήθηκαν για λίγο στο προσκήνιο. Η ρήξη της κυβέρνησης με τα κόμματα και τα συνδικάτα της αριστεράς ήταν πλέον γεγονός, ο διχασμός στο συνδικαλιστικό κίνημα παγιώθηκε και η δεξιά συνέχισε την ίδια αντιπολιτευτική τακτική. Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύτηκαν από ομοβροντία δημοσιευμάτων, κριτικών αναλύσεων και σχολίων⁵²⁶. Η κυβέρνηση από την πλευρά της διατύπωνε με όλο και πιο επίμονο και επιθετικό τρόπο τη νέα αντίληψη που επιχειρούσε να επιβάλει στο συνδικαλιστικό κίνημα: προβάδισμα του «νέου», «εμπλουτισμένου» συνδικαλιστικού λόγου, που διακατέχεται από «νέα ποιότητα», «νέα αιτήματα» και «νέα καθήκοντα», ενταγμένου σε μια «δυναμική διαδικασία σοσιαλιστικού μετασχηματισμού», απέναντι στον «παραδοσιακό διεκδικητικό λόγο» που κυριαρχείται από «κλαψουρίσματα» και «οικονομισμό». Με λίγα λόγια, το ιδεολογικό μόρφωμα που αντιπαρέβαλε «συντεχνίες» και «υπεύθυνο» συνδικαλιστικό κίνημα και που επιχειρούσε την άρση της ταύτισης της ταξικής πάλης με τις απεργιακές προβλήθηκε από την κυβερνητική πλευρά δυναμικά και άμεσα⁵²⁷. Παράλληλα, υπογραμμίζοταν ότι στον «κοινωνικοποιημένο» τομέα τα ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια λειτουργίας εξακολουθούν να είναι κυρίαρχα⁵²⁸.

⁵²⁶ Βλ. Ρεπόρτερ, «Τι είπαν Αρσένης-εκπρόσωποι απεργών για τις κοινωνικοποιήσεις και το άρθρο 4, *Αντι*, τ. 233, 10/6/1983, σελ. 10-14, Μ. Παπαγιαννάκης, «4+1 προϋποθέσεις για τις κοινωνικοποιήσεις», ό.π., σελ. 16-17, Ρ. Ελευθερίου, «Άρθρο 4: Άξιζε τον κόπο;», ό.π., σελ. 22-23, Ν. Γεωργιάδης, «Για τις κοινωνικοποιήσεις: μάθημα πρώτο», *Ο Πολίτης*, τ. 60, Μάιος 1983, σελ. 3, Γ. Καρράς, «κατοχυρώνεται η αρχή της πλειοψηφίας», ό.π., σελ. 9-12, Τ. Μαστραντώνης, «Για την πολιτική συγκυρία και τις “κοινωνικοποιήσεις”», <http://www.theseis.com/1-75/theseis/t04/t04f/giatinpolitikisigiria.htm>, «Απεργοσπαστικός σοσιαλισμός», *Σχολιαστής*, τ. 3, Ιούνιος 1983, σελ. 6-8, Κ. Βουρνάς, «Οι φόβοι της εξουσίας και τα κέρδη της αντιπολίτευσης», *Σχολιαστής*, τ. 4, Ιούλιος 1984, σελ. 5-6, συνέντευξη με τον πρόεδρο της ΟΤΟΕ και τον Ο. Χατζηβασιλείου, ό.π., σελ. 6-7, Τ. Μαστραντώνης-Δ. Ψαρράς, «Η ενότητα μιας αντιφατικής πολιτικής», ό.π., σελ. 8-11, Στ. Ιωαννίδης, «Μετά την... “κοινωνικοποίηση”», *Η Αριστερά Σήμερα*, τ. 1, Ιούνιος 1983, σελ. 6-8, «2 χρόνια ΠΑΣΟΚ: Αναζητώντας την «Αλλαγή»...», *Προλετάριος μαχητής*, τ. 61, Νοέμβρης 1983, σελ. 7-10. Την ίδια περίοδο επιχειρήθηκαν και κάποιες πιο «ψύχραιμες», πραγματολογικού χαρακτήρα, αναλύσεις του νέου νόμου, βλ. Ι. Σωμόπουλος, «Άρθρο 4. Φαλκιδεύεται το δικαίωμα της απεργίας;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 30, 28/7/1983, σελ. 27-28.

⁵²⁷ Βλ. Λ. Αποστολίδης, «Συνδικαλιστικό κίνημα και δομική κρίση», *Αντι*, τ. 244, 28/10/1983, σελ. 20-22, Λ. Αποστολίδης, *Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, σελ. 280-291, «Η συμπαθής τάξις...», *Αντι*, τ. 273, 26/10/1984, σελ. 6-7, Κ. Λάμπρος, *Απ' την κρίση στην υπέρβαση του ελληνικού περιφερειακού καπιταλισμού*, Αιχμή, Αθήνα, 1988, σελ. 122-123, 143-153.

⁵²⁸ Βλ. την «Πολιτική εισήγηση στο Α' Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ» του Α. Παπανδρέου (1984), στο Χρ. Χαλαζιάς (επιμ.), *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, σελ. 228 και τις σχετικές «διευκρινιστικές» δηλώσεις του Αρσένη, σύμφωνα με τις οποίες «και οι επιχειρήσεις που ελέγχονται άμεσα ή έμμεσα από το δημόσιο, πρέπει να λειτουργήσουν αυστηρά με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια

Σιγά σιγά άρχισαν να υλοποιούνται κάποιες διατάξεις του νομοσχεδίου. Το φθινόπωρο του 1983 (Νοέμβριος) ολοκληρώθηκαν οι διαδικασίες ανάδειξης των γνωμοδοτικών επιτροπών, που σύμφωνα με το ν. 1365/83 θα συνεργάζονταν με τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας στη διαμόρφωση των προεδρικών διαταγμάτων⁵²⁹. Στις εκλογές για την ανάδειξη των επιτροπών αυτών συμμετείχαν και συνδικαλιστικές οργανώσεις που είχαν ταχθεί κατά του νομοσχεδίου και είχαν προβεί σε δηλώσεις ανυπακοής το καλοκαίρι που προηγήθηκε⁵³⁰. Με αφορμή αυτές τις εξελίξεις ανακινήθηκε και πάλι για λίγο το ζήτημα, με κάποιες πρώιμες αποτιμήσεις του νόμου σε σχέση με την οικονομική λειτουργία των δημόσιων επιχειρήσεων⁵³¹. Ωστόσο αυτό που κυριάρχησε στο συνδικαλιστικό κίνημα ήταν μια στάση αναμονής και μια υπόγεια πάλη, στο εσωτερικό των δημόσιων οργανισμών. Σε κεντρικό συνδικαλιστικό επίπεδο, η ΓΣΕΕ διοργάνωσε τον Οκτώβρη μια διάσκεψη με θέμα την «κοινωνικοποίηση»⁵³², ενώ μετά τη διεξαγωγή του περίφημου 22^{ου} Συνεδρίου και τη συγκρότηση νέας διοίκησης, πέρασε ένα ψήφισμα υπέρ της κατάργησης του άρθρου 4 με οριακή πλειοψηφία⁵³³. Το ψήφισμα ωστόσο συνάντησε έντονη αντίδραση και αμφισβήτηση από την ΠΑΣΚΕ⁵³⁴.

Εν τω μεταξύ, στις αρχές του 1984 διεξήχθη και η πρώτη «μάχη» γύρω από το άρθρο 4, με αφορμή την απεργία των νοσοκομειακών γιατρών (ΕΙΝΑΠ), που έληξε μετά από 12 ημέρες με υποχώρηση της κυβέρνησης⁵³⁵. Καθώς τα απεργιακά

ανταγωνισμού» και η «κοινωνικοποίηση» δε σημαίνει «συνθήκες και διαδικασίες παραγωγής διαφορετικές από εκείνες τις οποίες επιβάλλει η λογική της αγοράς», Ν. Νικολάου, «Πάει να ξανακαεί η «καμένη γη» της οικονομίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 14, 5/4/1984, σελ. 10.

⁵²⁹ Βλ. «Ν. 1365/1983», άρθρο 2, παρ. 3, *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τα. 42, 1983, σελ. 82.

⁵³⁰ Βλ. την περίπτωση της ΟΤΟΕ στις Τράπεζες, «Οι τραπεζικοί απεφάσισαν να αγνοήσουν το άρθρο 4», *Καθημερινή*, 8/6/1983, *Ριζοσπάστης*, 8/6/1983, 26/7/1983, 27/7/1983, 6/8/1983, Θ. Κατσαρός, «Γύρω γύρω όλοι, στη μέση... ο Αρσένης», *Προλετάριος μαχητής*, τ. 61, Νοέμβρης 1983, σελ. 14-15, «Συνέντευξη με τον πρόεδρο της ΟΤΟΕ Α. Πουλαρίκα», *ό.π.*, σελ. 16-17

⁵³¹ Βλ. Δ. Στεργίου, «Απολογισμός 1983», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 52, 29/12/1983, σελ. 11-12.

⁵³² Βλ. ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Διεθνής Διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, 1983.

⁵³³ Στη νέα, 45μελή διοίκηση της ΓΣΕΕ η κυβερνητική ΠΑΣΚΕ είχε την πλειοψηφία με 26 έδρες, η ΕΣΑΚ 17 και το ΑΕΜ (ΚΚΕ εσ.) 2. Το ψήφισμα έλαβε 177 ψήφους υπέρ και 16 κατά. Την ίδια περίοδο απέκτησε νέα διοίκηση και η ΑΔΕΔΥ με απόλυτη πλειοψηφία επίσης της ΠΑΣΚΕ (12 μέλη, έναντι 4 της ΕΣΑΚ και 1 του ΑΕΜ), βλ. «Την κατάργηση του άρθρου 4 ζήτησε η ΓΣΕΕ», *Καθημερινή*, 13/12/1983, *Ριζοσπάστης*, 13/12/1983. Το 22^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ διεξήχθη στον «Αστέρα»

Βουλιαγμένης, ήταν το πρώτο στο οποίο εφαρμόστηκε η απλή αναλογική σύμφωνα με τον ν. 1264/82 και στη νέα διοίκηση πρόεδρος ορίστηκε ο Γ. Ραυτόπουλος (ΠΑΣΚΕ) και γενικός γραμματέας ο Μ. Κωστόπουλος (ΕΣΑΚ), βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, σελ. 137-138

⁵³⁴ Για τα γεγονότα γύρω από το επίμαχο ψήφισμα βλ. Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, σελ. 101-102.

⁵³⁵ Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιήθηκε όλο το οπλοστάσιο του άρθρου 4, με την επέμβαση του υπουργού για την κήρυξη της απεργίας ως παράνομη, καταγγελία ΔΣ νοσοκομείων για παραβίαση των διατάξεων περί απόλυτης πλειοψηφίας (50+1%), παρεμβάσεις του Παπανδρέου και του Γεννηματά,

φαινόμενα σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα πολλαπλασιάστηκαν την περίοδο αυτή, η κυβέρνηση εξέφραζε προβληματισμό και ανησυχία. Για άλλη μια φορά ο ίδιος ο Πρωθυπουργός με ομιλία του στην Κ.Ο. του ΠΑΣΟΚ βγήκε μπροστά καλώντας σε «αυτοσυγκράτηση» και «εργασιακή ειρήνη», ενώ επιβεβαιώθηκαν και κάποιες πληροφορίες που ανέφεραν ότι πράγματι είχε συζητηθεί στους κόλπους της κυβέρνησης το 1983 το ενδεχόμενο επέκτασης του άρθρου 4 και στον ιδιωτικό τομέα⁵³⁶. Παράλληλα βεβαίως με τις εκκλήσεις για ηρεμία και υποστολή των διεκδικήσεων, η κυβέρνηση φρόντιζε να τονίζει ότι θα χρησιμοποιούσε όλα τα νομικά μέσα που διέθετε για την εφαρμογή της εισοδηματικής πολιτικής (υποχρεωτική διαιτησία-ν. 3239/55, άρθρο 4)⁵³⁷.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, γίνεται στις αρχές του 1984 η παράδοση στο ΥΠΕΘΟ των 15 συνολικά πορισμάτων. Στο πόρισμα της γνωμοδοτικής επιτροπής για την «κοινωνικοποίηση» του ΟΤΕ διαφαίνεται η βασική δομή του νέου λειτουργικού και διοικητικού σχήματος που θα εφαρμοστεί σε ΔΕΗ, ΟΤΕ και ΟΣΕ: συγκρότηση «αντιπροσωπευτικής γενικής συνέλευσης», θεσμοθέτηση αποκεντρωμένων «περιφερειακών συνελεύσεων» και κεντρικών και περιφερειακών «εργασιακών συμβουλίων» κλπ.⁵³⁸.

Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου πραγματοποιήθηκαν οι κυβερνητικές ανακοινώσεις για το περιεχόμενο των Προεδρικών Διαταγμάτων και στις αρχές του 1985 δημοσιεύθηκαν τα τρία πρώτα για τη ΔΕΗ, τον ΟΤΕ και τον ΟΣΕ, που είχαν κοινό περιεχόμενο⁵³⁹.

Με τις αρχικές αναγγελίες του φθινοπώρου ξεκινά ένας νέος γύρος δημόσιας διαμάχης, καθώς το σύνολο της αριστεράς επιτίθεται με σφοδρότητα στο περιεχόμενο των προεδρικών διαταγμάτων, κατηγορώντας την κυβέρνηση για «δεξιά στροφή», τα

παραπομπή της απεργίας για εκδίκαση στο Μονομελές Πρωτοδικείο κλπ., βλ. *Καθημερινή*, 17/1/1984, 18/1/1984, 20/1/1984, 24/1/1984.

⁵³⁶ Βλ. Ν. Νικολάου, «Η έλλειψη ενημερώσεως για την πραγματική κατάσταση της οικονομίας μας ενισχύει τις συντεχνιακές απεργίες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 11, 15/3/1984, σελ. 9-10. Οι προτροπές του Πρωθυπουργού προς τους εργαζομένους για «υπευθυνότητα» και αποφυγή «συντεχνιακών αντιλήψεων και νοοτροπιών» επαναλαμβάνεται και στην ομιλία του στην 15^η Σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, βλ. «Η οικονομική στρατηγική και πολιτική που θα ακολουθήσει το ΠΑΣΟΚ την επόμενη τετραετία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 7, 14/2/1985, σελ. 31.

⁵³⁷ Βλ. Ν. Νικολάου, «Πάει να ξανακαεί η «καμένη γη» της οικονομίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 14, 5/4/1984, σελ. 9-10.

⁵³⁸ Ο τύπος της αντιπολίτευσης έκανε λόγο για «πλήθος συμβουλίων», για «γραφειοκρατικά όργανα» που θα δυσχεραίνουν την ομαλή λειτουργία των επιχειρήσεων και για όργανα που καλλιεργούν «ψευδαίσθηση συμμετοχής» ως αντάλλαγμα για το άρθρο 4, βλ. «Συμβούλια επί συμβουλίων προτείνει το πόρισμα για κοινωνικοποίηση του ΟΤΕ», *Καθημερινή*, 20/1/1984.

⁵³⁹ Βλ. «ΠΔ 57/1985», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 44, 1985, σελ. 33-38, «ΠΔ 58/1985», ό.π., σελ. 38-42, «ΠΔ 59/1985», ό.π., σελ. 43-47.

συνδικάτα για «αλλαγή πλεύσης» και αποδοχή των κυβερνητικών προθέσεων και τις δυνάμεις της ΠΑΣΚΕ ειδικότερα για αποδοχή «κομματικής πειθαρχίας» από το ΠΑΣΟΚ⁵⁴⁰. Με τα ΠΔ αποδεικνυόταν ότι φιλοδοξία της κυβέρνησης είναι να εξυπηρετηθεί μια φιλοσοφία ιδιωτικοποίησης και κατακερματισμού του συνδικαλιστικού κινήματος με την εφαρμογή ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων λειτουργίας και στόχων (εντατικοποίηση εργασίας, πριμ παραγωγικότητας, εισαγωγή managers) και την ενίσχυση των συντεχνιακών χαρακτηριστικών, στο βαθμό που οι εργαζόμενοι συνδέονται άρρηκτα με την οικονομική απόδοση και την τύχη της επιχείρησης⁵⁴¹. Παρόμοια στάση απέναντι στα ΠΔ εξέφραζε και ο φιλοκυβερνητικός τύπος, κάνοντας λόγο για ΠΔ που αχρηστεύουν και καταργούν στην ουσία το ν. 1365/83, με την εισαγωγή «*διακοσμητικών οργάνων*», «*δήθεν αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις*», που οδηγούν σε «*δήθεν κοινωνικό έλεγχο*» και τελικά σε «*τελειωτική παράλυση των δημοσίων αυτών επιχειρήσεων*»⁵⁴². Στην περίπτωση αυτή βεβαίως τα ΠΔ κατακρίνονται επειδή ακυρώνουν τους «οικονομικούς», «αναπτυξιακούς» σκοπούς του ν. 1365/83 και προτείνονται μέτρα όπως η αποκατάσταση του (διαταραχθέντος) διευθυντικού δικαιώματος και η συμμετοχή ενός μόνο εργατικού εκπροσώπου στο ΔΣ⁵⁴³. Ο συνδικαλιστικός τύπος από την άλλη, υπογραμμίζει με νόημα ότι οι περισσότεροι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν μάλλον με αδιαφορία τις εξελίξεις, ενώ με βάση και την αντίστοιχη εμπειρία συμμετοχικών θεσμών στην υπόλοιπη Ευρώπη εκφράζονται κάποιες πρώτες ανησυχίες μήπως «*πρόκειται απλά για εκσυγχρονισμό και εκδημοκρατισμό των εργασιακών σχέσεων στην προοπτική διασφάλισης και αναπαραγωγής του υπάρχοντος συστήματος*»⁵⁴⁴.

Τα ΠΔ προέβλεπαν τη σύσταση οργάνων «κοινωνικού ελέγχου», εργατικών συμβουλίων και την αναμόρφωση των διοικητικών οργάνων. Τα όργανα κοινωνικού ελέγχου ήταν τα εξής: η Αντιπροσωπευτική Συνέλευση Κοινωνικού Ελέγχου (ΑΣΚΕ) με 27 μέλη εκ των οποίων τα 9 από εργατικούς εκπροσώπους σε επιχειρησιακό

⁵⁴⁰ Βλ. Αντ. Εργατικός, «Συνδικαλισμός και κοινωνικοποιήσεις: Πλήγμα για το κύρος του Συνδικαλιστικού Κινήματος», *Αντι*, τ. 273, 26/10/1984, σελ. 14-15.

⁵⁴¹ Βλ. Π. Γεωργίου, «Με τέτοια Κοινωνικοποίηση τι να την κάνεις την Ιδιωτικοποίηση», *Σχολιαστής*, τ. 20, Νοέμβρης 1984, σελ. 20, Π. Γεωργίου, «Η νέα παράταξη και οι κοινωνικοποιήσεις», *Σχολιαστής*, τ. 36, Μάρτιος 1986, σελ. 15.

⁵⁴² Δ. Στεργίου-Γ. Παπανικολάου, «Πού κατέληξαν οι κοινωνικοποιήσεις των δημ. επιχειρήσεων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 2, 10/1/1985, σελ. 30-31.

⁵⁴³ Βλ. ό.π., σελ. 32.

⁵⁴⁴ «Εν όψει της κοινωνικοποίησης στην Κοινή Ωφέλεια», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτιος 1985, σελ.5. Σύμφωνα με άλλες κριτικές, δε χωρά αμφιβολία ότι πρόκειται ακριβώς για «*μια δοκιμή εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού των εργασιακών σχέσεων*», Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, «*“Κοινωνικοποίηση” στις δημόσιες επιχειρήσεις και εργατική συμμετοχή*» [αναδημοσίευση από την εφημ. *Τα Νέα* της 30/10/1984], στο Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *Εργατικό δίκαιο και Πολιτική*, σελ. 79.

επίπεδο, οι Περιφερειακές Συνελεύσεις Κοινωνικού Ελέγχου (ΠΕΣΚΕ) σε νομαρχιακό επίπεδο (ένας εκπρόσωπος εργαζομένων), το Κεντρικό Εργασιακό Συμβούλιο (ΚΕΣ) με αμιγώς εργατική σύνθεση στην έδρα της επιχείρησης. Τα διοικητικά όργανα ήταν: το Διοικητικό Συμβούλιο (3 από τα 9 μέλη εκπρόσωποι εργαζομένων), ο Γενικός Διευθυντής και το Συμβούλιο Διεύθυνσης (Γενικός Διευθυντής και Βοηθοί Γενικοί Διευθυντές)⁵⁴⁵.

Το διάστημα που ακολουθεί κλιμακώνεται, όπως είναι φυσικό, η συζήτηση σχετικά με το παρόν και το μέλλον της «κοινωνικοποίησης», τα προβλήματα, τις προοπτικές και το περιεχόμενο που έχει ή θα πρέπει να λάβει. Γίνεται με άλλα λόγια μια πολυδιάστατη, συνολική αποτίμηση, με τη συμμετοχή εκπροσώπων συνδικαλιστικών οργανώσεων και παρατάξεων, εκπροσώπων δημοσίων οργανισμών και υπουργείων, δημοσιογράφων κλπ., μεγάλο μέρος της οποίας περνάει στον τύπο με άρθρα, αφιερώματα, διάλογο, συνεντεύξεις κ.ά.⁵⁴⁶.

Παράλληλα, ολοκληρώνονται και οι διαδικασίες που προβλέπονταν από τα προεδρικά διατάγματα με τη συγκρότηση των νέων οργάνων (ΔΣ, ΑΣΚΕ, ΚΕΣ) που συνοδεύτηκαν από πανηγυρικές δηλώσεις διοικητών και υπουργών, αλλά και από ψυχρότητα και δυσπιστία των συνδικάτων⁵⁴⁷.

Η διαμάχη συνεχίζεται σε όλη την περίοδο 1985-1988 με διάφορες αφορμές. Η αριστερά και ένα κομμάτι του συνδικαλιστικού κινήματος κατηγορούν την κυβερνητική πολιτική για συνειδητή και συστηματική προσπάθεια υποβάθμισης και απαξίωσης των θεσμών που η ίδια προώθησε. Ότι η «κοινωνικοποίηση» έχει

⁵⁴⁵ Για μια πιο λεπτομερή παρουσίαση του περιεχομένου των ΠΔ 57, 58, 59 βλ. Γιώτα Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 124-135, Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, *Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις. Συμμετοχή και αυτοδιαχείριση*, σελ. 152-155, «Αφιέρωμα: Κοινωνικοποίηση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 4, Απρίλιος 1985, σελ. 21-25

⁵⁴⁶ Βλ. «Αφιέρωμα: Κοινωνικοποίηση», *Εργασία*, τ. 8, 8/3/1985, σελ. 24-35, Θ. Θεοδώρου, «Νόμοι για τη συμμετοχή των εργαζομένων στη Διοίκηση των επιχειρήσεων», *Εργασία*, τ. 10, 5/4/1985, σελ. 16-17, «Αφιέρωμα: Κοινωνικοποίηση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 4, Απρίλιος 1985, σελ. 18-70, «Αφιέρωμα: Κοινωνικοποίηση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 22, Οκτώβρης 1986, σελ. 25-56, «Συνέντευξη με το Γ. Αρσένη», *Αντα*, τ. 289, 17/5/1985, σελ. 31-32, «Τι ακριβώς σημαίνει στην πράξη ο Τρίτος Δρόμος προς το Σοσιαλισμό» [συνέντευξη Αρσένη, μέρος Α], *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 11, 15/3/1984, σελ. 5-6 και «Τι ακριβώς σημαίνει στην πράξη ο Τρίτος Δρόμος προς το Σοσιαλισμό» [συνέντευξη Αρσένη, μέρος Β], *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 12, 22/3/1984, σελ. 36-37, Δ. Στεργίου-Γ. Παπανικολάου, «Πού κατέληξαν οι κοινωνικοποιήσεις των δημ. επιχειρήσεων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 2, 10/1/1985, σελ. 29-32, Γ. Παπανικολάου, «Κοινωνικοποίηση ΕΑΣ; Θα αστειεύστε σίγουρα!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 7, 14/2/1985, σελ. 7, «Κοινωνικοποίηση και δημόσιοι οργανισμοί», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 13, 28/3/1985, σελ. 3-7, Ευ. Λεκατσάς, «Μερικές ελεύθερες σκέψεις με αφορμή την προωθούμενη κοινωνικοποίηση της ΔΕΗ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 22, 30/5/1985, σελ. 53-55, Α. Τσιρίγος, «Κοινωνικοποίηση της ΔΕΗ και νεοφιλελεύθερες απόψεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 36, 5/9/1985, σελ. 27-28, Μ. Παναγιωτάκης, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στα πλαίσια της πολιτικής πάλης σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1986, σελ. 62-64.

⁵⁴⁷ Βλ. *Καθημερινή*, 25/9/1985, *Ελευθεροτυπία*, 2/10/1985, 4/10/1985, 5/11/1985.

απογυμνωθεί από κάθε ριζοσπαστικό στοιχείο, έχει γίνει όχημα για τη μείωση των ελλειμμάτων, την εξοικονόμηση πόρων και την εισαγωγή αποκλειστικά ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων λειτουργίας, με λίγα λόγια ότι έχει εγκαταλειφθεί κάθε προσπάθεια «πραγματικής εφαρμογής» του νέου θεσμού⁵⁴⁸. Η πολιτική φιλοσοφία αυτή αποδίδεται από την αριστερά σε ακαδημαϊκούς διανοούμενους του ΠΑΣΟΚ που έχουν το βλέμμα τους στραμμένο σε συμμετοχικά πρότυπα που προέρχονται από το χώρο της δυτικοευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και υποδεικνύονται ως οι υπεύθυνοι-εμπνευστές για τα «απεργοσπαστικά» χαρακτηριστικά του νόμου 1365/83⁵⁴⁹.

Η περίπτωση της ΔΕΗ ειδικότερα θα γίνει η αφορμή για το μεγαλύτερο μέρος της διαμάχης. Αρχικά ξέσπασαν έντονες αντιδράσεις από την απόφαση της διοίκησης για αύξηση τιμολογίων χωρίς να συζητηθεί κάτι τέτοιο από τα αρμόδια όργανα «κοινωνικού ελέγχου» (ΑΣΚΕ), γεγονός που προκάλεσε κατηγορίες για παραγκωνισμό και μη εφαρμογή του νόμου⁵⁵⁰. Είχε προηγηθεί το προηγούμενο διάστημα η δημοσιοποίηση κυβερνητικών σχεδίων για τροποποιήσεις στα προεδρικά διατάγματα με στόχο την ενδυνάμωση του κεντρικού ελέγχου εις βάρος της εργατικής συμμετοχής, γεγονός που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων⁵⁵¹. Ταυτόχρονα ανακοινώθηκε ότι προωθούνται άλλα 7 προεδρικά διατάγματα, κίνηση που ερμηνεύτηκε ότι έγινε για το μετριασμό των αντιδράσεων⁵⁵².

Η ΔΕΗ θα γίνει και πάλι το επίκεντρο διαμάχης το 1988, όταν η κυβέρνηση θα επιχειρήσει μια σειρά αλλαγών για τον εκσυγχρονισμό της επιχείρησης με αιχμή την εφαρμογή συστήματος σύνδεσης αμοιβής και παραγωγικότητας. Τα σχέδια αυτά συνάντησαν την αντίθεση της ΓΕΝΟΠ/ΔΕΗ και ερμηνεύτηκαν ως μια επιδίωξη

⁵⁴⁸ Βλ. Π. Γεωργίου, «Η νέα παράταξη και οι κοινωνικοποιήσεις», *Σχολιαστής*, τ. 36, Μάρτιος 1986, σελ. 15. Βλ. επίσης τη διαμαρτυρία συνδικαλιστών και ΑΣΚΕ στον ΟΤΕ για παράνομες προσλήψεις, χωρίς την έγκριση της συνέλευσης κοινωνικού ελέγχου, *Το Βήμα*, 18/5/1986.

⁵⁴⁹ Βλ. Δ.Τ., «Ο κατασκευαστής του “άρθρου 4”», *Σχολιαστής*, τ. 25, Απρίλης 1985, σελ. 37. Πρόκειται για τον καθηγητή Χρ. Τζεκίνη, συνεργάτη πλήθους οργανισμών επί ΠΑΣΟΚ (ΚΕΠΕ, ΕΛΚΕΠΑ, ΟΑΕΔ). Στις μελέτες του εκθειάζεται το δυτικογερμανικό πρότυπο συμμετοχής, υπογραμμίζεται η «μετριοπάθεια», η «λογική» και η συναινετική διάθεση των συνδικάτων, ενώ τονίζεται η πρακτική τους να κηρύσσεται απεργία μόνο μετά από συμφωνία τουλάχιστον του 75% των οργανωμένων μελών τους και αφού έχει εγκριθεί πρώτα από τη διοίκηση, βλ. Χρ. Τζεκίνης, *Εργασιακές σχέσεις και ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1984, σελ. 62-78.

⁵⁵⁰ Βλ. Δ. Στεργίου, «Είδες τι μας έκανε η κοινωνικοποιημένη ΔΕΗ;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 52, 26/12/1985, σελ. 12-12+70,

⁵⁵¹ Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 11/10/1985, *Καθημερινή*, 11/10/1985.

⁵⁵² Βλ. *Καθημερινή*, 18/12/1985. Σύμφωνα με τις ανακοινώσεις αυτές, στο εξής οι γενικοί διευθυντές των «κοινωνικοποιημένων» επιχειρήσεων θα διορίζονταν από το υπουργείο.

αλλαγής των συσχετισμών δύναμης στο εσωτερικό της επιχείρησης υπέρ των ανώτερων διευθυντικών στελεχών⁵⁵³.

Σε γενικές γραμμές, η στροφή της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης που ξεκινά με το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης το φθινόπωρο του 1985 συνεπάγεται και μια αναθεώρηση της πολιτικής απέναντι στις «κοινωνικοποιημένες» επιχειρήσεις, αλλά και στην «κοινωνικοποίηση» *per se*. Στα 1985-1988 γίνονται συστηματικές προσπάθειες για την αναπροσαρμογή του πλαισίου λειτουργίας των «κοινωνικοποιημένων» επιχειρήσεων με στόχο τον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας τους, μέσα από τη λήψη «διορθωτικών μέτρων», πολιτική που χαρακτηρίστηκε ως απόπειρα εφαρμογής «ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων». Η πολιτική αυτή ασκήθηκε κατά κύματα και περιελάμβανε, μεταξύ άλλων: την ενδυνάμωση του κεντρικού ελέγχου, την εισαγωγή σύγχρονων συστημάτων διαχείρισης και παραγωγής, την ίδρυση γενικής γραμματείας ΔΕΚΟ, την περικοπή εξόδων και εργατικού κόστους, τη στελέχωση με στελέχη από τον ιδιωτικό τομέα⁵⁵⁴. Σε μια χαρακτηριστική κίνηση για τη νέα της «φιλοσοφία», η κυβέρνηση καταθέτει το καλοκαίρι του 1987 τροπολογία με την οποία τροποποιείται η διάταξη εκείνη στο ν. 1365/83 που απαιτούσε γνωμοδότηση των Γνωμοδοτικών Επιτροπών για την έκδοση προεδρικών διαταγμάτων⁵⁵⁵. Η ανάγκη για «αναπροσαρμογές» και «τροποποιήσεις» είχε υποστηριχθεί από τον ίδιο τον Πρωθυπουργό και είχε δικαιολογηθεί με βάση τις

⁵⁵³ Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της ΔΕΗ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 30, 28/7/1988, σελ. 31-34, «Πριμ παραγωγικότητας προωθεί η ΔΕΗ», *Ελευθεροτυπία*, 10/3/1988, Γ. Διαμαντόπουλος-Μ. Μπαρτσιδής, «Ανταπόκριση απ' την Πτολεμαΐδα: Μια απεργία-πυλός», *Σχολιαστής*, τ. 68, 27/5/1988, σελ. 18-19.

⁵⁵⁴ Βλ. «Ο κ. Πρωθυπουργός υπέρ των απόψεων του Ο.Τ. για τις κοινωνικοποιήσεις και την αυτοδιαχείριση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 16, 17/4/1986, σελ. 5-7, Μ. Ντεμούσης, «Στόχος της Γενικής Γραμματείας των ΔΕΚΟ είναι αύξηση της παραγωγικότητας και κοινωνικός έλεγχος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 26, 26/6/1986, σελ. 25, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της ΔΕΗ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 30, 28/7/1988, σελ. 31-34, «Από κόσκινο οι μισθοί ΔΕΗ, ΟΣΕ, ΟΤΕ, ΟΑ», *Ελευθεροτυπία*, 7/11/1985, «Κόμμα και εργαζόμενοι θα ελέγχουν τις δημόσιες υπηρεσίες», *Ελευθεροτυπία*, 16/1/1986, «Πριμ παραγωγικότητας προωθεί η ΔΕΗ», *Ελευθεροτυπία*, 10/3/1988, «"Ιδιωτικές" γίνονται οι δημόσιες επιχειρήσεις», *Το Βήμα*, 30/3/1986, «Πειθαρχία και λιτότητα στις δημόσιες επιχειρήσεις», Μ. Δημητρίου, «Κυβερνητικό «νυστέρι» στις δημόσιες επιχειρήσεις», *Το Βήμα*, 3/8/1986, την ομιλία του Πρωθυπουργού στην ΚΕ του ΠΑΣΟΚ σύμφωνα με την οποία «τα σημερινά νομικά πλαίσια που καθορίζουν τη μορφή της κοινωνικοποίησης πρέπει να επανεξεταστούν και σύντομα», *Το Βήμα*, 31/8/1986, Ε. Χρυσολωρά, «Νέα διορθωτικά μέτρα στις ΔΕΚΟ», *Καθημερινή*, 3-4/1/1988, «Στελέχη από τον ιδιωτικό τομέα αναζητούν οι ΔΕΚΟ», *Καθημερινή*, 19/2/1988, «Υψηλές αμοιβές στα διευθυντικά στελέχη των ΔΕΚΟ», *Καθημερινή*, 11/3/1988, Μ. Παναγιωτάκης, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στα πλαίσια της πολιτικής πάλης σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1986, σελ. 62-64.

⁵⁵⁵ Βλ. Α. Μητρόπουλος, «Λαϊκισμός και συνδικάτα» [αναδημοσίευση από την *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* της 1/9/1987], στο Α. Μητρόπουλος, *Θεωρητικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σελ. 138-139.

ανάγκες εργαζομένων και επιχειρήσεων⁵⁵⁶. Ωστόσο, φαίνεται ότι η κύρια αιτία για αυτήν την αναθεώρηση εδραζόταν σε μια ανησυχία για τα αποτελέσματα των προσδοκιών που είχαν καλλιεργηθεί από την κυβέρνηση και την συνδικαλιστική της παράταξη σε μεγάλο μέρος των εργαζομένων γύρω από το περιεχόμενο και την προοπτική της «κοινωνικοποίησης»⁵⁵⁷.

Οι κινήσεις αυτές συνοδεύονταν βεβαίως και από χειρονομίες που ήθελαν να δείξουν ότι η κυβέρνηση συνεχίζει την πολιτική των «κοινωνικοποιήσεων»: το 1987 διοργανώνεται «Ημερίδα για την κοινωνικοποίηση» στο ΥΠΕΘΟ, ενώ δημοσιεύεται το ΠΔ 488/87 για την «κοινωνικοποίηση» της ΕΥΔΑΠ⁵⁵⁸. Στο ρητορικό επίπεδο επίσης διαβεβαιώνεται η βούληση περί «προώθησης» και «ολοκλήρωσης» των «κοινωνικοποιήσεων»⁵⁵⁹. Η «διάθεση» αυτή για συνέχιση της «κοινωνικοποίησης» σήμαινε φυσικά και τη διατήρηση της «θωράκισης» αυτής: το άρθρο 4 συνέχισε να βρίσκεται στο επίκεντρο της διαμάχης⁵⁶⁰.

Οι αντιδράσεις της αριστεράς και των συνδικάτων υπήρξαν σπασμωδικές και αποσπασματικές, ενώ στη δεδομένη συγκυρία είχαν να αντιμετωπίσουν μια πολυμέτωπη και άκρως εχθρική στάση από την κυβέρνηση και το τύπο. Είναι η εποχή που η φιλολογία περί «συντεχνιών» και «προνομιούχων στρωμάτων» βρίσκεται στο αποκορύφωμά της, ενώ και στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος κυριαρχεί

⁵⁵⁶ «Να τροποποιήσουμε το νόμο για την κοινωνικοποίηση του δημόσιου τομέα ανταποκρινόμενοι τόσο στα αιτήματα των εργαζομένων όσο και στις λειτουργικές ανάγκες των δημοσίων επιχειρήσεων», από την εισήγηση του Α. Παπανδρέου σε συνδιάσκεψη συνδικαλιστών του ΠΑΣΟΚ, «Η πανελλαδική συνδιάσκεψη συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 31-32, Ιούλιος-Αύγουστος 1987, σελ. 34.

⁵⁵⁷ «Χτίσαμε μια νοοτροπία συνδιοίκησης και συνδιαχείρισης στον κοινωνικό τομέα που αποδυνάμωσε την ουσιαστική προοπτική της κοινωνικοποίησης. [...] να ανατρέψουμε ριζικά αυτές τις πρακτικές, να χαράξουμε μια αντίστροφη πορεία.», ό.π.

⁵⁵⁸ Βλ. Στ. Μουδόπουλος, *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, σελ. 500-507.

⁵⁵⁹ Βλ. την εισήγηση του Α. Παπανδρέου σε συνδιάσκεψη συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ το 1987, «Η πανελλαδική συνδιάσκεψη συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 31-32, Ιούλιος-Αύγουστος 1987, σελ. 33.

⁵⁶⁰ Βλ. την αντιπαράθεση υπουργείου και δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων για το αν σωματεία εργαζομένων στην Κοινή Ωφέλεια μπορούν να συμμετέχουν σε απεργία που έχει αποφασίσει Ομοσπονδία ή Εργατικό Κέντρο, «Απεργία-αναμέτρηση με προβλήματα», *Το Βήμα*, 6/4/1986, «Καλύπτονται οι εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις του άρθρου 4 από απόφαση Ε.Κ. για απεργία;», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 17, Μάιος 1986, σελ. 22-26, Ν. Αλιπραντής, «Απεργία που κηρύσσουν Συνομοσπονδίες και Ε.Κ. καλύπτει και τους εργαζόμενους στις υπό κοινωνικοποίηση επιχειρήσεις ως προς τις διαδικαστικές προϋποθέσεις κήρυξής της;», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 19-20, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σελ. 39, Δ. Τραυλός Τζανετάτος, «Απεργία, εργατικά κέντρα και “άρθρο 4”» [αναδημοσίευση από την εφημ. *Τα Νέα* της 24/6/1986], στο Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *Εργατικό δίκαιο και Πολιτική*, σελ. 79. Βλ. επίσης την περίπτωση της διαμάχης μεταξύ νοσοκομειακών γιατρών και διοικήσεων 6 νοσοκομείων γύρω από τη νομιμότητα ή μη της κινητοποίησης των πρώτων, Δ. Τραυλός Τζανετάτος, «Επίσχεση εργασίας και απεργία» [αναδημοσίευση από την εφημ. *Τα Νέα* της 4/3/1986], ό.π., σελ. 207-212.

η έλλειψη συνεννόησης και η πόλωση, γεγονός που αποδυναμώνει ακόμη περισσότερο τη διαπραγματευτική του δύναμη και απήχηση⁵⁶¹.

Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν γρήγορα σε μια διάψευση προσδοκιών και μια απογοήτευση τις δυνάμεις εκείνες που είχαν στηρίξει την «κοινωνικοποίηση». Πλέον ακούγονταν όλο και πιο συχνά εκτιμήσεις περί αποτυχίας του θεσμού. Αυτό που εντυπωσιάζει ακόμα περισσότερο είναι το γεγονός πως οι εκτιμήσεις περί «αποτυχίας» ή «χρεοκοπίας» είναι κοινές σε όλες τις αναλύσεις, ανεξαρτήτως ιδεολογικοπολιτικής ματιάς και θέσης. Οι αιτίες γι' αυτό αντιθέτως αποδίδονται σε μια σειρά παραγόντων, είτε επιμεριστικά είτε κατ' αποκλειστικότητα⁵⁶².

Η αίσθηση περί πλήρους αποτυχίας επιβεβαιώνεται και από την τύχη του άρθρου 4. Το συγκεκριμένο άρθρο έφθασε στο σημείο να ταυτίζεται πλέον με το ν. 1365/83 και υπήρξε σε όλη την περίοδο το κέντρο που συμπύκνωνε τη διαμάχη. Καταπολεμήθηκε με κάθε τρόπο και σε κάθε ευκαιρία. Η πρώτη απόπειρα να καταργηθεί έγινε το Νοέμβρη του 1985, με πρόταση νόμου του ΚΚΕ την οποία στήριξε και το ΚΚΕ εσ., αλλά συνάντησε την κάθετη αντίδραση του ΠΑΣΟΚ, που συνοδεύτηκε και πάλι από χαρακτηρισμούς για «συντεχνίες»⁵⁶³. Τελικά, θα καταργηθεί με νόμο το 1988 με τη συμφωνία όλων των κομμάτων, αλλά και την άσκηση έντονης κριτικής προς την κυβέρνηση για τους λόγους επιβολής και κατάργησής του⁵⁶⁴.

⁵⁶¹ Βλ. Γ. Παπανικολάου, «Κοινωνικοποίηση ΕΑΣ; Θα αστειεύεστε σίγουρα!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 7, 14/2/1985, σελ. 7, Γ. Ζωχίος (συνδικαλιστής ΓΕΝΟΠ/ΔΕΗ), «Αυτοδιαχείριση εδώ και τώρα, αλλά με πλήρη αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού μας συστήματος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 11, 12/3/1987, σελ. 34-36, Δ. Στεργίου, «Σκυταλοδρομία απεργών σε χρεοκοπία θεσμών-ταμπού», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 23, 9/6/1988, σελ. 9, Δ. Στεργίου, «Παραφωνίες και αντιφάσεις του συνδικαλισμού στον ΟΤΕ, ΟΣΕ και ΔΕΗ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 48, 30/11/1989, «Αναταραχή από τις αλλαγές σε ΟΤΕ, ΔΕΗ, ΟΣΕ», *Ελευθεροτυπία*, 11/10/1985, «Από κόσκινο οι μισθοί ΔΕΗ, ΟΣΕ, ΟΤΕ, ΟΑ», *Ελευθεροτυπία*, 7/11/1985.

⁵⁶² Βλ. π.χ. «Αφιέρωμα: Η κοινωνικοποίηση στην Ελλάδα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 22, Οκτώβρης 1986, σελ. 25-56, «Τα δύο χρόνια των ΑΣΚΕ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 34, Οκτώβρης 1987, σελ. 32-40, Δ. Παπούλιας [πρ. γενικός γραμματέας ΔΕΚΟ], *Ο δημόσιος τομέας σε κρίση*, Γνώση, Αθήνα, 1991, σελ. 105-144, Α. Μητρόπουλος, «Το «πείραμα» της εργατικής συμμετοχής στην Ελλάδα-Τα αίτια αποτυχίας», στο Α. Μητρόπουλος, *Το 1992 και το εργατικό κίνημα*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1989, σελ. 83-101, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Πού πηγαίνει η κοινωνικοποίηση στις δημόσιες επιχειρήσεις;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 19, 8/5/1986, σελ. 54-56, Δ. Στεργίου, «Σκυταλοδρομία απεργών σε χρεοκοπία θεσμών-ταμπού», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 23, 9/6/1988, Γ. Λακόπουλος, «Ποιος δεν θέλει την κοινωνικοποίηση», *Το Βήμα*, 31/8/1988.

⁵⁶³ Βλ. «Γιαννόπουλος: Οξεία επίθεση στα δύο ΚΚ», *Ελευθεροτυπία*, 1/11/1985.

⁵⁶⁴ Βλ. «Ν. 1766/1987», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 47, 1988, σελ. 77-78, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΘ'-7 Μαρτίου 1988, σελ. 4452-4497, *Ελευθεροτυπία*, 8/3/1988, *Καθημερινή*, 8/3/1988, Σ. Λιβαδάς, «Ρέκβιμ στο άρθρο 4», *Ο Πολίτης*, τ. 88-89, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1988, σελ. 8-9. Η διαμάχη γύρω από το «άρθρο 4» άφησε έντονα το αποτύπωμά της στην περίοδο αυτή. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο υπό έκδοση λεξικό *Η Ελλάδα της δεκαετίας του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* υπάρχει λήμμα με τίτλο «Άρθρο 4».

Κεφ. 5: Εποπτικά Συμβούλια-ν. 1385/83

Την 1 Μαΐου του 1983 ανακοινώνεται από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Γ. Αρσένη σε ομιλία του στο Μαντούδι η δημιουργία του πρώτου Εποπτικού Συμβουλίου για τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις της Εύβοιας⁵⁶⁵. Τις δηλώσεις αυτές ακολούθησε σύγχυση και έντονη αντίδραση από τη μεριά των εργοδοτών. Ως ένα βαθμό η σύγχυση και οι αντιδράσεις προέκυψαν και λόγω της ασάφειας, εσκεμμένης ή μη, που συνόδευσε την αναγγελία αυτή.

Η δεξιά αντιπολίτευση έδειξε σφοδρά ενοχλημένη και θορυβημένη από την εξέλιξη αυτή. Ερμήνευσε αυτήν την κίνηση ως ελιγμό της κυβέρνησης απέναντι στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης και τις εργατικές αντιδράσεις στη σφικτή εισοδηματική πολιτική της. Μίλησε για «προπαγανδιστικούς ελιγμούς της κυβέρνησης που στόχο έχουν αποπροσανατολισμό του λαού»⁵⁶⁶, ενώ καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα η αντίληψη περί αντιμαχόμενων μερίδων στο εσωτερικό της κυβέρνησης, υπονοώντας μια σύγκρουση μεταξύ «κομματικών» και «τεχνοκρατών». Με βάση την ερμηνεία αυτή, έγινε λόγος για «εξελιζείς που ελέγχονται από άλλα καθοδηγητικά κέντρα», τα οποία «παρασύρουν στο δρόμο της κομματικής αδιαλλαξίας τους τεχνοκράτες της κυβερνήσεως»⁵⁶⁷. Απώτερος στόχος των «κομματικών» ήταν να υπερφαλαγγισθεί από τα αριστερά το εργατικό διεκδικητικό κίνημα μέσα από «αριστερή προπαγάνδα» και «σοσιαλιστική συνθηματολογία», δηλαδή με εργαλείο μια «προπαγανδιστική καμπάνια» που όμως «φενακίζει τους εργαζομένους». Αυτό προβλήθηκε και ως λόγος για την «αιφνιδιαστική» αναγγελία του Αρσένη, αθετώντας έτσι επίσημες κυβερνητικές υποσχέσεις προς τις «παραγωγικές τάξεις» για συζήτηση και συμφωνία μαζί τους πριν την εφαρμογή του θεσμού⁵⁶⁸.

Η κομμουνιστική αριστερά από την άλλη έδειξε μεγάλη δυσπιστία και χαρακτήρισε την αναγγελία ως μια «φωτοβολίδα» που αποσκοπεί στον ενταφιασμό

⁵⁶⁵ Βλ. Ν. Νικολάου, «Σοσιαλιστική συνθηματολογία αντί οικονομικών μέτρων», *Καθημερινή*, 3/5/1983 και το αφιέρωμα «Μαντούδι: Τόπος αγώνων. Μια αναδρομή στους αγώνες των εργαζομένων ενάντια στη σκληρή εργοδοσία», *Εργασία*, τ. 5, 25/1/1985, σελ. 17-19, «Τα Εποπτικά Συμβούλια όργανα χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες», *Ριζοσπάστης*, 4/5/1983.

⁵⁶⁶ Ν. Νικολάου, «Σοσιαλιστική συνθηματολογία αντί οικονομικών μέτρων», *Καθημερινή*, 3/5/1983.

⁵⁶⁷ Ο.π.

⁵⁶⁸ Βλ. ό.π.

κάθε προοπτικής εθνικοποίησης με την εισαγωγή ενός αποδυναμωμένου-γραφειοκρατικού οργάνου χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες⁵⁶⁹.

Η κυβέρνηση από την πλευρά της ωστόσο θα είχε ισχυρούς λόγους να ισχυριστεί ότι κάθε άλλο παρά αιφνιδιαστική ήταν μια τέτοια κίνηση. Η πρόθεση για ριζική κρατική παρέμβαση στον κλάδο των ορυχείων-μεταλλείων είχε ρητά εκφραστεί τόσο στην προεκλογική της πολιτική ατζέντα, όσο και με επίσημες δηλώσεις ήδη από τις αρχές του 1982, κάτω από διάφορες ταμπέλες: «κοινωνικοποίηση», «κοινωνικός έλεγχος», «εθνικός έλεγχος» κλπ.

Στη Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής της 4/10/1981 γινόταν συχνή αναφορά στην προοπτική εφαρμογής κάποιας μορφής κρατικού ελέγχου και στον ορυκτό πλούτο μεταξύ άλλων, για την εξυπηρέτηση μιας «αναπτυξιακής στρατηγικής» πάντα: «[...] η κοινωνικοποίηση των στρατηγικών τομέων της οικονομίας [...] προωθούν την ανάπτυξη της χώρας [...]»⁵⁷⁰, «μοχλό ανάπτυξης ακόμα θ' αποτελέσουν οι κοινωνικοποιήσεις των στρατηγικών τομέων της οικονομίας»⁵⁷¹, «αποφασιστική αλλαγή θα είναι η βαθμιαία κοινωνικοποίηση των στρατηγικών τομέων της οικονομίας και η αποφασιστική σ' αυτούς συμμετοχή των εργαζομένων και των κοινωνικών φορέων»⁵⁷². Στους λεγόμενους «στρατηγικούς τομείς» εντάσσεται ρητά η ενέργεια και ο ορυκτός πλούτος: «Βασικός στόχος είναι η κοινωνικοποίηση των μεγάλων εκμεταλλεύσεων εξόρυξης των ορυκτών μας υλών», ενώ οι «μονάδες ήσσονος σημασίας» θα λειτουργούν μεν με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, «πάντα όμως κάτω από εθνικό έλεγχο»⁵⁷³.

Λίγες μέρες αργότερα (22/11/1981, με τις Προγραμματικές Δηλώσεις της νέας κυβέρνησης ο πρωθυπουργός επανεπιβεβαίωσε την πρόθεση του ΠΑΣΟΚ για εκτεταμένες «κοινωνικοποιήσεις» και «εργατική συμμετοχή» σε ενέργεια, ορυκτά, λιπάσματα κλπ.: «Στις προβλεπόμενες κοινωνικοποιήσεις συμπεριλαμβάνονται η ενέργεια [...], οι μεγάλες επιχειρήσεις εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου [...], οι

⁵⁶⁹ Βλ. Κ. Καλλίτσης, «Εποπτικά Συμβούλια: Οι πασχαλινές εξαγγελίες της κυβέρνησης και τι κρύβεται σ' αυτές», *Ριζοσπάστης*, 7/5/1983. Βλ. επίσης την ανακοίνωση-κριτική της ΕΣΑΚ για τα εποπτικά συμβούλια, *Ριζοσπάστης*, 14/5/1983 και την αναφορά στην κατάθεση του σ/ν, *Ριζοσπάστης*, 11/5/1983.

⁵⁷⁰ <http://www.pasok.gr/portal/gr/125/3916/3/print/135/1/showdoc.html>.

⁵⁷¹ Ό.π.

⁵⁷² Ό.π.

⁵⁷³ Ό.π. Η γενική αρχή για τα ορυκτά, με βάση και συνταγματικές επιταγές (άρθρο 18, παρ. 1), είναι ότι «δε μπορεί να γίνεται ληστρική εκμετάλλευση των ορυκτών μας κι ούτε να έχουν εφαρμογή στον τομέα αυτό στενά ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια», ό.π.

βιομηχανίες χάλυβα, τσιμέντου και λιπασμάτων [...]»⁵⁷⁴, «το στοιχείο που θα συμβάλλει αποφασιστικά στην πραγμάτωση των αναπτυξιακών στόχων είναι η συμμετοχή των εργαζομένων και η εκπροσώπηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και κοινωνικών φορέων στη διοίκηση των κοινωνικοποιημένων επιχειρήσεων»⁵⁷⁵. Στόχος της κυβέρνησης δεν ήταν να εξαλείψει την «ιδιωτική πρωτοβουλία», αλλά να «την ενισχύσει και [να] την κατευθύνει στην εξυπηρέτηση της εθνικής αναπτυξιακής πολιτικής»⁵⁷⁶. Παράλληλα, για τον κλάδο των ορυκτών η κυβέρνηση επεδίωκε τη «δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου, που θα κατοχυρώνει ουσιαστικά τον ορυκτό πλούτο ως ΕΘΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ. Η εκμετάλλευσή του θα γίνεται με βάση την αρχή ότι οι μη ανανεώσιμες πλουτοπαραγωγικές πηγές δεν μπορεί να υπηρετούν στενούς κερδοσκοπικούς σκοπούς ιδιωτικών συμφερόντων»⁵⁷⁷. Στη ρητορική της κυβέρνησης, ο όρος «ανάπτυξη» ήταν το χαλί πάνω στο οποίο ξεδιπλωνόταν η οικονομική της πολιτική-φιλοσοφία, μια σταθερά που δεν την εγκατέλειψε ποτέ σε όλη την κυβερνητική της περίοδο τη δεκαετία του 1980.

Σε όλη τη διάρκεια του 1982-1983 βρίσκεται στην επικαιρότητα μια συζήτηση γύρω από ζητήματα θεσμών «εργατικού ελέγχου», «συμμετοχής» και «κοινωνικοποίησης». Η συζήτηση αυτή τροφοδοτείται είτε από αρθρογραφία γενικότερα θεωρητικού τύπου, είτε με αφορμή συγκεκριμένες κυβερνητικές αναφορές.

Στην πρώτη περίπτωση, θεωρείται ότι η εισαγωγή θεσμών εργατικής συμμετοχής αντίστοιχων της δυτικής Ευρώπης (Γερμανία, Γαλλία) είναι προ των πυλών και στη χώρα μας κάτω από την πίεση του εργατικού κινήματος ή/και στο πλαίσιο μιας αναδιάρθρωσης εργασιακών θεσμών λόγω της εισόδου στην ΕΟΚ. Στην περίπτωση αυτή, το ενδιαφέρον εστιάζεται και στα εποπτικά συμβούλια μέσα από τη συγκριτική μελέτη συμμετοχικών θεσμών από τις χώρες της Ευρώπης, την αναζήτηση των προϋποθέσεων για την επιτυχή εισαγωγή αντίστοιχων και στην ελληνική πραγματικότητα, τις θέσεις εργοδοτών και εργαζομένων κλπ.⁵⁷⁸. Παράλληλα,

⁵⁷⁴ Οι Προγραμματικές Δηλώσεις της Κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή, Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφόρησης, Αθήνα, 1981, σελ. 34-35.

⁵⁷⁵ Ο.π., σελ. 35.

⁵⁷⁶ Ο.π.

⁵⁷⁷ Ο.π., σελ. 41.

⁵⁷⁸ Βλ. Γ. Κάτσος, «Συμμετοχή εργαζομένων στην επιχείρηση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 20, 20/5/1982, σελ. 51-52, Ορ. Χατζηβασιλείου, «Η προβληματική της συμμετοχής των εργαζομένων στην επιχείρηση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 24, 17/6/1982, σελ. 28-30, Ορ. Χατζηβασιλείου, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στην επιχείρηση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 27, 8/7/1982, σελ. 29-30.

τονίζεται κυρίως η «εκσυγχρονιστική», «συναινετική» διάσταση αυτών των θεσμών συμμετοχής, ειδικότερα δε των Εποπτικών Συμβουλίων⁵⁷⁹.

Την ίδια περίοδο η κυβέρνηση φροντίζει να συντηρεί στην επικαιρότητα την προοπτική της κρατικής παρέμβασης σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Με επίσημες δηλώσεις, προκρίνεται για κάποιες ιδιωτικές επιχειρήσεις η λύση μιας μορφής «ελέγχου» μέσω της ίδρυσης Εποπτικών Συμβουλίων. Οι διατυπώσεις αυτές γίνονται ωστόσο με ιδιαίτερη προσοχή, για ευνόητους λόγους. Γίνονται επίσημες διαβεβαιώσεις ότι «η κυβέρνηση δεν πρόκειται να κάνει εξαγορά επιχειρήσεις (κρατικοποιήσεις), αλλά θα προχωρήσει στον κοινωνικό έλεγχο [...] μέσω των εποπτικών συμβουλίων» στα οποία θα συμμετέχουν εκπρόσωποι εργαζομένων, της τοπικής αυτοδιοίκησης και άλλων κοινωνικών φορέων και τα οποία «θα έχουν κύρια αποστολή να εναρμονίζουν την πολιτική της επιχείρησης με την γενικότερη οικονομική πολιτική του κράτους»⁵⁸⁰. Από τις αρχές δηλαδή του 1982 είχε γίνει γνωστή η πρόθεση της κυβέρνησης για καθιέρωση εποπτικών συμβουλίων στις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις του δευτερογενή τομέα, ενώ μάλιστα παρουσιαζόταν και έτοιμο το σχετικό νομοσχέδιο. Από την άλλη, υπογραμμίζόταν ότι «με τα εποπτικά συμβούλια δεν θίγεται η σημερινή δομή και η διοικητική συγκρότηση των επιχειρήσεων αυτών», αλλά επιδίωξη ήταν η «εναρμόνιση της πολιτικής τους με το αναπτυξιακό πρόγραμμα»⁵⁸¹.

Με βάση τη λογική αυτή, κυβερνητικά στελέχη σε άλλες περιπτώσεις επιχειρούσαν απευθυνόμενα σε συνδικαλιστικό ακροατήριο να περάσουν μια γραμμή σύμφωνα με την οποία το εργατικό κίνημα θα έπρεπε να εγκαταλείψει «παράλογες»-«συντεχνιακές» απαιτήσεις (π.χ. αυξήσεις) υπέρ πιο μακροχρόνιων, «θεσμικών», που θα ευνοούσαν «τις επενδύσεις, την αύξηση της παραγωγικότητας και τις νέες σχέσεις

Βλ. επίσης Γιώργος Ρούσης, *Συμμετοχή των εργαζομένων: πεδίο ταξικής πάλης ή ταξικής συνεργασίας*, σελ. 91-114 και Χρήστος Τζεκίνης, *Εργασιακές σχέσεις και ανάπτυξη*, σελ. 41-82.

⁵⁷⁹ «Η συμμετοχή των εργαζομένων στις επιχειρήσεις μεταφέρει και στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην επιχείρηση και στην εκμετάλλευση την οικονομική αρχή της συνεργασίας των συντελεστών της παραγωγής: κεφαλαίου και εργασίας», Ορ. Χατζηβασιλείου, «Η προβληματική της συμμετοχής των εργαζομένων στην επιχείρηση», σελ. 29, «Ο θεσμός των εποπτικών συμβουλίων ειδικότερα έχει κατηγορηθεί ότι μεταβάλλεται εύκολα σε όργανο στα χέρια της εργοδοσίας» γιατί αποσκοπεί στο να «εμπλέκονται οι εργαζόμενοι στη διαδικασία των οικονομικών ανταγωνισμών [...] ώστε τελικά να συμμερίζονται τις ευθύνες» για τις κρίσεις του καπιταλισμού, Ορ. Χατζηβασιλείου, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στην επιχείρηση», σελ. 29.

⁵⁸⁰ «Κοινωνικός έλεγχος στις ιδιωτικές μεγάλες βιομηχανίες», *Το Βήμα*, 6/2/1982, με βάση σχετικές δηλώσεις του υπουργού Συντονισμού Λάζαρη. Βλ. επίσης τις αντιδράσεις του ΚΚΕ για τις δηλώσεις αυτές, «Νέα υποχώρηση στην ολιγαρχία», *Ριζοσπάστης*, 6/2/1982.

⁵⁸¹ Ο.π.

παραγωγής»⁵⁸². Βασικός στόχος θα έπρεπε να είναι η «σωστή αύξηση της παραγωγικότητας» που θα έπρεπε να ταυτίζεται με «νέες τεχνολογικές μεθόδους, εκσυγχρονισμούς και συμμετοχή των εργαζομένων στις αποφάσεις»⁵⁸³. Αυτό ήταν με λίγα λόγια το «αναπτυξιακό» όραμα της κυβέρνησης, το οποίο θα υπηρετούσαν τα εποπτικά συμβούλια.

Στο ίδιο μήκος κύματος βρισκόταν και ο Πρωθυπουργός, εκφράζοντας με την ομιλία του στη ΔΕΘ το όραμά του για συνεργασία δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, εργαζομένων-εργοδοτών: «*Σημαντικό καθήκον του Κράτους είναι και η δημιουργία των θεσμών εκείνων, που θα επιτρέπουν την αρμονική συνύπαρξη και συνεργασία Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα, με κοινό στόχο την προώθηση του εθνικού συμφέροντος και των αναγκών του Λαού*»⁵⁸⁴. Στην υπηρεσία αυτής της «αναπτυξιακής στρατηγικής» τοποθετούσε ο Α. Παπανδρέου και το λεγόμενο «κοινωνικό έλεγχο» μέσω των εποπτικών συμβουλίων: «[...] τα συμβούλια αυτά ασχολούνται με τις βασικές αποφάσεις επιχειρήσεων, σε στρατηγικούς κλάδους της οικονομίας, ενώ η καθημερινή διοίκηση ασκείται από τη διεύθυνση»⁵⁸⁵. Ο μετριοπαθής τόνος και το καθησυχαστικό ύφος απέναντι στην εργοδοσία είναι προφανή στοιχεία. Το ίδιο σαφείς είναι και οι προτροπές προς την εργατική τάξη: «*Το μήνυμα προς τους εργαζόμενους είναι ξεκάθαρο. Ζητάμε επαγρύπνηση, υπομονή και αυτοσυγκράτηση*»⁵⁸⁶.

Με βάση και τα παραπάνω, ήταν πλέον ξεκάθαρο ότι πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να προχωρήσει στη θεσμοθέτηση των εποπτικών συμβουλίων. Η αντίδραση της εργοδοσίας ήταν άμεση και η αντίθεσή της σε μια τέτοια εξέλιξη πλήρης, παρόλη τη μετριοπάθεια με την οποία προωθούσε το μέτρο η κυβέρνηση. Παρά το γεγονός ότι η κίνηση αυτή γινόταν δεκτή από πολλούς ως «αντιστάθμισμα για την «περιοριστική» εισοδηματική πολιτική» της κυβέρνησης, οι εργοδότες έδειχναν έντονη «δυσφορία» για «θεσμικές ρυθμίσεις», του είδους των εποπτικών συμβουλίων, και τόνιζαν προς κάθε κατεύθυνση ότι «*η βιομηχανία τα απορρίπτει*» υποστηρίζοντας ότι «*ο επιχειρηματίας πρέπει να έχει το μόνο λόγο στο εργοστάσιό του*». Η απορριπτική αυτή στάση συνοδευόταν από απειλές σχετικά με «*αρνητικούς αντίκτυπους*» για την

⁵⁸² Μιχάλης Δημητρίου, «Αλόγιστες απαιτήσεις αυξήσεων θα πλήξουν τους μικρομεσαίους», *Το Βήμα*, 25/7/1982, από δηλώσεις του υπουργού Εσωτερικών Γεννηματά σε πανελλαδική συνεδρίαση συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ.

⁵⁸³ Ο.π.

⁵⁸⁴ «Ναρκοθετούν την Αλλαγή οι παράλογες απαιτήσεις εργοδοτών-εργαζομένων», *Το Βήμα*, 12/9/1982.

⁵⁸⁵ Ο.π., από την ομιλία του Πρωθυπουργού.

⁵⁸⁶ Ο.π.

«πραγματοποίηση των νέων επενδύσεων που επιδιώκει η κυβέρνηση»⁵⁸⁷. Η «δυσφορία» λειτουργούσε ως «αντικίνητρο» που με τη σειρά της μεταφραζόταν σε «επενδυτική απεργία». Το μήνυμα των εργοδοτών ήταν σαφές.

Η απόφαση της κυβέρνησης να προχωρήσει στη σύσταση τέτοιων εποπτικών συμβουλίων κάθε άλλο παρά «αιφνιδιαστική» ήταν, δεδομένου ότι ήδη από το 1982 είχε προηγηθεί έντονη κινητικότητα και είχε εκδηλωθεί η «δυσφορία» των εργοδοτών. Η κινητικότητα αυτή ήταν σε μεγάλο βαθμό και αποτέλεσμα έντονων πιέσεων προς την κυβέρνηση από τα συνδικάτα, τα οποία βρίσκονταν σε μεγάλες κινητοποιήσεις με στόχο την παρέμβασή της για τη διάσωση των μεγάλων μεταλλευτικών επιχειρήσεων και το πέρασμά τους στο κράτος ή στα χέρια των εργαζομένων (π.χ. Σκαλιστήρης, Μποδοσάκης-ΛΑΡΚΟ)⁵⁸⁸.

Μετά τη σχετική αναγγελία από τον Αρσένη το Μάιο του 1983 και μέχρι την τελική ψήφιση του νόμου τον Ιούλιο, υπήρξε μια περίοδος έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ της κυβέρνησης και των εργοδοτών, με ανακοινώσεις, δηλώσεις υπουργών και δημοσιεύματα στον τύπο.

Ο Αρσένης, αντιμέτωπος με τις πρώτες αντιδράσεις των εργοδοτών μετά την αναγγελία στο Μαντούδι, προχώρησε σε συνάντηση με εκπροσώπους μεταλλευτικών εταιριών. Σε μια προσπάθεια να αποσαφηνίσει τις κυβερνητικές προθέσεις σχετικά με το ρόλο και τη λειτουργία των εποπτικών συμβουλίων τόνισε για άλλη μια φορά ότι στόχος του θεσμού είναι «να συνδέει το μακροοικονομικό [πρόγραμμα] της εθνικής οικονομίας με το μικροοικονομικό της ιδιωτικής επιχείρησης»⁵⁸⁹, ενώ ξεκαθάρισε επίσης ότι τα εποπτικά συμβούλια θα αφορούν μόνο ιδιωτικές επιχειρήσεις, ο ρόλος τους θα είναι καθαρά εποπτικός και συμβουλευτικός σε συγκεκριμένα ζητήματα και «δεν θα παρεμβαίνουν στην καθημερινή διαχείριση της εταιρίας που θα παραμείνει

⁵⁸⁷ Β. Τζαννετάκος, «Εισοδηματικά, συνδικαλιστικά και στόχοι το '83», *Το Βήμα*, 19/12/1983.

⁵⁸⁸ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/12/1981, 17/6/1982, 12/8/1982, 13/8/1982, 19/8/1982, 14/9/1982, 9/10/1982, 10/12/1982. Ο κλάδος των μεταλλείων-ορυχείων ήταν ένας κλάδος με υψηλή συγκέντρωση εργαζομένων και άσχημες συνθήκες εργασίας. Οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις αυτές πρωτοστατούσαν σε κινητοποιήσεις ενάντια στην εργοδοσία που λάμβαναν συχνά «άγριο» και συγκρουσιακό χαρακτήρα. Για την ιστορία των κινητοποιήσεων αυτών βλ. Αθηνά Σταυροπούλου, *Η μεγάλη απεργία του 1977 στα μεταλλεία του Μαντέμ Λάκκο και της Ολυμπιάδας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2003, Αθηνά Σταυροπούλου, *Οι απεργίες-καταλήψεις του '90 στα μεταλλεία Μαντουδίου και στην Πειραιϊκή-Πατραϊκή*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1998, Περικλής Κυριακόπουλος, *Το εργατικό πρόβλημα στην Ελλάδα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, Ελεύθερος Τύπος, χ.χ., σελ. 57-71, «Μαντούδι: Τόπος αγώνων» [μέρος Α], *Εργασία*, τ. 5, 25/1/1985, σελ. 15-22, 32, 60-61 και «Μαντούδι: Τόπος αγώνων» [μέρος Β], *Εργασία*, τ. 6, 8/2/1985, σελ. 29-31, «ΛΑΡΚΟ '77», *Εργασία*, τ. 7, 22/2/1985, σελ. 24-25.

⁵⁸⁹ «Ο ρόλος των εποπτικών συμβουλίων θα καθορισθεί την ερχόμενη εβδομάδα», *Καθημερινή*, 4/5/1983.

στον επιχειρηματία»⁵⁹⁰ και ότι το πρώτο εποπτικό συμβούλιο στην Εύβοια θα έχει πειραματικό χαρακτήρα. Στόχος του νέου αυτού θεσμού είναι «να προωθηθεί η συνεργασία των κοινωνικών εταίρων»⁵⁹¹. Τέλος, αναφερόταν ότι ο υπουργός θα συνέχιζε τις συνομιλίες του και με άλλους φορείς, ενώ η ΓΣΕΕ ζητούσε ο νέος νόμος «να περιορίζει το διευθυντικό δικαίωμα του εργοδότη»⁵⁹².

Ωστόσο, η διαμάχη οξύνεται το Ιούνιο με τη δημοσιοποίηση του σχετικού νομοσχεδίου. Τότε οι σχέσεις κυβέρνησης-βιομηχάνων, που βρίσκονταν ήδη σε τεντωμένο σκοινί, φτάνουν σε ρήξη. Στη συγκυρία αυτή ο αντιπολιτευόμενος τύπος χρησιμοποιεί βαριές εκφράσεις για την κυβέρνηση, πλειοδοτεί σε κινδυνολογία και καταστροφολογία, ενώ επαναφέρεται στο προσκήνιο το σενάριο περί «εσωτερικών ομάδων» («κομματικοί» εναντίον «τεχνοκρατών») στην κυβέρνηση που αντιμάχεται η μια την άλλη.

Τα δημοσιεύματα κάνουν λόγο πλέον για «άλωση ιδιωτικών επιχειρήσεων» και για «υποταγή ολόκληρου του ιδιωτικού τομέα στον κομματικό μηχανισμό του ΠΑΣΟΚ», για νόμο που θα καταστήσει «πιο ισχνές [τις] προοπτικές για επενδύσεις από πλευράς ιδιωτών», με τον οποίον «υποτίθεται ότι η διεύθυνση της επιχειρήσεων παραμένει στη διοίκησή της», παρά τις δηλώσεις του Αρσένη για «εισηγητικό και γνωμοδοτικό χαρακτήρα»⁵⁹³ των νέων οργάνων.

Σε κάποιες περιπτώσεις, η πολιτική αντιμετώπιση υποχωρεί υπέρ μιας ανάλυσης περισσότερο συνομωσιολογικού χαρακτήρα, όπου περισσεύει η κινδυνολογία απέναντι στην «κρυφή σοσιαλιστική ατζέντα» του ΠΑΣΟΚ: το νομοσχέδιο είναι ένα «αποφασιστικό βήμα για την υποταγή του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας στον κομματικό μηχανισμό του ΠΑΣΟΚ», η «πρώτη ολοκληρωμένη απόπειρα [...] να υπαγάγει υπό τον έλεγχο του ειδικά τις μεγάλες επιχειρήσεις με την έμμεση κρατικοποίησή τους», το «προκάλυμμα πίσω από το οποίο κρύβεται ο κομματικός μηχανισμός του ΠΑΣΟΚ», μια «ωμή κρατική παρέμβαση» που οδηγεί σε «πλήρη υποκατάσταση του επιχειρηματία» και θα επιφέρει επιδείνωση στο «ήδη επιβεβαρωμένο επενδυτικό κλίμα»⁵⁹⁴.

⁵⁹⁰ Ο.π.

⁵⁹¹ Ο.π.

⁵⁹² Ο.π.

⁵⁹³ «Με τα «εποπτικά συμβούλια» κοινωνι-κομματικοποιούνται και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις», *Καθημερινή*, 4/6/1983, βλ. επίσης «Τα πρώτα εποπτικά συμβούλια τον τομέα ορυχείων Ευβοίας», στο ίδιο φύλλο και «Τα εποπτικά συμβούλια μοχλός παρέμβασης στο συνδικαλιστικό κίνημα;», *Ριζοσπάστης*, 4/6/1983

⁵⁹⁴ «Πρώτο βήμα για έλεγχο και του ιδιωτικού τομέα τα “εποπτικά συμβούλια”», *Καθημερινή*, 11/6/1983. Δεν λείπουν πάντως και πιο «ουδέτερες», «τεχνικές» παρουσιάσεις του περιεχομένου του

Το μαπαράζ δημοσιευμάτων συνεχίζεται με ισχυρές δόσεις κινδυνολογίας και με προσπάθειες ερμηνείας της κίνησης αυτής. Κάπως πιο συγκροτημένες αναλύσεις υπογραμμίζουν το «άκαιρο» της κίνησης λόγω του δυσμενούς οικονομικού κλίματος και ερμηνεύουν την πολιτική της κυβέρνησης είτε ως μια προσπάθειά της να εξισορροπήσει κάποια «δεξιά ανοίγματα» σε άλλους τομείς (εξωτερική πολιτική, συμφωνία για τις βάσεις, άρθρο 4), είτε ως μια συνειδητή ενέργεια για ένα «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τριτοκοσμικού τύπου». Παρά την αναφορά σε νέες καθησυχαστικές δηλώσεις του Αρσένι, το νομοσχέδιο χαρακτηρίζεται πάλι ως «επίθεση κατά των οικονομικών ελευθεριών», ως «ανεξήγητη επίθεση κατά του ιδιωτικού τομέα», που περιέχει μέτρα που «αλλάζουν ολόκληρη τη δομή της οικονομίας μας» και «μεταβάλλουν το υφιστάμενο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς», μέτρα τα οποία λαμβάνονται από μια «αυταρχική και δογματική κυβέρνηση» και από αόριστες-σκοτεινές «δυνάμεις που έχουν συμπαραταχθεί πίσω από τον κ. Ανδρ. Παπανδρέου»⁵⁹⁵.

Οι αντιδράσεις διαφόρων κομμάτων (Ν.Δ., ΚΟΔΗΣΟ) και εργοδοτικών φορέων, του ΣΕΒ, του Συνδέσμου Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων κ.ά. τυγχάνουν ευρείας προβολής, όσο και οι προβλέψεις από «έγκυρους οικονομικούς κύκλους» για πλήρη καταρράκωση του επενδυτικού κλίματος⁵⁹⁶. Η κυβέρνηση κατηγορείται ότι δεν επιδιώκει πιο συναινετικές διαδικασίες και ότι επιλέγει να φέρει τα νομοσχέδια για τα εποπτικά και τις «προβληματικές» τη δεδομένη στιγμή ως «κίνηση αντιπερισπασμού» απέναντι στην αντιπολίτευση και τις διεκδικήσεις του εργατικού κινήματος⁵⁹⁷.

Η κρίση μεταξύ των δύο πλευρών κορυφώνεται όταν δημοσιεύματα φέρουν τον κυβερνητικό εκπρόσωπο Μαρούδα να αντιδρά σε ανακοίνωση του ΣΕΒ μιλώντας για «δύο είδη βιομηχάνων», τους «καλούς» και τους «κακούς», στοιχείο που δίνει την ευκαιρία στο δεξιό τύπο να εκφράσει για άλλη μια φορά την άποψη ότι «στόχος της

νομοσχεδίου, βλ. «Τα εποπτικά συμβούλια θα διευθύνουν ουσιαστικά τις ιδιωτικές επιχειρήσεις», στο ίδιο φύλλο.

⁵⁹⁵ Ν. Νικολάου, «Αριστερά ξεσπάσματα μέσα και δεξιά ανοίγματα έξω!...», *Καθημερινή*, 12-13/6/1983.

⁵⁹⁶ Χαρακτηριστικό του μεγέθους της «εκστρατείας» των εργοδοτικών επιχειρήσεων είναι ότι ανακοίνωση του Συνδέσμου Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων με τίτλο «Το νομοσχέδιο περί Εποπτικών Συμβουλίων καταργεί την ιδιωτική πρωτοβουλία» δημοσιεύτηκε και στο *Ριζοσπάστη* της 14/6/1983.

⁵⁹⁷ Βλ. «Οι μεταλλευτικές εταιρείες αντίθετες με τα “εποπτικά”», *Καθημερινή*, 14/6/1983, Ν. Νικολάου, «Η πολιτική όξυνση δε συμβάλλει στην επίλυση των μεγάλων οικονομικών προβλημάτων μας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 23, 9/6/1983, σελ. 9-10, Ν. Νικολάου, «Πολυμέτωπες συγκρούσεις με στήριγμα τους μικρομεσαίους!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 25, 23/6/1983, σελ. 9-10 και Π. Κλαυδιανός, «Αίτια και αφορμές της (αναπόφευκτης) σύγκρουσης», στο ίδιο τεύχος, σελ. 11. Αντίθετα, ο αριστερός τύπος κατηγορεί την κυβέρνηση ότι κωλυσιεργεί για να συνδιαλαγεί με την εργοδοτική πλευρά, βλ. «Τη γνώμη των βιομηχάνων για τα Εποπτικά Συμβούλια περιμένει η κυβέρνηση», *Ριζοσπάστης*, 10/6/1983.

κυβέρνησης είναι να οξύνει τη σύγκρουση με τους βιομήχανους για να αποπροσανατολίσει το λαό»⁵⁹⁸ και κάνοντας πλέον το σενάριο του «αντιπερισπασμού» κυρίαρχο στις αναλύσεις⁵⁹⁹.

Ακολουθούν συνεχείς παρεμβάσεις του Πρωθυπουργού και του υπουργού Εθνικής Οικονομίας, σε μια προσπάθεια να δοθούν εξηγήσεις, διευκρινίσεις ώστε να αποφορτιστεί το κλίμα. Στη φάση αυτή γίνεται από τον Παπανδρέου λόγος για «ήπιας μορφής κοινωνικοποίηση» που δε θίγει τους ιδιώτες, ενώ ο Αρσένης προχωρά σε συναντήσεις με τις εργοδοτικές οργανώσεις όπου συζητείται το ενδεχόμενο τροποποιήσεων⁶⁰⁰. Οι νέες αυτές κινήσεις αντιμετωπίζονται με έντονη επιφύλαξη. Αρχικά γίνεται λόγος για εξηγήσεις που δεν πείθουν τις «παραγωγικές τάξεις», ενώ ο Πρωθυπουργός εμφανίζεται να προωθεί ένα νομοσχέδιο με το οποίο δεν συμφωνεί και του οποίου οι συντάκτες («κομματικοί») «πλειοδοτούντες σε σοσιαλιστική αδιαλλαξία υπερακόντισαν τις προθέσεις του προέδρου της κυβερνήσεως»⁶⁰¹. Οι εκτιμήσεις για «υποκατάσταση της δουλειάς του επιχειρηματία» διατηρούνται, όπως και οι αναφορές για «σκληρές διατάξεις απαλλοτρίωσης του ρόλου του επιχειρηματία» και για επιδείνωση του επενδυτικού κλίματος⁶⁰².

Οι εκτονωτικές κινήσεις του Πρωθυπουργού συνεχίστηκαν, με αποτέλεσμα μια σταδιακή αλλαγή του κλίματος. Κατόπιν νέων διαπραγματεύσεων υποστηρίχθηκε ότι πρόκειται για «μερική αναδίπλωση» της κυβέρνησης και ότι, σε μια προσπάθεια να αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις, ο Πρωθυπουργός ζήτησε από τους αρμόδιους υπουργούς να «επανεξετάσουν το νομοσχέδιο», κίνηση που χαρακτηρίζεται όμως απλά «πυροσβεστικού χαρακτήρα»⁶⁰³.

Ο Αρσένης παρουσιάζεται επίσης αρχικά «άκαμπτος» και οι τροποποιήσεις που προτείνει «επουσιώδεις», απλά για «εκτόνωση των αντιδράσεων»⁶⁰⁴, ενώ οι

⁵⁹⁸ «Με αφορισμούς απαντά η κυβέρνηση στον Σ.Ε.Β. για τα οικονομικά μέτρα», *Καθημερινή*, 15/6/1983.

⁵⁹⁹ Βλ. Ν. Νικολάου, «Πολυμέτωπες συγκρούσεις με στήριγμα τους μικρομεσαίους!», σελ. 9-10, Π. Κλαυδιανός, «Αίτια και αφορμές της (αναπόφευκτης) σύγκρουσης», σελ. 11.

⁶⁰⁰ Βλ. Ν. Νικολάου, «Μέσα σε δυσμενές οικονομικό κλίμα προωθείται ο θεσμός των εποπτικών συμβουλίων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 24, 16/6/1983, σελ. 9-10, Ν. Νικολάου, «Σε κρίσιμη εξέλιξη τα θέματα των εποπτικών συμβουλίων και της ανεπαρκούς χρηματοδότησης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 27, 7/7/1983, σελ. 9-10.

⁶⁰¹ Ν. Νικολάου, «Μέσα σε δυσμενές οικονομικό κλίμα προωθείται ο θεσμός των εποπτικών συμβουλίων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 24, 16/6/1983, σελ. 9.

⁶⁰² Βλ. Ό.π.

⁶⁰³ Ν. Νικολάου, «Πυροσβεστική παρέμβαση Παπανδρέου στο θέμα των εποπτικών συμβουλίων», *Καθημερινή*, 24/6/1983.

⁶⁰⁴ «Επουσιώδεις οι τροποποιήσεις για τα εποπτικά συμβούλια», *Καθημερινή*, 29/6/1983.

εργοδοτικές οργανώσεις δείχνουν να βρίσκονται σε εγρήγορση και συσπείρωση με συνεχείς ανακοινώσεις και άσκηση πιέσεων⁶⁰⁵.

Μετά από μια περίοδο συνεννοήσεων κυβέρνησης-βιομηχανικών οργανώσεων και έντονης πολιτικής διαμάχης γύρω από το περιεχόμενο του σ/ν και τις αρμοδιότητες των εποπτικών συμβουλίων, φάνηκε να εκτονώνεται η κατάσταση, παρά κάποιες αρχικές αντιδράσεις για την «ξαφνική» λήξη του σχετικού διαλόγου με τους «κοινωνικούς εταίρους»⁶⁰⁶. Με αφορμή τη συζήτηση του νομοσχεδίου στην Κοινοβουλευτική Επιτροπή της Βουλής, δημοσιεύματα έδειχναν ότι η κυβέρνηση ικανοποιούσε την ελάχιστη απαίτηση των βιομηχάνων που ζητούσαν τα συμβούλια αυτά να έχουν αυστηρά γνωμοδοτικό χαρακτήρα. Μιλούσαν για «αναδίπλωση» της κυβέρνησης μετά από σχετική πρωθυπουργική παρέμβαση, η οποία «ανάγκασε» τον υπουργό Αρσένη «να απαλύνει τις διατάξεις»⁶⁰⁷. Με λεπτομερή αναφορά στις τροποποιήσεις γινόταν πια λόγος για «αποδυνάμωση του ρόλου» των Εποπτικών Συμβουλίων⁶⁰⁸.

Μετά και από αυτές τις εξελίξεις, ακολούθησε μια πιο ψύχραιμη αντιμετώπιση του ζητήματος, με σαφή πρόθεση την ανάδειξη των στοιχείων εκείνων του νομοσχεδίου που εννοούσαν μια πιο συμβιβαστική γραμμή. Τονιζόταν πως, παρά τη σύγχυση που προκλήθηκε εξαιτίας του περιεχομένου του σ/ν και των δηλώσεων του Πρωθυπουργού, ούτε αιφνιδιασμός υπήρξε, ούτε λόγος καταστροφολογίας δικαιολογείται. Αντίθετα, ο νέος θεσμός θα μπορούσε να αποδειχθεί χρήσιμος, υπό τον όρο να γίνουν νέες τροποποιήσεις ώστε να προσομοιάζει ακόμα περισσότερο με τον αντίστοιχο δυτικογερμανικό. Επίσης, καλό θα ήταν να περιορισθεί η θέσπισή του μόνο στην Εύβοια πειραματικά για λίγο καιρό⁶⁰⁹. Πρόκειται σαφώς για απόψεις πιο

⁶⁰⁵ Βλ. τις απόψεις που εκφράζονται μετά τη συνεδρίαση του βιομηχανικού τμήματος του ΕΒΕΑ, «Τα Εποπτικά Συμβούλια επέμβαση στα εσωτερικά των ιδιωτικών επιχειρήσεων», *Καθημερινή*, 29/6/1983.

⁶⁰⁶ Βλ. «Η διακοπή του διαλόγου για τα εποπτικά συμβούλια εντείνει τις αντιδράσεις», *Καθημερινή*, 5/7/1983, Ν. Νικολάου, «Σε κρίσιμη εξέλιξη τα θέματα των εποπτικών συμβουλίων και της ανεπαρκούς χρηματοδότησης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 27, 7/7/1983, σελ. 9-10.

⁶⁰⁷ Βλ. «Υποχωρεί η κυβέρνηση στο θέμα των εποπτικών συμβουλίων επιχειρήσεων», *Καθημερινή*, 7/7/1983 και Ν. Νικολάου, «Σε κρίσιμη εξέλιξη τα θέματα των εποπτικών συμβουλίων και της ανεπαρκούς χρηματοδότησης», σελ. 9-10. Βλ. επίσης, «“Γνωμοδοτικός” ο ρόλος των εποπτικών συμβουλίων», *Ριζοσπάστης*, 7/7/1983.

⁶⁰⁸ Βλ. «Ο κ. Αρσένης υποστηρίζει ότι δεν άλλαξε το πνεύμα για τα εποπτικά συμβούλια», *Καθημερινή*, 8/7/1983 και Π. Κλαυδιανός, «Τι σημαίνουν οι τροποποιήσεις στα νομοσχέδια για τα Εποπτικά Συμβούλια και τις προβληματικές», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 28, 14/7/1983, σελ. 9-10.

⁶⁰⁹ Βλ. Γ. Μαρίνος, «Για τα Εποπτικά Συμβούλια», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 28, 14/7/1983, σελ. 3-6.

καθησυχαστικές και «πονηρεμένες», που απηχούσαν καλύτερα την ουσία του νομοσχεδίου και υπογράμμιζαν τους περιορισμούς-αδυναμίες του⁶¹⁰.

Στη φάση αυτή επικράτησε σχετική ηρεμία εν αναμονή και της συζήτησης στη Βουλή για την ψήφιση του σ/ν και των ενδεχόμενων τροπολογιών. Ταυτόχρονα όμως, η κυβερνητική πλευρά όλο αυτό το διάστημα δυσκολευόταν να περάσει προς τα έξω μια ενιαία στάση και παρουσίαζε μια εικόνα που δεν δικαιολογούσε εφησυχασμό σε καμία πλευρά⁶¹¹.

Η ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟΥ

Ο νόμος που ψηφίστηκε τελικά από τη Βουλή⁶¹² καθιέρωνε Εποπτικά Συμβούλια αποτελούμενα από εκπροσώπους των εργαζομένων, των εργοδοτών, του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης (άρθρο 1, παρ. 1). Το κράτος είχε τον πρώτο λόγο για τη σύστασή τους, για τον ορισμό των εκπροσώπων και για την εποπτεία τους, μέσα από προεδρικά διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις (άρθρο 1, παρ. 2-3). Τα Εποπτικά Συμβούλια είχαν μια σειρά από γνωμοδοτικές αρμοδιότητες⁶¹³ και δικαίωμα πρόσβασης σε κάθε είδους στοιχεία για τις επιχειρήσεις (λογιστικά βιβλία κλπ.), ενώ

⁶¹⁰ «Κατ' αρχήν δεν προσέχθηκε ιδιαίτερα, αλλά περιέργως δεν τονίσθηκε και πολύ και από την κυβερνητική πλευρά, ότι οι γνωμοδοτήσεις δεν θα είναι υποχρεωτικές, για τις επιχειρήσεις. [...] Παρά τα αντιθέτου γραφόμενα ή νομιζόμενα τα Συμβούλια αυτά κυρίως καλούνται να εξυπηρετήσουν την επιθυμία της κυβέρνησης και του ΠΑΣΟΚ για εξυγίανση του πιστωτικού κυκλώματος και την με ορθόδοξα κριτήρια λειτουργία του», ό.π., σελ. 3-4. Στο τέλος του άρθρου ο συγγραφέας συνιστά να «ηρεμήσουν τα πράγματα και να ακολουθήσει εποικοδομητική προσπάθεια απ' όλους», ό.π., σελ. 5.

⁶¹¹ Σε κατοπινές συνεντεύξεις του, ο Αρσένης επιβεβαίωνε σε κάποιο βαθμό ότι η κυβέρνηση αντιμετώπισε εσωτερικές δυσκολίες στη χάραξη και εφαρμογή της πολιτικής της: «Δεν είχε ξεκαθαριστεί ωστόσο από τα όργανα του κόμματος το ιδεολογικό περιεχόμενο βασικών παρεμβάσεων. Διάφορες κοινωνικές ομάδες έβλεπαν αυτές τις παρεμβάσεις διαφορετικά. Στην πράξη, το περιεχόμενο αυτών των παρεμβάσεων [...] καθορίστηκε από μας, στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Μέχρις ότου όμως καθοριστούν οι έννοιες αυτές από το υπουργείο, επικρατούσε σύγχυση καθώς κυκλοφορούσαν, άλλοτε καλόπιστα, άλλοτε κακόπιστα, πολλές εκδοχές αυτών των θεσμών. Το βασικό όμως πρόβλημα δεν ήταν εκεί αλλά στην υλοποίηση των θεσμικών αλλαγών. [...] Έγιναν αυθαίρετες παρεμβάσεις [...]. Από την πρώτη Μαΐου 1983, όταν ανάγγειλα το πρώτο εποπτικό στο Μαντουδί της Εύβοιας, ως το καλοκαίρι του 1985, η μεγαλύτερη ενέργεια καταναλώθηκε σ' αυτόν το δύσκολο τομέα», Γ. Αρσένης, Πολιτική κατάθεση, Οδυσσέας, Αθήνα, 1987, σελ. 87.

⁶¹² Βλ. «Ν. 1385/1983, Εποπτικά Συμβούλια του κλάδου Μεταλλείων-Ορυχείων», Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, τ. 42, 1983, σελ. 153-155.

⁶¹³ Μεταξύ άλλων να «μεριμνούν για την εναρμόνιση της οικονομικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων αυτών με το πρόγραμμα κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης της χώρας», να «εποπτεύουν τη διαχείριση του ορυκτού πλούτου και των λοιπών φυσικών πόρων», να «παρακολουθούν και ερευνούν τη διαμόρφωση των τιμών των εισαγόμενων και εξαγόμενων αγαθών», να «εξετάζουν τις πιστωτικές ανάγκες των εποπτευόμενων επιχειρήσεων και την απορρόφηση των πιστώσεων», να εξευρίσκουν τρόπους «αύξησης της παραγωγής και παραγωγικότητας» μέσα από «διαχειριστικό και οικονομικό έλεγχο των εποπτευόμενων επιχειρήσεων» κ.ά., Ν. 1385/1983, Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, σελ. 154.

υπέβαλλαν γνωμοδοτήσεις, εισηγήσεις και πορίσματα στα αρμόδια υπουργεία Εθνικής Οικονομίας και Ενέργειας και Φυσικών Πόρων (άρθρο 1, παρ. 4-5, άρθρο 3). Παράλληλα, ο νόμος προέβλεπε τη σύσταση μιας γραμματείας σε κάθε Συμβούλιο (άρθρο 2). Επίσης προβλεπόταν ο ορισμός εργατικού εκπροσώπου στο συμβούλιο απ' την πιο αντιπροσωπευτική συνδικαλιστική οργάνωση (άρθρο 5, παρ. 1). Τέλος, οριζόταν σαφώς πως η συμμετοχή των εκπροσώπων των εργαζομένων στα Εποπτικά Συμβούλια ισοδυναμούσε με συνδικαλιστική δραστηριότητα και προστατευόταν από τις διατάξεις του ν. 1264/82 (άρθρο 7).

Η συζήτηση στη Βουλή υπήρξε έντονη και στο μεγαλύτερο μέρος της κινήθηκε γύρω από τα βασικά μοτίβα που είχαν ήδη διαμορφωθεί μέσα από τον τύπο όλο το προηγούμενο διάστημα.

Η κυβέρνηση προσπάθησε να παρουσιάσει το νομοθέτημα ως υλοποίηση του προγράμματός της και ως συμπλήρωμα-συνέχιση ανάλογων πρωτοβουλιών της για την εμπέδωση μορφών λαϊκής συμμετοχής και κοινωνικού ελέγχου⁶¹⁴, ενώ παράλληλα συνιστούσε και μια προσπάθεια για το ξεπέραςμα της κρίσης και την εξυπηρέτηση των αναπτυξιακών στόχων του ΠΑΣΟΚ. Άμεσος στόχος του νέου θεσμού ήταν, σύμφωνα με τους ομιλητές της κυβέρνησης, ο τριμερής συντονισμός μεταξύ κράτους-επιχειρήσεων-εργαζομένων για την καλύτερη αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου, δηλαδή της εθνικής περιουσίας⁶¹⁵, είχε δηλαδή μια αμιγώς οικονομική λογική. Ο θεσμός αυτός ήταν «ενταγμένος στη στρατηγική της αυτοδύναμης ανάπτυξης της χώρας»⁶¹⁶, είχε δηλαδή ως απώτερο σκοπό να εναρμονίσει δημόσιο και ιδιωτικό τομέα («αρμονική συνύπαρξη Δημοσίου και Ιδιωτικού τομέα»), να λειτουργεί και ο δεύτερος «σε πλαίσια ενταγμένα στη στρατηγική της κυβέρνησης, υπέρ του Ελληνικού Λαού»⁶¹⁷. Διευκρινιζόταν μάλιστα διαρκώς η «αναπτυξιακή» πλευρά, προς αποφυγή νέων «παρεξηγήσεων»: ο νέος νόμος αποσκοπούσε στην καλλιέργεια κλίματος συνυπευθυνότητας και συνεργασίας, όχι «ταξικού πολέμου» και εκφραζόταν η ελπίδα πως τα Εποπτικά Συμβούλια «θα συμβάλλουν στην εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης»⁶¹⁸, χωρίς όμως αυτό να γίνει και

⁶¹⁴ «ΣΕΦΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΟΣ:[...] θεμελιακό στοιχείο αυτού του νομοσχεδίου είναι η λαϊκή συμμετοχή και η καθιέρωση της λαϊκής συμμετοχής στα Εποπτικά Συμβούλια [...] αποτελεί για μας τον ακρογωνιαίο λίθο της Κυβερνητικής πολιτικής», Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΓ'-12 Ιουλίου 1983, σελ. 475.

Πρόκειται για ένα «σημαντικό νομοσχέδιο [...] σημασίας ανάλογης προς το νόμο για την κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων δημόσιου χαρακτήρα», ό.π., σελ. 477.

⁶¹⁵ Βλ. ό.π.

⁶¹⁶ Ό.π., σελ. 477.

⁶¹⁷ Ό.π., σελ. 478.

⁶¹⁸ Ό.π., σελ. 464.

εις βάρος των εργαζομένων. Ο χαρακτήρας και η λειτουργία των Εποπτικών Συμβουλίων δηλαδή θα εξασφάλιζαν την «ευρύτερη κοινωνική συναίνεση», συμβάλλοντας έτσι στο «ξεπέρασμα της κρίσης» και στην υλοποίηση της «αναπτυξιακής στρατηγικής της κυβέρνησης»⁶¹⁹.

Η δεξιά άσκησε μια σφοδρή κριτική, απορρίπτοντας τόσο τη «λογική», όσο και το περιεχόμενο του νομοσχεδίου. Οι ομιλητές της Νέας Δημοκρατίας χαρακτήρισαν «ακατανόητη» τη φιλοσοφία και τους στόχους του νομοσχεδίου⁶²⁰, ενώ οι προθέσεις των συντακτών της εισηγητικής έκθεσης ήταν «ανεδαφικές» («*απραγματοποίητες κουβέντες και λέξεις*»⁶²¹). Παράλληλα έγινε λόγος για «ασάφειες» και «ατέλειες», ενώ αμφισβητήθηκε και η συνέπεια (προεκλογικών) λόγων και (κυβερνητικών) έργων του ΠΑΣΟΚ⁶²². Η κυβέρνηση κατηγορήθηκε για «σύγχυση» και «αοριστία» εννοιών, όσον αφορά την «κοινωνικοποίηση» και ότι οι λόγοι για τους οποίους φέρνει το νομοσχέδιο δεν είναι οικονομικοί, αλλά πολιτικοί, αφού είναι δεδομένοι ότι τα Εποπτικά Συμβούλια θα έχουν μηδενική ή αρνητική οικονομική αποτελεσματικότητα⁶²³. Υπονοήθηκε μάλιστα ότι η «ασάφεια» αυτή δεν ήταν τυχαία, αλλά χρησιμοποιήθηκε με στόχο την ευελιξία αναλόγως του ακροατηρίου στο οποίο απευθυνόταν⁶²⁴.

Τα βέλη της δεξιάς κριτικής συνέκλιναν, όπως ήταν αναμενόμενο, στο ζήτημα της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας»⁶²⁵. Οι απόψεις που εκφράστηκαν γύρω από την έννοια αυτή έφταναν πολλές φορές στα όρια της υστερίας και της υπερβολής. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε παρέπεμπε συχνά σε ορολογία πολεμικού τύπου⁶²⁶.

⁶¹⁹ Βλ. ό.π., σελ. 463-464 και 474-478.

⁶²⁰ «*ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΑΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: [...] κανείς ουσιαστικά δεν έχει καταλάβει περί τίνος πρόκειται, ποια είναι η ουσία αυτού του νομοσχεδίου*», ό.π., σελ. 465, «*ΘΩΜΑΣ ΧΟΥΤΑΣ: Εγώ σας ερωτώ; Τι σόι πράγμα είναι αυτά τα Εποπτικά Συμβούλια [...]*», ό.π., σελ. 489. Ωστόσο φάνηκε ότι το ερώτημα εδώ ήταν μάλλον ρητορικού χαρακτήρα: «*Δηλαδή τι είναι για μας τα Εποπτικά Συμβούλια; Το φόβητρο για όσους επιχειρηματίες δεν θα είναι σύμφωνοι για την όποια πολιτική του ΠΑΣΟΚ*», ό.π.

⁶²¹ Ό.π., σελ. 515.

⁶²² Βλ. ό.π., σελ. 489.

⁶²³ Βλ. ό.π., σελ. 465, 467, 478, 480, 490-492, 500, 508, 513, 518.

⁶²⁴ Βλ. ό.π., σελ. 517-518.

⁶²⁵ Βλ. ό.π., σελ. 511-513, 517.

⁶²⁶ «*ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: [...] το νομοσχέδιο αυτό αποτελεί ακόμα μια καινούρια βολή εναντίον οποιασδήποτε ιδιωτικής πρωτοβουλίας. [...] τινάζουμε στον αέρα εκείνο που εμείς ονομάζουμε ιδιωτική πρωτοβουλία*», ό.π., σελ. 485, «*ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: [...] αυτό το σχέδιο νόμου για μας δημιουργεί μια επίθεση στο χώρο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας*», ό.π., σελ. 486, «*ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: [...] σ' αυτό το σημείο μάλλον που έχει φθάσει η ιδιωτική πρωτοβουλία και η ελαφριά επέμβαση είναι βάνανση πια, γιατί είναι καταστρεπτική, έχει ξεχειλίσει το ποτήρι. [...] ο ρόλος των Εποπτικών Συμβουλίων [...] θα είναι η χαριστική βολή για την ιδιωτική πρωτοβουλία*», ό.π., σελ. 515-516.

Πιο συγκεκριμένα, το σ/ν χαρακτηρίστηκε ως «βάνανση επίθεση εναντίον της ιδιωτικής πρωτοβουλίας»⁶²⁷, αφού στην πραγματικότητα δεν εισάγει κανένα «κοινωνικό έλεγχο», αλλά κυβερνητικό-πολιτικό-κρατικό έλεγχο που θα καταλήξει σε κομματικό⁶²⁸. Το ΠΑΣΟΚ λοιπόν στην ουσία κατηγορείται για κρατικό-κομματικό παρεμβατισμό απέναντι στους επιχειρηματίες με νομοσχέδια που «μικραίνουν το χώρο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας»⁶²⁹ και που αποσκοπούν στο να ελέγχει «όλο και περισσότερο ό,τι έχει απομείνει από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας»⁶³⁰, να εξολοθρεύσει και να κομματικοποιήσει δηλαδή την ιδιωτική οικονομία. Συνιστά το αποκορύφωμα μιας προσπάθειας του πασοκικού κομματικού κράτους για την «εξόντωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας» μέσα από νέες, πιο προκλητικές κρατικές παρεμβάσεις, που έρχονται να συμπληρώσουν ήδη υφιστάμενους ελέγχους, με απώτερο στόχο την «υποταγή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο Κράτος»⁶³¹. Έτσι, θα δώσει «το τελειωτικό χτύπημα στην οικονομία, σε μια ώρα που είναι τρομακτική για τον Τόπο»⁶³². Με την έννοια αυτή, τα Εποπτικά Συμβούλια συνιστούν ένα «ζένο σώμα»⁶³³ που «τινάζει στον αέρα» την ιδιωτική πρωτοβουλία, «προέκταση ενός καινούργιου πάλι κρατικού βραχίονα»⁶³⁴ και νομιμοποιούν την «παρουσία των πρασινοφρουρών μέσα στο χώρο της ιδιωτικής επιχείρησης»⁶³⁵, γεγονός που όχι μόνο δε θα λύσει τα υπάρχοντα προβλήματα, αλλά θα δημιουργήσει νέα εμπόδια στον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα στο τέλος αυτός να καταλυθεί, νεκρώνοντας εντελώς την ιδιωτική πρωτοβουλία⁶³⁶.

Για τη δεξιά, τα περί «κοινωνικού ελέγχου» και «εργατικής συμμετοχής» ήταν απλά ρητορεία που εξυπηρετούσε πολιτικούς στόχους του ΠΑΣΟΚ για να βγει από τη δύσκολη θέση που είχε περιέλθει (άρθρο 4 κλπ.). Αντίθετα, αυτό που εισαγόταν ήταν ένας ολοκληρωτικός και ασφυκτικός κρατικός παρεμβατισμός («υπουργικός έλεγχος») με όχημα τα προεδρικά διατάγματα και τις υπουργικές αποφάσεις, «ένα σύστημα άκρατου κεντρικού, κρατικού ελέγχου»⁶³⁷, που δεν είχε καμία σχέση με κάποια γνωστή (και αποδεκτή) μορφή εργατικής συμμετοχής-συνδιοίκησης (π.χ.

⁶²⁷ Ο.π., σελ. 465.

⁶²⁸ Βλ. ό.π. Επίσης σελ. 468, 479, 500-502

⁶²⁹ Ο.π., σελ. 466.

⁶³⁰ Ο.π.

⁶³¹ Ο.π., σελ. 483.

⁶³² Ο.π., σελ. 501.

⁶³³ Ο.π., σελ. 485.

⁶³⁴ Ο.π., σελ. 467.

⁶³⁵ Ο.π., σελ. 500.

⁶³⁶ Βλ. ό.π., σελ. 465-468, 483-484, 487-489, 513, 515.

⁶³⁷ Ο.π., σελ. 468.

γερμανικό μοντέλο). Οι έννοιες αυτές ήταν μάλλον «στολίδια» και «μεγαλοστομίες» που μετά την αφαίρεσή τους «δεν μένει τίποτε άλλο παρά μόνο κακία και η εχθρότης προς την ιδιωτική πρωτοβουλία»⁶³⁸.

Η οικονομική αποτελεσματικότητα αμφισβητήθηκε επίσης έντονα. Θεωρήθηκε ότι με τη λειτουργία του νέου θεσμού θα ενισχυθεί η έλλειψη οικονομικής εμπιστοσύνης, θα τεθούν νέα εμπόδια στην υγιή λειτουργία των επιχειρήσεων, θα γίνουν πιο ανελαστικές και λιγότερο ευέλικτες στη λήψη αποφάσεων, το απόρρητο δε θα διασφαλίζεται, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η υπάρχουσα οικονομική αβεβαιότητα και να συνεχιστεί η κρίση⁶³⁹. Επίσης αμφισβητήθηκε ριζικά η ικανότητα των Εποπτικών Συμβουλίων να συμβάλουν στην αύξηση της παραγωγής, στον έλεγχο των τιμών ή στην πραγματοποίηση άλλων στόχων (καθετοποίηση, ανάπτυξη, εξορθολογισμός κλπ.)⁶⁴⁰.

Ενίοτε η συνομοσιολογία, η κινδυνολογία και η καταστροφολογία έφταναν στα άκρα: το σ/ν ισχυρίζονταν ότι ήταν στην πραγματικότητα «αγνώστου περιεχομένου», με αυτό το ΠΑΣΟΚ κάνει «ένα μεγάλο βήμα προς το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό», θα οδηγήσει σε «οικονομική συμφορά», σε «οικονομική καταστροφή», τα θεμέλια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας «τινάζονται στον αέρα», θα υπάρξει αρνητική επίπτωση σε όλους τους οικονομικούς δείκτες, θα κατατρομοκρατηθεί η βιομηχανία⁶⁴¹. Σε κάποιο σημείο μάλιστα εκφράστηκε η άποψη ότι το σ/ν για τα Εποπτικά αποτελεί ένα μέρος μόνο ενός οργανωμένου σχεδίου για την εξαφάνιση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και ότι είναι απλά ο προπομπός άλλων νομοσχεδίων που θα ολοκληρώσουν τον πλήρη έλεγχο του ιδιωτικού τομέα⁶⁴².

Αντίστοιχοι φόβοι εκφράζονται, αν και με λιγότερη συχνότητα, και για το ενδεχόμενο της διόγκωσης των ταξικών αντιθέσεων. Στην περίπτωση αυτή, η ανησυχία είναι μήπως διαχυθούν οι ταξικές συγκρούσεις στον πυρήνα της ιδιωτικής επιχείρησης: με τα Εποπτικά Συμβούλια μπορεί «να μεταφερθεί η ταξική αντιπαράθεση από τον εργασιακό χώρο μέσα στη διοίκηση της ιδιωτικής επιχείρησης»

⁶³⁸ Ο.π., σελ. 480.

⁶³⁹ Βλ. ό.π., σελ. 467-468, 490-492, 508-509, 525.

⁶⁴⁰ Βλ. ό.π., σελ. 487, 514-515.

⁶⁴¹ Βλ. ό.π., σελ. 506-509. Χαρακτηριστικό του κλίματος και το παρακάτω απόσπασμα: «ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: Νομίζουμε ότι μ' αυτό το νομοσχέδιο κυριολεκτικά ψέλνεται [...] η κηδεία της ελεύθερης Οικονομίας, αλλά συγχρόνως και η καταβράθρωση της Εθνικής μας Οικονομίας», ό.π., σελ. 488, όπου διακρίνεται εμφανώς μια ταύτιση της «ελεύθερης οικονομίας» με την «εθνική οικονομία», ή τουλάχιστον της μοίρας των δύο.

⁶⁴² Βλ. ό.π., σελ. 490.

και εκτιμάται ότι «*το Κ.Κ. θα περάσει μέσα στη διοίκηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων*»⁶⁴³.

Το ΚΚΕ καταψήφισε επίσης το νομοσχέδιο επικαλούμενο δύο λόγους κυρίως: α) ότι δεν έχει «αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση» και β) ότι δε διασφαλίζει ουσιαστικό εργατικό έλεγχο. Η λύση που προτείνει είναι η πλήρης εθνικοποίηση-κρατικοποίηση. Πέρα από αυτό, από τη στιγμή που, σύμφωνα με τους βουλευτές του, το σ/ν δεν παρέχει εξασφαλίσεις για ουσιαστικό εργατικό έλεγχο δε μπορεί να γίνει αποδεκτό. Αντίθετα, αυτό που γίνεται είναι η εισαγωγή μιας ανώδυνης μορφής συμμετοχής, η οποία δεν έρχεται σε ρήξη με την καπιταλιστική εξουσία (τα «μονοπώλια»), αλλά απλά προσπαθεί να εφαρμόσει και στην Ελλάδα μια σύγχρονη τάση του καπιταλισμού, που θα έχει ως αποτέλεσμα τη «*συμμετοχή των εργαζομένων στην ίδια την εκμετάλλευσή τους*»⁶⁴⁴. Το ΚΚΕ σε όλες του τις παρεμβάσεις επιμένει υπέρ της εθνικοποίησης, κατηγορεί την κυβέρνηση για υποχωρητικότητα απέναντι στους βιομηχάνους, ζητά «ουσιαστικό έλεγχο» και συγκεκριμένες εγγυήσεις (π.χ. τα νέα όργανα να έχουν σημαντικές-διευρυμένες ελεγκτικές αρμοδιότητες, όχι απλά γνωμοδοτικές)⁶⁴⁵. Είναι φανερό ότι το ΚΚΕ διακατέχεται πλέον από μεγάλη δυσπιστία απέναντι στις κυβερνητικές επιλογές, γεγονός που δείχνει ότι οι σχέσεις του με το ΠΑΣΟΚ έχουν πια οριστικά διαρραγεί⁶⁴⁶.

Απέναντι στις σφοδρές αιτιάσεις, κυρίως της δεξιάς, το ΠΑΣΟΚ υπερασπίστηκε το σ/ν. Αυτό δεν έγινε χωρίς αντιφάσεις όμως. Από τη μια ισχυριζόταν ότι τα Εποπτικά Συμβούλια δεν περιορίζουν την ελευθερία των επιχειρήσεων, αλλά θα λύνουν κάποια «πρακτικά προβλήματα», αλλού όμως αυτά αναγορεύονται με ευκολία ως «*κοινωνικός έλεγχος και έκφραση της κοινωνικής γνώμης πάνω στις επιχειρήσεις.[...] το πρώτο μέτρο προς το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό στον τομέα αυτό*»⁶⁴⁷. Προσπαθώντας να μετριάσει τις ανησυχίες της δεξιάς, ο υπουργός διαβεβαίωνε ότι δεν προστίθενται νέες αρμοδιότητες στο κράτος, τα συμβούλια δεν υποκαθιστούν τις διοικήσεις, δεν επεμβαίνουν στο εσωτερικό τους και είναι απλά εισηγητικά-γνωμοδοτικά όργανα, με σκοπό να υποβοηθούν τη λειτουργία τους και να συνδέουν οργανικά αυτές με τη γενικότερη στρατηγική του κράτους. Ειδικά ο Αρσένης, στις παρεμβάσεις του τονίζει ότι ο χαρακτήρας των Εποπτικών Συμβουλίων

⁶⁴³ Ο.π., σελ. 524.

⁶⁴⁴ Ο.π., σελ. 470.

⁶⁴⁵ Βλ. ό.π., σελ. 469-472, 511, 520-521, 526-527.

⁶⁴⁶ Αντίθετα, το άλλο αριστερό κόμμα, η ΕΔΑ, υπεργήφισε το σ/ν θεωρώντας το ως «ένα μεταβατικό νομοσχέδιο έως ότου φθάσουμε στην κοινωνικοποίηση», ό.π., σελ. 473.

⁶⁴⁷ Ο.π., σελ. 493.

είναι γνωμοδοτικός και όχι εκτελεστικός, αυτά συνιστούν σύμφωνα με τον ίδιο «δημοκρατικά συλλογικά όργανα διαβούλευσης»⁶⁴⁸, με λίγα λόγια κάτι που οι επιχειρήσεις δεν θα πρέπει να φοβούνται. Ο υπουργός διαβεβαιώνει ρητά ότι πρόκειται για θεσμό που στοχεύει στην ανάπτυξη και ότι ο λεγόμενος «έλεγχος» δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά απλά ένα «εργαλείο» για την άσκηση της «γνωμοδοτικής εξουσίας». Επαναλαμβάνεται δε πως απώτερος στόχος είναι ο «τερματισμός της ασυδοσίας» και η «εναρμόνιση», ο «συντονισμός» δημόσιου και ιδιωτικού τομέα για την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, τον εκσυγχρονισμό-εξορθολογισμό της οικονομικής λειτουργίας των επιχειρήσεων-κλάδων, την αύξηση της παραγωγικότητας κλπ. Τέλος, ο θεσμός είναι κάτι νέο που δεν ακολουθεί πιστά κανένα μοντέλο, αλλά προσπαθεί να προσαρμόσει μια διαδεδομένη και σύγχρονη ευρωπαϊκή πρακτική στις ελληνικές συνθήκες⁶⁴⁹.

Η ψήφιση του ν. 1385/83 για τα εποπτικά συμβούλια έγινε σε ένα κλίμα έντονης πολιτικής και ταξικής πόλωσης και συσχετίστηκε από όλες τις πλευρές με το ν. 1365/83 και το νόμο για τις «προβληματικές» που ακολούθησε (ν. 1387/83). Το τρίπτυχο «κοινωνικοποίηση-εποπτικά-προβληματικές» προβλήθηκε απ' το ΠΑΣΟΚ ως η κορωνίδα των θεσμικών της πρωτοβουλιών για το 1983, έτος που είχε χαρακτηριστεί και προβαλλόταν από κυβερνητικά στελέχη ως χρονιά «*θεσμικών και δομικών αλλαγών*»⁶⁵⁰.

⁶⁴⁸ Ο.π., σελ. 509.

⁶⁴⁹ Βλ. ό.π., σελ. 492-493, 503-506, 509-510, 516, 526-527. Με την άποψη ότι η ελληνική εκδοχή των εποπτικών συμβουλίων δεν έχει καμία σχέση με αντίστοιχους δυτικοευρωπαϊκούς θεσμούς συμφωνεί και η Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 142-143.

⁶⁵⁰ Από το χαιρετισμό του Γιαννόπουλου στο ΓΣΕΕ-KEMETE, *Διεθνής Διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, 1983, σελ. 19. Στην εκδήλωση αυτή, τα κυβερνητικά στελέχη είχαν την ευκαιρία να αναπτύξουν απευθυνόμενα σε ένα συνδικαλιστικό κοινό αυτό που ήθελαν να επιτύχουν με το θεσμό του εποπτικού συμβουλίου. Εκεί αυτό χαρακτηρίστηκε ως «κοινωνική λειτουργία», ως όργανο για τη συνεργασία των ιδιωτικών επιχειρήσεων με το δημόσιο τομέα με στόχο «να δημιουργηθούν οι συνθήκες παραγωγής εκείνες, που θα μεγιστοποιούν την παραγωγή και την παραγωγικότητα», το οποίο υποκαθιστά την κρατική παρέμβαση, δεν καταργεί την ιδιωτική παρέμβαση «αλλά ρυθμίζει και βάζει κάποιους όρους» και τέλος ξεκαθαρίζεται ότι «δεν πρόκειται περί συνδιαχείρισης, πρόκειται περί απλής συμμετοχής των εργαζομένων», από τη σχετική εισήγηση του Γ. Δασκαλάκη, ό.π., σελ. 85-86.

ΥΠΟΔΟΧΗ-ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ-ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Ωστόσο οι αριστερές συνδικαλιστικές και πολιτικές δυνάμεις έδειξαν από την αρχή έντονη δυσπιστία για τη θέσπιση των εποπτικών, όπως αυτά τελικά ψηφίστηκαν. Τα Εποπτικά Συμβούλια, όπως και οι υπόλοιποι συμμετοχικοί θεσμοί, χαρακτηρίστηκαν πολύ «ήπιοι» και «ανώδυνοι» για την εργοδοσία, πολύ πιο πίσω από τις προσδοκίες και εκφράστηκαν έντονες ανησυχίες για το ενδεχόμενο αφομοίωσης και υποχώρησης της ταξικής αντιπαράθεσης μέσω από αυτούς.

Το ΚΚΕ κατηγορούσε το ΠΑΣΟΚ για σύγχυση στις έννοιες, ανακολουθία, προσπάθεια εξαπάτησης των εργαζομένων, ρεφορμισμό, υποχωρητικότητα απέναντι στους βιομήχανους και προσπάθεια διαχείρισης και ξεπεράσματος της κρίσης μέσα από κινήσεις απλά «εκσυγχρονισμού» του συστήματος που σε καμία περίπτωση δε θίγουν την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων και την ιδιωτική πρωτοβουλία⁶⁵¹. Στη δική του αντίληψη, οι κατάλληλες πολιτικές για το συμφέρον της εργατικής τάξης δεν ήταν άλλες από τις εθνικοποιήσεις και τη διεκδίκηση πιο ουσιαστικών-ενεργητικών μορφών συμμετοχής και εργατικού ελέγχου στον ιδιωτικό τομέα⁶⁵²

Η συνδικαλιστική πτέρυγα του ΚΚΕεσ. στάθηκε επίσης επικριτική απέναντι στις κυβερνητικές κινήσεις κατηγορώντας την για διστακτικότητα και θεωρώντας αυτές ως αλυσιτελείς⁶⁵³.

Ισχυρές αντιρρήσεις εκφράστηκαν και από τον αριστερό τύπο που δεν εκφραζόταν από τα δύο κοινοβουλευτικά κομμουνιστικά κόμματα. Και στις περιπτώσεις αυτές θεωρήθηκε ότι δε διασφαλίζεται κανένας ουσιαστικός ρόλος για τα εποπτικά, αφού δε θα ασκούν καμία εποπτεία ή έλεγχο. Άρα θα έχουν απλά τυπικό-θεωρητικό ρόλο, θα είναι δηλαδή ένας θεσμός κενός περιεχομένου⁶⁵⁴. Όχι μόνο αυτό, αλλά θα μεταβληθούν «σε όργανο πίεσης προς τους εργαζομένους για περισσότερη δουλειά», θα ενέχουν έναν καθαρά «τεχνοκρατικό χαρακτήρα» και θα οδηγήσουν σε

⁶⁵¹ Βλ. Ν. Κοτζιάς, *Ο « τρίτος δρόμος » του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σελ. 363-366, 402-406, «Ορυκτός πλούτος: Εθνική ανάγκη η εθνικοποίηση», *Ριζοσπάστης*, 13/1/1982, Γ. Τόλιος, «Η ουσιαστική συμμετοχή και τα Εποπτικά Συμβούλια», *Ριζοσπάστης*, 12/6/1983.

⁶⁵² Βλ. εισήγηση του Γ. Θεωνά στο ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Διεθνής Διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση*, σελ. 98-109 και ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, *Διεθνές Σεμινάριο: εργατική συμμετοχή, κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, 1983, σελ. 50.

⁶⁵³ «Οι συμμετοχικοί θεσμοί που καθιερώθηκαν [...] είναι θεσμοί που δεν απαντούν στην ουσία του προβλήματος και δεν κινούνται σε κατεύθυνση αυτοδιαχειριστική», απόψεις του ΑΕΜ για το μέχρι τότε κυβερνητικό έργο, «Κριτική του συνδικαλιστικού κινήματος για τα τριάντα χρόνια του ΠΑΣΟΚ στα εργατικά θέματα και την κοινωνική πολιτική», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάιος 1985, σελ. 26.

⁶⁵⁴ Βλ. στο «Αφιέρωμα: Κοινωνικοποιήσεις», Α. Παπαδόπουλος-Α. Ταρπάγκος, «Τα Εποπτικά Συμβούλια και το εργατικό κίνημα στη βιομηχανία», *Σχολιαστής*, τ. 4, Ιούλιος 1983, σελ. 12-13.

«γραφειοκρατική αρτηριοσκλήρωση»⁶⁵⁵. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται η βιομηχανική εργατική τάξη να οδηγηθεί σε μια λογική «συνυπευθυνότητας», να λειτουργεί ως όργανο κρατικών-επιχειρησιακών στρατηγικών ανάπτυξης και να ενσωματωθεί στο καπιταλιστικό σύστημα, αφού τα εποπτικά συμβούλια θα παίξουν το ρόλο του δούρειου ίππου στο ταξικό συνδικαλιστικό κίνημα. Κατά συνέπεια δεν πρόκειται για διαδικασία καθιέρωσης «εργατικού ελέγχου» και ενίσχυσης της εργατικής εξουσίας, αλλά για απόπειρα χειραγώγησης του εργατικού στοιχείου προς όφελος μιας στρατηγικής «αυτοδύναμης εθνικής ανάπτυξης» που θα γίνεται εις βάρος των συμφερόντων του⁶⁵⁶.

Σε άλλες αναλύσεις κεντρικό σημείο αναδεικνύεται ο παράγοντας της αυξανόμενης ανεργίας. Το ΠΑΣΟΚ προσπαθεί να εκμεταλλευθεί το γεγονός της ανεργίας στον ιδιωτικό τομέα, χρησιμοποιώντας την ως ένα μέσο που συμπιέζει τους μισθούς, πράγμα που του δίνει τη δυνατότητα να αποφύγει συγκρούσεις με τους εργαζομένους αντίστοιχες με αυτές που αναλαμβάνει στον προνομιακό για την κυβέρνηση δημόσιο τομέα (άρθρο 4). Έτσι καλλιεργεί μια τεχνητή αντίθεση στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος μεταξύ εργαζομένων στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα. Απώτερος στόχος της είναι η καλλιέργεια της λογικής του κοινού συμφέροντος μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών στον ιδιωτικό τομέα, λογική που εξυπηρετούν και θεσμοί όπως τα εποπτικά συμβούλια⁶⁵⁷. Στη φάση αυτή η νέα ιδεολογία που αναδύεται και που προσπαθεί να επιβάλει το ΠΑΣΟΚ είναι ο «τεχνοκρατισμός»⁶⁵⁸.

Από την άλλη, ικανοποίηση κατ' αρχήν εξέφρασε μια πλευρά του βιομηχανικού συνδικαλισμού που βρισκόταν κοντά στην κυβέρνηση. Η ΟΒΕΣ χαρακτήρισε ως κατάκτηση το θεσμό των εποπτικών συμβουλίων και ως μια αρχή, ένα πρώτο βήμα για την επίλυση προβλημάτων. Τα συμβούλια αυτά αποτελούν μια μορφή «ήπιου κοινωνικού ελέγχου», όμως το εργατικό κίνημα δε θα πρέπει να μείνει σε αυτό το επίπεδο αλλά αντίθετα θα πρέπει να παλέψει για την επέκταση των εποπτικών συμβουλίων και των αρμοδιοτήτων τους, τη δικτύωσή τους κλπ.⁶⁵⁹.

⁶⁵⁵ Ο.π., σελ. 12.

⁶⁵⁶ Βλ. ό.π. και Α. Ταρπάκος, «Το αριστερό κίνημα απέναντι στην “εργατική συμμετοχή”», <http://www.theseis.com/1-75/theseis/t05/t05f/toaristero.htm>

⁶⁵⁷ Βλ. Τ. Μαστραντώνης, «Για την πολιτική συγκυρία και τις “κοινωνικοποιήσεις”», <http://www.theseis.com/1-75/theseis/t04/t04f/giatinpolitikisigiria.htm>

⁶⁵⁸ Βλ. Τ. Κυπριανίδης-Θ. Τσεκούρας, «Το ΠΑΣΟΚ και η νέα ιδεολογική συγκυρία», <http://www.theseis.com/1-75/theseis/t03/t03f/topasok.htm>

⁶⁵⁹ Βλ. ΟΒΕΣ, *Το εργοστασιακό κίνημα. Αφιέρωμα στα 5 χρόνια δράσης της ΟΒΕΣ 1979-1984*, Έκδοση της ΟΒΕΣ, Αθήνα, 1984, σελ. 35-38 και 40-42.

Η συζήτηση και η αντιπαράθεση σχετικά με τα εποπτικά και τη «συμμετοχή» διατηρήθηκε στην επικαιρότητα για αρκετό ακόμα χρονικό διάστημα, με διάφορες αφορμές⁶⁶⁰. Το Σεπτέμβρη του ίδιου χρόνου υπογράφηκε το Προεδρικό Διάταγμα για τη δημιουργία του πρώτου Εποπτικού Συμβουλίου στην Εύβοια (Π.Δ. 427/83)⁶⁶¹ και ο Πρωθυπουργός στην καθιερωμένη ομιλία του στη ΔΕΘ έδωσε το στίγμα του νέου θεσμού: επανέλαβε ότι το όργανο αυτό αποβλέπει σε κάποιο «κοινωνικό έλεγχο», στην εξάλειψη της «ασυδοσίας», στη δημιουργία ευνοϊκού οικονομικού περιβάλλοντος και στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας⁶⁶².

Το ζήτημα των εποπτικών ωστόσο θα παραμείνει ένα αγκάθι στις σχέσεις βιομηχάνων-κυβέρνησης και θα επανέρχεται στην ατζέντα κάθε φορά που θα ανακύπτουν αντιδράσεις ή προβληματισμοί από την πολιτική του ΠΑΣΟΚ⁶⁶³.

Η σχετική φιλολογία γύρω από το θεσμό των εποπτικών αναζωπυρώνεται και πάλι για λίγο το 1985, μέσα σε ένα κλίμα σαφώς δυσμενέστερο για κάποιες «φιλεργατικές» επιλογές της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ. Τώρα πια η κυβέρνηση κάνει πιο χλιαρές δηλώσεις υποστήριξης του θεσμού⁶⁶⁴, ενώ είναι γνωστό ότι στην

⁶⁶⁰ Δε λείπουν στον τύπο αναφορές γενικά περί «εργατικής συμμετοχής» που στη δεδομένη συγκυρία αναθεωρούν μια προηγούμενη καθολικά απορριπτική στάση. Τώρα προωθείται η άποψη ότι είναι προς το γενικότερο συμφέρον η εισαγωγή κάποιου είδους συμμετοχής, στο βαθμό που αυτή έχει αποδειχτεί ότι «απαλύνει τις εργασιακές σχέσεις», «περιορίζει τις απεργίες» και καλλιεργεί «αίσθημα υπευθυνότητας» στους εργαζομένους. Με βάση τη λογική αυτή, προτείνεται η αντικατάσταση των «προβληματικών» ή «επικίνδυνων» εποπτικών συμβουλίων με πιο «ήπιες» και «δοκιμασμένες» στο δυτικοευρωπαϊκό εργαστήρι μορφές, όπως τα «Συμβούλια Προσωπικού Επιχειρήσεων», βλ. Λ. Πολυχρόνης, «Δεν υπηρετείται τελικά η τάξη των εργαζομένων από τα Εποπτικά Συμβούλια», *Καθημερινή*, 15/7/1983. Αλλού ο θεσμός όπως ψηφίστηκε από το ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίζεται ως «ιδιότυπος» και κατηγορείται για κρατικιστική αντίληψη σε σχέση με τα δυτικοευρωπαϊκά συστήματα, βλ. Στ. Βουτυράς, «Κοινωνικοποίηση ή μήπως δημοσιοποίηση με τα νέα Εποπτικά Συμβούλια;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 29, 21/7/1983, σελ. 33-34.

⁶⁶¹ Βλ. «Εποπτικό Συμβούλιο στα Μεταλλεία Ευβοίας», *Το Βήμα*, 4/9/1983, Α. Μητρόπουλος, «Η ελληνική εμπειρία των Εποπτικών Συμβουλίων», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτιος 1985, σελ. 11, «Ο ΣΕΒ αντιτίθεται στο νόμο για τα Εποπτικά Συμβούλια», *Ριζοσπάστης*, 26/7/1983.

⁶⁶² Σύμφωνα με τα λόγια του Παπανδρέου, τα Εποπτικά Συμβούλια θα έχουν «ευρύτερο και χρήσιμο ρόλο στην αναβάθμιση της βιομηχανικής δραστηριότητας και στην ανάπτυξη ενός σύγχρονου και ανταγωνιστικού βιομηχανικού τομέα» και με την καθιέρωσή τους «η Κυβέρνηση αποβλέπει να υποβοηθήσει τον ιδιωτικό τομέα για τον εκσυγχρονισμό του, τεχνολογικό και οικονομικό», βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας, «Κλίμα εμπιστοσύνης για την οικονομία», *Το Βήμα*, 11/9/1983.

⁶⁶³ Βλ. «Αρχίζει αύριο νέο πικ-πογκ κυβέρνησης και βιομηχάνων», *Το Βήμα*, 15/1/1984, όπου στο πλαίσιο του διαλόγου για τη βιομηχανική πολιτική, κυβέρνηση φέρεται να επιμένει στην υποστήριξη των Εποπτικών συμβουλίων, ενώ τα δημοσιεύματα υποστηρίζουν ότι ο ΣΕΒ «θεωρεί το θεσμό ως υπέρμετρα προοδευτικό και χωρίς αποτελεσματικότητα».

⁶⁶⁴ Βλ. π.χ. τις δηλώσεις του Πρωθυπουργού στη ΔΕΘ το 1985, όπου επαναλαμβάνεται, μάλλον κουρασμένα και άτονα, κάτι που είναι σαφές ότι έχει μείνει στο επίπεδο της πρόθεσης: «τα Εποπτικά Συμβούλια επιδιώκεται να παίξουν ευρύτερο και χρήσιμο ρόλο στην αναβάθμιση της βιομηχανικής δραστηριότητας και στην ανάπτυξη ενός σύγχρονου μεταποιητικού τομέα», «Ο πρωθυπουργός μεταθέτει τώρα την ευθύνη στους εργαζόμενους», *Καθημερινή*, 1-2/9/1985. Βλ. επίσης την ομιλία του πρωθυπουργού στη συνεδρίαση της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ. Εκεί από τη μία συνεχίζει μια μετριοπαθή και προσεκτική ρητορική, σχεδόν απολογητική: τα εποπτικά «δεν αλλάζουν τις σχέσεις ιδιοκτησίας, πρόκειται δηλαδή για έναν όχι και τόσο επαναστατικό θεσμό, όσο θέλησαν να τον εμφανίσουν οι

πράξη η προώθηση των συμβουλίων δεν έχει προχωρήσει. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης που επεξεργάστηκε ο υπουργός Κ. Σημίτης το φθινόπωρο του 1985, πέρα από τα άμεσα (βραχυχρόνια) μέτρα, περιλάμβανε και ευρύτερα «αναπτυξιακά» μέτρα, όπου δηλωνόταν ότι μέχρι το τέλος του χρόνου θα λαμβάνονταν οι σχετικές αποφάσεις, μεταξύ άλλων, και για «την καθιέρωση των εποπτικών συμβουλίων»⁶⁶⁵. Η κίνηση αυτή δε θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως κάτι περισσότερο από «χρυσόμα χαπιού». Την ίδια εποχή, ακόμα και ο φιλοκυβερνητικός τύπος δείχνει να έχει αποδεχτεί το γεγονός της αποτυχίας του θεσμού⁶⁶⁶.

Παράλληλα, στο συνδικαλιστικό τύπο γίνεται αναφορά στα γεγονότα που οδήγησαν στη διακοπή της διαδικασίας θέσπισης και λειτουργίας των νέων οργάνων, στα εμπόδια που συνάντησε ο νέος θεσμός και η κυβέρνηση καλείται να ξεπεράσει τυχόν αντιρρήσεις-αντιδράσεις εργοδοτών και «τεχνοκρατικών κύκλων» στο εσωτερικό της και να προχωρήσει σε «επαναδραστηριοποίηση» και «παραπέρα διεύρυνση των αρμοδιοτήτων»⁶⁶⁷ του θεσμού. Ακόμα και από επίσημα-θεσμικά μέρη του φιλοκυβερνητικού συνδικαλισμού αναγνωρίζεται ότι ο θεσμός είναι ουσιαστικά νεκρός και ζητείται η υλοποίηση των σχετικών δεσμεύσεων⁶⁶⁸.

*αντίπαλοί μας», ενώ παράλληλα γίνεται ανοιχτή παραδοχή της πρακτικής αποτυχίας: «πρέπει να ομολογήσουμε ότι έχουμε καθυστερήσει στην υλοποίηση αυτού του θεσμού», «Η οικονομική στρατηγική και πολιτική που θα ακολουθήσει το ΠΑΣΟΚ την επόμενη τετραετία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 7, 14/2/1985, σελ. 31-32.*

⁶⁶⁵ Γινόταν επίσης λόγος για τις προβληματικές, την επέκταση των κοινωνικοποιήσεων στις ΔΕΚΟ κλπ., Ν. Γκαργκάνας, Γ. Θωμόπουλος, Κ. Σημίτης, Γ. Σπράος, *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, σελ. 42.

⁶⁶⁶ Βλ. «Σε τσιμέντα και λιπάσματα τα πρώτα εποπτικά», *Ελευθεροτυπία*, 10/10/1985, όπου ενώ αναφέρεται ότι αναμένεται η εξαγγελία απ' το ΥΠΕΘΟ για τη σύσταση των δύο πρώτων εποπτικών συμβουλίων στον κλάδο τσιμέντου-λιπασμάτων, υπογραμμίζεται ότι «η εφαρμογή του θεσμού απόψε με κυβερνητική εντολή». Απογοήτευση για αυτήν την αρνητική εξέλιξη εκφράζει και μια μερίδα του βιομηχανικού συνδικαλιστικού κινήματος. Στο Συνέδριο της ΟΒΕΣ διατυπώνεται έντονη κριτική για την αδυναμία-απροθυμία της κυβέρνησης να εφαρμόσει τα «θεσμικά μέτρα» που προωθούσε κατά το παρελθόν: «Στην πράξη, πολλά απ' αυτά τα μέτρα, όπως τα εποπτικά συμβούλια [...], έχουν μείνει ανεκπλήρωτα», από την εισήγηση του Κ. Μπακιρτσής στο 7^ο Συνέδριο της ΟΒΕΣ, Κ. Μπακιρτσής, «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα μπροστά στην κρίση», *Εργασία*, τ. 10, 5/4/1985, σελ. 26.

⁶⁶⁷ Α. Μητρόπουλος, «Η ελληνική εμπειρία των Εποπτικών Συμβουλίων», σελ. 13. Εκεί αναφέρεται και η «περιπέτεια» του πρώτου συμβουλίου που συστήθηκε, όταν, μετά από αντιδράσεις των επιχειρήσεων (προσφυγές στο ΣτΕ) αλλά και την τελική υπαγωγή τους στο νέο θεσμικό πλαίσιο περί προβληματικών (ν. 1386/83), αναστάλθηκε η λειτουργία του, βλ. ό.π., σελ. 12-13. Επίσης βλ. Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 142. Για μια πιο λεπτομερή περιγραφή των γεγονότων από την πλευρά του εργοταξιακού σωματείου βλ. το αφιέρωμα «Μαντούδι: Τόπος αγώνων. Μια αναδρομή στους αγώνες των εργαζομένων ενάντια στη σκληρή εργοδοσία», *Εργασία*, τ. 5, 25/1/1985, σελ. 17-20, 60-61 και «Μαντούδι: Τόπος αγώνων. Μια αναδρομή στους αγώνες των εργαζομένων ενάντια στη σκληρή εργοδοσία» [β' μέρος], *Εργασία*, τ. 6, 8/2/1985, σελ. 29-31.

⁶⁶⁸ Βλ. τις εισηγήσεις Ραυτόπουλου και Αποστολίδη στην 22^η Σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, «Η εισήγηση του Τομέα Συνδικαλιστικού στην 22^η Σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 30, Ιούνιος 1987, σελ. 25.

Το ΚΚΕ από την πλευρά του επιβεβαίωνε επίσης ότι είχε βαλτώσει το ζήτημα, ενώ ερμήνευε κάποιες κινήσεις της κυβέρνησης για άνοιγμα εκ νέου της συζήτησης ως μια απελπισμένη κίνηση αντιπερισπασμού για την αντιμετώπιση της κοινωνικής διαμαρτυρίας για τις «αντιλαϊκές επιλογές» της. Με άλλα λόγια, το ΠΑΣΟΚ έπαιζε το χαρτί της «συμμετοχής» για να περάσουν πιο ανώδυνα δυσάρεστες πτυχές της οικονομικής της πολιτική (προϋπολογισμός κλπ.)⁶⁶⁹.

Στη βιβλιογραφία η θέσπιση των Εποπτικών Συμβουλίων με το ν. 1385/83 ερμηνεύεται ως μια ακόμα προσπάθεια που διέπεται από το πνεύμα της εποχής περί «κοινωνικοποίησης» και «συμμετοχής». Εκεί φαίνεται ότι με ψύχραιμη ματιά δύσκολα θα μπορούσε κανείς να τα χαρακτηρίσει ως κάτι παραπάνω από αυτό που θα μπορούσαν να ήταν, αν είχαν λειτουργήσει: αποκεντρωμένα γνωμοδοτικά-εισηγητικά όργανα, «χωρίς αποφασιστικές αρμοδιότητες», χωρίς καθοριστική ή σημαντική συμμετοχή των εργαζομένων, με στόχο μάλλον τη «διεύρυνση της πληροφόρησης» και το «συντονισμό της παραγωγικής δραστηριότητας» για την αύξηση της παραγωγικότητας και τη βελτίωση των οικονομικών επιδόσεων⁶⁷⁰.

⁶⁶⁹ Βλ. Μ. Παναγιωτάκης, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στα πλαίσια της πολιτικής πάλης σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1986, σελ. 59-64.. Σύμφωνα με την εκτίμηση του ΚΚΕ, οι τυχόν υποσχέσεις της κυβέρνησης για «προχόρημα των (μπλοκαρισμένων στα νομικίστικα γρανάζια) «εποπτικών συμβουλίων» υπήρξε και το συμπλήρωμα της εξαγγελίας των αντιλαϊκών οικονομικών μέτρων», ό.π., σελ. 61.

⁶⁷⁰ Βλ. Α. Νικολάου-Σμοκοβίτη, *Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις. Συμμετοχή και αυτοδιαχείριση*, σελ. 156-158, Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 139-144.

Κεφ. 6: Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων-ν.

1386/1983

Ταυτόχρονα σχεδόν με την ψήφιση του νόμου για τα Εποπτικά Συμβούλια ξεκίνησε στη Βουλή και η συζήτηση για το νομοσχέδιο που ρύθμιζε το πρόβλημα των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων, των λεγόμενων προβληματικών⁶⁷¹. Το νομοσχέδιο αυτό επιχειρούσε να δώσει μια διέξοδο στο πρόβλημα των υπέρογκων χρεών που αντιμετώπιζαν πολλές επιχειρήσεις του μεταποιητικού κλάδου με τη δημιουργία ενός κρατικού φορέα με τη μορφή της ανώνυμης εταιρείας, του Οργανισμού Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ). Ο ΟΑΕ θα αναλάμβανε τη διαχείριση των επιχειρήσεων αυτών με στόχο την οικονομική εξυγίανση των πιο σημαντικών από αυτές και την εκκαθάριση των υπολοίπων.

Ο ΝΟΜΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ

Σε γενικές γραμμές, ο νόμος που ψηφίστηκε (ν. 1386/83)⁶⁷² περιέγραφε και καθόριζε τους σκοπούς και το πλαίσιο λειτουργίας του νέου οργανισμού. Ο ΟΑΕ είχε τη μορφή της ανώνυμης εταιρείας και βρισκόταν υπό την εποπτεία του κράτους μέσω του υπουργού Εθνικής Οικονομίας (άρθρο 1). Σκοποί του ήταν η οικονομική εξυγίανση των επιχειρήσεων, η τεχνολογική αναβάθμιση-εκσυγχρονισμός και η ίδρυση-εκμετάλλευση επιχειρήσεων μέσα από μια ποικιλία μεθόδων: ανάληψη της διοίκησης-εκμετάλλευσης, συμμετοχή στο κεφάλαιο, χορήγηση δανείων, μεταβίβαση

⁶⁷¹ Το ζήτημα των προβληματικών επιχειρήσεων αφορούσε μια σειρά μεγάλων και μικρών βιομηχανιών που για διάφορους λόγους είχαν τεράστια χρέη σε τράπεζες και η συνέχιση της λειτουργίας τους βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, πρόκειται για ένα φαινόμενο η ένταση και η διάρκεια του οποίου ξεπερνά τόσο το χρονικό, όσο και το θεματικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Κατά συνέπεια, στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει αναγκαστικά μια πολύ γενική διαπραγμάτευση του ζητήματος, κυρίως με βάση ό,τι έχει να κάνει με προβληματικές εργατικές συμμετοχές και διαχείρισης που προέκυψαν κατά την περίοδο της αντιμετώπισης του προβλήματος από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980. Για μια πιο συνολική διαπραγμάτευση του ζητήματος βλ. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Προβληματικές επιχειρήσεις: Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Κριτική, Αθήνα, 1992, Μαρία Καραμεσίνη, *Βιομηχανική πολιτική, ευρωπαϊκή ενοποίηση και μισθωτή εργασία*, ιδιαίτερα σελ. 188-200.

⁶⁷² Βλ. Ν. 1386/1983 «Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων» (ΦΕΚ τ. Α', φ. 107, 8/8/1983), *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 42, 1983, σελ. 156-162.

μετοχών σε τρίτους κλπ. (άρθρο 2, παρ. 2-3). Ο ΟΑΕ διέθετε αρχικό κεφάλαιο 2 δισ. δρχ. και οι πόροι του προέρχονταν κυρίως από τον προϋπολογισμό (άρθρο 3, παρ. 1 και άρθρο 4). Στο νόμο καθορίζονταν με λεπτομερή τρόπο οι προϋποθέσεις και η διαδικασία υπαγωγής μια επιχείρησης στον ΟΑΕ (άρθρα 5 και 6), οι ενέργειες μετά την ανάληψη της διοίκησης και οι διαδικασίες εκκαθάρισης (άρθρα 8-9). Επίσης συστήνονταν στο ΥΠΕΘΟ μια Γραμματεία Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΓΟΑΕ) και ενός αυτής μια Γνωμοδοτική Επιτροπή (άρθρο 11). Η ΓΟΑΕ θα έκανε εισηγήσεις προς τη Γνωμοδοτική Επιτροπή και θα προετοίμαζε και θα παρακολουθούσε όλα τα στάδια της εξυγίανσης, της εφαρμογής των αποφάσεων κλπ.

Οι εκπρόσωποι των εργαζομένων είχαν εκπροσώπηση-συμμετοχή στα νέα όργανα που συστήνονταν: ένας εκπρόσωπος της ΓΣΕΕ συμμετείχε στο εννεαμελές ΔΣ του ΟΑΕ και ένας επίσης από τη ΓΣΕΕ στην πενταμελή Γνωμοδοτική Επιτροπή⁶⁷³. Παράλληλα, προβλεπόταν ότι στην περίπτωση που ο ΟΑΕ θα αναλάμβανε τη διοίκηση μιας επιχείρησης για κάποιο χρόνο, σε αυτήν θα συμμετείχε και εκπρόσωπος των εργαζομένων της επιχείρησης, ενώ ο ΟΑΕ είχε το δικαίωμα να μεταβιβάζει σε εργαζομένους ή στους φορείς εκπροσώπησής τους μετοχές⁶⁷⁴.

Η συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή έγινε σε μια περίοδο σφοδρών αντιπαραθέσεων κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, εργατικών κινητοποιήσεων, συνεχών συνδικαλιστικών διεκδικήσεων και επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης. Στη Βουλή είχε προηγηθεί, όπως είδαμε, η συζήτηση για το νόμο που εισήγαγε τα Εποπτικά Συμβούλια στα μεταλλεία, μια συζήτηση που έγινε σε έντονα αντιπαραθετικό κλίμα, αφού η πλευρά της εργοδοσίας είχε χαρακτηρίσει την κίνηση αυτή ως το αποκορύφωμα μιας επίθεσης κατά της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας», θεωρώντας τα συμβούλια αυτά ως *casus belli*.

Ωστόσο, στη συζήτηση για το νομοσχέδιο για τις προβληματικές που ακολούθησε τα πράγματα ήταν πολύ πιο ήρεμα. Φαινόταν ότι η δεξιά αντιπολίτευση αποδεχόταν

⁶⁷³ Τα υπόλοιπα μέλη της Γ.Ε. αποτελούνταν από εκπροσώπους της ΓΟΑΕ, του ΣΕΒ, της ΕΕΤ και του ΟΑΕ. Η συμμετοχή εκπροσώπου της ΓΣΕΕ στη διοίκηση του ΟΑΕ δεν υπήρχε αρχικά, αλλά συμπληρώθηκε με τροπολογία κατά τη συζήτηση στη Βουλή μετά και από αίτημα ΝΔ και ΚΚΕ, βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ' -19 Ιουλίου 1983, σελ. 652-653.

⁶⁷⁴ Για ένα σχολιασμό του νόμου 1386/83 σε σχέση με την προβληματική της «εργατικής συμμετοχής» βλ. Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, *Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις*, σελ. 158-162 και 182-188, Γιώτα Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 144-147, Μ. Παναγιωτάκης, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στα πλαίσια της πολιτικής πάλης σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1986, σελ. 59-64, Θ. Θεοδώρου, «Νόμοι για τη συμμετοχή των εργαζομένων στη Διοίκηση των επιχειρήσεων», *Εργασία*, τ.10, 5/4/1985, σελ. 16-17.

την ανάγκη να υπάρξει μια ριζική λύση του προβλήματος μέσω της κρατικής παρέμβασης, αν και αυτό ποτέ δεν ειπώθηκε ρητά. Η συζήτηση έγινε σε εντυπωσιακά ήρεμο κλίμα και, παρά το γεγονός ότι η αντιπολίτευση (Ν.Δ. και ΚΚΕ) καταψήφισε το σ/ν, το γεγονός αυτό αντανακλούσε, αν μη τι άλλο, μια ευρύτερη διάθεση να υπάρξει μια πιο συνολική πρωτοβουλία απέναντι στο πρόβλημα των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων και το ενδεχόμενο αυτές να κλείσουν, οδηγώντας σε περαιτέρω διόγκωση την ανεργία σε μια δύσκολη οικονομική συγκυρία.

Σε μεγάλο βαθμό η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από τα αίτια της δημιουργίας του προβλήματος των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων. Η κυβέρνηση σε κάθε ευκαιρία κατηγορούσε την οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας την προηγούμενη δεκαετία και δήλωνε ότι η ίδια ήταν υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει ένα πρόβλημα που δεν το προκάλεσε η ίδια αλλά το κληρονόμησε⁶⁷⁵. Παράλληλα κατηγορούσε και τους εργοδότες για αδιαφορία για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων και για κακή οργάνωση, κακοδιαχείριση ή ακόμα και για δόλιες κερδοσκοπικές πρακτικές⁶⁷⁶. Κατά συνέπεια, η κυβέρνηση ερχόταν, έστω και με καθυστέρηση, να επιλύσει ένα πρόβλημα («μια κρίση πρώτου μεγέθους») που είχε δημιουργηθεί από μια φιλελεύθερη κυβέρνηση και στο οποίο η ιδιωτική πρωτοβουλία δε μπορούσε ή δεν ήθελε να εμπλακεί. Έτσι, δεν έμενε παρά να αναλάβει το κράτος μια πρωτοβουλία για τη διάσωση και εξυγίανση όσων επιχειρήσεων είχαν παραγωγικές δυνατότητες. Η λύση αυτή δινόταν από το ΠΑΣΟΚ «για να διαφυλάξει και τους εθνικούς πόρους, το εθνικό εισόδημα, την απασχόληση των εργαζομένων και την πρόωθηση και ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας γενικότερα»⁶⁷⁷. Η κίνηση αυτή εξάλλου, σύμφωνα με τους εισηγητές της κυβέρνησης, αποτελούσε προϊόν μακράς

⁶⁷⁵ Το ΠΑΣΟΚ κατηγορούσε τις προηγούμενες κυβερνήσεις της ΝΔ για έλλειψη προγραμματισμού και κατευθυντήριων γραμμών οικονομικής πολιτικής-ανάπτυξης, «άναρχη» και «απρογραμματίστη» βιομηχανική πολιτική, άσκηση ανεξέλεγκτης και αλόγιστης χρηματοδοτικής-πιστωτικής πολιτικής, απουσία ελέγχου-εποπτείας, αδιαφάνεια, ευνοιοκρατία, κυριαρχία προσωπικών και κομματικών κριτηρίων στη χρηματοδότηση, μη λήψη μέτρων εξυγίανσης κλπ., βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 559, 568, 572-574, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 578-579, 581-583, 589-591, 598, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ΄-19 Ιουλίου 1983, σελ. 619-620.

⁶⁷⁶ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 567, 573, 578-579, όπου κυβερνητικοί βουλευτές κατάγγελλαν, μεταξύ άλλων, ότι μέρος των κρατικών χρηματοδοτήσεων προς τις επιχειρήσεις φυγαδεύτηκαν κατά το παρελθόν από τους ιδιοκτήτες τους στο εξωτερικό ή μετατράπηκαν σε κατοικίες και άλλα είδη πολυτελείας, με αποτέλεσμα να υπάρχει το φαινόμενο του «πλούσιου επιχειρηματία με φτωχή επιχείρηση».

⁶⁷⁷ Ο.π., σελ. 559.

και συστηματικής μελέτης, ενώ βρισκόταν και εντός των προγραμματικών της στόχων⁶⁷⁸.

Στόχοι του νομοσχεδίου ήταν, μέσα από την ίδρυση και τη λειτουργία του ΟΑΕ, η επίτευξη μιας ριζικής λύσης για τις υπερχρεωμένες, με τη διάκρισή τους σε βιώσιμες και μη βιώσιμες, η ίδρυση ενδεχομένως νέων επιχειρήσεων εκσυγχρονισμένων τεχνολογικά και η εξυγίανση του τραπεζικού συστήματος με τον εξορθολογισμό της πιστωτικής πολιτικής⁶⁷⁹. Κύριοι άξονες του νομοσχεδίου ήταν λοιπόν οι έννοιες της «εξυγίανσης» και της «ανάπτυξης»⁶⁸⁰.

Με το νομοσχέδιο αυτό η κυβέρνηση επεδίωκε από τη μία να κάνει ένα ξεσκαρτάρισμα των βιώσιμων από τις μη βιώσιμες με την εξυγίανση των πρώτων και την εκκαθάριση των δεύτερων και από την άλλη να εντάξει την παρέμβαση αυτή στην ευρύτερη αναπτυξιακή της στρατηγική για την εξυπηρέτηση των αναγκών της Εθνικής Οικονομίας (εκσυγχρονισμός, τεχνολογική αναβάθμιση, νέοι τρόποι διαχείρισης κλπ.). Παράλληλα, και εξίσου σημαντικό, με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση θα έβαζε ένα φρένο στη διόγκωση της ανεργίας, θα προστάτευε την απασχόληση και θα ασκούσε έναν καλύτερο έλεγχο στο τραπεζικό πιστωτικό σύστημα⁶⁸¹. Παράλληλα, καθιστούσε σαφές πως η παρέμβαση αυτή ήταν μια αναγκαστική επιλογή που δεν είχε σκοπό να τρομοκρατήσει τους ιδιώτες-επενδυτές ή να θέσει κάτω από τον κρατικό έλεγχο το σύνολο της βιομηχανίας, αλλά αντιθέτως απέβλεπε στην παροχή βοήθειας προς τις επιχειρήσεις για την αυτοεξυγίανσή τους,

⁶⁷⁸ Βλ. ό.π., σελ. 572. Στις Προγραμματικές Δηλώσεις (22/11/1981) του πρωθυπουργού υπήρχε η διατύπωση μιας πολιτικής για τον τερματισμό του φαινομένου των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων μέσα από μια διαδικασία που προέβλεπε τη «διερεύνηση της βιωσιμότητας», την «αναδιοργάνωση και βελτίωση της παραγωγικότητας» και τη «μερική ή ολική μετοχοποίηση των τραπεζικών δανειακών κεφαλαίων», ενώ τονιζόταν με έμφαση πως «οι επιχειρήσεις αυτές [...] πρέπει να λειτουργούν με αυστηρά ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια», *Οι Προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή*, σελ. 37. Ελαφρά αλλαγμένη ωστόσο διατύπωση υπάρχει στη Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής (4/10/1981): εκεί γίνεται λόγος για «ριζική αναδιοργάνωση» και «κοινωνικό έλεγχο των επιχειρήσεων ύστερα από μετοχοποίηση των δανειακών κεφαλαίων των Τραπεζών και αποφασιστική συμμετοχή των εργαζομένων», <http://www.pasok.gr/portal/gr/125/3916/3/print/135/1/showdoc.html>. Η διαφορά στην διατύπωση είναι εμφανής και ανεξήγητη εν μέρει, αφού και τα δύο κείμενα συντάχθηκαν στην ίδια συγκυρία, το φθινόπωρο του 1981.

⁶⁷⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 569

⁶⁸⁰ Σύμφωνα με τον υπουργό Εθνική Οικονομίας ο θεσμός του ΟΑΕ είναι «ένας από τους πιο σημαντικούς, που εισάγει η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ για την εξυγίανση και ανάπτυξη της Εθνικής Οικονομίας», εγκαινιάζει «μια νέα φάση οικονομικής εξυγίανσης και ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας», Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ΄-19 Ιουλίου 1983, σελ. 619.

⁶⁸¹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 583.

στη δημιουργία συνθηκών που θα έδιναν ώθηση σε επενδύσεις⁶⁸². Η κίνηση αυτή θα λειτουργούσε λοιπόν μακροπρόθεσμα και υπέρ του (υγιούς) ιδιωτικού τομέα.

Σε ό,τι αφορά τους εργαζόμενους η κυβέρνηση ισχυριζόταν ότι παραχωρούσε στους ίδιους και τους φορείς εκπροσώπησής τους έναν εξέχοντα ρόλο στη διαδικασία εξυγίανσης και ανάπτυξης. Μέσα από τη συμμετοχή τους στα νέα όργανα επιτυγχάνονταν η λαϊκή παρουσία στη διαχείριση των επιχειρήσεων και η διαφάνεια της όλης διαδικασίας. Παράλληλα, δεν αποκλειόταν η προοπτική της «κοινωνικοποίησης» κάποιων από τις επιχειρήσεις που θα αναλάμβανε ο νεοσύστατος ΟΑΕ⁶⁸³.

Η Νέα Δημοκρατία βρέθηκε φανερά σε μια αμήχανη στάση. Από τη μια προσπαθούσε να υπερασπιστεί την πολιτική της όταν ήταν κυβέρνηση, παραδεχόμενη και κάποια λάθη, ενώ παράλληλα συνέχιζε σαν από κεκτημένη ταχύτητα τις κατηγορίες για «άκρατο κρατικισμό», για επιδιώξεις «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού», για στόχευση αλλοίωσης του «οικονομικού καθεστώτος», για υποταγή του ιδιωτικού τομέα στο κράτος κλπ.⁶⁸⁴.

Σύμφωνα με τους εισηγητές της, η δημιουργία του ΟΑΕ βρίσκεται σε λάθος κατεύθυνση. Παρομοιάζεται με ένα γραφειοκρατικό τέρας, έναν «Λεβιάθαν», που θα επιφέρει γιγαντισμό, δυσλειτουργικότητα και θα ελέγχεται απόλυτα από τον υπουργό οδηγώντας σε ακόμα μεγαλύτερη υπερσυγκέντρωση εξουσίας⁶⁸⁵. Με άλλα λόγια, ο ΟΑΕ έρχεται να συμπληρώσει προηγούμενα μέτρα και να ολοκληρώσει την προσπάθεια για την επιβολή της «σοσιαλιστικής ατζέντας» με την κατακυριάρχηση επί του ιδιωτικού τομέα και τη μετατροπή του σε δημόσιο-κρατικό ή «κοινωνικοποιημένο» (ο ΟΑΕ ως όχημα για την επιβολή νέων κοινωνικοποιήσεων)⁶⁸⁶.

⁶⁸² Βλ. ό.π., σελ.591-592 και Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ'-19 Ιουλίου 1983, σελ. 656-657, 660, 662.

⁶⁸³ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ'-14 Ιουλίου 1983, σελ. 560. Απέναντι σε αμιγώς συνδικαλιστικό κοινό πάντως εξέχοντες υπουργοί δεν δίσταζαν να παρουσιάζουν το νόμο ως μέρος μιας «τριάδας» νόμων μέσω των οποίων η «Σοσιαλιστική Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ [...] επιχειρεί βαθιές τομές με προοπτική την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων στην παραγωγή και των εργασιακών σχέσεων γενικά», από το χαιρετισμό του Γιαννόπουλου στο ΓΣΕΕ-KEMETE, Διεθνής Διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση, σελ. 19.

⁶⁸⁴ Βλ. ό.π., σελ. 561-563, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ'-15 Ιουλίου 1983, σελ.584-586, Συνεδρίαση ΙΖ'-19 Ιουλίου 1983, σελ. 650-652.

⁶⁸⁵ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ'-14 Ιουλίου 1983, σελ. 563, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ'-15 Ιουλίου 1983, σελ. 581, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ'-19 Ιουλίου 1983, σελ. 613-614, 616-617.

⁶⁸⁶ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ'-15 Ιουλίου 1983, σελ. 584-586, 596, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ'-19 Ιουλίου 1983, σελ. 638, 660-664.

Παράλληλα, επαναφέρονται και οι κατηγορίες περί οικονομικής αναποτελεσματικότητας του νέου θεσμού. Το πλαίσιο αυτό όχι μόνο δε θα λύσει το πρόβλημα, αλλά θα επιδεινώσει την κατάσταση, θα πολλαπλασιάσει τις ήδη υπάρχουσες προβληματικές, θα λειτουργήσει αποτρεπτικά προς τις επενδύσεις, θα επιδεινώσει το οικονομικό κλίμα και θα ζημιώσει τελικά την εθνική οικονομία. Αυτό γιατί θα δημιουργήσει νέα κρατικά μονοπώλια, θα συρρικνώσει τον ελεύθερο ανταγωνισμό, θα υπαγάγει μέρος του ιδιωτικού τομέα στον αποτυχημένο επιχειρηματικά και αντιπαραγωγικό δημόσιο. Θα δημιουργηθεί δηλαδή ένας φαύλος κύκλος, αφού οι ενταγμένες στον ΟΑΕ θα έχουν ειδικά προνόμια και θα ανταγωνίζονται αθέμιτα άλλες υγιείς επιχειρήσεις, καθιστώντας κι αυτές με τη σειρά τους προβληματικές. Αυτό θα γίνει φυσικά εις βάρος των φορολογουμένων και της οικονομίας συνολικότερα, με αποτέλεσμα η οικονομική κρίση να διατηρηθεί και να επιδεινωθεί, ενώ το πρόβλημα με τις επιχειρήσεις αυτές θα διαιωισθεί συσσωρεύοντας κοινωνικές εντάσεις και αναταραχές⁶⁸⁷.

Η Νέα Δημοκρατία έδωσε όπως ήταν φυσικό άλλη εξήγηση για τα αίτια του φαινομένου. Απέδωσε τις αιτίες κυρίως σε εξωγενείς παράγοντες (διεθνής οικονομική κρίση, αύξηση επιτοκίων-κόστους χρήματος κλπ.) και σε εσωτερικές αδυναμίες (κακή διαχείριση, ανεπαρκές management, κακή κεφαλαιακή συγκρότηση, οικονομική συγκυρία κλπ.)⁶⁸⁸. Αναγνώρισε ότι έγιναν κάποια λάθη επί των ημερών της και ότι άσκησε πολιτική κρατικής παρέμβασης, αλλά αυτό έγινε κατ' εξαίρεση και για λόγους κοινωνικής πολιτικής (αποφυγή πτωχεύσεων, κλεισίματος, ανεργίας)⁶⁸⁹.

Διαφώνησε με τον τρόπο αντιμετώπισης που πρότεινε η κυβέρνηση και αντιπρότεινε μια άλλη διαδικασία. Αρχικά ζήτησε η όλη διαδικασία να έχει δικαστικές εγγυήσεις και να μην ελέγχεται από τον εκάστοτε υπουργό. Διαφωνούσε ριζικά με την κρατικοποίηση και επιχειρηματολόγούσε υπέρ της ανάληψης πρωτοβουλιών εξυγίανσης από τον ίδιο τον ιδιωτικό τομέα. Από το κράτος είχε την απαίτηση απλά να απελευθερώσει τις ιδιωτικές τράπεζες, να θέσει κάποιους κανόνες και στη συνέχεια να αποσυρθεί⁶⁹⁰.

⁶⁸⁷ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 561-563, 570-571, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 585-586, 601, 604-606

⁶⁸⁸ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 562-563, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 593-594

⁶⁸⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 569-570, 593, 595-596.

⁶⁹⁰ «ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΔΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: Αυτή τη στιγμή μόνο μια λύση υπάρχει. Θα πρέπει, αφού θέσετε σαν Κράτος τους κανόνες του παιχνιδιού, με κάθε τρόπο να αποσύρετε τον κρατικό βραχίονα από την

Το ΚΚΕ έθεσε πιο συστηματικά στη συζήτηση τη σκοπιά των εργαζομένων. Διαφώνησε κάθετα με το νομοσχέδιο και το καταψήφισε επικαλούμενο τρεις κυρίως λόγους: α) ότι δε λύνει το πρόβλημα των υποχρεώσεων αυτών των επιχειρήσεων, αντίθετα τις μεταφέρει στις πλάτες του λαού (ανάληψη χρεών από κράτος και δημόσιες τράπεζες), β) ότι δε διασφαλίζονται τα δικαιώματα και η συμμετοχή των εργαζομένων και γ) ότι δε διασφαλίζεται η απασχόληση των εργαζομένων⁶⁹¹.

Αφού είδε τις αιτίες υπερχρέωσης κυρίως στην πιστωτική πολιτική των τραπεζών επί ΝΔ (δάνεια που διέφυγαν στο εξωτερικό, κερδοσκοπία κλπ.) ζήτησε την εφαρμογή ενός σχεδίου εξυγίανσης που θα περιελάμβανε οπωσδήποτε το διαχειριστικό έλεγχο σε όλες τις επιχειρήσεις του ίδιου επιχειρηματία ή ομίλου για τη διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας και τη συμμετοχή των εργαζομένων στον έλεγχο αυτό, την αποφυγή μετακύλησης των χρεών στον ελληνικό λαό, τη συμμετοχή των εργαζομένων στον ΟΑΕ και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των εργαζομένων (διασφάλιση των θέσεων εργασίας στις υπό εξυγίανση επιχειρήσεις, αλλά και μετά την εξυγίανσή τους, κατοχύρωση της συμμετοχής τους στο ΔΣ των προβληματικών, εξασφάλιση δεδουλευμένων και επαναπρόσληψη απολυμένων από προβληματικές, δικαίωμα σωματείων για αίτηση υπαγωγής μιας επιχείρησης στον ΟΑΕ κλπ.)⁶⁹².

Όσον αφορά το συγκεκριμένο σ/ν, σύμφωνα με τους βουλευτές του ΚΚΕ βρισκόταν εκτός των προσδοκιών των εργαζομένων και δεν διασφάλιζε τα συμφέροντά τους, αλλά αντίθετα δημιουργούσε κινδύνους για τους ίδιους και τα συμφέροντά τους, αφού ο ΟΑΕ εξυπηρετούσε μια λογική «κρατικομονοπωλιακής ρύθμισης της οικονομίας» (όπως και τα Εποπτικά Συμβούλια άλλωστε), ενώ επίσης δεν καλύπτονταν οι μικρές επιχειρήσεις. Τέλος, υπήρχε ο κίνδυνος με τυχόν «κοινωνικοποιήσεις» κάποιων προβληματικών, να ενταχθούν οι εργαζόμενοι τους στο νομικό πλαίσιο του ν. 1365/83 και το «αντιαπεργιακό» άρθρο 4⁶⁹³.

Οι βασικότερες αντιρρήσεις, επιφυλάξεις και κριτικές από τη ΝΔ και το ΚΚΕ επαναλήφθηκαν και κατά τη συζήτηση των άρθρων και εξειδικεύτηκαν στις

οικονομική δραστηριότητα. Δεν υπάρχει άλλη λύση.[...] Η μόνη λύση είναι. Αφήστε την ορθολογική λειτουργία της αγοράς να δραστηριοποιηθεί μόνη της», ό.π., σελ. 571 και παρακάτω ως καλύτερη λύση προτείνεται «να αφηθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία με τη συνδρομή του Κράτους να εξυγιάσει κατά τμήματα αυτές τις επιχειρήσεις.» , Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 581.

⁶⁹¹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 565, 567. Βλ. επίσης τις πρώτες αντιδράσεις για την ψήφιση του νομοσχεδίου από την Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ριζοσπάστης, 8/7/1983.

⁶⁹² Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 565-567, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 597, 602, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ΄-19 Ιουλίου 1983, σελ. 666-667, 669-670, 671-672, 682.

⁶⁹³ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 564-565, 567.

επιμέρους διατάξεις (χαρακτήρας-νομική μορφή ΟΑΕ, αρμοδιότητες νέου οργάνου, συμμετοχή εργαζομένων και άλλων φορέων, αρμοδιότητες Γνωμοδοτικής Επιτροπής, διορισμοί-στελέχωση-έλεγχος μελών νέων οργάνων κλπ.)⁶⁹⁴.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η ψήφιση του ν. 1386/83 αποτέλεσε μια μείζονα νομοθετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης, στο βαθμό που επιχειρούσε να διαχειριστεί ένα πρόβλημα που αφορούσε, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, 180-200 προβληματικές μεταποιητικές επιχειρήσεις (κυρίως παραδοσιακών κλάδων, όπως κλωστοϋφαντουργία, χαρτί), με 30.000 περίπου εργαζομένους, χρέη περίπου 200 δισ. δρχ. και μια άκρως προβληματική κεφαλαιακή σύνθεση (σχέση ιδίων/ξένων κεφαλαίων)⁶⁹⁵. Μεταξύ των επιχειρήσεων αυτών βρίσκονταν επιχειρήσεις με σημαντικό αριθμό εργαζομένων, όπως η ΛΑΡΚΟ, η ΠΥΡΚΑΛ, η ΦΙΞ, η ΧΡΩΠΕΙ, η ΕΛΙΝΤΑ, η ΒΕΛΚΑ, η ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, η ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, η CARLSBERG κ.ά.⁶⁹⁶.

Η νομοθετική πρωτοβουλία αυτή, ασχέτως από το ακριβές της περιεχόμενο, ήρθε σε μια περίοδο κατά την οποία όλες οι δυνάμεις του συνδικαλιστικού κινήματος είχαν θέσει την αντιμετώπιση του ζητήματος των προβληματικών πολύ υψηλά στον κατάλογο των διεκδικησέων τους, μαζί με τα υπόλοιπα οικονομικού ή θεσμικού τύπου αιτήματα (εισοδηματική πολιτική-αυξήσεις, κοινωνικοποίηση-εργατική συμμετοχή, εκδημοκρατισμός εργασιακών σχέσεων κλπ.). Η κρατική παρέμβαση αποτελούσε μια επιλογή που, ακόμα κι αν δεν ήταν στις άμεσες προτεραιότητες του ΠΑΣΟΚ, είχε εκ των πραγμάτων τεθεί ως η πιο συμφέρουσα λύση τόσο για την εργατική πλευρά, όσο και για τη νέα κυβέρνηση⁶⁹⁷. Από εκεί και πέρα, το ποιό θα ήταν το περιεχόμενο, η διάρκεια και η ένταση της παρέμβασης αυτής, αποτέλεσε ένα

⁶⁹⁴ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ΄-19 Ιουλίου 1983, σελ. 610-653 και Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΗ΄-20 Ιουλίου 1983, σελ. 655-689.

⁶⁹⁵ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ΄-14 Ιουλίου 1983, σελ. 559, 568, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 583, 588-591, 595, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ΄-19 Ιουλίου 1983, σελ. 620-621, 641-643, 645-646.

⁶⁹⁶ Βλ. σχετικό πίνακα με 35 προβληματικές που κατέθεσε στη Βουλή βουλευτής του ΠΑΣΟΚ, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΣΤ΄-15 Ιουλίου 1983, σελ. 588.

⁶⁹⁷ Με άλλα λόγια, η πράξη της κρατικής παρέμβασης είχε το χαρακτήρα του «μη χείρον» και, τουλάχιστον στην παρούσα φάση, γινόταν αποδεκτή και από εκφραστές της «σοβαρής-υπεύθυνης» οικονομικής ανάλυσης, στο βαθμό που η εφαρμογή της θα απέκλειε ενδεχομένως άλλες, πιο «ακραίες» εναλλακτικές λύσης (π.χ. διαγραφή χρεών, άμεση-μόνιμη κρατικοποίηση), βλ. Π. Κλαυδιανός, «Τι σημαίνουν οι τροποποιήσεις στα νομοσχέδια για τα Εποπτικά Συμβούλια και τις προβληματικές», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 28, 14/7/1983, σελ. 9-10.

διακύβευμα το οποίο ακόμα και μετά την ψήφιση του νόμου δε στάθηκε δυνατό να ελεγχθεί και να αντιμετωπιστεί με τρόπο συστηματικό και σαφή⁶⁹⁸. Συχνά η κυβέρνηση έδινε την εντύπωση ότι είχε δημιουργήσει ένα εργαλείο το οποίο δεν ήξερε πώς να χρησιμοποιήσει, για να αντιμετωπίσει μια κατάσταση που την έφερνε σε δύσκολη θέση και αμηχανία.

Από την αρχή της δεκαετίας του 1980 είχε γίνει φανερό ότι η ελληνική βιομηχανία στο σύνολό της αντιμετώπιζε μια κρίσιμη για το μέλλον της κατάσταση. Εργοδοτικοί φορείς, πολιτική εξουσία και τύπος έδειχναν έντονη ανησυχία από την εικόνα των βιομηχανικών δεικτών, που κάθε άλλο παρά αισιοδοξία ενέπνεε. Τα συμπτώματα έδειχναν ότι το σύνολο σχεδόν των κλάδων βρισκόταν σε αρνητική πορεία. Η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από ζητήματα όπως η βιομηχανική παραγωγή, η παραγωγικότητα-αποδοτικότητα (εργασίας και κεφαλαίου), οι εργατικές αμοιβές, η υπερχρέωση, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, το κόστος του χρήματος και η πιστωτική πολιτική, η σχέση ιδίων/συνολικών κεφαλαίων, η πολιτική κινήτρων, οι επενδύσεις κλπ. με παράθεση επίσημων στοιχείων, απόπειρες ερμηνείας και προτάσεις για έξοδο από την κρίση⁶⁹⁹. Όπως είναι φυσικό, μεγάλο μέρος της «κρίσης» αυτής θεωρήθηκε ότι οφειλόταν και τροφοδοτούταν από τις προβληματικές-υπερχρεωμένες.

⁶⁹⁸ «Λέγεται ότι με αυτή τη Νομοθεσία, προσπαθούμε να κοινωνικοποιήσουμε τον ιδιωτικό τομέα. Αυτό, είναι τουλάχιστον γελοίο. Αυτό που απασχολεί σήμερα την Κυβέρνηση είναι ν' αρχίσει πάλι η βιομηχανική παραγωγή, ν' ανοίξουν τα εργοστάσια που έχουν κλείσει και να ξαναβρούν οι εργαζόμενοι τη δουλειά τους», από την εισήγηση του Γ. Αρσένη στο ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, Διεθνής Διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση, σελ. 54.

⁶⁹⁹ Η αρθρογραφία σε εφημερίδες και περιοδικά για το θέμα είναι ογκώδης. Ενδεικτικά από τον Οικονομικό Ταχυδρόμο, για το πώς προβλήθηκε το βιομηχανικό πρόβλημα από το 1980 βλ. Γ. Πατίκης, «Πού οφείλεται η ανάσχεση των επενδύσεων στη μεταποίηση και ποιες οι προοπτικές», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 2, 10/1/1980, την εισήγηση του προέδρου του ΣΕΒ Κυριακίδη στο Συμβούλιο Κοινωνικής και Οικονομικής Πολιτικής (ΣΚΟΠ), *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 16, 17/4/1980, σελ. 25-27, μέρος Α και τ. 17, 24/4/1980, σελ. 14-15, μέρος Β, Α. Παπ., «Προς απεργία βιομηχάνων Αττικής και Πειραιώς» και Πέτρος Λινάρδος-Ρυλμόν, «Ικανοποιημένοι οι Έλληνες βιομήχανοι από τις κατευθύνσεις της κυβερνητικής πολιτικής», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 25, 19/6/1980, σελ. 5 και 13 αντίστοιχα, Πόπη Νικολάου, «Η χαμηλή αποδοτικότητα και υπερχρέωση απειλούν τις βιομηχανίες μας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 47, 19/11/1981, σελ. 49-54, «Απόδοση κεφαλαίων στην ελληνική βιομηχανία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 26, 1/7/1982, σελ. 17-20, Πέτρος Λινάρδος-Ρυλμόν, «Μονιμοποιείται η κρίση στη βιομηχανία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 50, 16/12/1982, σελ. 17, Πέτρος Λινάρδος-Ρυλμόν, «Ιστορική η κρίση στη βιομηχανία το 1982», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 5, 3/2/1983, σελ. 17-18, Α. Παπανδρόπουλος, «Ποια η λύση για τις προβληματικές;» και Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Η αύξηση των ιδίων κεφαλαίων στη βιομηχανία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 49, 8/12/1983, σελ. 3-7 και 17-18 αντίστοιχα, Α. Παπανδρόπουλος, «Ελληνική Βιομηχανία: Σε φάση αποσυσσώρευσης και απαξίωσης κεφαλαίου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 52, 27/12/1984, σελ. 56-57, Πέτρος Λινάρδος-Ρυλμόν, «Η αποδοτικότητα κεφαλαίων στην Ελλάδα φθάνει στο μισό της ευρωπαϊκής», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 41, 8/10/1987, σελ. 52, Πέτρος Λινάρδος-Ρυλμόν, «Παραγωγικότητα του κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία 1963-1988», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 20, 18/5/1989, σελ. 64.

Σε ευθεία αντιστοιχία με την παραπάνω εικόνα, οι σχέσεις βιομηχάνων και κυβέρνησης βρίσκονταν συνεχώς σε ένταση. Αντιμέτωποι οι πρώτοι με μια εκρηκτική κατάσταση ζητούσαν επείγοντως τη λήψη μέτρων συνδυάζοντας μια στάση απειλητική και μοιρολατρική ταυτόχρονα⁷⁰⁰. Η κατάσταση αυτή έγινε ακόμα πιο ρευστή και περίπλοκη με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στη εξουσία. Ο διάλογος μεταξύ της νέας κυβέρνησης και των βιομηχάνων ήταν διαρκώς εύθραυστος, ενώ μια σειρά από αφορμές ανέστελλαν όποιες διαθέσεις υπήρχαν για συνεννόηση και καλή συνεργασία: διευκρινίσεις για τις προγραμματικές δηλώσεις⁷⁰¹, πολιτική τιμών-επιδοτήσεις⁷⁰², κατάθεση νομοσχεδίων⁷⁰³ κλπ. Η κυβέρνηση πάντως, με αιχμή τον πρωθυπουργό προσπαθούσε να κρατά ανοιχτό το διάυλο με την εργοδοτική πλευρά, τουλάχιστον μέσα από διακηρύξεις προθέσεων και «φιλοβιομηχανικές» δηλώσεις⁷⁰⁴. Το έτος 1983 προβαλλόταν ως η χρονιά των θεσμικών αλλαγών και των επενδυτικών πρωτοβουλιών, και η κυβέρνηση δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση την πόλωση των σχέσεων της είτε με τους εργοδότες είτε, ακόμη περισσότερο με τους εργαζόμενους⁷⁰⁵.

Με την κατάθεση του νομοσχεδίου για τις προβληματικές, οι σχέσεις κυβέρνησης-εργοδοτών διερράγησαν γιατί τα νομοσχέδια για τα εποπτικά συμβούλια και τις προβληματικές σχετιζόνταν τόσο με την ουσία, όσο και με το γόητρο του κάθε μέρους.

Η κυβέρνηση προσπάθησε να μετριάσει τις εντυπώσεις από το νομοσχέδιο για τις προβληματικές, με τον πρωθυπουργό να πρωτοστατεί σε μια προσπάθεια να εξηγηθεί η φιλοσοφία της πρωτοβουλίας και να μετριαστούν οι αντιδράσεις: στόχος είναι να

⁷⁰⁰ Βλ. τις δηλώσεις του προέδρου του Συνδέσμου Βιομηχάνων Αθήνας-Πειραιά: «*Το να είναι κανείς βιομήχανος στην Ελλάδα σημαίνει καταναγκαστικά μέτρα[...]. Για μας ο κόμπος έφτασε στο χτένι. Γιατί να μην κάνουμε και μεις απεργία;*», «Προς απεργία βιομηχάνων Αττικής και Πειραιώς», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 25, 19/6/1980, σελ. 5.

⁷⁰¹ Βλ. Ν. Νικολάου, «Ουσιαστικές επαναποθετήσεις με βαθύτερες αλλαγές στον παραγωγικό και επενδυτικό τομέα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1, 7/1/1981, σελ. 9-10

⁷⁰² Βλ. Ν. Νικολάου, «Αιφνίδια ένταση σχέσεων Κυβερνήσεως-βιομηχάνων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ.41, 14/10/1982, σελ. 9-10.

⁷⁰³ Βλ. Ν. Νικολάου, «Πολυμέτωπες συγκρούσεις με στήριγμα τους μικρομεσαίους!» και Π. Κλαυδιανός, «Αίτια και αφορμές της (αναπόφευκτης) σύγκρουσης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 25, 23/6/1983, σελ. 9-10 και 11 αντίστοιχα.

⁷⁰⁴ Βλ. ρεπορτάζ για τις εργασίες του Πανελληνίου Βιομηχανικού Συνεδρίου, όπου ο πρωθυπουργός έκανε μεταξύ άλλων δηλώσεις ενάντια στους «παλαιοημερολογίτες της ταξικής πάλης», Ν. Νικολάου, «Νέο κλίμα και νέες διαστάσεις στην συνεργασία Κυβέρνησης-ιδιωτικών φορέων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 7, 17/2/1983, σελ. 9-10.

⁷⁰⁵ Η σύσταση ενός ειδικού οργανισμού που θα αναλάμβανε τις υπερχρεωμένες βρισκόταν ανάμεσα στις προτεραιότητες της κυβέρνησης για το 1983 και αυτό ήταν γνωστό ήδη από τα τέλη του 1982, βλ. Π. Λουκάκος, «Τι έγινε μέσα στην πρώτη χρονιά της Αλλαγής-'82: για τους εργαζόμενους, '83: για τις επενδύσεις», *Το Βήμα*, 2/1/1983.

εξυγιανθούν και να εκσυγχρονισθούν οι επιχειρήσεις, να καταστούν ξανά βιώσιμες και ανταγωνιστικές⁷⁰⁶. Παράλληλα, δεν έπαυε να υπογραμμίζει ότι η ρύθμιση του ζητήματος των προβληματικών και οι κρατικές παρεμβάσεις για τη διάσωσή τους προέκυπταν από μια αναγκαιότητα (αποφυγή αύξηση ανεργίας) και δεν αποτελούσαν «ιδεολογικού» χαρακτήρα κινήσεις⁷⁰⁷. Παρόμοιες προσπάθειες ανέλαβε και ο Γ. Αρσένης επιχειρώντας να πείσει τους βιομήχανους ότι στόχος δεν είναι οι κρατικοποιήσεις/κοινωνικοποιήσεις, αλλά η εξυγίανση των προβληματικών και η τόνωση των ιδιωτικών επενδύσεων, με τα ίδια όμως πενιχρά αποτελέσματα⁷⁰⁸.

Ο καθαρά δεξιός τύπος, σε αντίθεση με τον τύπο που παρά τις κριτικές του διατηρούσε ένα σαφές «φιλοπρωθυπουργικό» προφίλ (βλ. Συγκρότημα Λαμπράκη), υποδαύλιζε συνεχώς τη σύγκρουση πάνω στο ζήτημα των προβληματικών αναπαράγοντας τις διαμαρτυρίες των «παραγωγικών τάξεων» για «έμμεση κοινωνικοποίηση» και «δημοσιοποίηση» του ιδιωτικού τομέα, συμεριζόμενος την ανησυχία, τη δυσπιστία και την απαισιοδοξία του ΣΕΒ για το μέλλον, περιγράφοντας ένα κλίμα δυσαρέσκειας απέναντι στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας κλπ.⁷⁰⁹.

Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα από την πλευρά του προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία για την προώθηση μιας κρατικής παρέμβασης. Γνωστοί συνδικαλιστές με παρεμβάσεις τους στον τύπο υποστήριζαν

⁷⁰⁶ Βλ. Ν. Νικολάου, «Κι άλλα ρεαλιστικά πρωθυπουργικά μηνύματα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 20, 19/5/1983, σελ. 9-10, «Προσκλητήριο του κ. Α. Παπανδρέου για αύξηση της παραγωγικότητας», *Το Βήμα*, 15/5/1983.

⁷⁰⁷ Βλ. την ομιλία του Πρωθυπουργού στην ΚΕ του ΠΑΣΟΚ το 1985, που αναφέρεται σε παρέμβαση που δεν είναι «επιλογή, αλλά αναγκαία εμπλοκή για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους», για παρέμβαση που «δεν είναι επιλογή μας», αλλά «αναγκαστική [...] παρέμβαση» που «δεν περιλαμβάνεται στο πρόγραμμά μας», «Η οικονομική στρατηγική και πολιτική που θα ακολουθήσει το ΠΑΣΟΚ την επόμενη τετραετία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 7, 14/2/1985, σελ. 32. Βλ. παρόμοιες δηλώσεις περί «εξαναγκασμού σε παρέμβαση» σε συνάντησή του με το ΣΕΒ, Ν. Νικολάου, «Ο ίδιος ο κ. Πρωθυπουργός θα επιληφθεί της οικονομικής πολιτικής», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 47, 24/11/1983, σελ. 10, σε δηλώσεις στη ΔΕΘ το ίδιο έτος, «Κλίμα εμπιστοσύνης για την οικονομία», *Το Βήμα*, 11/9/1983, Ν. Νικολάου, «Εντυπωσιακό άνοιγμα του κ. Παπανδρέου προς τους επιχειρηματίες», *Καθημερινή*, 11/9/1983, σε διάλογο με τον πρόεδρο του ΣΕΒ Παπαλεξόπουλο σχετικά με τις επεμβάσεις σε Πειραιϊκή-Πατραϊκή, ΑΓΕΤ, Σκαλιστήρη, ΕΣΣΟ, «Κοινωνικοποιήσεις: Επιχείρηση σωτηρίας για αποτυχημένες βιομηχανίες», *Το Βήμα*, 20/11/1983,

⁷⁰⁸ Βλ. την αντιπαράθεση στοιχείων και απόψεων Παπαλεξόπουλου-Αρσένη, «Διαφορετικές γλώσσες μιλούν κυβέρνηση και βιομήχανοι», *Το Βήμα*, 9/10/1983 και τις δηλώσεις του Παπαλεξόπουλου ότι «οι αντικειμενικές δυνατότητες επενδύσεων της ελληνικής βιομηχανίας έχουν περιοριστεί στο ελάχιστο», «Βιομήχανοι: Ρεαλιστική προσαρμογή», *Ελευθεροτυπία*, 5/10/1985.

⁷⁰⁹ Βλ. «Πλήρης η διάσταση απόψεων κυβερνήσεως και βιομηχάνων», *Καθημερινή*, 26/5/1983, «Αντίθετες στο νομοσχέδιο περί προβληματικών οι παραγωγικές τάξεις», *Καθημερινή*, 10/6/1983, «Με αφορισμούς απαντά η κυβέρνηση στον ΣΕΒ για τα οικονομικά μέτρα», *Καθημερινή*, 15/6/1983, Α. Ανδριανόπουλος, «Ο πασοκικός σοσιαλισμός καταλύει μεθοδικά την ιδιωτική οικονομία», *Καθημερινή*, 3-4/7/1983, «Εκτοπίζει την ιδιωτική πρωτοβουλία το Σ.Ν. για τις “προβληματικές”», *Καθημερινή*, 8/7/1983, Θ.Π. Κασσίμης, «Κλονίζεται η ισχύς του κ. Αρσένη στους κόλπους της κυβερνήσεως», *Καθημερινή*, 7-8/8/1983

ότι πλέον το αίτημα των εργαζομένων για συμμετοχή και πληροφόρηση ήταν πιο ώριμο από ποτέ και μάλιστα η εφαρμογή τους θα είχε θετικό αντίκτυπο στην περίπτωση πολλών προβληματικών για την αποφυγή του κλεισίματός τους, λειτουργώντας ως δικλείδα ασφαλείας για τις επιχειρήσεις αυτές που αντιμετώπιζαν προβλήματα⁷¹⁰.

Την ίδια περίοδο, σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας παρατηρήθηκε μια κλιμάκωση εργατικών αγώνων σε αρκετά εργοστάσια με δυναμικές κινητοποιήσεις (καταλήψεις μονάδων κλπ.). Το φαινόμενο αυτό ήταν βεβαίως απόρροια και του νέου νόμου 1264 για το συνδικαλισμό, εξέφραζε ωστόσο και μια νέα μετά από καιρό ορμητική επάνοδο στο προσκήνιο των βιομηχανικών εργατών. Το γεγονός αυτό φυσικά δεν πέρασε απαρατήρητο και προκάλεσε οργισμένες αντιδράσεις από τους εργοδότες, που καλούσαν την κυβέρνηση να λάβει μέτρα για την «*αποκατάσταση της εννόμου τάξεως*»⁷¹¹ κατηγορώντας την για αδράνεια και αδιαφορία⁷¹². Την εποχή αυτή το εργατικό κίνημα δείχνει ότι μπορεί να οδηγήσει τις εξελίξεις έχοντας στο πλευρό του μια νέα κυβέρνηση αποφασισμένη για παρεμβάσεις προς την κατεύθυνση των κοινωνικοποιήσεων/κρατικοποιήσεων⁷¹³ και τη δοκιμή νέων, πειραματικών μορφών «εργατικής διαχείρισης»⁷¹⁴.

Η χρονική συγκυρία φάνταζε ως ευνοϊκή και οι πιέσεις προς την κυβέρνηση άρχισαν να εντείνονται. Στις αρχές του 1983 το ΚΚΕ έφερε το ζήτημα της επίλυσης του προβλήματος των υπερχρεωμένων στη Βουλή, όπου με επερώτηση των βουλευτών του διαμαρτυρόταν για την καθυστέρηση της ρύθμισης και ζητούσε άμεση κρατική παρέμβαση⁷¹⁵. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, εν όψει της κατάθεσης του σχετικού νομοσχεδίου και κατά τη διάρκεια της ψήφισής του, έγιναν κάποιες

⁷¹⁰ Βλ. Ο. Χατζηβασιλείου, «Η προβληματική της συμμετοχής των εργαζομένων στην επιχείρηση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 24, 17/6/1982, σελ. 28-30.

⁷¹¹ Από το δελτίο τύπου του Συνδέσμου Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, Γ. Δημητριάδης «Κύμα καταλήψεων στη Β. Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 28, 16/7/1982, σελ. 55.

⁷¹² Βλ. ό.π., σελ. 55-56 και «Ομάδες απεργών καταλαμβάνουν τις βιομηχανίες», *Καθημερινή*, 15/6/1982.

⁷¹³ Την ίδια περίοδο άλλωστε ανακοινώνεται και απόκτηση του ελέγχου από το κράτος της ΛΑΡΚΟ (Ομίλος Μποδοσάκη) με τη μεταβίβαση του 80% του μετοχικού κεφαλαίου στο Δημόσιο. Παράλληλα όμως, η κυβέρνηση έσπευσε να δηλώσει ότι η λύση που επελέγη για τη ΛΑΡΚΟ δε σημαίνει ότι θα δοθεί και στις άλλες προβληματικές, βλ. «Περιήλθε στο Δημόσιο η μεταλλουργική βιομηχανία “ΛΑΡΚΟ”», *Το Βήμα*, 17/6/1982, «Το 80% του μετοχικού κεφαλαίου της ΛΑΡΚΟ περιήλθε στο Δημόσιο», *Καθημερινή*, 17/6/1982, «Δισεκατομύρια στο Μποδοσάκη», *Ριζοσπάστης*, 17/6/1983.

⁷¹⁴ Βλ. περιπτώσεις επιχειρήσεων ΒΕΛΚΑ, ΦΙΞ, ΑΜΙΑΝΤΙΤ, Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, *Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις*, σελ. 184-187, Ο. Χατζηβασιλείου, «Η προβληματική της συμμετοχής των εργαζομένων στην επιχείρηση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 24, 17/6/1982, σελ. 29 και την περίπτωση της ΠΥΡΚΑΛ, «Τρία χρόνια μετά το πείραμα της ΠΥΡΚΑΛ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 10, Οκτώβριος 1985, σελ. 30-32.

⁷¹⁵ Βλ. «Το ΚΚΕ παρεμβαίνει στο θέμα των υπερχρεωμένων», *Ριζοσπάστης*, 16/3/1983.

προσπάθειες για συντονισμό σωματείων εργαζομένων (ελεγχόμενων από την ΕΣΑΚ) σε προβληματικές επιχειρήσεις με στόχο την άσκηση πίεσης στην κυβέρνηση μέσω υπομνημάτων με προτάσεις κλπ. για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους (εξασφάλιση εργασίας, ουσιαστική συμμετοχή εργαζομένων, υποχρεωτικός δημοκρατικός διαχειριστικός έλεγχος, εξασφάλιση απολαβών κ.ά.)⁷¹⁶.

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΨΗΦΙΣΗ: ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ, ΥΠΟΔΟΧΗ, ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Μετά την ψήφιση του νόμου, το συνδικαλιστικό κίνημα θα κλειδώσει πλέον το στόχο του αναφορικά με τις προβληματικές: διατήρηση της λειτουργίας τους και ένταξή τους στον ΟΑΕ. Η αίσθηση που είχε δοθεί ήταν ότι η υπαγωγή των προβληματικών στον ΟΑΕ σήμαινε αυτόματα και κρατικοποίηση, κάτι που προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν οι πολιτικές και συνδικαλιστικές δυνάμεις που μάχονταν υπέρ μιας πολιτικής κρατικοποιήσεων/εθνικοποιήσεων (βλ. ΚΚΕ-ΕΣΑΚ)⁷¹⁷. Οι εξελίξεις έδειχναν ότι πράγματι η κυβέρνηση θα είχε τη διάθεση για την εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής, αν πιεζόταν κατάλληλα από την εργατική πλευρά και την οικονομική συγκυρία: στα τέλη του 1983 ανακοινώθηκε ότι και ο Όμιλος Σκαλιστήρη περνάει στα χέρια του κράτους και αναμένεται η ένταξή του στον ΟΑΕ. Είχαν προηγηθεί ανάλογες κινήσεις στις επιχειρήσεις ΛΑΡΚΟ, ΠΥΡΚΑΛ, ΑΓΕΤ. Και σε αυτήν την περίπτωση (Όμιλος Σκαλιστήρη) ωστόσο έγινε λόγος από τον υπουργό Γ. Αρσένη για «λύση ανάγκης»⁷¹⁸.

⁷¹⁶ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/6/1983, 25/6/1983, 13/7/1983, 15/7/1983. Προς την ίδια κατεύθυνση πίεζε και το συνδικαλιστικό όργανο των υπαλλήλων της Εθνικής (ΣΥΕΤΕ), βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/6/1983, 19/7/1983

⁷¹⁷ «Η ουσιαστικότερη συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκησή τους και το τελικό πέρασμά τους στο δημόσιο είναι ο σωστός δρόμος αντιμετώπισης του προβλήματος», Α. Αμπατιέλος, «Οι αγώνες της εργατικής τάξης το 1984», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1985, σελ. 29. Βλ. π.χ. τη δράση και τα αιτήματα σωματείων μιας σειράς επιχειρήσεων (ΦΙΞ, ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, ΒΕΚΟ), όπως προβάλλονται από το *Ριζοσπάστη*, 5/8/1983, 6/8/1983, 11/8/1983, 14/8/1983

⁷¹⁸ Βλ. «Το Κράτος παίρνει τον Όμιλο Σκαλιστήρη», *Το Βήμα*, 27/11/1983, «Το συγκρότημα Σκαλιστήρη κηρύχθηκε “προβληματικό”», *Καθημερινή*, 30/11/1983. Για ένα πιο λεπτομερές «χρονικό» βλ. επίσης «Μαντούδι: Τόπος αγώνων. Μια αναδρομή στους αγώνες των εργαζομένων ενάντια στην σκληρή εργοδοσία» [μέρος Α], *Εργασία*, τ. 5, 25/1/1985, σελ. 17-20 και «Μαντούδι: Τόπος αγώνων. Μια αναδρομή στους αγώνες των εργαζομένων ενάντια στην σκληρή εργοδοσία» [μέρος Β], *Εργασία*, τ. 6, 8/2/1985, σελ. 29-31, Α. Παπανδρόπουλος, «Τα αίτια της ακμής και παρακμής των επιχειρήσεων του ομίλου Σκαλιστήρη», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 3, 19/1/1984, σελ. 53-55. Είναι χαρακτηριστικό ότι αναλαμβάνοντας το δημόσιο τις επιχειρήσεις του Σκαλιστήρη, αναλάμβανε ένα σύνολο επιχειρήσεων στις οποίες τα ίδια κεφάλαια ήταν στο 6.3% έναντι του 93.7% των ξένων.

Το κομμάτι του οργανωμένου βιομηχανικού εργατικού κινήματος που βρισκόταν κοντά στο ΠΑΣΟΚ υποστήριξε ανεπιφύλακτα τη ρύθμιση για τις προβληματικές με το ν. 1386/83. Χαρακτήρισε «επαναστατικές» τις ρυθμίσεις και θεώρησε ότι τώρα πια η απόφαση για το μέλλον και το καθεστώς μιας επιχείρησης βρισκόταν στα χέρια του κοινωνικού συνόλου, μέσω της εφαρμογής πολιτικών «καταλυτικής κρατικής παρέμβασης και κοινωνικού ελέγχου», ενώ δεν έπαψε να υποστηρίζει όσες κινητοποιήσεις σε προβληματικές είχαν ως αίτημα την ένταξη στον ΟΑΕ⁷¹⁹.

Η κυβερνητική συνδικαλιστική παράταξη (ΠΑΣΚΕ) χαρακτήρισε το νόμο ως ένα μέρος μόνο από μια σειρά κινήσεων για την καταπολέμηση της ανεργίας⁷²⁰.

Στα τέλη Αυγούστου του 1983 συστήνεται η Γνωμοδοτική Επιτροπή και ξεκινά τις εργασίες της για τις εντάξεις των πρώτων επιχειρήσεων στον ΟΑΕ (ΦΙΕ, Μιχαηλίδης, Λαδόπουλος, Θεσσαλική), με τους συνδικαλιστές εργαζόμενους σε αυτές να διεκδικούν νέο ρόλο και πιο καθοριστική παρουσία⁷²¹. Ακολουθούν οι αγώνες και άλλων εργαζομένων σε προβληματικές για κρατική παρέμβαση-ένταξη στον ΟΑΕ-κρατικοποίηση (Πειραϊκή-Πατραϊκή, Σόφτεξ, τσιμέντα κλπ.)⁷²².

Σε όλο το 1984 μεγάλο μέρος της μάχης από το βιομηχανικό εργατικό κίνημα δόθηκε γύρω από το αίτημα διατήρησης της λειτουργίας και ένταξης στον ΟΑΕ όσων επιχειρήσεων αντιμετώπιζαν αυξημένες υποχρεώσεις και κίνδυνο κλεισίματος, αίτημα που συνοδευόταν και από άλλα επιμέρους (διαχειριστικό έλεγχο, σταμάτημα απολύσεων-επαναπροσλήψεις απολυμένων κλπ.)⁷²³. Οι βιομήχανοι συνέχιζαν να αντιδρούν, αλλά τώρα πια οι αντιρρήσεις τους αφορούσαν όχι τόσο τις κυβερνητικές προσπάθειες εξυγίανσης, αλλά την «ενιαία μέθοδο» που είχε χαράξει το ΥΠΕΘΟ, ζητώντας η κάθε περίπτωση να αντιμετωπίζεται ξεχωριστά, προς αποφυγή «ομαδικών

⁷¹⁹ Βλ. την κριτική και αξιολόγηση του ν. 1386/83 από την ΟΒΕΣ, *Το εργοστασιακό κίνημα: αφιέρωμα στα 5 χρόνια δράσης της ΟΒΕΣ 1979-1984*, σελ. 30-40 και από την εισήγηση της διοίκησης της ΟΒΕΣ στο 7^ο Συνέδριο, Κ. Μπακιρτσής, «Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα μπροστά στην κρίση», *Εργασία*, τ. 10, 5/4/1985, σελ. 29-30.

⁷²⁰ Σύμφωνα με την άποψη της ΠΑΣΚΕ, η κυβέρνηση με τον ν. 1386/83 «αντιμετώπισε με τρόπο αποφασιστικό και αποτελεσματικό το πρόβλημα των «προβληματικών επιχειρήσεων» διασφαλίζοντας έτσι δουλειά σε χιλιάδες εργαζόμενους», «Κριτική του συνδικαλιστικού κινήματος για τα τριάντη χρόνια του ΠΑΣΟΚ στα εργατικά θέματα και την κοινωνική πολιτική», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 5, Μάιος 1985, σελ. 28.

⁷²¹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 20/8/1983, 25/8/1983, 30/8/1983, 9/9/1983, 15/9/1983.

⁷²² Βλ. *Ριζοσπάστης*, 21/9/1983, 23/9/1983, 27/9/1983, 5/10/1983, 7/10/1983, 27/10/1983, 30/10/1983.

⁷²³ Σύμφωνα με στοιχεία του συνδικαλιστικού τύπου «το βιομηχανικό προλεταριάτο [...] αύξησε το μερίδιό του στο συνολικό αριθμό των απεργιών από 30% το 1983 σε 40% το 1984», «Αφιέρωμα στο 1984», *Εργασία*, τ. 3, 28/12/1984, σελ. 14. Βλ. επίσης Α. Αμπατιέλος, «Οι αγώνες της εργατικής τάξης το 1984», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1985, σελ. 26-31, «Καταλήψεις και απεργίες διαρκείας το νέο φαινόμενο στο συνδικαλιστικό χώρο», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1, 3/1/1985, σελ. 25-27.

κρατικοποιήσεων» αδιακρίτως. Την περίοδο αυτή η εργοδοτική πλευρά βρίσκεται σε κατάσταση συναγερμού, προσπαθεί να διαγνώσει τις κυβερνητικές προθέσεις, να οργανώσει την άμυνά της απέναντι στο εργατικό κίνημα και να συσπειρώσει τις δυνάμεις της⁷²⁴.

Οι κινητοποιήσεις πολλαπλασιάστηκαν και η κυβέρνηση φάνηκε να χάνει τον έλεγχο και να βρίσκεται σε μια δύσκολη θέση⁷²⁵. Η δυσχερής αυτή θέση στην οποία είχε περιέλθει την οδηγούσαν σε σπασμωδικές κινήσεις απέναντι στην εργατική πλευρά. Η καταφυγή σε κατασταλτικά μέτρα, οι δηλώσεις κορυφαίων υπουργών περί «επιδημίας κοινωνικοποιήσεων» και «δακτύλου ΚΚΕ» και η υποστήριξη ενός σεναρίου που ήθελε τους συνδικαλιστές να οδηγούν επίτηδες πολλές επιχειρήσεις σε χρεοκοπία για να τις καταστήσουν προβληματικές και να υπαχθούν στον ΟΑΕ (=Κράτος) ήταν σαφώς σημάδια πανικού και κυβερνητικής δυσαρέσκειας απέναντι στην κλιμάκωση των εργατικών αιτημάτων-κινητοποιήσεων, με διάφορους αποδέκτες⁷²⁶. Στη φάση αυτή επιστρατεύεται και ο ίδιος ο Αρσένης μέσω συνεντεύξεων και δηλώσεων αναφορικά με τους εργαζόμενους και το χαρακτήρα των προβληματικών⁷²⁷.

⁷²⁴ Βλ. «Αρχίζει αύριο νέο πικ-πογκ κυβέρνησης και βιομηχάνων», *Το Βήμα*, 15/1/1984, «Η συσπείρωση των “παραγωγικών τάξεων”», *Σχολιαστής*, τ. 15, Ιούνιος 1984, σελ. 8-9. Στη λογική ανασύνταξης των δυνάμεων των εργοδοτών και της προσπάθειας δημιουργίας μετώπου με μικροαστικά στρώματα κινήθηκε και η δημιουργία ενός νέου, θνησιγενούς όπως αποδείχθηκε, φορέα, του Εθνικού Συμβουλίου Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας (ΕΣΠΠ).

⁷²⁵ Βλ. π.χ. το χρονικό των πολύμηνων κινητοποιήσεων, καταλήψεων κλπ. σωματείων κλωστοϋφαντουργικών εργοστασίων στη βόρεια Ελλάδα (1984-1985), *Το κίνημα των καταλήψεων στη Θεσσαλονίκη: Η πορεία του κοινού αγώνα ΕΒΚΟ-ΦΛΟΚΑΝΤΑΜ-ΕΛΛΑΥΦ-NAMKO-ΡΑΪΝΕΡ-ΕΛΛΑΣ ΣΤΥΛ*, έκδοση ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, χ.χ. Πρόκειται για συλλογή άρθρων από την εφημερίδα *Επανάσταση* που εξέδιδε η Οργάνωση Κομμουνιστών Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας (ΟΚΜΛΕ).

⁷²⁶ Για αστυνομικές επιθέσεις απέναντι σε συνδικαλιστές και εργαζομένους σε προβληματικές βλ. «Νέα “ποιότητα” στο συνδικαλισμό», *Αντί*, τ. 269, 31/8/1984, σελ. 7. Για επιθέσεις σε απεργούς και απολύσεις βλ. «Αφιέρωμα στο 1984», *Εργασία*, τ. 3, 28/12/1984, σελ. 15 και 17. Για δηλώσεις Γιαννόπουλου («επιδημία κοινωνικοποιήσεων») και Δημοσθενόπουλου («αποτελεί λαθμενής τακτική από την πλευρά των εργαζομένων, να βλέπουν σαν λύση των προβλημάτων τους την κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων στις οποίες εργάζονται») βλ. Ν. Νικολάου, «Αισιοδοξία για ανάκαμψη των επενδύσεων σε μια περίοδο εξάπλωσης της “επιδημίας” των κοινωνικοποιήσεων!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 8, 23/2/1984, σελ. 9-10. Για τα σενάρια περί «μειοψηφιών», «κομμουνιστικού δακτύλου», «οργανωμένου σχεδίου συνδικαλιστών» κλπ. βλ. Β. Τζαννετάκος, «Νόμος περί προβληματικών: Κομπίνες εργοδοτών και συνδικαλιστών (!) για καταβρόχθιση του δημοσίου χρήματος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 12, 22/3/1984, σελ. 29, Γ. Δημητριάδης, «Το κράτος έγινε ο πρώτος βιομήχανος», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 30, 26/7/1984, σελ. 7, «Καταλήψεις και απεργίες διαρκείας το νέο φαινόμενο στο συνδικαλιστικό χώρο», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 1, 3/1/1985, σελ. 25-27, «Πρέπει να σταματήσουν οι αδικαιολόγητες επισχές εργασίας», *Καθημερινή*, 4/1/1984.

⁷²⁷ Βλ. τη συνέντευξη του Αρσένη στο Γ. Μαρίνο «Τι ακριβώς σημαίνει στην πράξη ο Τρίτος Δρόμος προς το Σοσιαλισμό», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 12, 22/3/1984, σελ. 35-45, τη συνέντευξή του στο περιοδικό *Αντί*, τ. 289, 17/5/1985, σελ. 32-34, τις δηλώσεις για αυτοσυγκράτηση των εργαζομένων με αφορμή τη συμφωνία για αυξήσεις πάνω απ’ την εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης σε μια σειρά από προβληματικές: «Η κοινωνικοποίηση και εξυγίανση των επιχειρήσεων [...] γίνεται για να εξυπηρετήσει την εθνική οικονομία και όχι για να διασφαλίσει τη μόνιμη απασχόληση υψηλόμισθων, οι

Όσο περνούσε ο καιρός η κυβέρνηση έδειχνε ότι αναζητούσε έναν τρόπο απεμπλοκής της από την άμεση κρατική διαχείριση προβληματικών. Οι σχετικές με το πρόβλημα πρωτοβουλίες της γίνονταν όλο και πιο σποραδικές και πάντα υπό την πίεση οικονομικών ή εργατικών παραγόντων, ενώ είχε αρχίσει να διαφαίνεται η διάθεσή της για ένα πρώτο ξεκαθάρισμα (π.χ. κλείσιμο ΦΙΞ) και για τη διαμόρφωση μιας πιο συγκροτημένης πολιτικής απέναντι στις προβληματικές⁷²⁸.

Το ζήτημα της εξεύρεσης μιας λύσης για τις προβληματικές διατηρήθηκε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην επικαιρότητα και στη δεύτερη κυβερνητική περίοδο του ΠΑΣΟΚ⁷²⁹. Μετά τη ριζική στροφή της οικονομικής πολιτικής που εκφράστηκε με το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης το φθινόπωρο του 1985 η κυβέρνηση άρχισε να επεξεργάζεται πιο δυναμικές μεθόδους απεμπλοκής: άνοιγμα στην «ιδιωτική πρωτοβουλία», αποκατάσταση σχέσεων με τους βιομηχάνους κλπ.

Με όχημα διάφορα επίσημα όργανα κοινωνικής διαβούλευσης και χάραξης πολιτικής (Ανώτατο Συμβούλιο Οικονομικής Πολιτικής-ΑΣΟΠ, Εθνικό Συμβούλιο Ανάπτυξης και Προγραμματισμού-ΕΣΑΠ, Τράπεζα της Ελλάδος) και με εκφραστές κυβερνητικά στελέχη που έχαιραν εκτίμησης από τις «παραγωγικές τάξεις» (Κ. Σημίτης, Β. Παπανδρέου) δινόταν η εντύπωση ότι η κυβέρνηση ήταν τώρα πια περισσότερο αποφασισμένη να ξεκαθαρίσει κάπως το τοπίο των προβληματικών. Προς την κατεύθυνση αυτή πίεζε όλο και περισσότερο και η πλευρά των τραπεζών (Εθνική κ.ά.), που δυσανασχετούσε με το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος των πόρων τους βρισκόταν δεσμευμένο σε δάνεια προς τις προβληματικές⁷³⁰.

Οι κινήσεις της κυβέρνησης για εκκαθάριση έγιναν σε πολλαπλά επίπεδα: μείωση εργαζομένων σε κάποιες προβληματικές, κλείσιμο μερικών («μη βιώσιμες»),

*δε εργαζόμενοι που προβάλλουν διεκδικήσεις πέρα από τα περιθώρια αντοχής διακυβεύουν και το μέλλον της επιχείρησης και το μέλλον το δικό τους» και παρακάτω γίνεται για άλλη μια φορά σαφές πως «οι επιχειρήσεις που ελέγχονται άμεσα ή έμμεσα από το δημόσιο, πρέπει να λειτουργήσουν αυστηρά με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια ανταγωνισμού», Ν. Νικολάου, «Πάει να ξανακαεί η “καμένη γη” της οικονομίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 14, 5/4/1984, σελ. 10,*

⁷²⁸ Βλ. «Προς κοινωνικοποίηση και οι εταιρείες Τσιμέντα Χαλκίδος, ΑΓΕΤ και Ελληνική Σηλη», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 13, 28/3/1985, σελ. 11, «Κοινωνικοποιήσεις: Το μεταβατικό στάδιο προς τον “καθαρό” καπιταλισμό», *Σχολιαστής*, τ. 11, Φεβρουάριος 1984, σελ. 11.

⁷²⁹ Βλ. π.χ. την αντιπαράθεση για την πολιτική της κυβέρνησης απέναντι στις προβληματικές, την ένταξη 43 από αυτές στον ΟΑΕ κλπ. στη συζήτηση στη Βουλή επί του νομοσχεδίου για τις «επιτροπές υγιεινής και ασφάλειας» (ν. 1568/1985), Πρακτικά Βουλής-, Συνεδρίαση ΛΗ'-12 Σεπτεμβρίου 1985, σελ. 1330 και 1333.

⁷³⁰ Βλ. Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, *Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις. Συμμετοχή και αυτοδιαχείριση*, σελ. 182-184. Βλ. επίσης Γ. Αρσένης, *Πολιτική Κατάθεση*, σελ. 109-112, 117-128. Εκεί ο πρώην υπουργός στηλιτεύει το ρόλο της ΕΤΕ: «Οι εχθροί του προγράμματος εξυγίανσης των προβληματικών βρίσκονταν αλλού [...]. Ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας κ. Παναγόπουλος ήταν ένας από τους εκφραστές αυτής της κίνησης [...].», ό.π., σελ. 118. Κατηγορούσε την τράπεζα για παύση χρηματοδότησης των προβληματικών, μεταξύ άλλων.

μετοχοποίηση-ρύθμιση χρεών βιώσιμων, αλλαγές στο ΔΣ του ΟΑΕ και τα ΔΣ πολλών προβληματικών (εισαγωγή τεχνοκρατών-managers), μεταβίβαση μέρους των ζημιών και στους εργαζόμενους, περικοπές ρευστού από τον προϋπολογισμό για τις προβληματικές⁷³¹. Παράλληλα, στις σχέσεις κυβέρνησης και βιομηχάνων, το ζήτημα των προβληματικών ήταν πια ένα από τα βασικότερα «σημεία επαφής» και συναίνεσης⁷³². Προς το τέλος της δεκαετίας η πλευρά των βιομηχάνων, με νέα ηγεσία, αναγνώριζε στην κυβέρνηση επιτυχία, δεδομένου ότι, παρά τη διατήρηση ενός ζημιογόνου τομέα προβληματικών, η νέα οικονομική της πολιτική είχε καταφέρει να φέρει ανάκαμψη των κερδών των ιδιωτικών επιχειρήσεων⁷³³.

Η συζήτηση πλέον στα 1985-1989 έχει αλλάξει πόλο, έχει αντιστραφεί πλήρως: την περίοδο αυτή το διακύβευμα δεν είναι η υπαγωγή και άλλων επιχειρήσεων στον ΟΑΕ, αλλά η διατήρηση ή το κλείσιμο μείζονων βιομηχανικών συγκροτημάτων, προβληματικών, «κοινωνικοποιημένων» ή καθαρά ιδιωτικών (ΛΑΡΚΟ, ΠΥΡΚΑΛ, Ναυπηγεία κλπ.)⁷³⁴. Οι φιλελεύθερες απόψεις έρχονται με μεγάλη ορμή και

⁷³¹ Βλ. «Λουκέτο για 6», «Και στις ζημιές η συμμετοχή των εργαζομένων», *Ελευθεροτυπία*, 16/10/1985, «Απολύεται 1 στους 5 από Πειραιϊκή και Σκαλιστήρη», *Ελευθεροτυπία*, 16/1/1986, «Πορεία των εργαζομένων της ΠΥΡΚΑΛ», *Ελευθεροτυπία*, 25/2/1988, «Εντός ημερών κρίσιμες αποφάσεις για την οικονομία», *Καθημερινή*, 4/10/1985, «Προβληματική επιχείρηση ΕΛΛΑΣ...», *Καθημερινή*, 12/10/1985, «Θα κλείσουν περισσότερες από πέντε προβληματικές», *Καθημερινή*, 22/10/1985, «Διορίστηκαν 19 νέα διοικητικά συμβούλια σε προβληματικές επιχειρήσεις», *Καθημερινή*, 16/1/1986, «Νέο θεσμικό πλαίσιο ανάπτυξης για την ελληνική βιομηχανία», *Καθημερινή*, 7/2/1986, Π. Κλαυδιανός, «Στροφή προς την ιδιωτική πρωτοβουλία υποδηλώνει η ρύθμιση των προβληματικών;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 4, 32/1/1986, σελ. 10-12, Λ. Σμαϊλής, «Εκτός από τις προβληματικές κινδυνεύουν και οι υπό δημόσιο έλεγχο επιχειρήσεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 29, 17/7/1986, σελ. 12, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Προβληματικές: η εργατική τάξη και το μεταχειρισμένο αυτοκίνητο», *Σχολιαστής*, τ. 58, 9/1/1988, σελ. 17. Βλ. επίσης τις δηλώσεις του πρωθυπουργού το 1986 στην ΚΕ του ΠΑΣΟΚ όπου επαναλαμβάνει ότι «ο τομέας των προβληματικών δεν πρέπει να συγχέεται με την κοινωνικοποίηση» και ότι οι μη βιώσιμες θα επιστραφούν στον ιδιωτικό τομέα, «Συνέπεια στους στόχους και συλλογική ευθύνη», *Το Βήμα*, 31/8/1986.

⁷³² Βλ. Γ. Κράλογλου, «Εντείνεται το “ειδύλλιο” κυβέρνησης-βιομηχάνων», *Το Βήμα*, 26/1/1986, Γ. Κράλογλου, «Σύννεφα στο “ειδύλλιο” κυβέρνησης-βιομηχάνων», *Το Βήμα*, 30/3/1986, Γ. Κράλογλου, «Οι φορείς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας επικροτούν», *Το Βήμα*, 4/5/1986.

⁷³³ Βλ. Δ. Ζακυνθινός, «Αρραβωνιάσματα κυβέρνησης-βιομηχάνων με προίκα τα κέρδη», *Αντί*, τ. 373, 20/5/1988, σελ. 14-15

⁷³⁴ Γ. Μαρίνος, «Ποιος θα πληρώσει τώρα τις ζημιές του αμελέτητου πειράματος στην ΠΥΡΚΑΛ;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 40, 4/10/1984, σελ. 3-5, Γ. Μαρίνος, «Ανησυχία και σύγχυση για τον κίνδυνο κλεισίματος όλων των ελληνικών ναυπηγείων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 41, 11/10/1984, σελ. 3-6, Γ. Μαρίνος, «Ακτίδα φωτός για τα ναυπηγεία μας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 47, 22/11/1984, σελ. 27-31, Γ. Μαρίνος, «ΛΑΡΚΟ: να δοθεί εδώ και αμέσως τώρα στην αυτοδιαχείριση των εργαζομένων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 47, 20/11/1986, σελ. 3-6, «Οι δήθεν υπέρμαχοι της αυτοδιαχείρισης αμύχανοι αλλάζουν συζήτηση και λασπολογούν», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 5, 29/1/1987, σελ. 3-7, Γ. Μαρίνος, «Αν δεν ξαναγίνουν κερδοφόρες οι επιχειρήσεις είναι μάταιες οι διαμαρτυρίες και οι απεργίες», «Η συζήτηση για την τύχη της ΛΑΡΚΟ στη Βουλή», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 7, 12/2/1987, σελ. 3-7 και 40-49 αντίστοιχα., «Πορεία εργαζομένων της ΠΥΡΚΑΛ», *Ελευθεροτυπία*, 25/2/1988, «2.000 εργαζόμενοι θα απολυθούν από τα Ναυπηγεία», *Καθημερινή*, 26/9/1985, Β. Καρβελάς, «Ναυπηγεία Σκαραμαγκά: Μύθος και πραγματικότητα», *Αντί*, τ. 285, 12/4/1985, «ΛΑΡΚΟ-Η πάλη των εργαζομένων πορεύει να δώσει λύση», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 6, Ιούνιος 1988, σελ. 9-15.

πειστικότητα στο προσκήνιο⁷³⁵. Ωστόσο, η συνδικαλιστική πλευρά του ΠΑΣΟΚ δείχνει να εμμένει σε πολιτικές και έννοιες που είναι όλο και πιο απρόθυμη να υιοθετήσει στην πράξη η κυβέρνηση⁷³⁶. Η τελευταία, ακόμα και σε ακροατήριο άκρως φιλικό, σχεδόν οικογενειακό, συναρθρώνει τις έννοιες «προβληματικές» και «κοινωνικοποίηση» με έναν άκρως νεφελώδη και μη πειστικό πλέον τρόπο⁷³⁷.

Το εργατικό κίνημα την ίδια περίοδο βρίσκεται σε έντονη κινητικότητα με προσπάθειες συντονισμού από τα σωματεία των προβληματικών, αλλά στην κορυφή του συνδικαλιστικού κινήματος επικρατεί ένας συνεχής αγώνας για την ηγεμονία μεταξύ επίσημης ΓΣΕΕ και αντιπολίτευσης (διαγραμμαμένοι ΠΑΣΚΕ, ΕΣΑΚ, ΑΕΜ), με αποτέλεσμα η όποια «μαχητικότητα» επιδεικνύεται εκατέρωθεν να ερμηνεύεται ως προσπάθεια αλληλοανταγωνισμού για την επικράτηση και τον έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος: το αίτημα για «προστασία των εργαζομένων στις προβληματικές» φαίνεται να εξυπηρετεί λίγο πολύ και αυτήν τη λογική⁷³⁸.

Το ΚΚΕ άσκησε έντονη κριτική σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας για την ψήφιση του νόμου, την εφαρμογή του και τις επιπτώσεις του. Ζητούσε με επιμονή την ικανοποίηση αιτημάτων που σχετίζονταν με τις προβληματικές: ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων και πραγματικό διαχειριστικό έλεγχο με στόχο την εξυγίανση, τον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση της βιομηχανίας. Κατηγορούσε το ΠΑΣΟΚ ότι με τον τρόπο που χειριζόταν το πρόβλημα μετέφερε το κόστος της εξυγίανσης στο λαό, δεν προστάτευε την απασχόληση και άφηνε ανοιχτό το

⁷³⁵ Βλ. την ομιλία του Παλαιοκρασά σε συνέδριο του ΙΟΒΕ, όπου μεταξύ των κατηγοριών επιχειρήσεων που πρέπει να ιδιωτικοποιηθούν περιλαμβάνει και τις 45 προβληματικές και τις 60 ελεγχόμενες από ΟΑΕ και Τράπεζες «με πώληση μετοχών στο χρηματιστήριο», βλ. «Οι ιδιωτικοποιήσεις αίτημα των καιρών», *Καθημερινή*, 29/1/1988.

⁷³⁶ Βλ. την εισήγηση του Λ. Αποστολίδη στην 22^η σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ. Στο ζήτημα των προβληματικών προτείνει μέτρα όπως: «επιτάχυνση της διαδικασίας εξυγίανσης, διαχειριστικός έλεγχος, προώθηση του αιτήματος για κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων στρατηγικής σημασίας, πειραματισμός στο μοντέλο αυτοδιαχείρισης», «Η εισήγηση του Τομέα Συνδικαλιστικού στην 22^η Σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 30, Ιούνιος 1987, σελ. 25.

⁷³⁷ Βλ. από την ομιλία του Παπανδρέου σε Συνδιάσκεψη Συνδικαλιστικών Στελεχών του ΠΑΣΟΚ για την προώθηση μέτρων κοινωνικοποίησης: «Η επιλογή ανάμεσα από τις βιώσιμες και στρατηγικού χαρακτήρα υπερχρεωμένες επιχειρήσεις κάποιων επιχειρήσεων πιλότων για κοινωνικοποίηση», «Η πανελλαδική συνδιάσκεψη συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 31-32, Ιούλιος-Αύγουστος 1987, σελ. 33.

⁷³⁸ Βλ. Γ. Λακόπουλος, «“Θερμό” το εργατικό φθινόπωρο», *Το Βήμα*, 24/8/1986, Α. Ρουμελιώτης, «Χαλκίδα: Η φωνή των απεργών», *Σχολιαστής*, τ. 49, Απρίλιος 1987, σελ. 40-41, Δ. Στρατούλης, «1988: Μια νέα ποιότητα στους εργατικούς αγώνες», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1989, σελ. 36. Βλ. επίσης τα («μαζμαζαλιστικά» για την εποχή) αιτήματα της ΓΣΕΕ όπως τα παραθέτει ο Γ. Ραυτόπουλος στην εισήγησή του στη σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, στην οποία ζητά «να αποκαταστήσουμε μια καινούρια σχέση, μια νέα επικοινωνία με [...] τους εργαζόμενους» και «να δώσουμε Πασοκικό δείγμα γραφής», «Η εισήγηση του Τομέα Συνδικαλιστικού στην 22^η Σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 30, Ιούνιος 1987, σελ. 24. Έχει προηγηθεί το 22^ο συνέδριο της ΓΣΕΕ και η μερική αποκατάσταση των σχέσεων ΠΑΣΚΕ-ΕΣΑΚ.

ενδεχόμενο οι επιχειρήσεις να επιστραφούν στους ιδιώτες⁷³⁹. Παράλληλα, υπογράμμισε ότι σε πολλές περιπτώσεις ο «πειραματισμός» στις επιχειρήσεις του ΟΑΕ δεν σχετιζόταν με την «εργατική διαχείριση-συμμετοχή» αλλά είχε διαφορετικό περιεχόμενο: οι επιχειρήσεις αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως δοκιμαστικοί σωλήνες για την εφαρμογή των νέων μορφών εργασίας και την ανατροπή των υφιστάμενων εργασιακών σχέσεων υπέρ άλλων, πιο εκμεταλλευτικών για τους εργαζόμενους⁷⁴⁰.

Την περίοδο 1989-1990 οι συγκρούσεις γύρω από το καθεστώς και το μέλλον των προβληματικών είχαν δώσει πλέον τη θέση τους σε μια πιο «ρεαλιστική/συναινετική» προοπτική. Η αντίληψη αυτή είχε επικρατήσει τόσο στον πολιτικό, όσο και στο συνδικαλιστικό χώρο. Η ιδιωτικοποίηση των περισσότερων από τις προβληματικές ήταν πια η μόνη συζητήσιμη πρόταση, βρισκόταν στα επίσημα προγράμματα των περισσότερων κομμάτων και το επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα (ΓΣΕΕ) ακολούθησε την ίδια λογική, παρά τη συνέχιση των εργατικών αγώνων ενάντια στο κλείσιμο και τις απολύσεις. Την εποχή αυτή μείζον αιτούμενο πλέον δεν ήταν η «εξυγίανση», η «ανάπτυξη», ο «εκσυγχρονισμός», αλλά η διαχείριση του εργατικού δυναμικού των υπό εκκαθάριση επιχειρήσεων⁷⁴¹. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την πολιτική αλλαγή ξεκίνησε με δυναμικό τρόπο η ιδιωτικοποίηση των πρώτων επιχειρήσεων που υπάγονταν στον ΟΑΕ ή ελέγχονταν από κρατικές τράπεζες (Ναυπηγεία Ελευσίνας και Σύρου, Τσιμέντα Χαλκίδος, Μακεδονικά Κλωστήρια κλπ.)⁷⁴².

⁷³⁹ Βλ. «ΚΚΕ: 8 προτάσεις για την οικονομία», *Ελευθεροτυπία*, 23/10/1985, Μ. Παναγιωτάκης, «Η συμμετοχή των εργαζομένων στα πλαίσια της πολιτικής πάλης σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1986, σελ. 61 και 64.

⁷⁴⁰ Βλ. Δ. Στρατούλης, «Οι εσωτερικοί κανονισμοί εργασίας (ΕΚΕ) και η πάλη των εργαζομένων για δημοκρατία στους χώρους δουριάς», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 10, Οκτώβρης 1985, σελ. 33, Ν. Κωνσταντίνου, «Νέες μορφές και μέθοδοι εκμετάλλευσης στην Ελλάδα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 2, Φλεβάρης 1986, σελ. 29-33, Ρένα Σωτηρίου, «Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις. Εμπειρίες από ορισμένα μεγάλα εργοστάσια της Αθήνας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 9, Σεπτέμβρης 1987, σελ. 56-60.

⁷⁴¹ Βλ. Α. Σμαίλης, «Θα προωθηθεί ευρύτερη κοινωνική συναίνεση και άμβλυση των ταξικών αντιπαραθέσεων;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 28, 13/7/1989, σελ. 11, Α. Σμαίλης, «Το ΠΑΣΟΚ προγραμματίζει τα εργασιακά προβλήματα...», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 44, 2/11/1989, σελ. 15, «Πορευόμεστε στη δεκαετία του '90 με μόνο αίτημα να... πληρωθούν οι μισθοί», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 51, 21/12/1989, σελ. 11, Δ. Στρατούλης, «Για τα αιτήματα του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος και τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτης 1989, σελ. 32-42, Γ. Θεωνάς, «Οι αγώνες της εργατικής τάξης το 1989», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1990, σελ. 44-47, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, «Προβληματικές: Η εργατική τάξη και το μεταχειρισμένο αυτοκίνητο», *Σχολιαστής*, τ. 58, 9/1/1988, σελ. 17.

⁷⁴² Βλ. Μαρία Καραμεσίνη, *Βιομηχανική πολιτική. Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και μισθωτή εργασία*, σελ. 191-193 και 198-199 και OECD, *Economic Survey of Greece, 1991/1992*, Παρίσι, 1992, σελ. 65-67.

Κεφ. 7: Έλεγχος ομαδικών απολύσεων-ν. 1387/1983

Με την ψήφιση του ν. 1387/1983 «έλεγχος ομαδικών απολύσεων και άλλες διατάξεις» τον Αύγουστο του 1983 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιχείρησε να κλείσει διάφορα ανοιχτά μέτωπα συγχρόνως. Ο νόμος αυτός εκσυγχρόνιζε το εγχώριο δίκαιο που αφορούσε το καθεστώς των ομαδικών απολύσεων, ενώ παράλληλα συνιστούσε και μια εναρμόνισή του με το κοινοτικό δίκαιο. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ερχόταν και ως «συνέχεια» προηγούμενων θεσμικών μέτρων που σκόπευαν στη διαμόρφωση συμμετοχικών δομών και διαδικασιών για τους εργαζόμενους (ν. 1385/83, ν. 1386/83). Τέλος, εξυπηρετούσε μια ευρύτερη πολιτικοοικονομική ανάγκη της εποχής, την συγκράτηση της ανεργίας, που είχε ήδη αρχίσει να αποκτά το χαρακτήρα του επείγοντος⁷⁴³. Το τελευταίο φάνηκε ότι ήταν και το πιο σημαντικό διακύβευμα, καθώς η φιλολογία γύρω από το πρόβλημα της ανεργίας βρισκόταν πίσω από κάθε συζήτηση που γινόταν σχετικά με το νόμο 1387 και τις ομαδικές απολύσεις σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟ

Από την αρχή ήδη της δεκαετίας και πριν τις εκλογές του 1981, το ζήτημα των ομαδικών απολύσεων απασχόλησε τον τύπο. Αυτό όμως έγινε κυρίως με αφορμή τη συζήτηση για την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και τις αλλαγές που θα επέρχονταν από αυτήν στον τομέα των εργασιακών. Οι αναφορές περιορίστηκαν σε μια σύγκριση του κοινοτικού και του ελληνικού δικαίου για τις ομαδικές απολύσεις. Στο ελληνικό δίκαιο το πεδίο αυτό κάλυπτε ο α.ν. 99/1967 και οι τροποποιήσεις του⁷⁴⁴. Ο νόμος αυτός άφηνε ακάλυπτους όσους εργάζονταν σε επιχειρήσεις κάτω των 50 εργαζομένων. Για τις επιχειρήσεις άνω των 50 εργαζομένων επέτρεπε ένα ποσοστό απολύσεων το μήνα 4%, ενώ για τις επιχειρήσεις Κοινής Ωφέλειας με πάνω από 5.000 εργαζόμενους το ποσοστό έπεφτε στο 2%. Επίσης ο υπουργός Εργασίας

⁷⁴³ Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΑΕΔ, το 1982 οι απολυμένοι μισθωτοί είχαν αυξηθεί κατά 12%, ενώ ένα χρόνο πριν το ποσοστό αυτό ήταν -3,2%, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1982*, Αθήνα, 1983, σελ. 44.

⁷⁴⁴ Βλ. Γιάννης Ληξουριώτης, *Οι ομαδικές απολύσεις και η συμμετοχή των εργαζομένων*, Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σελ. 101-103.

διατηρούσε το δικαίωμα αρνησικυρίας για απολύσεις, δικαίωμα όμως που, σύμφωνα με δημοσιεύματα της συνδικαλιστικής πλευράς, δεν είχε ασκηθεί ποτέ.

Η Οδηγία 75/129/ΕΟΚ («για την προσέγγιση της νομοθεσίας των κρατών-μελών για τις ομαδικές απολύσεις») από την άλλη ακολουθούσε έναν διαφορετικό τρόπο υπολογισμού. Θεωρούσε ομαδικές τις απολύσεις 20 εργαζομένων σε διάστημα τριών μηνών ασχέτως μεγέθους επιχείρησης, ενώ και οι ποσοστώσεις που όριζε ήταν διαφορετικές (π.χ. 10 μισθωτοί ανά επιχείρηση 20-99 εργαζομένων, 10% για επιχειρήσεις με 100-299 εργαζόμενους, 30 εργαζόμενοι για επιχειρήσεις με προσωπικό άνω των 300). Το πιο σημαντικό όμως ήταν ότι προέβλεπε ως προϋπόθεση για τις απολύσεις αυτές την υποχρέωση του εργοδότη να ενημερώνει ένα μήνα πριν τους εργαζόμενους και να διαπραγματεύεται γι' αυτές με τους εκπροσώπους τους για μια περίοδο όχι πάνω από δύο μήνες. Ωστόσο, σε περίπτωση που οι διαβουλεύσεις δεν οδηγούσαν πουθενά, ο εργοδότης διατηρούσε το δικαίωμα να προχωρήσει στις απολύσεις. Είναι φανερό ότι τυχόν ενσωμάτωση της κοινοτικής οδηγίας θα έκανε ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη επικύρωσης της 135 ΔΣΕ και την εφαρμογή όσων αυτή προέβλεπε (Προστασία των αντιπροσώπων των εργαζομένων-Συμβούλια Εργαζομένων)⁷⁴⁵.

Η τότε κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, κατά τις ενταξιακές της διαπραγματεύσεις την εποχή αυτή, είχε ζητήσει να της δοθεί περιθώριο δύο ετών για την εφαρμογή της κοινοτικής οδηγίας. Με άλλα λόγια, το 1983 ήταν η χρονιά κατά την οποία το ελληνικό κράτος θα έπρεπε να προχωρήσει σε μια αναθεώρηση του νομοθετικού πλαισίου που αφορούσε το καθεστώς συνολικά των ομαδικών απολύσεων, προς την κατεύθυνση της σύγκλισής του με τα κοινοτικά πρότυπα.

Το νομοσχέδιο που παρουσιάστηκε εμφανίστηκε από τη μια ως μια προσπάθεια για εκσυγχρονισμό και βελτίωση του εγχώριου θεσμικού καθεστώτος. Από την άποψη αυτή, σκοπός του ήταν η εναρμόνιση με το κοινοτικό δίκαιο και πιο συγκεκριμένα με την Οδηγία 75/129 της ΕΟΚ, όπως ρητά αναφέρεται και στην Εισηγητική Έκθεση⁷⁴⁶. Από την άλλη, χρησιμοποιώντας τις σοβαρές ελλείψεις του

⁷⁴⁵ Για μια παρουσίαση του ελληνικού και του κοινοτικού δικαίου και τη σύζήτηση γύρω από το πλαίσιο που διέπει τις ομαδικές απολύσεις βλ. Ορέστης Χατζηβασιλείου, «Υποχρεωτικές διατάξεις της Κοινής Αγοράς που θα ωφελήσουν τους Έλληνες εργαζόμενους», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 45, 6/11/1980, σελ. 32 και Ι. Σιωμόπουλος, «Οι κατακτήσεις των εργαζομένων στο διεθνή χώρο. Τι προβλέπει η ελληνική νομοθεσία στα αντίστοιχα θέματα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 31, 30/7/1981, σελ. 40-41. Επίσης βλ. Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 129-130.

⁷⁴⁶ Βλ. Εισηγητική Έκθεση, *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 42, 1983, σελ. 271.

μέχρι τότε υφιστάμενου νομικού πλαισίου, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από τον α.ν. 99/1967 και τις τροποποιήσεις του, εμφανιζόταν και ως μια αναγκαιότητα που προέκυπτε από την ίδια την ελληνική πραγματικότητα, μια αναγκαιότητα την οποία η κυβέρνηση είχε λάβει υπόψη της πραγματοποιώντας την πολιτική της βούληση για αλλαγή του θεσμικού πλαισίου υπέρ των εργαζομένων⁷⁴⁷. Πέρα από αυτό, το νομοσχέδιο ερχόταν σε μια συγκυρία κατά την οποία το πρόβλημα της ανεργίας και των απολύσεων είχε τεθεί στην ημερήσια διάταξη με πολύ έντονο και δραματικό τόνο.

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ Ο ΝΟΜΟΣ

Ο ν. 1387/83 αποτελούταν από λίγα άρθρα ψηφίστηκε από όλα τα κόμματα. Σ' αυτόν οριζόταν πλέον ότι ομαδικές απολύσεις «θεωρούνται όσες γίνονται από επιχειρήσεις ή εκμεταλλεύσεις, που απασχολούν περισσότερους από είκοσι εργαζόμενους, για λόγους που δεν αφορούν το πρόσωπο των απολυομένων»⁷⁴⁸ (άρθρο 1, παρ. 1). Τα όρια για να χαρακτηριστούν κάποιες απολύσεις ως ομαδικές ήταν: 5 εργαζόμενοι για επιχειρήσεις/εκμεταλλεύσεις με 20-50 άτομα και ποσοστό 2-3% και μέχρι 30 εργαζόμενοι για τις επιχειρήσεις άνω των 50 ατόμων (άρθρο 1, παρ. 2). Υπεύθυνος για τον καθορισμό του ποσοστού κάθε εξάμηνο ήταν ο υπουργός Εργασίας «ανάλογα με τις συνθήκες στην αγορά εργασίας». Ωστόσο, και σε αυτήν την περίπτωση, οι εξαιρέσεις από το νόμο ήταν αρκετές: συμβασιούχοι ορισμένου χρόνου και έργου, εργαζόμενοι σε Δημόσιο, ΟΤΑ, ΝΠΔΔ με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου, πληρώματα πλοίων κ.ά. (άρθρο 2, παρ. 2). Ο εργοδότης ήταν υποχρεωμένος να πληροφορεί τους εργαζόμενους για τις σχεδιαζόμενες απολύσεις και να προχωρά σε διαβουλεύσεις με τους εκπροσώπους τους για την αποφυγή ή τη μείωσή τους (άρθρο 3). Ως εκπρόσωποι των εργαζομένων θεωρούνταν οι εκπρόσωποι του πιο αντιπροσωπευτικού επιχειρησιακού σωματείου (με μέλη τουλάχιστον το 70%

⁷⁴⁷ Στην Εισηγητική Έκθεση υποστηριζόταν ότι επειδή στον μέχρι τότε νόμο για τις ομαδικές απολύσεις υπάγονταν οι επιχειρήσεις με πάνω από 50 εργαζόμενους, η συντριπτική πλειοψηφία έμενε ακάλυπτη.

Το μέγεθος των εργαζομένων που έμεναν ακάλυπτοι υπολογιζόταν σε 68% περίπου. επί του συνόλου των μισθωτών (1.000.000 εργαζόμενοι περίπου), ενώ χαρακτηριστικό είναι ότι οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 50 εργαζόμενους αποτελούσαν μόνο το 0,6% του συνόλου, βλ. ό.π.

⁷⁴⁸ Ν. 1387/1983 (ΦΕΚ, τ. Α, φ. 110, 19/8/1983), *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 42, 1983, σελ. 144.

των εργαζομένων) και σε περίπτωση μη ύπαρξης σωματείου προβλεπόταν η εκπροσώπηση από κάποια επιτροπή, τριμελή ή πενταμελή (άρθρο 4). Οι διαβουλεύσεις μεταξύ των δύο μερών είχαν 20 μέρες προθεσμία. Ο Νομάρχης ή ο υπουργός Εργασίας είχε το δικαίωμα, σε περίπτωση ασυμφωνίας, να παρατείνει τις διαβουλεύσεις για άλλες 20 μέρες ή και να μην εγκρίνει καθόλου τις σχεδιαζόμενες απολύσεις, «αφού λάβει υπόψη τα στοιχεία του φακέλλου και συνεκτιμήσει τις συνθήκες της αγοράς εργασίας, την κατάσταση της επιχείρησης καθώς και το συμφέρον της εθνικής οικονομίας»⁷⁴⁹ (άρθρο 5).

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης του νομοσχεδίου στη Βουλή οι διαμάχες περιορίστηκαν σε κάποια επιμέρους ζητήματα, αφού όλα τα κόμματα δήλωσαν τη συμφωνία τους «καταρχήν» με αυτό και το ψήφισαν.

Η κυβέρνηση επανέλαβε όσα περιέχονταν και στην Εισηγητική Έκθεση: το νομοσχέδιο παρουσιάζεται με σκοπό την εναρμόνιση της Ελλάδας με την κοινοτική οδηγία, αλλά και την υλοποίηση συνταγματικών διατάξεων· πέραν τούτου όμως αποτελεί και μια ακόμα σαφή και έμπρακτη απόδειξη της φιλεργατικής κυβερνητικής πολιτικής, ενώ τονίζεται ότι φιλοδοξία του είναι να περιορίσει ή να εξομαλύνει τις τεταμένες σχέσεις μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων. Εμφανίζεται λοιπόν και ως αναγκαίος εκσυγχρονισμός του μέχρι τώρα πλαισίου, αφού η υφιστάμενη νομοθεσία κατηγορείται ότι είναι ελλιπέστατη και με τεράστια μειονεκτήματα⁷⁵⁰. Ωστόσο, με αφορμή τη συζήτηση του πρώτου άρθρου, θα ακουστεί από την πλευρά του κυβερνώντος κόμματος και η άποψη ότι με το νομοσχέδιο για τις ομαδικές απολύσεις αλλάζει ακόμα περισσότερο ο συσχετισμός των δυνάμεων υπέρ των εργαζομένων και συγκροτούνται νέες σχέσεις εξουσίας⁷⁵¹. Αλλού μάλιστα θα μετριάσει μέχρι εξαφάνισης και η διάσταση της εναρμόνισης με την κοινοτική οδηγία⁷⁵². Τέλος, το νομοθέτημα αυτό θα παρουσιαστεί ως ένας ακόμη κρίκος στην αλυσίδα των θεσμικών κατακτήσεων που κατοχυρώνουν την «εργατική συμμετοχή», όντας πολύ πιο προωθημένο («φιλεργατικό») σε σχέση με την Οδηγία της ΕΟΚ⁷⁵³.

⁷⁴⁹ Ο.π., σελ. 146.

⁷⁵⁰ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΚΕ' - 2 Αυγούστου 1983, σελ. 908-909.

⁷⁵¹ «ΔΗΜΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: Σ' αυτό το νομοσχέδιο πιστεύουμε ότι δημιουργούνται -ας μου επιτραπεί να πω- καινούργιες σχέσεις εξουσίας στον εργασιακό χώρο. Δεν είναι πια οι εργοδότες, οι βιομήχανοι αυτοί οι οποίοι θα αποφασίζουν για την κατανομή της εργασίας, αλλά και οι εργαζόμενοι, η εργατική τάξη, μέσω των εκπροσώπων της [...]», ό.π., σελ. 945.

⁷⁵² «ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ: Δεν είναι δε η επιταγή της ΕΟΚ που μας ηνάγκασε, όπως είπα, να φέρουμε αυτό το νομοσχέδιο. Είναι η δική μας πολιτική φιλοσοφία, γιατί αυτά τα έχουμε εξαγγείλει με την διακήρυξη της Κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ [...]», ό.π., σελ. 928.

⁷⁵³ Βλ. ό.π., σελ. 910.

Η κυβέρνηση βρέθηκε συχνά εν μέσω δύο πυρών, εξ αριστερών και εκ δεξιών. Η συζήτηση μετατράπηκε σε μια διεκδυστία, αφού η κάθε πλευρά επεδίωκε την απόλειψη κάποιων σημείων ή τη συμπλήρωση κάποιων άλλων, με στόχο το τελικό περιεχόμενο του νόμου να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ιδεολογικοπολιτικές προσδοκίες του κάθε κόμματος. Η «προκρούστεια» αυτή αντίληψη χαρακτήρισε το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων στη Βουλή.

Η δεξιά παράταξη ακολούθησε μια μάλλον γνώριμη αντιπολιτευτική κριτική. Κατηγόρησε την κυβέρνηση για «ανεπίτρεπτη βραδύτητα» και υποβάθμισε την κίνησή της απλά σε μια προσπάθεια της τελευταίας να εισαγάγει υποχρεώσεις που απορρέουν από την ένταξη στην ΕΟΚ και να ευθυγραμμιστεί με το κοινοτικό δίκαιο. Μάλιστα φάνηκε να αποδέχεται το σ/ν με βάση τη λογική ότι φέρνοντάς το η κυβέρνηση δηλώνει και τη διάθεση-παραδοχή της να παραμένει εντός της ΕΟΚ⁷⁵⁴.

Σε αρκετές περιπτώσεις πάντως διατυπώθηκαν από την πλευρά της Νέας Δημοκρατίας ισχυρές επιφυλάξεις και σφοδρές κατηγορίες. Οι αιτιάσεις αυτές αφορούσαν συνήθως τα στοιχεία εκείνα του νομοσχεδίου που απέκλιναν από τη φιλοσοφία και το περιεχόμενο της αντίστοιχης κοινοτικής οδηγίας.

Με κριτήριο πάντα τις διατάξεις της Οδηγίας 75/129 και σε σύγκριση με αυτές, το ΠΑΣΟΚ κατηγορήθηκε ότι ενισχύει την κρατική επέμβαση. Αφορμή για την επίθεση αυτή ήταν οι διατάξεις του άρθρου 5 που έδιναν τη δυνατότητα έγκρισης ή μη των ομαδικών απολύσεων στο Νομάρχη ή τον υπουργό Εργασίας (στοιχείο που δεν υπήρχε στην Οδηγία 75/129). Στο σημείο αυτό επικεντρώθηκαν και οι βασικές αντιρρήσεις της Νέας Δημοκρατίας. Οι βουλευτές της ισχυρίστηκαν ότι με τις διατάξεις αυτές επιβάλλεται μια απαράδεκτη παρέμβαση του κράτους, μια ρύθμιση από τα πάνω, κάτι που αποδεικνύει ότι η βαθύτερη λογική του σ/ν και της κυβέρνησης είναι πολιτική και όχι «καθαρά» οικονομική, βρίσκεται δε σε πλήρη αντίθεση με το πνεύμα της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ. Έτσι, το ΠΑΣΟΚ κατηγορείται ότι «μπερδεύει την οικονομία με την πολιτική», ότι πάσχει από «ιδεολογικό φανατισμό», ότι στόχος τελικά του σ/ν δεν είναι η εναρμόνιση με την ΕΟΚ αλλά η συνέχιση της «επίθεσης ενάντια στην ιδιωτική πρωτοβουλία» (μετά και τους νόμους για τα «εποπτικά συμβούλια» και τις «προβληματικές») και η επιβολή ενός «άκρατου κρατικισμού». Ως εκ τούτου, η εισαγωγή του σ/ν χαρακτηρίστηκε «άκαιρη» για την εθνική οικονομία και εκφράστηκε η βεβαιότητα ότι η ψήφισή του δυστυχώς θα

⁷⁵⁴ Βλ. ό.π., σελ. 911.

ενίσχυε έναν «εικονικό προστατευτισμό» που θα απέβαινε τελικά εις βάρος της απασχόλησης και θα οδηγούσε σε αύξηση της ανεργίας⁷⁵⁵.

Η Νέα Δημοκρατία συνέχισε να σηκώνει το κύριο βάρος της αντιπολίτευσης με αφορμή μια σειρά από διατάξεις. Αρχικά στάθηκε ιδιαίτερα στη διάταξη αυτή που έδινε στο Νομάρχη τον τελευταίο λόγο για την έγκριση ή απόρριψη των απολύσεων⁷⁵⁶ και αντιπρότεινε η αρμοδιότητα αυτή να δινόταν σε ένα πενταμελές αντιπροσωπευτικό Συμβούλιο⁷⁵⁷.

Οι αντιρρήσεις της όμως δεν περιορίστηκαν εκεί. Από την πρώτη στιγμή συσχέτισε το νομοσχέδιο με μια προσπάθεια της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει την αυξανόμενη ανεργία, ενώ παράλληλα αμφισβήτησε το ποσοστό των εργαζομένων που θα καλύπτονταν από το νόμο⁷⁵⁸. Ισχυρίστηκε ότι αντί για την επίλυση του προβλήματος της ανεργίας, το αποτέλεσμα θα ήταν μια διόγκωσή του. Αυτό διότι οι διατάξεις του θα επιβάρυναν κυρίως τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, αυτές δηλαδή που θα έπρεπε να έχουν περισσότερες δυνατότητες για κινητικότητα και ευελιξία προσαρμογής. Από την άποψη αυτή, το σ/ν χαρακτηρίστηκε στην καλύτερη περίπτωση ως «ασπιδίνη», ότι η κυβέρνηση το φέρνει εν όψει της επιδείνωσης της οικονομίας και ότι τελικά τα αποτελέσματά του θα είναι χειρότερα. Για μια ακόμη φορά προέτρεψε την κυβέρνηση να μείνει πιστή στο πνεύμα και το περιεχόμενο της κοινοτικής οδηγίας, να δοθεί η έμφαση και το βάρος στις έννοιες της «διαβούλευσης» και της «συνεννόησης» και να ακολουθήσει τις ποσοτώσεις της ΕΟΚ. Τέλος, άφησε να εννοηθεί ότι το σ/ν «πατάει σε δύο βάρκες» όταν προβλέπει ταυτόχρονα «διαβουλεύσεις» και «κρατικό παρεμβατισμό», γεγονός που θα οδηγήσει μοιραία στην επικράτηση του τελευταίου και στο φούντωμα της ανεργίας⁷⁵⁹.

Το ΚΚΕ άσκησε μια μάλλον άνευρη και υποτονική αντιπολίτευση. Συσχετίζοντας με τη σειρά του το σ/ν με το πρόβλημα της ανεργίας, υποστήριξε ότι έτσι δεν αντιμετωπίζεται αυτή ουσιαστικά. Αντίθετα, το μόνο που πετυχαίνει είναι απλά να επιβραδύνει την αύξησή της. Ζήτησε λοιπόν τη θέσπιση επιπλέον συμπληρωματικών μέτρων. Η πρόταση μάλιστα του ΚΚΕ ήταν να απαγορευθούν εντελώς οι ομαδικές

⁷⁵⁵ Βλ. ο.π., σελ. 911-912, 925-927.

⁷⁵⁶ Συχνά μάλιστα η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από τον ίδιο το θεσμό του διορισμένου νομάρχη, για το αν και κατά πόσο αποτελεί ένα κομματικό όργανο κλπ.

⁷⁵⁷ Βλ. ό.π., σελ. 925, 933 και Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΚΣΤ' - 3 Αυγούστου 1983, σελ. 961-965.

⁷⁵⁸ Σύμφωνα με δικούς της υπολογισμούς, οι εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις 20-50 ατόμων είναι 360.000 περίπου κι όχι 1.000.000, όπως αναφέρεται στην Εισηγητική Έκθεση, κι αυτό γιατί περιλαμβάνονται και πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις με αυτοαπασχολούμενο ή οικογενειακό προσωπικό. βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΚΕ' - 2 Αυγούστου 1983, σελ. 911 και 933.

⁷⁵⁹ Βλ. ό.π., σελ. 923-926 και 931-934.

απολύσεις. Εκφράστηκαν αντιρρήσεις για τις εξαιρέσεις μισθωτών και κάποιες παρατηρήσεις στο θέμα του σωματείου-εκπροσώπου των εργαζομένων (να μην υπάρχει η προϋπόθεση του 70%, αλλά απλά να συμμετέχει το σωματείο με τη μεγαλύτερη εκπροσώπηση από εργαζομένους). Τέλος, το ΚΚΕ εξέφρασε τη συμφωνία του στο ζήτημα του Νομάρχη⁷⁶⁰.

Στην κατ' άρθρο συζήτηση δόθηκε η ευκαιρία στα κόμματα για μια εκ νέου παρουσίαση των αντιρρήσεων και των προτάσεων τους πάνω σε επιμέρους ζητήματα. Σχετικά με το άρθρο 1 (ορισμός ομαδικών απολύσεων), η Δεξιά επανέλαβε τη θέση της ότι έτσι όπως διατυπώνονται οι ποσοτώσεις θα δημιουργηθούν ανισότητες μεταξύ των επιχειρήσεων και ζήτησε να ισχύσει αυτούσια η κοινοτική οδηγία. Το ΚΚΕ αντίθετα υποστήριξε ότι και πάλι είναι μεγάλο το νούμερο για τις μικρές επιχειρήσεις και πρότεινε ανώτατο όριο απολύσεων τις 5 για τις επιχειρήσεις 20-50 εργαζομένων. Η κυβέρνηση, σε μια προσπάθεια να ελιχθεί, άφησε ανοικτό το ενδεχόμενο της αλλαγής του τρόπου υπολογισμού των ομαδικών απολύσεων («στην πορεία θα δούμε»)⁷⁶¹.

Για το άρθρο 2 («πεδίο εφαρμογής») οι αντιδράσεις, μάλλον ήπιες, προήλθαν κυρίως από την Αριστερά για τις εξαιρέσεις μισθωτών από το νόμο⁷⁶².

Το άρθρο 3 («υποχρέωση εργοδότη για πληροφόρηση και διαβούλευση») χαρακτηρίστηκε από το ΠΑΣΟΚ ως το πιο ουσιαστικό, αφού θεωρήθηκε ότι έτσι «*το πλέγμα των εργασιακών σχέσεων αλλάζει*» και οι εργαζόμενοι αποκτούν «*τη δυνατότητα [...] να συμμετέχουν στην εξουσία των εργασιακών σχέσεων*»⁷⁶³.

Στο άρθρο 4 («εκπρόσωποι των εργαζομένων») εκφράστηκε για μια ακόμα φορά η ανάγκη κύρωσης της 135 ΔΣΕ. Δεδομένης όμως της μη ύπαρξης Συμβουλίων Εργαζομένων και της ύπαρξης συχνά πολλών σωματείων, η Δεξιά ανέπτυξε τους φόβους της για την επικράτηση σύγχυσης και «εμφυλιοπολεμικού» κλίματος μεταξύ εργαζομένων, εργοδοτών και σωματείων. Από την άλλη, το ΚΚΕ θεώρησε πως είναι υψηλά τα ποσοστά του 70% που απαιτεί ο νόμος και ζήτησε οι εκπρόσωποι να βγαίνουν από το πιο αντιπροσωπευτικό σωματείο. Τέλος, ζήτησε την παρουσία και εκπροσώπων από τα κλαδικά σωματεία πέραν των εργοστασιακών⁷⁶⁴.

⁷⁶⁰ Βλ. ό.π., σελ. 912-914 και 939.

⁷⁶¹ Βλ. ό.π., σελ. 942-950.

⁷⁶² Βλ. ό.π., σελ. 950-953.

⁷⁶³ Ο.π., σελ. 954.

⁷⁶⁴ Βλ. ό.π., σελ. 959-960.

Με αφορμή το άρθρο 5 («διαδικασία ομαδικών απολύσεων») έγινε, όπως ήταν αναμενόμενο, η μεγαλύτερη σύγκρουση. Το ΠΑΣΟΚ χαρακτήρισε το άρθρο αυτό ως την πιο ουσιαστική διάταξη, καθώς εισάγει για πρώτη φορά τη διαδικασία των διαβουλεύσεων. Από την άλλη, η Νέα Δημοκρατία επανέλαβε εμφαστικά τις ισχυρές της αντιρρήσεις για το ρόλο του Νομάρχη, ζήτησε την αντικατάστασή του από ένα Συμβούλιο και χαρακτήρισε ως «ελληνική εφεύρεση» τις διατάξεις αυτές που δίνουν στα κρατικά όργανα αποφασιστικές αρμοδιότητες. Οι αντιρρήσεις της δεξιάς συνοδεύτηκαν με μεγάλες δόσεις κινδυνολογίας για το μέλλον των μικρομεσαίων ελληνικών επιχειρήσεων. Έκανε επίμονες προσπάθειες να μείνει ο νόμος πιστός στο πνεύμα της κοινοτικής οδηγίας («συνεργασία», «συνεννόηση», «συναίνεση», «εκούσια διαιτησία») και να μην επικρατήσει η λογική της «κρατικής παρέμβασης». Το μόνο που πέτυχε ωστόσο ήταν μια μικρή τροποποίηση: στο σημείο που αναφέρονταν όσα θα έπρεπε ο νομάρχης ή ο υπουργός να συνεκτιμήσουν για να εγκρίνουν ή όχι τις απολύσεις προστέθηκε η φράση «την κατάσταση της επιχείρησης»⁷⁶⁵.

Ο νόμος 1387/83 ήρθε πράγματι σε μια δύσκολη περίοδο. Είχε προηγηθεί η υποτίμηση της δραχμής στις αρχές του χρόνου και η σύσφιξη της εισοδηματικής πολιτικής, ενώ η κυβέρνηση βρισκόταν στο επίκεντρο πυρών από τη δεξιά αντιπολίτευση κατηγορούμενη για «επίθεση στην ιδιωτική πρωτοβουλία», ιδιαίτερα μετά και από τις νομοθετικές της παρεμβάσεις για τα εποπτικά συμβούλια και τις λεγόμενες «προβληματικές» επιχειρήσεις.

Η επιδείνωση του οικονομικού περιβάλλοντος είχε εμφανή αντίκτυπο και στη μισθωτή εργασία. Από τις αρχές της δεκαετίας οι απολύσεις διογκώνονταν κατά κύματα και το ζήτημα της ανεργίας τέθηκε με δραματικό τρόπο στην ημερήσια διάταξη. Το ζήτημα των απολύσεων είχε δύο πλευρές. Από τη μια υπήρχε το φαινόμενο των απολύσεων για συνδικαλιστικούς λόγους (κυρίως μέλη και διοικήσεις εργοστασιακών σωματείων-επιτροπών). Ωστόσο, με την ψήφιση του ν. 1264, θα μπορούσε να πει κανείς ότι αυτό ήταν πια ένα φαινόμενο περιθωριακό, σποραδικό. Αντίθετα, οι ομαδικές απολύσεις πολλαπλασιάζονταν, ιδιαίτερα σε περιοχές και κλάδους που βίωναν πιο έντονα τις παρενέργειες της αρνητικής οικονομικής συγκυρίας (π.χ. Θεσ/νίκη-Βόρεια Ελλάδα).

⁷⁶⁵ Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΚΣΤ΄ - 3 Αυγούστου 1983, σελ. 960-981.

Ο τύπος της περιόδου 1981-1983, ιδιαίτερα ο αριστερός, ασχολείται σχεδόν καθημερινά με το πρόβλημα, ασκώντας επιπλέον πίεση στη νέα κυβέρνηση για λήψη μέτρων. Οι απεργίες κατά των μαζικών απολύσεων είναι συνεχείς και φουντώνουν ιδιαίτερα μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ, αφού η νέα κυβέρνηση είχε καλλιεργήσει προσδοκίες για φιλεργατικές παρεμβάσεις⁷⁶⁶.

Απεργίες και στάσεις εργασίας ενάντια σε ομαδικές απολύσεις ξέσπασαν σε πολλές επιχειρήσεις, π.χ.: «Ελλάς Καν», «Μπερκσάιρ», «Δουρίδα», «Άμστελ», «Νάσιοναλ Καν», «ΑΕΓ», «Πειραιϊκή-Πατραϊκή», «ΒΕΛΠΕΞ», «ΣΟΦΤΕΞ», «ΣΕΤΕ-ΕΠΕ» (Όμιλος Λάτση), «Σκαλιστήρης» (μεταλλεία Μαντουδίου), «ΠΥΡΚΑΛ» κ.ά.⁷⁶⁷. Τα φαινόμενα αυτά είχαν διαμορφώσει μια εκρηκτική κατάσταση και είχαν εκτινάξει τα ποσοστά των απολύσεων. Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου, οι απολύσεις είχαν ξεπεράσει τις 20.000 τον Οκτώβρη του 1981, ενώ τον επόμενο μήνα ανέβηκαν στις 26.430. Για το 1982 τα επίσημα στοιχεία έδειχναν ότι μεταξύ Οκτωβρίου και Νοεμβρίου οι απολύσεις είχαν αυξηθεί κατά 36,7%, ενώ το Νοέμβρη του 1982 οι απολύσεις έφτασαν τις 32.230, σημειώνοντας αύξηση κατά 22% περίπου σε σχέση με αυτές που είχαν γίνει κατά τον ίδιο μήνα το 1981 (26.430). Συνολικά, την περίοδο Γενάρη-Νοέμβρη 1982 οι απολύσεις είχαν πλησιάσει τις 181.000⁷⁶⁸.

Την ίδια εποχή έληγε και η μεταβατική περίοδος που είχε συμφωνηθεί για τη ρύθμιση του καθεστώτος για τις ομαδικές απολύσεις. Με δεδομένη τη σοβαρότητα της κατάστασης και τις προσδοκίες λόγω της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, ο αριστερός τύπος προέβλεπε την αναγκαιότητα η Ελλάδα να ακολουθήσει ένα θεσμικό πλαίσιο πολύ πιο προωθημένο και φιλεργατικό από αυτό που σκιαγραφούσε η Οδηγία 75/129⁷⁶⁹.

Κατά την ίδια περίοδο, μερίδα του τύπου που βρισκόταν πιο κοντά στην κυβέρνηση προετοίμαζε το έδαφος για το νομοσχέδιο που φτιαχνόταν και,

⁷⁶⁶ Βλ. Θ. Παπαμάργαρη, «Έλληνες εργαζόμενοι και αλλαγή: Οι άμεσοι στόχοι», *Αντί*, τ. 192, 13/11/1981, σελ. 27-28 και Β. Τζαννετάκος, «Κέρδη και ζημιές στο "ισοζύγιο" των εργαζομένων», *Το Βήμα*, 5/12/1981, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται σε μια τροπολογία με την οποία υπάγονταν στο εξής και οι εργαζόμενοι στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις στο τότε πλαίσιο για τον έλεγχο των ομαδικών απολύσεων.

⁷⁶⁷ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/11/1981, 4/11/1981, 6/11/1981, 7/11/1981, 22/1/1982, 23/2/1982, 27/2/1982, 24/7/1982, 2/12/1982, 10/12/1982, 18/12/1982, 22/12/1982

⁷⁶⁸ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 11/11/1981, *Ριζοσπάστης*, 19/12/1981 και Β. Τζαννετάκος, «"Ηπια" νομοθεσία για τις ομαδικές απολύσεις», *Το Βήμα*, 16/1/1983. Σύμφωνα με ένα συνολικό υπολογισμό για το 1982 από το *Ριζοσπάστη*, οι απολυμένοι έφτασαν τις 212.000, βλ. *Ριζοσπάστης*, 14/1/1983.

⁷⁶⁹ Βλ. «Απολύσεις: Τι θα κάνει η κυβέρνηση;», *Ριζοσπάστης*, 8/11/1981, «Τις ομαδικές απολύσεις προωθεί η ΕΟΚ στην Ελλάδα», *Ριζοσπάστης*, 23/12/1982.

υπογραμμίζοντας επίσης τη δραματική αύξηση των ομαδικών απολύσεων, αναδείκνυε κάποια προσωρινά «διοικητικά» μέτρα του υπουργείου, καθώς και τις αντιδράσεις της εργοδοτικής πλευράς που μιλούσε για επιδείνωση της βιωσιμότητας πολλών επιχειρήσεων. Παράλληλα, γινόταν αναφορά και σε κάποιες, μάλλον χλιαρές, αντιδράσεις από την πλευρά της ΓΣΕΕ, για τη μη έγκαιρη ενημέρωσή της και τη μη συμμετοχή εκπροσώπων της κατά την κατάρτιση του νομοσχεδίου⁷⁷⁰.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ

Κατά την ψήφιση του νομοσχεδίου ο δεξιός τύπος περιορίστηκε σε γενικές γραμμές σε μια αναπαραγωγή των ανησυχιών και της κινδυνολογίας, όπως αυτά εκφράστηκαν από τους ομιλητές της Νέας Δημοκρατίας στη Βουλή⁷⁷¹. Ο τύπος της κομμουνιστικής αριστεράς, μετά και την οριστική ρήξη του χώρου με το ΠΑΣΟΚ, σε κάθε ευκαιρία ασκούσε δριμεία κριτική σε όλες τις νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης που βρίσκονταν στην κατεύθυνση της ύφανσης ενός θεσμικού πλαισίου «λαϊκής/εργατικής συμμετοχής». Με αφορμή τα νομοθετικά αυτά μέτρα προσπαθούσε να καταρρίψει τη θεωρητική και πολιτική προσέγγιση του ΠΑΣΟΚ περί «συμμετοχής», χαρακτηρίζοντας ως «χοντροκομμένη προπαγάνδα» το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο (ν. 1385/83, ν. 1386/83, ν. 1387/83 κλπ.). Στην περίπτωση του ν. 1387, αυτός υποβαθμιζόταν τώρα σε μια απλή κίνηση εναρμόνισης με τις «επιταγές της ΕΟΚ», ενώ τα αποτελέσματά του κρίνονταν ως φτωχά⁷⁷².

Στις βιβλιογραφικές αναφορές, ο νόμος παρουσιάζεται κυρίως ως απόρροια της ενταξιακής διαδικασίας, δηλαδή ως «εναρμόνιση» ή «προσαρμογή». Ταυτόχρονα τονίζονται και τα στοιχεία εκείνα που εισήγαγαν δομές «εργατική συμμετοχής», «διαβούλευσης» κλπ., χωρίς όμως αυτά να νοούνται σε καμία περίπτωση ως αντιτιθέμενα στις κοινοτικές κατευθύνσεις της εποχής, αλλά απλά ως κάτι το νέο για το ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων⁷⁷³.

⁷⁷⁰ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «“Ηπια” νομοθεσία για τις ομαδικές απολύσεις», *Το Βήμα*, 16/1/1983..

⁷⁷¹ Βλ. «Να εξασφαλιστεί η προστασία των εργαζομένων και όχι να καταδικασθούν σε ανεργία», *Καθημερινή*, 3/8/1983.

⁷⁷² «[...] μ’ αυτόν δεν επιτεύχθηκε κανένας νομοθετικός περιορισμός του «διευθυντικού δικαιώματος» [...]. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται από τη μέχρι τώρα πείρα από την εφαρμογή του», «Η συμμετοχή των εργαζομένων στα πλαίσια της πολιτικής πάλης σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1986, σελ. 61.

⁷⁷³ «[...] βασική αιτία για την νομοθετική αλλαγή [...] ήταν η συγκεκριμένη δέσμευση για προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στη σχετική Οδηγία [...]. Ο νόμος 1387/1983 αποτελεί ακριβώς προσπάθεια,

Οι επιθέσεις ενάντια στο νομικό πλαίσιο για τις ομαδικές απολύσεις θα πολλαπλασιαστούν από το δεύτερο μισό της δεκαετίας. Το φαινόμενο αυτό μάλιστα θα λάβει το χαρακτήρα ενορχηστρωμένης επίθεσης και σε καμία περίπτωση δεν θα περιοριστεί στο πλέγμα του ν. 1387. Πρόκειται για μια ευρύτερη συζήτηση με ιδιαίτερα επιθετικά χαρακτηριστικά που θα συμπαρασύρει όχι μόνο το καθεστώς ελέγχου των ομαδικών απολύσεων, αλλά στην κυριολεξία όλο το υφιστάμενο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων.

Η απαίτηση για σαρωτικές αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις θα τεθεί στην πολιτική ατζέντα στο πλαίσιο της εφαρμογής του Προγράμματος Σταθεροποίησης (1985-1987) και θα σηματοδοτήσει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο τις απαρχές μιας αλλαγής στις κύριες κατευθύνσεις της κυβερνητικής εργατικής πολιτικής, κάτω από τη συντονισμένη πίεση της αντιπολίτευσης, μερίδας του τύπου, διεθνών οργανισμών, αλλά και εγχώριων φορέων. Η απαίτηση αυτή θα χαρακτηριστεί ως «αναγκαιότητα», ως προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη.

Η Νέα Δημοκρατία θα εκμεταλλευτεί στο έπακρο τη συγκυρία αυτή. Θα εντάξει ρητά στην πολιτική της ατζέντα την πλήρη αναθεώρηση του καθεστώτος για τις ομαδικές απολύσεις. Στο «οικονομικό πρόγραμμα» του κόμματος που δίνεται στη δημοσιότητα το καλοκαίρι του 1987, η «πολιτική απασχόλησης» ταυτίζεται με την «απελευθέρωση της αγοράς εργασίας» και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων α) την «μείωση της κρατικής παρέμβασης στο θέμα των ομαδικών απολύσεων» και β) τον «περιορισμό της βάσης υπολογισμού του ποσοστού απολύσεων» για τον χαρακτηρισμό τους ως ομαδικές⁷⁷⁴.

Το θεσμικό πλαίσιο για τον έλεγχο των ομαδικών απολύσεων, χωρίς να κατονομάζεται πάντα, θα στοχοποιηθεί αμέσως ως ένας από τους παράγοντες εκείνους που παρεμποδίζει την πλήρη εμπέδωση της «ελαστικότητας», της «ευελιξίας» και της «κινητικότητας» στην αγορά εργασίας και τη λειτουργία των επιχειρήσεων.

αν και όχι [...] πραγματικός επιτυχημένη, για προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στις βασικές αρχές που προκύπτουν απ' την Οδηγία 75/129/ΕΟΚ, με βασικότερη την καθιέρωση της συμμετοχικής παρέμβασης των εκπροσώπων των εργαζομένων [...]», Γιάννης Ληξουριώτης, *Οι ομαδικές απολύσεις και η συμμετοχή των εργαζομένων*, σελ. 103-104. Βλ. επίσης Ανδρέας Μοσχονάς, «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (συλλογικό), *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, 2000, σελ. 801-802, Γιώτα Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 112-116.

⁷⁷⁴ Βλ. «Τα κύρια σημεία του οικονομικού προγράμματος της Νέας Δημοκρατίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 34, 20/8/1987, σελ. 31.

Στις Εκθέσεις του ΟΟΣΑ για την Ελλάδα, η παραπάνω άποψη συνιστά ένα σταθερό και επαναλαμβανόμενο μοτίβο, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας. Στην Έκθεση του 1986, οι «πολιτικές που εμποδίζουν την ελαστικότητα της εργασίας» υποδεικνύονται ως μια από τις αιτίες που επιδρούν αρνητικά στην ανάκαμψη της βιομηχανίας. Στα συμπεράσματα επαναλαμβάνεται η άποψη ότι μεταξύ των κυριότερων εμποδίων για την «άνθηση» της οικονομίας είναι η «θεσμική δυσχέρεια» και η «ακαμψία της αγοράς εργασίας», ενώ τουλάχιστον δύο φορές επαναλαμβάνεται η ανάγκη για την «ενίσχυση του δυναμισμού και της ελαστικότητας της αγοράς εργασίας»⁷⁷⁵.

Την επόμενη χρονιά ο ΟΟΣΑ κινείται στο ίδιο μήκος κύματος. Παρά κάποιες βελτιώσεις που παρατηρούνται στην αγορά εργασίας, διατηρούνται τα ίδια «δομικά-θεσμικά εμπόδια»: μεγάλη προστατευτικότητα, νόμοι και πρακτικές που οδηγούν σε ακαμψία την αγορά εργασίας, ενώ η κυβέρνηση κατηγορείται ανοικτά ότι εμποδίζει την απελευθέρωση των απολύσεων και περιορίζει την απαραίτητη ευελιξία. Οι προτάσεις του οργανισμού μιλούν και πάλι για «ανάγκη απομάκρυνσης των δομικών-θεσμικών εμποδίων» και για «ριζικές μεταρρυθμίσεις»⁷⁷⁶.

Στα τέλη της δεκαετίας, οι αναφορές του ΟΟΣΑ έχουν λάβει πια το χαρακτήρα της μονοτονίας: παρά την παραδοχή ότι μετά το 1986 οι περιορισμοί στις απολύσεις έχουν χαλαρώσει λίγο, ασκείται κριτική για το γεγονός ότι διατηρούνται σε λειτουργία ζημιογόνες επιχειρήσεις για να μην χαθούν θέσεις εργασίας. Επίσης η «αδυναμία της απασχόλησης να ανταποκρίνεται στις αλλαγές της ζήτησης εργασίας» αποδίδεται στο θεσμικό πλαίσιο και στην εργατική νομοθεσία, με τη διατήρηση των περιορισμών στις απολύσεις και την ύπαρξη «πολιτικών πιέσεων για αποφυγή απολύσεων», με αποτέλεσμα να επικρατεί «χαμηλή προσαρμοστικότητα της απασχόλησης στις διάφορες οικονομικές περιόδους». Από εκεί προκύπτει η ανάγκη ενίσχυσης της «ευελιξίας» και της «προσαρμοστικότητας», δηλαδή και η «χαλάρωση των αυστηρών περιορισμών στις απολύσεις», μεταξύ άλλων⁷⁷⁷. Ο ίδιος τόνος ακολουθείται και στην Έκθεση της επόμενης χρονιάς, όπου επιβραβεύονται και οι πρώτες μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας προς την κατεύθυνση της «ευελιξίας»⁷⁷⁸.

⁷⁷⁵ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1985/1986*, Παρίσι, 1986, σελ. 51, 64-66.

⁷⁷⁶ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1986/1987*, Παρίσι, 1987, σελ. 20, 29-30, 51-52.

⁷⁷⁷ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1989/1990*, Παρίσι, 1990, σελ. 23-25, 62-63.

⁷⁷⁸ Βλ. OECD, *Economic Survey of Greece, 1990/1991*, Παρίσι, 1991, σελ. 43-45, 82-83.

Η βασική αυτή «συνταγογραφία» θα αναπαραχθεί την περίοδο 1986-1989 από πολλές πλευρές. Η Έκθεση του ΔΝΤ για την Ελλάδα το 1986 θα προκαλέσει ιδιαίτερες συζητήσεις, καθώς σε αυτήν γίνονταν αρνητικές κριτικές στην κυβέρνηση για τις ομαδικές απολύσεις και έντονες συστάσεις για την τροποποίηση («φιλελευθεροποίηση», σύμφωνα με το λεξιλόγιο της εποχής) του νομικού πλαισίου⁷⁷⁹. Η Δεξιά αμέσως βρήκε την ευκαιρία για την υπεράσπιση του «φιλελεύθερου» μοντέλου που λειτουργούσε κατά τη δική της διακυβέρνηση, ενώ το ΠΑΣΟΚ αντέδρασε επικαλούμενο κάποιες, μάλλον ασαφείς, δημόσιες δηλώσεις του Πρωθυπουργού για την κοινωνική ευαισθησία της κυβέρνησης, σε μια καθησυχαστική προσπάθεια⁷⁸⁰.

Ο ΣΕΒ δεν έλειψε από το «προσκλητήριο» των αντιδρώντων στο θεσμικό καθεστώς προστασίας. Μέσα από μελέτες του IOBE για την ελληνική βιομηχανία το 1986 υποστήριξε, εμμέσως αλλά σαφώς, την ανάγκη υπέρβασης κάθε «ακαμψίας», με αρκετά επιθετικό, σχεδόν εκβιαστικό, για την εποχή τρόπο⁷⁸¹.

Εξίσου μεγάλη προσοχή δόθηκε και στην Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος την ίδια χρονιά. Για μια ακόμη φορά τονίστηκαν τα σημεία εκείνα που υποδείκνυαν μια αλλαγή πλεύσης στο καθεστώς που ρύθμιζε τις ομαδικές απολύσεις, στην ουσία δηλαδή τη σχετική απελευθέρωσή τους. Η «Έκθεση Χαλικιά» άνοιξε και επίσημα τη συζήτηση για την «επαναδιαπραγμάτευση» του νομικού πλαισίου για τις

⁷⁷⁹ Βλ. «Αφιέρωμα: Η αγορά εργασίας στο μικροσκόπιο», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 21, Σεπτέμβρης 1986, σελ. 16. Το ΔΝΤ στην έκθεσή του στάθηκε ιδιαίτερα στο ζήτημα της «κρατικής παρέμβασης», δηλαδή της υποχρέωσης έγκρισης των απολύσεων από τον υπουργό ή το νομάρχη, ενώ σχολίασε ως θετική τη στάση της κυβέρνησης απέναντι στο ενδεχόμενο «χαλάρωσης» της νομοθεσίας: «Οι ελληνικές αρχές αναγνώρισαν πως μια προοδευτική απομάκρυνση από αυτές τις ακαμψίες θα συνεισφέρει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα στην αύξηση της απασχόλησης [...]. Πίστευαν [...] ότι [...] μια πιο φιλελεύθερη διαχείριση της υπάρχουσας νομοθεσίας παρά μια ανασκευή της, θα είναι αποτελεσματική για να επιφέρει σημαντική πρόοδο σ' αυτόν τον τομέα», ό.π., σελ. 37. Δεν είναι σύμπτωση μάλλον ότι από τη χρονιά αυτή παρατηρείται η λεγόμενη «χαλάρωση» στις ομαδικές απολύσεις.

⁷⁸⁰ Βλ. ό.π., σελ. 24 και 26.

⁷⁸¹ «Ο κυριότερος λόγος που εμποδίζει τις επιχειρήσεις να αυξήσουν το προσωπικό τους είναι η ακαμψία των διαδικασιών απολύσεων προσωπικού. [...] Το στοιχείο αυτό της μονιμότητας τόσο στη διάρκεια της εργασιακής σχέσης όσο και στις αμοιβές έρχεται σε αντίθεση με την οικονομική λειτουργία της επιχείρησης [...]. Σε τέτοιες περιόδους το στοιχείο της μονιμότητας που επιβάλλεται από το θεσμικό περιβάλλον μετατρέπεται σε αποτρεπτικό συντελεστή [...]. Έτσι, οι αλλαγές που θα επηρεάσουν θετικά την απασχόληση έχουν κυρίως σχέση με μεγαλύτερη έμφαση στην παραγωγικότητα και τη μεγαλύτερη ευελιξία στο χειρισμό του προσωπικού και τον καθορισμό των μισθών», «Γενική Συνέλευση ΣΕΒ: Πολιτεία-Βιομηχανία συγκλίνουν εν όψει του 1992», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 30, Ιούνιος 1987, σελ. 47. Βλ. επίσης την ομιλία του έφορου του ΔΣ του ΣΕΒ με αντίστοιχες εκφράσεις για «δυσκαμψίες και δεσμεύσεις που υπάρχουν στην αγορά εργασίας» και «τεχνητή προστασία θέσεων μειωμένης αποδόσεως», ό.π., σελ. 48

ομαδικές απολύσεις. Στην Έκθεση για το 1988 επαναλαμβάνονταν οι ίδιες συστάσεις⁷⁸².

Οι αναφορές στον τύπο ωστόσο υπήρξαν αρκετά προσεκτικές. Μιλούσαν περισσότερο για «προσαρμογές», «αναθεώρηση» του πλαισίου και επανέφεραν τη σύγκριση ανάμεσα στο κοινοτικό και το ελληνικό δίκαιο. Από την άλλη, μπορεί κανείς να παρατηρήσει μέσα από τα δημοσιεύματα την αναθάρρηση της εργοδοτικής πλευράς και τις πρώτες ανησυχίες για την ενδοτικότητα της κυβέρνησης σε ενδεχόμενες «πιέσεις» από την ΕΟΚ. Η αναθέρμανση της συζήτησης για τις ομαδικές απολύσεις ήταν γεγονός και το ζήτημα θα παρέμενε για πολύ καιρό στην ημερήσια διάταξη⁷⁸³.

Στα τέλη της δεκαετίας είχε πλέον εμπεδωθεί η αναγκαιότητα της «φιλελευθεροποίησης», ενώ έτεινε να μετατραπεί σε κλισέ ή «πασπαρτού». Πλέον η ρητορική περί «άρσης θεσμικών περιορισμών» κυριαρχούσε: *«Βασικό στοιχείο προσαρμογής της αγοράς εργασίας είναι η άρση ορισμένων θεσμικών περιορισμών που ενώ μπορεί να εξυπηρετούν ορισμένες επιμέρους ανάγκες, σε βραχυχρόνια βάση, επηρεάζουν αρνητικά τη λειτουργία της αγοράς και εμποδίζουν την προσαρμογή της στις μεταβαλλόμενες συνθήκες»*, ενώ παράλληλα *«χρειάζονται και ορισμένες θεσμικές βελτιώσεις που διευκολύνουν την κινητικότητα της εργασίας στις διάφορες μορφές της.»*⁷⁸⁴. Αλλού επαναλαμβανόταν πως η «έντονη κρατική παρέμβαση» είχε ως αποτέλεσμα *«σοβαρές δυσκαμψίες στην ελληνική αγορά εργασίας»*, ανάμεσα στις οποίες βρίσκονταν και *«οι διαρθρωτικές δυσκαμψίες που προέρχονται από θεσμικούς περιορισμούς και αποβλέπουν στην προστασία της απασχόλησης»*⁷⁸⁵.

Αυτή η «αγοραία» φιλολογία του συρμού άρχισε να κυριαρχεί και στην Ελλάδα, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας και εν όψει της λεγόμενης «ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης», ενώ επικράτησε ολοκληρωτικά μετά και την πολιτική αλλαγή του

⁷⁸² «[...] είναι σκόπιμο να καταργηθούν οι κρατικές παρεμβάσεις και ρυθμίσεις, όπου οι μηχανισμοί της αγοράς μπορούν να δώσουν καλύτερες λύσεις» με τη λογική ότι «μέσα στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον που δημιουργείται, δεν θα είναι δυνατό να σπαταλώνται πολύτιμοι οικονομικοί πόροι για τη στήριξη οικονομικών δραστηριοτήτων και επιχειρήσεων [...] που δεν είναι ή δεν μπορούν να γίνουν βιώσιμες», Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1988, Αθήνα, 1989, σελ. 17.

⁷⁸³ Βλ. Ι.Κ. Σιωμόπουλος, «Οι ισχύοντες περιορισμοί στις απολύσεις μισθωτών», «Αυστηρότερα μέτρα για την Οικονομία», Γ. Κράλογλου, «Οι φορείς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας επικροτούν», *Το Βήμα*, 4/5/1986, «Πού στοχεύουν οι πιέσεις της ΕΟΚ για τις απολύσεις», *Το Βήμα*, 27/7/1986, Π. Κλαυδιανός, «Αναγκαίες οι προσαρμογές στην αγορά εργασίας, στους μισθούς, στην πιστωτική αγορά, τη φορολογία», *οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 19, 8/5/1986, σελ. 11-12, Ν. Νικολάου, «Οι προτάσεις Χαλικιά άρχισαν ευτυχώς να βλασταίνουν και οι εργαζόμενοι θα τις δεχθούν αν ενημερωθούν σωστά», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 22, 29/5/1986, σελ. 9-10.

⁷⁸⁴ ΚΕΠΕ, *Απασχόληση-Ανεργία*, Αθήνα, 1990, σελ. 103.

⁷⁸⁵ Κ. Κιουλάφας-Λ. Ζάραγκας, *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και αγορά εργασίας*, σελ. 8.

1989/1990. Το γεγονός αυτό ίσως ήταν και η αιτία που δεν επιχειρήθηκε μια πιο ψύχραιμη αντιμετώπιση του ζητήματος, που ενδεχομένως να μετρίαζε την ορμή για την «εδώ και τώρα» ριζική μεταρρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και των πολιτικών απασχόλησης, με στόχο την επίτευξη της περιβόητης «ευελιξίας»⁷⁸⁶.

⁷⁸⁶ Σε σύγχρονες μελέτες, η εικόνα όσον αφορά την απασχόληση και το θεσμικό πλαίσιο της αγοράς εργασίας παρουσιάζεται κάπως διαφορετικά: «Θα μπορούσε να υποστηριχθεί συμπερασματικά ότι, παρά τις παραπάνω περιοριστικές ρυθμίσεις για την προστασία της απασχόλησης, η αγορά εργασίας στην Ελλάδα φαίνεται ότι, τουλάχιστον στον ιδιωτικό τομέα, εμφανίζει στοιχεία δυναμισμού και προσαρμοστικότητας περίπου παρόμοια με αυτά άλλων ευρωπαϊκών χωρών.», Κων. Κανελλόπουλος, «Αγορά εργασίας: Θεσμικό πλαίσιο και απασχόληση-ανεργία», στο Θ. Λιανός, *Δοκίμια οικονομικής ανάλυσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2004.

Κεφ. 8: Η ισότητα των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις -ν.

1414/84

Η περίπτωση της εφαρμογής της ισότητας ανδρών και γυναικών στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων δεν προκάλεσε ιδιαίτερες αντιπαραθέσεις μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων. Η υπερψήφιση του σχετικού νομοσχεδίου δεν συνάντησε σημαντικά εμπόδια, δεδομένου ότι, τουλάχιστον επί της αρχής, τους έβρισκε όλους σύμφωνους.

Σύσσωμο το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα θεωρούσε ότι η κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις είχε αδικαιολόγητα καθυστερήσει. Η μαζική εισροή γυναικών στον εργασιακό χώρο (τόσο στο δευτερογενή, όσο και στον τομέα των υπηρεσιών) ήταν ένα γεγονός που δε μπορούσε να παραμεριστεί. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι κορυφαίες συνδικαλιστικές οργανώσεις είχαν αρχίσει να δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στην κατηγορία «εργαζόμενη γυναίκα»⁷⁸⁷. Η κινητικότητα αυτή άρχισε να κορυφώνεται από τα τέλη του 1982, όταν ξεκίνησαν κάποιες πρώτες πρωτοβουλίες από το υπουργείο Εργασίας για την αναμόρφωση της νομοθεσίας, με αφορμή τη λήξη της συνταγματικής προθεσμίας (31/12/1982) για την κατάργηση κάθε διάκρισης εις βάρος των γυναικών στη νομοθεσία γενικά⁷⁸⁸.

Βέβαια η κάθε πλευρά απέδιδε σε διαφορετικούς λόγους την αναγκαιότητα ρύθμισης αυτού του ζητήματος. Το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ πρόβαλαν μια ρητορική που υποστήριζε ότι τώρα πια (θα) επιλυόταν μια κοινωνική αδικία ετών. Η κυβέρνηση ειδικά υποστήριζε ότι με το σχετικό νόμο υλοποιούσε μια από τις διακηρύξεις του προγράμματός της, ενώ παράλληλα συγκεκριμενοποιούσε σχετικές διατάξεις του Συντάγματος και του κοινοτικού δικαίου⁷⁸⁹. Από τις τοποθετήσεις των μελών της κυβέρνησης στη συζήτηση επί του νομοσχεδίου στη Βουλή είναι φανερό η προσπάθεια υποβάθμισης του παράγοντα «ΕΟΚ»:

⁷⁸⁷ Βλ. π.χ. το ψήφισμα της ΕΣΑΚ για τις εργαζόμενες γυναίκες, *Ριζοσπάστης*, 6/2/1981.

⁷⁸⁸ Βλ. «Ισοτιμία στην εργασία. Με ποια μέτρα;», *Ριζοσπάστης*, 6/3/1983.

⁷⁸⁹ Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με το κοινοτικό δίκαιο, με την ψήφιση του ν. 1414/84 ενσωματώθηκαν οι Οδηγίες της ΕΟΚ 75/117 «για την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών» και 76/207 «περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας», βλ. Σταύρος Μουδόπουλος, *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, σελ. 109-114.

«*ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ: [...] εμείς από οδηγίες της ΕΟΚ, ούτε οδηγούμεθα, ούτε διατασσόμεθα. Εμείς το θέμα της αποκατάστασης της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών το έχουμε στη Διακήρυξη της Κυβερνητικής μας Πολιτικής του ΠΑΣΟΚ*»⁷⁹⁰. Και παρακάτω ο ίδιος, σε κάπως διαφορετικό τόνο: «*Εμείς, σύμφωνα με τις επικρατούσες κοινωνικές, εργασιακές, συνδικαλιστικές, αν θέλετε, συνθήκες, λαμβάνοντας υπόψη και τις οδηγίες της ΕΟΚ, φέραμε αυτό το νομοσχέδιο*»⁷⁹¹.

Ωστόσο, από άλλους ομιλητές του ΠΑΣΟΚ δόθηκε μια εξίσου μεγάλη σημασία στη συνταγματική και κοινοτική διάσταση του ζητήματος:

«*ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ: Ποιοί είναι οι σκοποί μας στο νομοσχέδιο; Οι σκοποί μας είναι να καταστήσουμε συγκεκριμένο το περιεχόμενο αυτών των συνταγματικών διαφόρων επιταγών και οπωσδήποτε να συμμορφωθούμε και με τις οδηγίες της ΕΟΚ*»⁷⁹².

Από την άλλη, η Νέα Δημοκρατία απέδωσε το γεγονός απλά σε μια προσπάθεια, έστω και καθυστερημένα, της χώρας να εναρμονίσει το δίκαιό της με υποχρεώσεις που απέρρεαν από το Σύνταγμα του 1975, το κοινοτικό δίκαιο και τις διεθνείς συμβάσεις, ως συνέχεια προσπαθειών των δικών της κυβερνήσεων:

«*ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΛΗΣ: Ο σκοπός του παρόντος νομοθετήματος [...] είναι πρώτον, να δώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο στη συνταγματική επιταγή για την ισότητα των δύο φύλων. Δεύτερο, να καλύψει την υποχρέωση την οποία έχουμε για την αναπροσαρμογή της νομοθεσίας μας σύμφωνα με το περιεχόμενο του δικαίου της ΕΟΚ και τρίτο, να προσαρμόσει το εργατικό μας δίκαιο σύμφωνα με τις επιταγές της διεθνούς συμβάσεως*

⁷⁹⁰ Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση ΑΖ'-28 Νοεμβρίου 1983, σελ. 1911. Στη Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής με τίτλο «Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση ο Λαός στην Εξουσία» της 4/10/1981, στο κεφάλαιο «Εξασφάλιση της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών» διαβάζουμε μεταξύ άλλων: «*Από τις πρώτες μέρες η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα προχωρήσει σ' όλες εκείνες τις θεσμικές αλλαγές, που προωθούν την ισότητα. [...] Η ίση μεταχείριση και αμοιβή ανδρών και γυναικών στο χώρο δουλειάς [...] δεν αρκεί για να επιτευχθεί πράγματι η ισότητα των δύο φύλων στην εργασία. Επιπλέον θα προωθηθεί η κατάργηση των διακρίσεων των επαγγελματιών σε γυναικεία και ανδρικά και θα επιδιωχθεί η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. [...] Για το ΠΑΣΟΚ η ευρύτερη και ουσιαστική συμμετοχή της γυναίκας στα κέντρα λήψης αποφάσεων, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση όχι μόνο για την ισότητα των φύλων, αλλά και για την ίδια την υπόθεση της Αλλαγής», <http://www.pasok.gr/portal/gr/125/3916/3/print/135/1/showdoc.html>. Σε ανάλογο ύφος κινούνται και οι*

Προγραμματικές Δηλώσεις του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου στη Βουλή (22/11/1981): «*Η πραγματοποίηση της ισότητας των δύο φύλων σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής, οικογενειακής και πολιτιστικής ζωής του τόπου αποτελεί πρωταρχικό στόχο της Κυβέρνησης. [...] Στόχος μας είναι η ίση μεταχείριση και αμοιβή ανδρών και γυναικών στο χώρο της δουλειάς καθώς και η κατάργηση των διακρίσεων σε ανδρικά και γυναικεία επαγγέλματα*», *Οι Προγραμματικές Δηλώσεις της Κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή*, σελ. 50.

⁷⁹¹ Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση ΑΖ'-28 Νοεμβρίου 1983, σελ. 1883.

⁷⁹² Ο.π., σελ. 1903.

εργασίας αριθμός 100. [...] Καμιά άλλη καινοτομία δεν παρουσιάζει δια του νομοσχεδίου η Κυβέρνηση»⁷⁹³.

«ANNA ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ: Ακόμα και αυτό το Νομοσχέδιο που φέρνει σήμερα η Κυβέρνηση για ψήφιση δεν είναι τίποτε άλλο παρά η προσαρμογή της εσωτερικής νομοθεσίας στις οδηγίες της ΕΟΚ.[...] είχε υποχρέωση η Κυβέρνηση να φέρει αυτό το νομοθέτημα και είναι πάρα πολύ καθυστερημένη σ' αυτό.[...] Κατά τη γνώμη μου δεν προσφέρει συνταρακτικά πράγματα. Δεν προσφέρει περισσότερα πράγματα από αυτά που προσφέρει το Σύνταγμα με το άρθρο 22, οι οδηγίες της ΕΟΚ που είναι αυτόματα ισχύον Δίκαιο [...]»⁷⁹⁴.

Το ΚΚΕ από την πλευρά του επικρότησε μεν τις νομοθετικές προσπάθειες για την κατοχύρωση της ισότητας, ωστόσο διατύπωσε ισχυρές επιφυλάξεις για το κατά πόσο οι νόμοι αυτοί βελτιώνουν άμεσα και απτά την καθημερινότητα των γυναικών:

«ΑΙΜΙΛΙΑ ΥΨΗΛΑΝΤΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΟΥ: [...] Τα μέτρα αυτά αφορούσαν κύρια θεσμικές αλλαγές. Εμείς πέρα από τις θεσμικές αλλαγές, οι οποίες είναι παρά τις επί μέρους αντιρρήσεις μας θετικές, ζητάμε μέτρα τα οποία θα αλλάζουν πράγματι τη ζωή της εργαζόμενης γυναίκας. Γιατί πρέπει να πούμε ότι δεν άλλαξε σχεδόν σε τίποτα η ζωή της εργαζόμενης γυναίκας παρ' όλα τα νομοσχέδια που ψηφίστηκαν. Εντούτοις, επαναλαμβάνω, εμείς θεωρούμε γενικά σαν θετικά μέτρα τις θεσμικές αλλαγές που έγιναν, γιατί αλλάζουν το πλαίσιο και δημιουργούν καλύτερες προϋποθέσεις στον αγώνα της γυναίκας για να καλυτερεύσουν οι όροι της ζωής και της δουλειάς της»⁷⁹⁵.

Σε κάθε περίπτωση, η ψήφιση του νόμου 1414/1984 «εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις και άλλες διατάξεις»⁷⁹⁶ έγινε δεκτή από τον τύπο κυρίως ως μια ακόμα τυπική εναρμόνιση της Ελλάδας με συνταγματικές, κοινοτικές και διεθνείς επιταγές της εποχής σχετικά με την ισότητα των δύο φύλων στην απασχόληση, γεγονός άλλωστε που υποδηλωνόταν ρητά και στην Εισηγητική Έκθεση του νόμου⁷⁹⁷. Η ψήφιση του ν. 1414/84 εντάχθηκε μάλιστα και σε μια

⁷⁹³ Ο.π., σελ. 1870.

⁷⁹⁴ Ο.π., σελ. 1877. Για μια παρουσίαση των μέτρων υπέρ της ισότητας που προωθήθηκαν την περίοδο 1974-1981 επί Νέας Δημοκρατίας, όπως τα παραθέτει η βουλευτής Άννα Συνοδινού-Μαρινάκη, βλ. ό.π., σελ. 1881-1882.

⁷⁹⁵ Ο.π., σελ. 1870-1871.

⁷⁹⁶ ΦΕΚ, τ. Α, φ. 10, 2/2/1984.

⁷⁹⁷ «Η ψήφιση του ν. 1414 είχε σαν στόχους [...] την υλοποίηση της συνταγματικής επιταγής και την προσαρμογή της νομοθεσίας στις Οδηγίες της ΕΟΚ», Βαγγέλης Μαργώνης, «Η ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 2, Φεβρουάριος 1985, σελ. 78, «[...] αφού ο νόμος αυτός [...] έχει ως σκοπό να εξειδικεύσει και να υλοποιήσει τις συνταγματικές διατάξεις που καθιερώνουν την ισότητα των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις και να προσαρμόσει την ελληνική

ευρύτερη προσπάθεια επικύρωσης διεθνών συμβάσεων που εκκρεμούσαν από καιρό, προσπάθεια που χρωμάτισε ιδιαίτερα τη νομοθετική παραγωγή κατά το 1984 και σε καμία περίπτωση δεν περιορίστηκε στο ν. 1414/84: «*Επτά νόμοι ψηφίστηκαν από τη Βουλή, τρία νομοσχέδια κατατέθηκαν και είναι για ψήφιση και οκτώ νομοσχέδια είναι υπό κατάθεση. Το κύριο βάρος της νομοθετικής εργασίας έχει πέσει στην επικύρωση Διεθνών Συμβάσεων Εργασίας*»⁷⁹⁸. Μεταξύ των νόμων που ψηφίστηκαν ήταν και ο νόμος 1424/1984 «για την επικύρωση της 111 Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας, για την διάκριση στην απασχόληση και στο επάγγελμα», ενώ μεταξύ των νομοσχεδίων που κατατέθηκαν προς ψήφιση ήταν και ένα για την κύρωση της 156 Δ.Σ.Ε. «για την ενότητα των ευκαιριών και μεταχείρισης των εργαζομένων και των δύο φύλων: Εργαζόμενοι με οικογενειακές υποχρεώσεις»⁷⁹⁹.

Μεταξύ των διατάξεων του ν. 1414/84 οι σημαντικότερες είναι: η υποχρέωση ανδρών και γυναικών σε «ίση αμοιβή για ίσης αξίας εργασία» (άρθρο 4, παρ. 4), η κατοχύρωση της πρόσβασης στην απασχόληση «αδιακρίτως φύλου και οικογενειακής κατάστασης» (άρθρο 3, παρ. 1), η απαγόρευση των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων σε δημοσιεύσεις, αγγελίες, διαφημίσεις κλπ. (άρθρο 3, παρ. 2), η απαγόρευση στον εργοδότη να αρνηθεί πρόσληψη λόγω εγκυμοσύνης (άρθρο 3, παρ. 3), η απαγόρευση των διακρίσεων στον επαγγελματικό προσανατολισμό και στην επαγγελματική κατάρτιση (άρθρο 2), η απαγόρευση των διακρίσεων σχετικά με «τους όρους, τις συνθήκες εργασίας και την επαγγελματική εξέλιξη και σταδιοδρομία» (άρθρο 5, παρ. 1), η απαγόρευση της καταγγελίας της σχέσης εργασίας για λόγους που έχουν να κάνουν με το φύλο (άρθρο 6). Παράλληλα, ο νόμος προβλέπει τη διευκόλυνση στην πληροφόρηση των εργαζομένων σχετικά με ζητήματα ισότητας αμοιβής και μεταχείρισης (άρθρο 7), τη σύσταση τμημάτων και υπηρεσιών για την ισότητα των φύλων (άρθρα 8 και 9) και κυρώσεις απέναντι στους εργοδότες (άρθρο 12)⁸⁰⁰.

νομοθεσία προς τις Οδηγίες της ΕΟΚ», «Η ισότητα των δύο φύλων στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 26, Φεβρουάριος 1987, σελ. 20.

⁷⁹⁸ «Αφιέρωμα στο 1984: Το νομοθετικό έργο του υπουργείου Εργασίας», *Εργασία*, τ. 3, 28/12/1984, σελ. 16.

⁷⁹⁹ Βλ. ό.π. Η διαδικασία για την επικύρωση της 111 Δ.Σ.Ε. είχε ξεκινήσει ήδη από τα μέσα του 1982 με την κατάθεση του σχετικού νομοσχεδίου τον Ιούλιο, βλ. «Επικυρώνεται η 111 Διεθνής Σύμβαση Εργασίας», *Ριζοσπάστης*, 22/7/1982. Βλ. επίσης Σταύρος Μουδόπουλος, *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, σελ. 226. Εκεί ο 1424 παρουσιάζεται ως ν.δ.

⁸⁰⁰ Βλ. ν. 1414/1984, *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 43, 1984, σελ. 3-7 και Βαγγέλης Μαργώνης, «Η ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 2, Φεβρουάριος 1985, σελ. 78-79.

Το μεγαλύτερο μέρος της αντιπαράθεσης όμως κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή επικεντρώθηκε σε δύο κυρίως σημεία: α) στο πεδίο εφαρμογής του νόμου και β) στο ζήτημα των επιδομάτων (γάμου και παιδιών).

Σύμφωνα με το άρθρο 1, οι παραπάνω διατάξεις είχαν εφαρμογή σε όσους εργάζονταν «με σχέση εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου και σε όσους ασκούν ελευθέρια επαγγέλματα», δεν κάλυπταν δηλαδή τους δημοσίους υπαλλήλους. Πάνω στο ζήτημα αυτό υπήρξαν αρκετές αντιδράσεις από την αντιπολίτευση στη Βουλή. Ο εισηγητής του ΠΑΣΟΚ βάσισε την επικέντρωση αποκλειστικά στον ιδιωτικό τομέα στις πολύ χειρότερες εργασιακές συνθήκες που επικρατούσαν σε αυτόν σε σχέση με τον δημόσιο:

«ΕΙΡΗΝΗ ΛΑΜΠΡΑΚΗ: Εάν, κύριοι συνάδελφοι, η κατάσταση δεν είναι ρόδινη στον δημόσιο τομέα, δυστυχώς στον ιδιωτικό τομέα η ανισότητα και η κατάσταση είναι κυριολεκτικά απαράδεκτη.[...] Στην πράξη, το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών στη βιομηχανία, με το επιχείρημα της ανειδίκευτης εργασίας, πληρωνόταν κάτω από το κατώτερο μεροκάματο που προβλέπουν οι συλλογικές συμβάσεις. Και αυτό, είναι μια πραγματικότητα»⁸⁰¹.

Από την πλευρά του, ο υπουργός Εργασίας Γιαννόπουλος τόνιζε σε κάθε ευκαιρία ότι η ρύθμιση του θέματος και για τους δημόσιους υπαλλήλους βρισκόταν εκτός της αρμοδιότητάς του και ότι θα μπορούσε να τύχει ξεχωριστής ρύθμισης στο μέλλον⁸⁰². Παράλληλα τόνιζε ότι ο νόμος καλύπτει σαφώς τους και τους εργαζόμενους στο δημόσιο με σχέση ιδιωτικού δικαίου⁸⁰³.

Η αντιπολίτευση από την πλευρά της δεν έδειχνε να πειθόταν και άσκησε έντονη κριτική στη συγκεκριμένη διάταξη του άρθρου 1. Τόσο η Νέα Δημοκρατία, όσο και το ΚΚΕ χαρακτήριζαν ως μια από τις βασικές ανεπάρκειες-μειονεκτήματα του νομοσχεδίου τη διάταξη αυτή και πρότειναν επανειλημμένα την ανάγκη να επεκταθεί ώστε να καλύπτει το σύνολο των εργαζομένων, ανεξαρτήτως τομέα. Υποστηρίχθηκε ότι δεν είναι σαφές αν καλύπτεται όντως και η κατηγορία των εργαζομένων στο δημόσιο με σχέση ιδιωτικού δικαίου, ότι ο όρος «ελευθέρια επαγγέλματα» στο άρθρο 1 είναι μια έννοια ασαφής, τεχνική και όχι νομική, ότι με την εξαίρεση αυτή γίνεται

⁸⁰¹ Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση ΑΖ΄-28 Νοεμβρίου 1983, σελ. 1866. Η εισηγήτρια του ΚΚΕ Αιμιλία Υψηλάντη-Σακελλαριάδου κατά τη διάρκεια της συζήτησης ανέφερε ότι το ποσοστό των ανειδίκευτων γυναικών ανερχόταν στο 93%, αναφερόμενη προφανώς στον ιδιωτικό τομέα, βλ. ,ό.π., σελ. 1873.

⁸⁰² «[...] για τον Δημόσιο τομέα δεν ασχολείται το νομοσχέδιο, διότι είναι άλλης αρμοδιότητας θέματα», ό.π., σελ. 1895, «Δεν το επεκτείνουμε στο δημόσιο τομέα, γιατί είναι άλλου Υπουργείου αρμοδιότητα εκεί», σελ. 1911, «επαφίόμεθα στο μέλλον να ρυθμίσουμε και αυτό το θέμα», σελ. 2007.

⁸⁰³ Βλ. ό.π., σελ. 1911.

μια περιοριστική εφαρμογή αρχών που προβλέπονται από το Σύνταγμα και τις οδηγίες της ΕΟΚ κλπ.⁸⁰⁴.

Το δεύτερο σημείο πάντως, που προκάλεσε και την πιο έντονη κριτική, ήταν οι διατάξεις εκείνες που ρύθμιζαν το καθεστώς των επιδομάτων γάμων και παιδιών (άρθρα 4 και 13). Εκεί οριζόταν πως δικαιούχοι των επιδομάτων που χορηγούνται σε κάθε «εργαζόμενο σύζυγο ή γονέα ανεξαρτήτως φύλου» (άρθρο 4, παρ. 5) ήταν η οικογένεια και τα παιδιά (άρθρο 4, παρ. 4). Σε περίπτωση που και οι δύο γονείς εργάζονται, τα επιδόματα θα καταβάλλονταν σε έναν από τους δύο που θα υποδεικνυόταν με δήλωση στον εργοδότη, ενώ σε περίπτωση μη υποβολής κοινής δήλωσης το επίδομα μοιραζόταν από 50% στον καθένα (άρθρο 13, παρ. 1).

Με αφορμή τις διατάξεις αυτές προκλήθηκε μια έντονη συζήτηση στη Βουλή σχετικά με τη φύση και το ρόλο των επιδομάτων, το ποσό και τον τρόπο καταβολής τους κλπ. Στην περίπτωση αυτή τον τόνο της αντιπολίτευσης τον έδωσε κυρίως το ΚΚΕ. Το κεντρικό του αίτημα ήταν ότι τα σχετικά επιδόματα θα πρέπει να δίνονται στο ακέραιο και στους δύο εργαζόμενους γονείς (δηλαδή να μην κόβονται στη μέση) και ότι το επίδομα είναι στην ουσία ένα μέρος (προσαύξηση) του μισθού του εργαζομένου. Άρα, είναι λάθος να αναφέρεται ως δικαιούχος των επιδομάτων η οικογένεια (για το επίδομα γάμου) και τα παιδιά (για το επίδομα παιδιών). Αποκλειστικοί δικαιούχοι θα έπρεπε να είναι ρητά οι εργαζόμενοι γονείς ή σύζυγοι. Μάλιστα, το ΚΚΕ απαιτούσε την αλλαγή των συγκεκριμένων διατάξεων ως όρο *sine qua non* για την υπερψήφιση του νομοσχεδίου⁸⁰⁵, κάτι το οποίο δεν έγινε δεκτό από την κυβέρνηση, με αποτέλεσμα το ΚΚΕ να μην ψηφίσει υπέρ τελικά.

Ισχυρό όπλο στην επιχειρηματολογία της αντιπολίτευσης υπέρ της καταβολής των επιδομάτων εξίσου και στους δύο εργαζόμενους υπήρξε η απόφαση 520/83 του

⁸⁰⁴ Βλ. ό.π., σελ. 1878-1879, 1898 και Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση Μ-1 Δεκεμβρίου 1983, σελ. 2006-2007. Ο συνδικαλιστικός τύπος πάντως υπογράμμισε με νόημα ότι στην πραγματικότητα, ακόμα κι αν δεν αναφέρονταν οι δημόσιοι υπάλληλοι στο ν. 1414, η κατοχύρωση της ισότητας ήταν δεδομένη ποικιλοτρόπως και στην περίπτωσή τους: «Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ισότητα στις εργασιακές σχέσεις δεν εφαρμόζεται στους δημοσίους υπαλλήλους. Εφαρμόζεται και σ' αυτούς, με βάση τόσο το άρθρο 4, παρ. 2 του Συντάγματος, όσο και τη Δ.Σ. 100 και το κοινοτικό δίκαιο», Βαγγέλης Μαργώνης, «Η ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις», σελ. 78. Ειδικά η Δ.Σ.Ε. 100/1951 «περί ισότητας της αμοιβής μεταξύ αρρένων και θηλέων εργαζομένων δι' εργασίαν ίσης αξίας» είχε κυρωθεί ήδη από το ελληνικό κράτος με το ν. 46/75 και είχε αρχίσει να ισχύει από τις 6/7/1976, βλ. ό.π. και «Η ισότητα των δύο φύλων στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση», σελ. 19.

⁸⁰⁵ «ΑΙΜΙΛΙΑ ΥΨΗΛΑΝΤΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΟΥ: [...] το Κόμμα μας επιμένει να βγάλει η Κυβέρνηση από αυτό το νομοσχέδιο τα ζητήματα που αφορούν τα οικογενειακά επιδόματα διαφορετικά εμείς δεν μπορούμε να το ψηφίσουμε», ό.π., σελ. 1874, «ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΠΠΟΣ: Εμείς, κύριε Πρόεδρε, αναπτύξαμε τις απόψεις μας στο άρθρο 4 και συμπυκνώνονται στην πρόταση να διαγραφεί η παρ. 4 για να ψηφίσουμε το άρθρο καθώς και το νομοσχέδιο», Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση Μ-1 Δεκεμβρίου 1983, σελ. 2035.

Συμβουλίου της Επικρατείας. Η συγκεκριμένη απόφαση ακύρωνε προηγούμενη διαιτητική απόφαση που αφορούσε τους εργαζομένους στη ΔΕΗ και όριζε ότι όσες γυναίκες εργάζονταν στην επιχείρηση αυτή δεν δικαιούνταν οικογενειακό επίδομα αν είχαν σύζυγο που εργαζόταν επίσης στη ΔΕΗ ή στο Δημόσιο. Με την απόφαση αυτή έγινε το πρώτο βήμα για τη κατοχύρωση και τη διεύρυνση της χορήγησης επιδομάτων και στους δύο εργαζόμενους συζύγους ή γονείς, ανεξαρτήτως του πού εργάζεται ο καθένας: *«Η πιο πάνω απόφαση [...] είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας γιατί ανατρέπει ολόκληρο το νομοθετικό και νομολογιακό οικοδόμημα χορήγησης των οικογενειακών επιδομάτων αφορά δε χιλιάδες μισθωτούς που εργάζονται στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, οι οποίοι με βάση την απόφαση αυτή έχουν ξεκινήσει τη διαδικασία διεκδίκησης από τους εργοδότες τους των οφειλομένων αποδοχών»*⁸⁰⁶. Επρόκειτο δηλαδή για μια απόφαση που καταδείκνυε ότι η αρχή της «ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία» είχε έναν απόλυτο χαρακτήρα. Κατ' επέκταση, δημιουργούσε ένα προηγούμενο που καθιστούσε πιο εύκολη και την εφαρμογή της σε όλους τους εργαζομένους: *«Έτσι τέθηκαν οι βάσεις για την κατάργηση των μισθολογικών διακρίσεων σε βάρος των γυναικών χωρίς καμία εξαίρεση, ενώ για πρώτη φορά ελληνικό δικαστήριο εφαρμόζει διατάξεις Κοινοτικού δικαίου, οι οποίες μάλιστα σύμφωνα με την άποψη μέλους του δικαστηρίου είναι ισχυρότερες κι αυτών των συνταγματικών διατάξεων»*⁸⁰⁷.

Η απόφαση 520/83 του ΣτΕ όμως είχε και μια άλλη διάσταση, πάνω στην οποία πάτησε και η επιχειρηματολογία του ΚΚΕ σχετικά με το χαρακτήρα των επιδομάτων. Δεχόμενο το ΣτΕ ότι το επίδομα το δικαιούνται και οι δύο, ουσιαστικά αποδεχόταν ότι αυτό συνιστά πια κάτι παραπάνω από «βοήθημα» για τα «οικογενειακά βάρη», θα πρέπει να θεωρείται δηλαδή ως μέρος των μισθολογικών αποδοχών των εργαζομένων. Σε αυτή τη λογική βασίστηκε το ΚΚΕ στον αγώνα του υπέρ του δικαιώματος χορήγησης των επιδομάτων εξίσου και στους δύο και μάλιστα στο ακέραιο:

«ΑΙΜΙΛΙΑ ΥΨΗΛΑΝΤΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΟΥ: Όμως, το πάγιο αίτημα του εργατικού και του γυναικείου κινήματος [...] ήταν να το παίρνει και η γυναίκα ολόκληρο.[...] σ' αυτή την πάλη έρχεται να προστεθεί η απόφαση 520/83 του Συμβουλίου της Επικρατείας, που σαφώς αναγνωρίζει ότι τα οικογενειακά επιδόματα ουσιαστικά προσανξάνουν τις

⁸⁰⁶ Ι. Σιωμόπουλος, «Ίση αμοιβή για ίσης αξίας εργασία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 21, 26/5/1983, σελ. 59.

⁸⁰⁷ Ο.π., σελ. 60.

ατομικές αποδοχές του εργαζομένου γιατί «έχουν πάψει πια τα οικογενειακά επιδόματα να έχουν το χαρακτήρα της βοήθειας για να σηκώσει κανείς τα οικογενειακά βάρη».[...] αυτή η απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας ήταν εξαιρετικά βοηθητική για τους εργαζόμενους στην πάλη τους να πετύχουν να εφαρμοστεί σε όλο τον ιδιωτικό τομέα»⁸⁰⁸.

Το ζήτημα των επιδομάτων έγινε στην ουσία το επίμαχο πεδίο πάνω στο οποίο επικεντρώθηκε το κύριο μέρος των αντιπαραθέσεων, κυρίως μεταξύ Κυβέρνησης και ΚΚΕ⁸⁰⁹. Το τελευταίο μάλιστα αιτιολόγησε την καταψήφιση του νομοσχεδίου εξαιτίας της διατήρησης των διατάξεων για τα επιδόματα στα άρθρα 4 και 13, αναγνωρίζοντας ότι κατά τα άλλα ήταν ένα σε γενικές γραμμές θετικό νομοσχέδιο, που περιοριζόταν όμως σε ρυθμίσεις κυρίως «θεσμικού τύπου», δηλαδή τυπικές. Ούτε όμως και η πλευρά της Νέας Δημοκρατίας άφησε την ευκαιρία να πάει χαμένη⁸¹⁰.

Το καθεστώς αυτό στο ζήτημα των επιδομάτων θα διατηρηθεί μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας. Η αλλαγή έγινε από το 1989 με την υπογραφή της ΕΓΣΣΕ, με την οποία ορίστηκαν και για τις έγγαμες γυναίκες οι ίδιες προϋποθέσεις για την καταβολή του επιδόματος γάμου και το ίδιο ύψος επιδόματος. Στο δημόσιο τομέα, αντίθετα δεν έγινε το ίδιο⁸¹¹.

Με την ψήφιση του ν. 1414/84 κορυφώθηκε μια διαδικασία που είχε να κάνει με τη συγκεκριμενοποίηση και τη θεσμική, τυπική κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις⁸¹². Η διαδικασία αυτή είχε ξεκινήσει ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και στην περίπτωση της Ελλάδας προσπάθησε να απαντήσει σε ένα νέο φαινόμενο, τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Το νομοσχέδιο για την ισότητα ψηφίστηκε σε μια περίοδο κατά την οποία επίσημα η

⁸⁰⁸ Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση ΛΖ'-28 Νοεμβρίου 1983, σελ. 1871.

⁸⁰⁹ Βλ. ό.π., σελ. 1871-1872, 1895-1896, 1906-1907, 1911 και Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση Μ-1 Δεκεμβρίου 1983, σελ. 2024-2031, 2034-2035, 2781-2782.

⁸¹⁰ «ANNA ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ-ΜΑΡΙΝΑΚΗ: Είναι βέβαιο, κύριε Υπουργέ, ότι το άρθρο 4 παρ. 4 είναι ο κόλαφος, είναι το Βατερλώ αυτού του νόμου», ό.π., σελ. 2027.

⁸¹¹ Βλ. Μ. Καραμεσίνη-Η. Ιωακείμογλου, «Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών», στο Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (συλλογικό), *Ίση αμοιβή: Προσοχή στο κενό*, Αθήνα, 2003, σελ. 34.

⁸¹² Βλ. ό.π., σελ. 33-34. Για μια ευρύτερη επισκόπηση της νομοθεσίας και νομολογίας για την αρχή της ισότητας αμοιβής ανδρών-γυναικών από το 1975 μέχρι σήμερα βλ. Μ. Γιαννακούρου-Ε. Σουμέλη «Ισότητα των αμοιβών μεταξύ γυναικών και ανδρών στις συλλογικές διαπραγματεύσεις», στο Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (συλλογικό), *Ίση αμοιβή: Προσοχή στο κενό*, σελ. 283-291.

συμμετοχή των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό είχε φράσει στο 28% και η συμμετοχή τους στη μισθωτή εργασία στο 25%⁸¹³.

Το σίγουρο είναι ότι, ακόμα και μετά από διαδοχικές κινήσεις τη νομοθετική κατοχύρωση της αρχής της «ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασίας» (ν. 46/1975, ΕΓΣΣΕ της 26/2/1975-ν. 133/1975, ν. 1414/1984), η αμοιβή της γυναικείας απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα εξακολουθούσε να υπολείπεται της ανδρικής, υπό το βάρος του ίδιου του διπλού της χαρακτήρα («ανειδίκευτη» και «γυναικεία»), σε συνθήκες «ελεύθερης αγοράς εργασίας» και οικονομικής κρίσης⁸¹⁴.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλο το διάστημα της συνεδρίασης στη Βουλή επί του νομοσχεδίου, είναι εντυπωσιακή η έλλειψη παράθεσης στοιχείων και η συζήτηση πάνω σε ζητήματα αμοιβής της γυναικείας απασχόλησης, εργασιακών συνθηκών, απολύσεων κλπ⁸¹⁵. Αντιθέτως, φαίνεται ότι κυριαρχούσε ένας άρρητος «ρεαλισμός», ως προς το ποιός θα μπορούσε να είναι ο αντίκτυπος της νομοθεσίας πάνω στην «πραγματική οικονομία». Τόσο για τους ομιλητές στη Βουλή, όσο και για τον τύπο, η ανισότητα συνιστούσε μια «παράπλευρη απώλεια» ευρύτερων δομικών οικονομικών παραγόντων που οδηγούσαν στην επιδείνωση των όρων πώλησης της γυναικείας εργατικής δύναμης, εξέλιξη που δεν αντιμετωπιζόταν με ιδιαίτερη αισιοδοξία στη συγκυρία της εποχής: «[...] οι διαφορές που παρατηρούνται στις αμοιβές των ανδρών και των γυναικών και που δεν πρόκειται να εξαλειφθούν δεν είναι παρά η συνέπεια, το «υποπροϊόν» της ανισότητας των ευκαιριών που χαρακτηρίζουν την είσοδο και την ιεραρχική εξέλιξη, στα διάφορα επαγγέλματα, των δύο φύλων», ενώ φαινόμενα όπως η ανεπαρκής επαγγελματική εκπαίδευση, ο αποκλεισμός από ορισμένα επαγγέλματα και η υπερσυγκέντρωση σε λίγους κλάδους της παραγωγής ήταν παράγοντες που καθιστούσαν τη γυναικεία απασχόληση «εξαιρετικά ευαίσθητη στις μεταβολές της

⁸¹³ Βλ. Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση ΑΖ΄-28 Νοεμβρίου 1983, σελ. 1880.

⁸¹⁴ Βλ. Θ. Κατσανέβας, «Οι μισθολογικές ανισότητες στον ιδιωτικό τομέα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 51, 18/12/1980, σελ. 17-18, Β. Πορταρίτου-Κρεστενίτη, «Η αμοιβή της γυναικείας απασχόλησης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 42, 21/10/1982, σελ. 47-49. Η έντονη μισθολογική ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην πραγματικότητα δεν έπαψε ποτέ να κυριαρχεί στην ελληνική αγορά εργασίας. Μέχρι και πολύ πρόσφατα η Ελλάδα βρίσκεται να καταλαμβάνει την πρώτη θέση σε μισθολογική ανισότητα μεταξύ των χωρών της Ε.Ε., βλ. σχετική έρευνα, *Ελευθεροτυπία*, 20/9/2008.

⁸¹⁵ Τα μόνα στοιχεία που παρατέθηκαν ήταν από την ομιλήτρια της Ν.Δ Άννας Συνοδινού και αφορούσαν για ευνόητους λόγους την περίοδο 1981-1983. Σύμφωνα με αυτά, μεταξύ Αυγούστου 1981 και Αυγούστου 1983 το ποσοστό των ανέργων γυναικών αυξήθηκε κατά 65% περίπου, μεταξύ 1981-1982 οι απολύσεις των γυναικών αυξήθηκαν κατά 15,8% (μέσα ετήσια επίπεδα), οι προσλήψεις μειώθηκαν κατά 14% περίπου και η ανεργία αυξήθηκε κατά 20%, βλ. Πρακτικά Βουλής, συνεδρίαση ΑΖ΄-28 Νοεμβρίου 1983, σελ. 1880-1881.

οικονομικής συγκυρίας»⁸¹⁶, με άλλα λόγια υποκείμενη σε μεγαλύτερη και περισσότερη εκμετάλλευση (μισθολογικό χάσμα, επιδόματα, απολύσεις κλπ.)⁸¹⁷.

Η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981 έδωσε ελπίδες για την αποκατάσταση της «ανωμαλίας» που κυριαρχούσε στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα: το μισθολογικό χάσμα των μέσων μηνιαίων αποδοχών στη βιομηχανία μεταξύ των δύο φύλων ήταν μεγαλύτερο απ' ό τι πριν από δεκαπέντε χρόνια, παρά τη μικρή άνοδο των σχετικών γυναικείων μισθών στα 1976-1981 στον τομέα αυτό⁸¹⁸.

Ακόμα και μετά την ψήφιση του ν. 1414, τα δεδομένα που αφορούσαν τη γυναικεία απασχόληση δεν είχαν υποστεί σημαντικές αλλαγές: «[...] η ανισότητα παραμένει και συχνά επιδεινώνεται, λόγω αστάθμητων παραγόντων όπως η παγκόσμια οικονομική κρίση με την αυξημένη ανεργία, που συνεπιφέρει»⁸¹⁹. Το γεγονός αυτό αποδείκνυε για κάποιους πως στην Ελλάδα υπερισχύουν άλλοι παράγοντες στη διαμόρφωση των βασικών όρων πώλησης της εργατικής δύναμης: ειδικά στο ζήτημα των αμοιβών ανδρών και γυναικών, το θεσμικό πλαίσιο πρακτικά δε λειτούργησε, αφού «[...] η νομοθεσία για την ισότητα της αμοιβής δεν φαίνεται να ασκεί κάποια επίδραση στις μισθολογικές ανισότητες με βάση το φύλο»⁸²⁰. Η κατάσταση δεν βελτιώθηκε ιδιαίτερα ούτε μέσω του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων, αν εξαιρεθεί κάποια πρόοδος στο ζήτημα της ισότιμης απόδοσης των επιδομάτων (συμβολή στη μείωση της ψαλίδας)⁸²¹.

Ο τύπος της αντιπολίτευσης εκμεταλλεύθηκε στο έπακρο το γεγονός ότι ο ν. 1414/84 είχε πολύ περιορισμένη δυνατότητα ανατροπής του καθεστώτος πώλησης της γυναικείας ανειδίκευτης εργατικής δύναμης στον ιδιωτικό τομέα. Περιορίστηκε σε μια πολύ γενική και αόριστη θετική αποτίμηση του νομοσχεδίου, αλλά υπενθύμιζε

⁸¹⁶ Θ. Κατσανέβας, «Οι μισθολογικές ανισότητες στον ιδιωτικό τομέα», σελ. 17-18.

⁸¹⁷ Σύγχρονες έρευνες δείχνουν ότι πολλοί από τους παράγοντες που είχαν επισημανθεί την εποχή εκείνη ως αιτίες που συντηρούν και αναπαράγουν το μισθολογικό χάσμα μεταξύ των δύο φύλων στη βιομηχανία (επαγγελματικός-κλαδικός διαχωρισμός, εκπαίδευση-επαγγελματικός προσανατολισμός, μισθολογικές διακρίσεις, εμπειρία-προϋπηρεσία) εξακολουθούν λίγο-πολύ να υφίστανται, βλ. Μ. Καραμεσίνη-Η. Ιωακείμογλου, «Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών», σελ. 77-80.

⁸¹⁸ Βλ. Μ. Καραμεσίνη-Η. Ιωακείμογλου, «Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών», σελ. 28.

⁸¹⁹ «Η ισότητα των δύο φύλων», *Καθημερινή*, 14/1/1984.

⁸²⁰ Βλ. Μ. Καραμεσίνη-Η. Ιωακείμογλου, «Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών», σελ. 27.

⁸²¹ «[...] το περιεχόμενο των συλλογικών συμβάσεων στην Ελλάδα είναι μάλλον φτωχό ως προς το ζήτημα της ισότητας των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών, και η συλλογική διαπραγμάτευση δεν λειτουργεί ως μέσο προώθησης της ισότητας των αμοιβών», Μ. Γιαννακούρου-Ε. Σουμέλη «Ισότητα των αμοιβών μεταξύ γυναικών και ανδρών στις συλλογικές διαπραγματεύσεις», σελ. 267-269.

σε κάθε ευκαιρία τα όριά του: «ατελής», «ανεπαρκής», «ημίμετρα»⁸²². Η ταύτισή του με τις κριτικές βουλευτών της Νέας Δημοκρατίας ήταν σχεδόν ολοκληρωτική.

⁸²² Βλ. Κ. Κέκης, «Προβλημάτισε τη Βουλή μας η καταπίεση της γυναίκας», *Καθημερινή*, 4-5/12/1983, «Θετικό, αλλά ατελής το ν.σ. για ισότητα εργασιακών σχέσεων», *Καθημερινή*, 10/1/1984, «Η ισότητα των δύο φύλων», *Καθημερινή*, 14/1/1984.

Κεφάλαιο 9: Συλλογικές διαπραγματεύσεις-ν. 3239/1955. Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε

Το ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων χαρακτηριζόταν παραδοσιακά από υψηλό βαθμό συγκεντρωτισμού, ελέγχου και πατερναλισμού από τη μεριά του κράτους. Κεντρικό σύμπτωμα αυτής της πραγματικότητας ήταν και ο τρόπος με τον οποίο είχε δομηθεί το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων για τη σύναψη των λεγόμενων συλλογικών συμβάσεων εργασίας (στο εξής ΣΣΕ). Οι τελευταίες αποτελούν τη βασική «συμφωνία» που συνάπτεται μεταξύ των επίσημων, οργανωμένων φορέων εκπροσώπησης της κάθε πλευράς και περιλαμβάνει, πρωταρχικά, τον καθορισμό της τιμής πώλησης της εργατικής δύναμης με τη μορφή του καθορισμού των επιπέδων μισθών και ημερομισθίων, αλλά και άλλες πλευρές που αφορούν την εργασιακή-παραγωγική διαδικασία (χρόνος εργασίας, επιδόματα, θεσμικά).

Στην ελληνική περίπτωση, το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγονταν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις καθοριζόταν από το νόμο 3239 του 1955. Από τον τίτλο του ήδη διαφαίνεται ο τρόπος με τον οποίο γινόταν αντιληπτή από την πολιτική εξουσία η διαδικασία των συλλογικών διαπραγματεύσεων: «περί τρόπου ρυθμίσεως των συλλογικών διαφορών εργασίας κλπ.»⁸²³. Το γεγονός αυτό υποδήλωνε την παραδοχή και αναπαραγωγή ενός συστήματος στο οποίο κυριαρχούσε η αμοιβαία δυσπιστία και η σύγκρουση μεταξύ μισθωτής εργασίας και εργοδοσίας, καθιστώντας έτσι το κράτος και τις υπηρεσίες του ως γενικούς επόπτες και ρυθμιστές μιας διαδικασίας από τις βασικότερες στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Στην ουσία, το νομοθετικό πλαίσιο του ν. 3239/55 επέτρεπε την μονομερή διατίμηση της εργατικής δύναμης από την πλευρά του κράτους.

Σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 3239/55 οι ΣΣΕ χωρίζονταν σε εθνικές γενικές, σε (εθνικές και τοπικές) ομοιοεπαγγελματικές και σε ειδικές (άρθρο 7). Επίσης προβλεπόταν η «υποχρεωτική διαιτησία» σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις

⁸²³ Το πλήρες όνομα του ν. 3239/55 ήταν «περί τρόπου ρυθμίσεως των συλλογικών διαφορών εργασίας, συστάσεως Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Κοινωνικής Πολιτικής και τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων ενίων εργατικών νόμων» (ΦΕΚ 125/Α/20-5-55). Για το κείμενο του νόμου, όπως είχε διαμορφωθεί κατά τη δεκαετία του 1980 κατόπιν τροποποιήσεων, βλ. το αφιέρωμα «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 39, Μάρτιος 1988, σελ. 12-18 και Γ. Κατσιμπάρδης, *Εργατικοί νόμοι στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ και... πώς εφαρμόζονται*, σελ. 123-150.

μεταξύ των δύο μερών αποτύγγαναν. Η διαδικασία της υποχρεωτικής διαιτησίας ήταν πολύ λεπτομερώς καθορισμένη. Περιελάμβανε την παρέμβαση των υπηρεσιών του υπουργείου Εργασίας και την παραπομπή της διαφοράς σε δικαστικά σώματα, τα λεγόμενα Διοικητικά Διαιτητικά Δικαστήρια, που χωρίζονταν σε πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια. Τα διαιτητικά δικαστήρια ήταν τετραμελή και αποτελούνταν από έναν εκπρόσωπο της δικαστικής αρχής, έναν υπάλληλο του υπουργείου Εργασίας, έναν αντιπρόσωπο των εργαζομένων και έναν αντιπρόσωπο των εργοδοτών (άρθρα 9, 10, 13). Στη συνέχεια καθοριζόταν η σχετική διαδικασία της διαιτησίας.

Οι διατάξεις (ιδιαίτερα οι αρχικές) του ν. 3239 έδιναν αυξημένες αρμοδιότητες στους εκπροσώπους της πολιτικής εξουσίας και ειδικότερα στο υπουργείο. Π.χ., δινόταν η δυνατότητα στον υπουργό να παραπέμψει μια συλλογική διαφορά κατευθείαν στα ΔΔΔ (Διοικητικά Διαιτητικά Δικαστήρια), χωρίς δηλαδή να τηρηθεί η προβλεπόμενη προδικασία, σε περιπτώσεις «εξαιρετικού χαρακτήρος», που ο ίδιος έκρινε ότι επιβαλλόταν για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξης ή για λόγους προστασίας της εθνικής οικονομίας (άρθρο 17).

Επίσης, ο ν. 3239/55 επέβαλλε σημαντικά προσκόμματα στην άσκηση βασικών συνδικαλιστικών δικαιωμάτων. Από την στιγμή που μια διαφορά παραπεμπόταν στο υπουργείο και ξεκινούσε η διαδικασία της υποχρεωτικής διαιτησίας, απαγορευόταν η απεργία για 45 μέρες και για 60 σε περίπτωση έφεσης (άρθρο 18, παρ. 2). Σε αντίθετη περίπτωση προβλεπόταν η απόλυση των εργαζομένων, αλλά και ποινικές διώξεις (φυλάκιση) στους «πρωταίτιους» ή «υποκινητές» των ενεργειών αυτών (άρθρο 18, παρ. 3 και 4)⁸²⁴.

Το αποκορύφωμα της παρεμβατικής εξουσίας του υπουργείου βρισκόταν στο άρθρο 20. Εκεί προβλεπόταν ότι *«εν η περιπτώσει συλλογική σύμβασις εργασίας ή απόφασις διαιτησίας αντιτίθεται εις την γενικήν ή ειδικήν οικονομικήν ή κοινωνικήν πολιτικήν της Κυβερνήσεως, οι Υπουργοί Συντονισμού και Εργασίας [...] δύνανται να τροποποιούν ή να μην εγκρίνουν εν όλω ή εν μέρει την συλλογικήν ταύτην σύμβασιν*

⁸²⁴ Οι διατάξεις που προέβλεπαν τις κυρώσεις αυτές καταργήθηκαν το 1984 από το ΠΑΣΟΚ, βλ. ό.π., σελ. 16.

εργασίας ή απόφασιν διαιτησίας» (άρθρο 20, παρ. 2)⁸²⁵. Η διάταξη αυτή καταργήθηκε μετά τη Μεταπολίτευση με το Ν.Δ. 73/74⁸²⁶.

Ταυτοχρόνως, ο νόμος περιόριζε σημαντικά το περιεχόμενο των ΣΣΕ, που στην ουσία περιελάμβαναν μόνο τον καθορισμό της αμοιβής των εργαζομένων (άρθρο 21). Επίσης καθιέρωνε τη δυνατότητα μέσω ΣΣΕ για την παρακράτηση της συνδικαλιστικής εισφοράς από τον εργοδότη (άρθρο 22)⁸²⁷. Τέλος, σε περίπτωση που μια συνδικαλιστική οργάνωση δεχόταν αμφισβήτηση ως προς την ικανότητά της να εκπροσωπεί τους εργαζομένους κατά τις διαδικασίες διαπραγμάτευσης, ο νόμος έδινε το απόλυτο δικαίωμα («οριστικός και ανεκκλήτως») στον πρόεδρο του αρμόδιου δικαστηρίου να αποφασίζει γι' αυτό (άρθρο 23).

Ο νόμος 3239/55 υπέστη πολλές τροποποιήσεις και συμπληρώσεις τα χρόνια που ακολούθησαν: Ν.Δ. 3755/57, Ν.Δ. 186/69, Ν.Δ. 73/74⁸²⁸. Ωστόσο, διατηρήθηκαν ακέραια η φιλοσοφία, το πνεύμα και πολλές διατάξεις του αρχικού νόμου, γεγονός που συντήρησε τον κρατικό παρεμβατισμό και το «θεσμό» της υποχρεωτικής διαιτησίας κατά τις συλλογικές διαπραγματεύσεις⁸²⁹.

Το δημοκρατικό συνδικαλιστικό κίνημα αντιμετώπισε το θεσμικό πλαίσιο του ν. 3239/55 ως μια από τις κεντρικές εκφράσεις του μεταπολεμικού κρατικού παρεμβατισμού και πατερναλισμού. Ωστόσο, δεδομένου ότι η ΓΣΕΕ ελεγχόταν από τις λεγόμενες «ρεφορμιστικές» δυνάμεις, οι αντιδράσεις του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος ήταν περιορισμένες. Στην πραγματικότητα, η τότε διοίκηση της ΓΣΕΕ ακολουθούσε και η ίδια μια πολιτική εκκλήσεων προς το Κράτος για τη βελτίωση του νόμου, την ψήφιση του οποίου ανοικτά επιδοκίμασε. Οι «επιφυλάξεις» της ηγεσίας της ΓΣΕΕ επικεντρώθηκαν στα πιο «ακραία» στοιχεία του νόμου: το άρθρο 20, την αναστολή του δικαιώματος απεργίας, τη σύνθεση των ΔΔΔ κ.ά. Η ΓΣΕΕ ωστόσο περιόρισε την κριτική της στην υποβολή υπομνημάτων προς τα

⁸²⁵ Αργότερα η διάταξη αυτή συμπληρώθηκε με άλλη που περιόριζε το δικαίωμα αυτό μόνο στην περίπτωση που είχαν συμφωνηθεί αυξήσεις των καθορισμένων κατώτατων ορίων αποδοχών που ξεπερνούσαν το 3% από την εισοδηματική πολιτική, βλ. ό.π.

⁸²⁶ Βλ. «Ν.Δ. 73/1974 περί επαναφοράς των εθνικών γενικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, καταργήσεως του παρεμβατικού δικαιώματος επί συλλογικών συμβάσεων και τροποποίησεως και συμπληρώσεως του ν. 3239/1955», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 33, 1974, σελ. 1254-1255.

⁸²⁷ Το άρθρο αυτό καταργήθηκε επί Δικτατορίας το 1969, βλ. «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 39, Μάρτιος 1988, σελ. 17.

⁸²⁸ Βλ. ό.π., σελ. 18-20.

⁸²⁹ Για μια ανάλυση του ν. 3239/55 ως εκφραστή ενός μοντέλου ανάπτυξης (μεταπολεμική Ελλάδα) που θεωρούσε το μισθό αποκλειστικά σαν παράγοντα «κόστους», και ως ιστορικού προϊόντος της πολιτικής βούλησης για τον έλεγχο της πλειοψηφίας της μισθωτής εργασίας, που εξαρτιόταν άμεσα από το βασικό μισθό βλ. Ντάντης-Λάζαρος Δουκάκης, *Εργασιακές σχέσεις, οικονομία και θεσμοί*, σελ. 56-71.

αρμόδια υπουργεία με τις σχετικές προτάσεις τροποποιήσεων-βελτιώσεων, χωρίς σε καμία περίπτωση να τίθεται υπό αμφισβήτηση το σύνολο του νόμου⁸³⁰. Κατά τη συγκυρία εκείνη κάτι τέτοιο θα ήταν άλλωστε πολύ δύσκολο, στο βαθμό που μόλις είχε αρχίσει να παγιώνεται η νέα, φιλοκυβερνητική, συνδικαλιστική ηγεσία (Φ. Μακρής) εν μέσω εμφυλιοπολεμικού ακόμα κλίματος και η συνδρομή των πολιτικών αρχών ήταν απαραίτητη.

Μετά τη Μεταπολίτευση, το επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα απέφυγε να θέσει το ζήτημα της μεταρρύθμισης ή κατάργησης του ν. 3239/55. Οι προτεραιότητες είχαν δοθεί σε εσωτερικά-οργανωτικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος και την παγίωση της νέας (κεντρώας-δεξιάς) ηγεσίας (Παπαγεωργίου, Καρακίτσος). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε επετειακή έκδοση της ΓΣΕΕ, αναφέρεται απλά το γεγονός της επαναφοράς των διατάξεων του νόμου 3239 που είχαν καταργηθεί επί Δικτατορίας (Ν.Δ. 186/69) με το Ν.Δ. 73/74, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό του ζητήματος⁸³¹. Από την άλλη, η αριστερά ζήτησε ριζικές αλλαγές: καθιέρωση και των επιχειρησιακών ΣΣΕ, άμεση δυνατότητα προσφυγής των εργαζομένων στα ΔΔΔ, αποκλεισμό κάθε ανάμειξης του υπουργείου στις διαδικασίες κατάρτισης των ΣΣΕ, άρση της απαγόρευσης απεργίας κατά τις διαπραγματεύσεις, υπαγωγή της διαδικασίας επίλυσης των συλλογικών διαφορών στα τακτικά δικαστήρια (διάλυση ΔΔΔ), διεύρυνσης του περιεχόμενου των ΣΣΕ κ.ά.⁸³²

Ωστόσο η αντιπολίτευση, που είχε έρθει με μεγάλη δυναμική στο προσκήνιο μετά και την επίσημη πια αναγνώρισή της, έθεσε το ζήτημα του ν. 3239 πιο επιτακτικά. Το αίτημα που είχε διαμορφωθεί ήταν αυτό που έκανε λόγο γενικά για «ελεύθερες

⁸³⁰ Βλ. ΓΣΕΕ, *Ο ελληνικός συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων*, Αθήνα, 1956, σελ. 33-40 και 140. Εκεί αποτυπώνεται από τη μία το αίτημα της ΓΣΕΕ για πλήρη κατάργηση του ν. 3239/55 αν δε γίνουν δεκτές οι προτάσεις της ΓΣΕΕ, ενώ αλλού η οξύτητα μετριάζεται για να φανεί ο πραγματικός λόγος της «ανησυχίας» της ΓΣΕΕ. Μέσα από τις διαμαρτυρίες της ΓΣΕΕ για το άρθρο 20 (δικαίωμα αρνησικυρίας ΣΣΕ και ΔΑ από υπουργούς) φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των συμφωνιών αλλοιώνονταν ή ακυρώνονταν από το υπουργείο. Η «κατάχρηση» αυτή των δικαιωμάτων των υπουργών προκαλεί τις διαμαρτυρίες της ΓΣΕΕ, αλλά για άλλους λόγους: «Επειδή η τοιαύτη κατάσταση προκαλεί αποκαρδίωσιν εις τους εργαζομένους και δημιουργεί το αίσθημα ότι δεν υπάρχει πνεύμα κατανόησεως και στοργής υπέρ αυτών [...] παρακαλούμεν όπως η Κυβέρνησις, αναθεωρούσα την εν προκειμένω μέχρι σήμερα πολιτικήν αυτής [...] αφήση ελευθέραν και αβίαστον την εφαρμογήν και λειτουργίαν του θεσμού των Συλλογικών Συμβάσεων [...]», ό.π., σελ. 139. Το παιχνίδι του «πατερναλισμού» παιζόταν και από τις δύο πλευρές, ενώ το φόβητρο εξακολουθούσε να είναι ο «κόκκινος κίνδυνος».

⁸³¹ Βλ. ΓΣΕΕ, 1975-1980, *Δράση και επιτεύγματα μιας εξετίας*, σελ. 89.

⁸³² Βλ. Θ. Θεοδωρόπουλος, «Αναγκαίες τροποποιήσεις στο θεσμό των συλλογικών συμβάσεων εργασίας» [αναδημοσίευση απ' την εφημ. Φωνή των Εργαζομένων της 10/2/1975], στο Θ. Θεοδωρόπουλος, *Η αντεργατική πρόκληση*, σελ. 48-53.

συλλογικές διαπραγματεύσεις», δηλαδή για κατάργηση της υποχρεωτικής διαιτησίας απ' το κράτος.

Από τα τέλη της δεκαετίας και εν όψει της διαφαινόμενης ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η απαίτηση για αλλαγή του θεσμικού πλαισίου επαναλαμβάνεται όλο και συχνότερα. Κατά τη δεκαετία αυτή αλλάζουν πράγματι πολλά δεδομένα στην πρακτική των συλλογικών διαπραγματεύσεων και νέες τάσεις αρχίζουν να διαμορφώνονται: το περιεχόμενό τους διευρύνεται με ζητήματα πέρα από τα μισθολογικά και εμφανίζονται για πρώτη φορά ΣΣΕ σε μεμονωμένες επιχειρήσεις με τη μορφή των άτυπων συμφώνων⁸³³. Ταυτόχρονα, ο υψηλός πληθωρισμός δημιουργεί την αίσθηση της ασφυξίας για τα εργατικά εισοδήματα. Έτσι, ο ν. 3239/55 κατηγορείται πλέον ανοικτά ως αναχρονιστικός και αντεργατικός, και αντ' αυτού προβάλλεται η λεγόμενη «ελεύθερη διαπραγμάτευση»⁸³⁴. Παράλληλα, του προσάπτεται ότι «δεν ανταποκρίνεται στην τρέχουσα οικονομική και πολιτική πραγματικότητα της χώρας»⁸³⁵, γεγονός το οποίο αναγνωρίζεται και από κυβερνητικούς παράγοντες, οι οποίοι προσανατολίζονται προς μια συνολικότερη αναθεώρηση του πλαισίου. Στη φάση αυτή, γίνεται επίκληση και σχετικών δηλώσεων από τον υπουργό, σύμφωνα με τις οποίες ο νόμος είναι «ξεπερασμένος και χρειάζεται προσαρμογές»⁸³⁶.

Συνοπτικά, το θεσμικό πλαίσιο απορρίπτεται γιατί επιβάλλει έναν ξεπερασμένο πλέον κρατικό παρεμβατισμό («υποχρεωτική διαιτησία» κλπ.), διαμορφώνει ένα «ασφυκτικό πλαίσιο» με μια πληθώρα νόμων και διατάξεων και αναπαράγει ένα σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων με έντονα πολιτικό χαρακτήρα, στο βαθμό που το διαπραγματευτικό βάρος επικεντρώνεται στην κατεύθυνση του κράτους. Έτσι αφαιρείται κάθε ίχνος υπευθυνότητας από τους «κοινωνικούς εταίρους» (εργοδοσία-

⁸³³ Οι άτυπες συμφωνίες αυτές ονομάζονταν «πρακτικά τριμερούς συνεργασίας» και στηρίχθηκαν σε κάποιες διατάξεις του ν.δ. 189/69 που αναγνώριζαν την ύπαρξη συλλογικών διαφορών σε επιχειρήσεις ου δε μπορούσαν να επιλυθούν με τον κλασικό τρόπο του ν. 3239, βλ. Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 78-80 Θ. Κατσανέβας, *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1983, σελ. 159 και Κ. Μπακιρτζής, «Οι επιπτώσεις του ν. 3239 στο συνδικαλιστικό κίνημα», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 53. Με άλλα λόγια το εργοστασιακό κίνημα έκανε χρήση ενός χουντικού νομοθετήματος. Για τις νέες τάσεις στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων μετά τη Μεταπολίτευση βλ. Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, σελ. 294-298.

⁸³⁴ Βλ. Ο. Χατζηβασιλείου, «Εργατικό εισόδημα και λιτότητα» [αναδημοσίευση απ' τον Οικονομικό Ταχυδρόμο της 19/10/1978], στο Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, σελ. 196.

⁸³⁵ Βλ. Θ. Κατσανέβας, «Συλλογικές διαπραγματεύσεις και συνδικαλισμός» [Α μέρος], *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 8, 21/2/1980, σελ. 26.

⁸³⁶ Δηλώσεις υπουργού Εργασίας 21/12/1979, ό.π.

εργαζόμενοι), μεγαλοποιούνται οι διαφορές και οι συνδικαλιστικές παρατάξεις επιδίδονται σε έναν «αγώνα πολιτικής μειοδοσίας» μεταξύ τους που οξύνει την ανταγωνιστικότητα και τη διάσπασή τους⁸³⁷. Παράλληλα, η κατάσταση αυτή έχει και άλλες συνέπειες, καθώς διευρύνει τις ήδη υφιστάμενες μισθολογικές και θεσμικές διαφορές ανάμεσα στους ισχυρούς και τους ανίσχυρα συνδικαλιστικά κλάδους (Κοινή Ωφέλεια-ιδιωτικές επιχειρήσεις και εργοστάσια)⁸³⁸.

Τα νέα δεδομένα, η υπόγεια αλλαγή των πρακτικών αναφορικά με τις ΣΣΕ, η νέα δυναμική επανεμφάνιση του συνδικαλιστικού κινήματος, οι οικονομικές συνθήκες, το συνολικό κλίμα της Μεταπολίτευσης παρασέρνει και το θεσμικό πλαίσιο του 3239, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «κλινικά νεκρός».

Οι νέες προτάσεις αποσκοπούν στην εισαγωγή ενός νέου, «εκσυγχρονισμένου» πλαισίου ελεύθερων διαπραγματεύσεων και η γραμμή αυτή αποκρυσταλλώνεται όσο πλησιάζει για την Ελλάδα η προοπτική της εισόδου στην ΕΟΚ, γεγονός που απαιτεί πλέον την «πλήρη αντικατάστασή» του με ένα νέο σύστημα, πιο κοντινό στα ευρωπαϊκά δεδομένα και τις σχετικές οδηγίες-κατευθύνσεις του ΔΓΕ (98 ΔΣΕ κλπ.)⁸³⁹. Οι προτάσεις της δημοκρατικής συνδικαλιστικής μερίδας περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων: την κατάργηση της κρατικής παρέμβασης στις συλλογικές διαπραγματεύσεις, την κατάργηση της υποχρεωτικής διαιτησίας και την αντικατάστασή της με ένα σύστημα «εθελοντικής/εκούσιας διαιτησίας» (ανεξάρτητος διαιτητής), τη γενίκευση του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων σε όλους τους χώρους (εργοστάσια), την αλλαγή της σύνθεσης των ΔΔΔ με την εκτόπιση των υπουργικών εκπροσώπων, τη διεύρυνση του περιεχομένου των ΣΣΕ με τον εμπλουτισμό των αντικειμένων διαπραγμάτευσης κ.ά.⁸⁴⁰.

Το ζήτημα της μεταρρύθμισης ωστόσο του ν. 3239 κατά τη δεκαετία του 1970 διατηρείται σε μια υποτονικότητα. Από την άλλη, αρχίζει να διαφαίνεται μια πρώτη αλλαγή νοοτροπίας. Αρχικά, καταργείται το δικαίωμα αρνησικυρίας που παρείχε στον υπουργό ο νόμος με το άρθρο 20. Στην Εισηγητική Έκθεση του Ν.Δ. 73/74 με

⁸³⁷ Βλ. ό.π. και Θ. Κατσανέβας, *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*, σελ. 159-163.

⁸³⁸ Βλ. Θ. Κατσανέβας, «Συλλογικές διαπραγματεύσεις και συνδικαλισμός» [Β μέρος], *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 9, 28/2/1980, σελ. 21. Επισημαίνεται και πάλι ότι με βάση το ν. 3239/55 δεν υπήρχε η δυνατότητα σύναψης επιχειρησιακών ΣΣΕ γιατί δεν αναγνωρίζονταν τα επιχειρησιακά-εργοστασιακά σωματεία και δεν αναγνωριζόταν το δικαίωμα σύναψης ΣΣΕ από μεμονωμένους εργοδότες.

⁸³⁹ Βλ. ό.π. και Ο. Χατζηβασιλείου, «Η σύναψη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας κατά τα πρότυπα των χωρών της ΕΟΚ» [αναδημοσίευση απ' τον Οικονομικό Ταχυδρόμο της 31/5/1979], ό.π., σελ. 223-226.

⁸⁴⁰ Βλ. ό.π., σελ. 224-225 και Θ. Κατσανέβας, *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*, σελ. 163-166.

το οποίο αποκαταστάθηκε το πλαίσιο του 3239, χωρίς τις διατάξεις του άρθρου 20, αναγνωρίζεται ότι η δυνατότητα αυτή είχε γίνει ένα πάγιο εργαλείο για την τήρηση της κρατικής εισοδηματικής πολιτικής με την εκ των άνω διατίμηση της μισθωτής εργασίας: «*Το κατά τα ως άνω καθιερωθέν παρεμβατικόν δικαίωμα [...] συν τω χρόνω κατέστη σχεδόν κανών εις ότι αφορά την τύχην των διαιτητικών αποφάσεων κυρίως*»⁸⁴¹. Ταυτόχρονα, για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975 γίνεται λόγος για τη «συλλογική αυτονομία» και αναγνωρίζεται το δικαίωμα σε ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις (άρθρο 22, παρ. 2)⁸⁴².

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΚΑΙ Ο ΝΟΜΟΣ 3239/55: 1981-1986

Οι συνδικαλιστικές δυνάμεις που προωθούσαν το αίτημα για αλλαγή του θεσμικού πλαισίου του 3239/55 είδαν με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία μια ευκαιρία για την επίλυση του θέματος.

Ωστόσο το ΠΑΣΟΚ δεν έδειχνε ότι τοποθετούσε το ζήτημα στις προτεραιότητές του. Σε ρητορικό επίπεδο κατά τη δεκαετία του 1970, ο ν. 3239/55 και τα νομοθετικά διατάγματα που τον ακολούθησαν στοχοποιήθηκαν ως ένα μέρος από το συνολικό αντεργατικό θεσμικό πλαίσιο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις τονίστηκε σαφώς ότι «*η εργατική τάξη πρέπει να αγωνιστεί για την κατάργηση αυτών των νόμων*»⁸⁴³ και δινόταν η εντύπωση ότι θα προχωρούσε σε νομοθετικές κινήσεις για την αλλαγή τους⁸⁴⁴.

Στις Προγραμματικές Δηλώσεις πάντως δεν γίνεται καμία σχετική αναφορά. Η σιωπή αυτή όμως υπερκαλύπτεται από τις γενναϊόδωρες δηλώσεις αναφορικά με την εισοδηματική πολιτική που θα ακολουθήσει η νέα κυβέρνηση: εισαγωγή της ΑΤΑ από 1/1/1982, η τετράμηνη αναπροσαρμογή της και οι μεγάλες αυξήσεις στους χαμηλόμισθους και τους χαμηλοσυνταξιούχους⁸⁴⁵. Το γεγονός αυτό σίγουρα

⁸⁴¹ «Εισηγητική Έκθεση», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 33, 1974, σελ. 1255.

⁸⁴² «*Δια νόμου καθορίζονται οι γενικοί όροι εργασίας, συμπληρούμενοι υπό των δι' ελευθέρων διαπραγματεύσεων συναπτομένων συλλογικών συμβάσεων εργασίας και, εν αποτυχία τούτων, υπό των δια διαιτησίας τιθεμένων κανόνων*», *Το Σύνταγμα του 1975*, σελ. 37.

⁸⁴³ Από ομιλία του Α. Παπανδρέου σε εργατοϋπαλλήλους, παρατίθεται στο Γ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986: Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, σελ. 184

⁸⁴⁴ Βλ. ό.π., σελ. 183-184.

⁸⁴⁵ Βλ. *Οι Προγραμματικές Δηλώσεις της Κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή*, σελ. 28-30.

επέδρασε ανασχετικά στη διάθεση ενός μεγάλου τμήματος του συνδικαλιστικού κινήματος (ΠΑΣΚΕ) να απαιτήσει δυναμικά την κατάργηση του ν. 3239, στο βαθμό που τώρα η εισοδηματική πολιτική θα χαραζόταν από μια κυβέρνηση «φιλολαϊκή», γεγονός που σήμαινε ότι ο μηχανισμός της υποχρεωτικής διαιτησίας θα περνούσε στα χέρια της σε όφελος των αιτημάτων των εργαζομένων κατά τις συλλογικές διαπραγματεύσεις.

Κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, οι ανακατατάξεις στην κορυφή των συνδικαλιστικών οργανώσεων («εκδημοκρατισμός») και η γενναϊόδωρη εισοδηματική πολιτική διατήρησαν το αίτημα για κατάργηση/τροποποίηση του ν. 3239/55 σε χαμηλούς τόνους. Την κατάσταση αυτή συντηρούσαν και οι συνεχείς διαβεβαιώσεις του υπουργείου ότι επίκειται η αλλαγή στο σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

Στον πολιτικό-συνδικαλιστικό χώρο οι μεγαλύτερες πιέσεις προέρχονταν από την πλευρά του ΚΚΕ και της ΕΣΑΚ. Οι δυνάμεις αυτές επέμεναν στο αίτημα για κατάργηση του ν. 3239 με υποβολή υπομνημάτων στο υπουργείο, προβολή διαφόρων πρόσφατων συστάσεων και οδηγιών από διεθνείς οργανισμούς (154 ΔΣΕ και 163 Σύσταση της ΔΟΕ) και διενέργεια επερώτησης στη Βουλή⁸⁴⁶. Η θέση των συνδικαλιστικών δυνάμεων του ΚΚΕ ήταν αυτή της «ριζικής τροποποίησης» του ν. 3239/55 με μέτρα όπως: ελεύθερη διαπραγμάτευση χωρίς παρέμβαση του υπουργείου, προαιρετική διαιτησία, αλλαγή σύνθεσης και ονόματος του διαιτητικού οργάνου, επιτάχυνση διαδικασιών, διεύρυνση του περιεχομένου των διαπραγματεύσεων, κατάργηση του ανασταλτικού χαρακτήρα της απεργίας κατά τη διάρκεια της διαιτησίας κ.ά.⁸⁴⁷.

Η νέα («διορισμένη», «δημοκρατική») διοίκηση της ΓΣΕΕ με πρόεδρο τον Ο. Χατζηβασιλείου μπλέχτηκε στη διαπραγμάτευση για τη νέα ΕΓΣΣΕ του 1982, ενώ παράλληλα κατέθεσε και επίσημα σχετικό υπόμνημα με αιτήματα την «άμεση κατάργηση» του ν. 3239 και την αντικατάσταση της υποχρεωτικής διαιτησίας με την προαιρετική, τη διεύρυνση του αντικειμένου των συλλογικών διαπραγματεύσεων (ώστε να περιλαμβάνει και ζητήματα όπως συνθήκες εργασίας, ασφαλιστικά, υγιεινή

⁸⁴⁶ Βλ. την 154 ΔΣΕ και την 163 Σύσταση «για τη συλλογική διαπραγμάτευση», Σταύρος Μουδόπουλος, *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, σελ. 195-199. Για την επίκλησή τους από το ΚΚΕ βλ. *Ριζοσπάστης*, 22/10/1981. Για την επερώτηση του ΚΚΕ βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/10/1982.

⁸⁴⁷ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 31/10/1981, τις προτάσεις του ΚΚΕ κατά τη συζήτηση σχετικής επερώτησης, *Ριζοσπάστης*, 12/10/1982 και τις προτάσεις της ΕΣΑΚ για την αναμόρφωση του 3239, *Ριζοσπάστης*, 30/1/1983.

και ασφάλεια κ.ά.) και την κατάργηση μιας σειράς παρεμβατικών δικαιωμάτων του υπουργείου⁸⁴⁸. Το γεγονός ότι οι διαπραγματεύσεις για την ΕΓΣΣΕ του 1982 είχαν παραπεμφθεί στην υποχρεωτική διαιτησία από την εργατική πλευρά έδωσε την αφορμή για άσκηση σκληρής κριτικής στη νέα διοίκηση της ΓΣΕΕ από την ΕΣΑΚ, εκφράζοντας «ανησυχία» για τις προθέσεις της ΓΣΕΕ και κατηγορώντας την για «υποχωρητικότητα»⁸⁴⁹. Η ΔΑ του ΠΔΔΔ φυσικά δεν άφησε ικανοποιημένη την πλευρά της ΕΣΑΚ, που συνέχισε τις αντιδράσεις, ακόμα και μετά την παραπομπή στο δεύτερο βαθμό από τη ΓΣΕΕ⁸⁵⁰.

Η κυβέρνηση σε πρώτη φάση περιορίστηκε σε κάποιες σποραδικές επίσημες δηλώσεις προθέσεων για το μέλλον του 3239/55. Αρχικά, από πηγές του υπουργείου γνωστοποιήθηκε ότι μεταξύ των νέων νομοσχεδίων που θα προωθούσε θα βρισκόταν και ένα για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις⁸⁵¹. Οι υποσχέσεις για αναμόρφωση του 3239/55 συνεχίστηκαν: σε σύνοδο της ΔΟΕ ο υπουργός Εργασίας δήλωσε ότι η κυβέρνηση μελετά το θέμα προς την κατεύθυνση των «ελεύθερων» συλλογικών διαπραγματεύσεων χωρίς «τον πατερναλισμό του κράτους»⁸⁵². Ακολούθησαν νέες, εξίσου αόριστες υποσχέσεις από τον νέο υπουργό Γιαννόπουλο, κατά τη διάρκεια της συζήτησης σχετικής επερώτησης του ΚΚΕ στη Βουλή⁸⁵³.

Η εφαρμογή περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής την επόμενη χρονιά, συνοδεύτηκε από μια νέα ανάδειξη του ζητήματος. Η κυβέρνηση στα τέλη του 1982 πέρασε με τροπολογία μια διάταξη που απαγόρευε τη χορήγηση αυξήσεων για όλο το 1983 σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα και τροποποιούσε το σύστημα της ΑΤΑ, επικαλούμενη την κρίσιμη οικονομική κατάσταση και βασισμένη σε συνταγματικές διατάξεις περί προστασίας του γενικού συμφέροντος⁸⁵⁴. Το γεγονός αυτό προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις από την ΕΣΑΚ και τη ΓΣΕΕ⁸⁵⁵.

⁸⁴⁸ Βλ. «Καθιέρωση προαιρετικής διαιτησίας ζητεί η ΓΣΕΕ», *Το Βήμα*, 27/3/1983, «Προτάσεις της ΓΣΕΕ για κατάργηση του 3239», *Ριζοσπάστης*, 27/3/1982.

⁸⁴⁹ Βλ. σχετικά *Ριζοσπάστης*, 20/1/1982, 22/1/1982, 23/1/1982, 29/1/1982, Γ. Γεωργιόπουλος, «Πώς φτάσαμε στη Διαιτησία», 31/1/1982, 2/2/1982. Ωστόσο οι λόγοι της κριτικής αυτής πήγαιναν και από το γεγονός ότι ΕΣΑΚ και ΚΚΕ ένιωθαν αδικημένοι από το μερίδιό τους στη σύνθεση της νέας διοίκησης.

⁸⁵⁰ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/2/1982, 16/2/1982, 4/3/1982. Με την 1/82 Απόφαση του ΔΔΔΔ η εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης για το δημόσιο τομέα μεταφέρθηκε «αυτούσια» και στον ιδιωτικό, βλ. Ι. Σιωμόπουλος, «Πώς θα εφαρμοσθεί η εισοδηματική πολιτική στον ιδιωτικό τομέα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 21, 27/5/1982, σελ. 55-56.

⁸⁵¹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 26/11/1981.

⁸⁵² Από τις δηλώσεις του υπουργού, *Καθημερινή*, 9/6/1982.

⁸⁵³ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/10/1982.

⁸⁵⁴ Βλ. άρθρο 27 («Μέτρα προστασίας της εθνικής οικονομίας»), ν. 1320/1983, *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 42, 1983, σελ. 14-15 και την Αιτιολογική Έκθεση, ό.π., σελ. 30-31. Ουσιαστικά επρόκειτο για την επαναφορά από ο παράθυρο και με πολύ πιο άμεσο και αποφασιστικό τρόπο του

Μετά την εξέλιξη αυτή, η κυβέρνηση υιοθετεί μια στρατηγική εγκατάλειψης των εισοδηματικών αυξήσεων, που στο εξής βαφτίζονται και κατηγορούνται ως «οικονομισμός», «ανεύθυνες», «λαϊκιστικές» κλπ, και στρέφεται προς την ανάδειξη και ικανοποίηση πιο μακροπρόθεσμων στόχων, που θα εξυπηρετούσαν καλύτερα, σύμφωνα με την ίδια, το στόχο της αναβάθμισης του ρόλου των εργαζομένων, της παραγωγικότητας και της ανάπτυξης. Μεταξύ αυτών προβάλλεται και το θέμα της αλλαγής του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων (εκδημοκρατισμός του συστήματος, υιοθέτηση εθελοντικής διαιτησίας κλπ.)⁸⁵⁶. Οι σχετικές ανακοινώσεις του Πρωθυπουργού πλαισιώθηκαν και από αντίστοιχες του υπουργού Γιαννόπουλου⁸⁵⁷. Φυσικά η κίνηση αυτή γίνεται αντιληπτή από τον τύπο απλά ως κίνηση τακτικής, ως αντιστάθμισμα για την περιοριστική εισοδηματική πολιτική⁸⁵⁸. Η ΓΣΕΕ από την πλευρά της εκδήλωσε κάποια ικανοποίηση από τις διακηρύξεις, ωστόσο επέμενε στην άποψη της κατάργησης, κι όχι απλά της τροποποίησης και κατηγορούσε την κυβέρνηση για κωλυσιεργία⁸⁵⁹.

Σε όλο το 1983 το ζήτημα διατηρείται στην επικαιρότητα και προβάλλεται από πολλές κορυφαίες συνδικαλιστικές οργανώσεις το αίτημα της «ριζικής τροποποίησης»⁸⁶⁰, χωρίς όμως να συνοδεύεται από αντίστοιχες κινήσεις από πλευρές συνδικάτων και κάποιας σχετικής πρωτοβουλίας από τη μεριά της κυβέρνησης. Αντίθετα, η κυβέρνηση κατηγορείται για συχνή χρήση πολλών από τις αντεργατικές διατάξεις του ν. 3239/55 (άρθρα 17,18-απευθείας παραπομπή στη διαιτησία, περιστολή απεργιακού δικαιώματος, διώξεις απεργών κλπ.), ιδιαίτερα κατά το 1984,

καταργημένου άρθρου 20 του ν. 3239. Τα μέτρα αυτά συνδυάστηκαν και με μια, μάλλον αποτυχημένη, υποτίμηση της δραχμής.

⁸⁵⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, τ. 15/12/1982, 17/12/1982, 18/12/1982. Η τροπολογία αυτή ψηφίστηκε στη Βουλή στις 2 τα ξημερώματα με 134 ψήφους.

⁸⁵⁶ Για το πακέτο θεσμικών μέτρων που ανακοινώθηκε στις αρχές Γενάρη βλ. «Θεσμικά αιτήματα ικανοποιεί η κυβέρνηση», *Ριζοσπάστης*, 22/1/1983. Για την προβολή των νέων, «θεσμικών» προταγμάτων βλ. επίσης Λ. Αποστολίδης, *Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, σελ. 126.

⁸⁵⁷ Απευθυνόμενος σε κοινό συνδικαλιστών δήλωσε το Φλεβάρη του 1983 πως «*αναμορφώνεται ριζικά ο ξεπερασμένος και αναχρονιστικός νόμος 3239/55 για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις με τρόπο, ώστε να υπάρξει απόλυτη διασφάλιση των συμφερόντων των εργαζομένων*», ΓΣΕΕ-KEMETE, *Διεθνής Διάσκεψη: Ανεργία, απασχόληση, παραγωγικότητα, εργασιακές σχέσεις*, σελ. 294.

⁸⁵⁸ Βλ. Β. Τζαννετάκος, «Κέρδη και ζημιές στο «ισοζύγιο» των εργαζομένων», *Το Βήμα*, 5/12/1982.

⁸⁵⁹ «*Έχει διακηρύξει η κυβέρνηση ότι ο αντεργατικός νόμος 3239 θέλει τροποποίηση, εμείς λέμε κατάργηση. Πέρασαν 14 μήνες και ακόμα είναι όραμα αυτή η τροποποίηση*», Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, σελ. 196 [αναδημοσίευση συνέντευξης στην Αυγή της 1/1/1983].

⁸⁶⁰ Βλ. π.χ. τη σχετική απόφαση της ΟΤΟΕ, *Ριζοσπάστης*, 23/3/1983 και την απόφαση του 22^ο Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, όπου διατυπώνεται το αίτημα για «*τη ριζική τροποποίηση του Ν. 3239/55 για την εξασφάλιση πραγματικά ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων και την κατάργηση της αναγκαστικής διαιτησίας*» και εκφράζεται η ανάγκη «*να καταργηθεί η αναγκαστική διαιτησία οριστικά και τελεσίδικα για όλους τους εργαζόμενους*», Λ. Αποστολίδης, *Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, σελ. 295 και 297.

με αφορμή διάφορες απεργιακές κινητοποιήσεις (ΕΑΒ, Ηθοποιοί)⁸⁶¹. Τη χρονιά αυτή μάλιστα ο γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ (Μ. Κωστόπουλος-ΕΣΑΚ) αρνήθηκε να υπογράψει την ΕΓΣΣΕ⁸⁶²

Συνοπτικά, στην αρχή της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1982-1984 δεν άλλαξε το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, ούτε και η πρακτική του κράτους. Ο έλεγχος διατηρήθηκε πλήρως από τη νέα κυβέρνηση: η ΕΓΣΣΕ του 1982 ήταν προϊόν μιας ΔΑ που κάλυπτε την εισοδηματική της πολιτική, το 1983 τέθηκε σε εφαρμογή το άρθρο 27 του ν. 1320/82 και δεν υπογράφηκε ΕΓΣΣΕ, ενώ και την επόμενη χρονιά η ΕΓΣΣΕ κινήθηκε σε εξίσου περιοριστικό περιεχόμενο και δεν υπογράφηκε από την ΕΣΑΚ⁸⁶³.

Από τα μέσα της δεκαετίας παρατηρείται ένα συνεχές εκκρεμές αναφορικά με το ν. 3239/55. Κατά περιόδους το ζήτημα της αναθεώρησής του ανοίγει και ανακινείται με αφορμή κυβερνητικές πρωτοβουλίες, δηλώσεις κλπ.

Αρχικά, το ζήτημα επαναφέρεται στην ημερήσια διάταξη στα 1984-1985, με αφορμή τις διαμάχες για την υπογραφή της ΕΓΣΣΕ του 1984. Η ΓΣΕΕ αναλαμβάνει μια σχετική πρωτοβουλία, όταν τον Ιούλιο για πρώτη φορά καταθέτει ένα υπόμνημα με πιο λεπτομερείς και συγκεκριμένες προτάσεις πάνω στη μεταρρύθμιση του νομικού πλαισίου. Οι προτάσεις αυτές κινούνταν στα γνωστά πλαίσια: ελεύθερη διαπραγματεύση χωρίς κρατική παρέμβαση, προαιρετική διαιτησία, αντικατάσταση των Διαιτητικών Δικαστηρίων από «Επιτροπή Διαιτησίας», διαιτητής κοινής αποδοχής, ισότητα εκπροσώπησης των δύο μερών, επιτάχυνση έκδοσης αποφάσεων, διεύρυνση περιεχομένου διαιτησίας (ωράριο, χρόνος εργασίας, ασφαλιστικά, συνθήκες δουλειάς κλπ.), ετήσια διάρκεια ισχύος των ΔΑ, άρση απαγόρευσης απεργίας λόγω προσφυγής στα δικαστήρια και κατάργηση των ποινικών διατάξεων για τους εργαζόμενους, οι Διαιτητές να επιλέγονται με κλήρωση από κατάλογο και να είναι μέλη των Δικηγορικών Συλλόγων και των Οικονομικών Επιμελητηρίων⁸⁶⁴.

⁸⁶¹ Βλ. Ο. Χατζηβασιλείου, «Ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις, κατάργηση της υποχρεωτικής διαιτησίας» [αναδημοσίευση απ' την Αυγή της 25/2/1984], στο Ο. Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, σελ. 238-242, Γ. Κουκουλές, «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτιος 1985, σελ. 27-28.

⁸⁶² Βλ. ό.π., σελ. 28.

⁸⁶³ Βλ. ό.π., σελ. 27-28, Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, σελ. 296-297, «Δε θα υπάρξει φέτος Συλλογική Σύμβαση Εργασίας!», *Ριζοσπάστης*, 2/3/1983, Μ. Ευαγγελοπούλου, «Συλλογικές Συμβάσεις: Μπήκαν στο συρτάρι...», *Ριζοσπάστης*, 13/3/1983.

⁸⁶⁴ Βλ. Γ. Κουκουλές, «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτιος 1985, σελ. 32-33.

Κατά την περίοδο αυτή σχετική κινητοποίηση επέδειξε και ο ΣΕΒ, γεγονός που οδήγησε κάποιους στην εκτίμηση ότι «είναι πια φανερό ότι επίκειται μια κάποια ρύθμιση του θέματος»⁸⁶⁵.

Το ζήτημα ανακινήθηκε ιδιαίτερα στις σελίδες του συνδικαλιστικού τύπου στα 1984-1985. Ξεκίνησε νέος γύρος στοχοποίησης του ν. 3239/55 και υποβολής προτάσεων. Στον τύπο πλήθυναν τα αφιερώματα και τα άρθρα. Για άλλη μια φορά κατηγορήθηκε ως «αντιδραστικός» νόμος και το αίτημα για κατάργηση ή «ριζική τροποποίησή» του χαρακτηρίστηκε πιο ώριμο από ποτέ. Από τη μια υπογραμμίστηκαν ιδιαίτερα οι αρνητικές συνέπειες της εφαρμογής του πάνω στη δομή και τη φυσιολογία του συνδικαλιστικού κινήματος: εξάρτησή του απ' το κράτος, καλλιέργεια πολυδιάσπασης και συντεχνιακής δομής, θεσμοποίηση εργατοπατερισμού. Επίσης υπογραμμίστηκε η πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη παρεμβατικότητα του κράτους και η αναπαραγωγή του κατακερματισμού λόγω της πριμοδότησης του ομοιοπαγγελματικού χαρακτήρα των ΣΣΕ με βάση το σχήμα: επαγγελματική δομή των ΣΣΕ > πλήθος κλαδικών ΣΣΕ > επιβίωση δεκάδων σωματείων-σφραγίδων⁸⁶⁶. Έτσι, ο ν. 3239/55 χαρακτηριζόταν ως αναχρονιστικός και με συνειδητό στόχο την πολυδιάσπαση και τον συντεχνιακό κατακερματισμό.

Με βάση την κριτική αυτή, οι προτάσεις για την τροποποίηση του 3239 αφορούσαν την κατάργηση του κρατικού παρεμβατισμού, τη διεύρυνση του περιεχομένου των ΣΣΕ, την αλλαγή της δομής των ΣΣΕ (προώθηση των ΣΣΕ ανά κλάδο/τομέα οικονομική δραστηριότητας), την αναγνώριση των «άτυπων» ΣΣΕ και την καθιέρωση των επιχειρησιακών⁸⁶⁷.

Από την άλλη βέβαια, στο συνδικαλιστικό τύπο εκφράστηκε και μια επαμφοτερίζουσα στάση για κάποιες πτυχές του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων, που είχε να κάνει με το γεγονός ότι στην κυβέρνηση βρισκόταν ένα «αριστερό» κόμμα. Αναγνωρίζεται ότι συνολικά η στάση του υπουργείου, στη

⁸⁶⁵ Ο.π., σελ. 30.

⁸⁶⁶ Βλ. Κ. Μπακιρτζής, «Οι επιπτώσεις του ν. 3239 στο συνδικαλιστικό κίνημα», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 51-53. Η προσπάθεια υποβάθμισης των ομοιοπαγγελματικών ΣΣΕ υπέρ των επιχειρησιακών ωστόσο αποτελούσε στόχο του ρεύματος του εργοστασιακού συνδικαλισμού (ΟΒΕΣ) και δεν έβρισκε σύμφωνες τις δυνάμεις του ΚΚΕ (ΕΣΑΚ), που αντέτασαν με τη σειρά τους ότι η κυριαρχία των επιχειρησιακών ΣΣΕ θα κατακερμάτιζαν με τη σειρά τους το συνδικαλιστικό κίνημα και θα το καθιστούσαν πιο εύκολα χειραγωγήσιμο από την εργοδοσία, που τη συνέφερε περισσότερο η «αποκέντρωση» των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι με την άποψη ότι οι ομοιοπαγγελματικές ΣΣΕ λειτουργούν διασπαστικά και αντιπροσωπεύουν μια ξεπερασμένη πλέον δομή συμφωνεί και ο ΣΕΒ, βλ. τις απόψεις του Αναλυτή από σχετικό συμπόσιο, στο «Νόμος 3239/55: Σκέψεις για μεταρρύθμιση της υποχρεωτικής διαιτησίας», *Εργασία*, τ. 10, 5/4/1985, σελ. 38-40.

⁸⁶⁷ Βλ. Κ. Μπακιρτζής, «Μετά το ν. 3239 τι;», *Εργασία*, τ. 4, σελ. 13-16.

δεδομένη πολιτική συγκυρία της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, άσκησε τα παρεμβατικά του δικαιώματα μάλλον υπέρ των εργαζομένων. Υπογραμμίζεται π.χ. ότι από το 1981 η μεσολαβητική δραστηριότητα του υπουργείου έχει υπερπολλαπλασιαστεί, το Τμήμα μεσολάβησης αναβαθμίστηκε σε Διεύθυνση, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι η απόλυτη πλειοψηφία των μεσολαβήσεων (90-95%) καταλήγει υπέρ των εργαζομένων⁸⁶⁸.

Η κατάσταση αυτή εξηγεί ίσως εν μέρει και τη στάση μεγάλου μέρους του συνδικαλιστικού κινήματος. Η διαπίστωση ότι «στην πλειοψηφία τους οι συνδικαλιστικές οργανώσεις προσφεύγουν στην κρατική παρέμβαση αντί να την αποφεύγουν» και κατά συνέπεια «τείνουν [...] να ειδικεύονται σε λειτουργίες διαμεσολάβησης και συναλλαγών με το κράτος»⁸⁶⁹ δίνει μια εικόνα μιας κατάστασης που είχε διαμορφωθεί και τροχοπεδούσε την πειστικότητα των επίσημα διακηρυγμένων αιτημάτων του συνδικαλιστικού κινήματος. Την περίοδο αυτή μόνο οι μειοψηφικές αντιπολιτευόμενες δυνάμεις (ΑΕΜ, ΕΣΑΚ, ΑΔΗΣΚ) ασκούν ανοιχτά κριτική για το γεγονός ότι ο ν. 3239/55 εξακολουθεί να ισχύει και να εφαρμόζεται για την επιβολή της εισοδηματικής πολιτικής⁸⁷⁰.

Στο ζήτημα της υποχρεωτικής διαιτησίας αποκρυσταλλώνεται με τον καλύτερο τρόπο η παραπάνω προβληματική. Η προσφυγή σε αυτήν χαρακτηρίζεται από μερίδα του συνδικαλιστικού χώρου ως δικαίωμα αλλά και παγίδα ταυτόχρονα, στο βαθμό που αυτή «λειτούργησε μέχρι σήμερα σαν διαδικασία ενσωμάτωσης και υποταγής του συνδικαλιστικού κινήματος στο κράτος» και «κατέληξε να συντηρεί και να αναπαράγει τον εργατοπατερισμό»⁸⁷¹. Από τη λογική αυτή δεν εξαιρείται ούτε η ΓΣΕΕ, γεγονός που αποδεικνύει ότι το συνδικαλιστικό κίνημα έχει διαμορφώσει την έντονη ανάγκη της κρατικής προστατευτικής δικλείδας (υποχρεωτική διαιτησία), ενώ, παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις και απαιτήσεις, είναι σαφές πως «το συνδικαλιστικό κίνημα δεν έχει σε αυτή τη φάση τη δυνατότητα ούτε να διεκδικήσει, ούτε να αξιοποιήσει θετικά

⁸⁶⁸ Την περίοδο 1974-1981 οι μεσολαβήσεις ήταν 234, ενώ στα 1981-1984 ανέβηκαν στις 1538, βλ. Κ. Παπάδης, «Ο διαμεσολαβητικός ρόλος του υπουργείου Εργασίας στις εργασιακές διαφορές», *Εργασία*, τ. 3, Μάρτιος 1985, σελ. 4-5.

⁸⁶⁹ Κ. Μπακιρτζής, «Οι επιπτώσεις του ν. 3239 στο συνδικαλιστικό κίνημα», *Εργασία*, τ. 2, 14/12/1984, σελ. 52.

⁸⁷⁰ Βλ. την κριτική ΕΣΑΚ, ΑΕΜ, ΑΔΗΣΚ, «Κριτική του συνδικαλιστικού κινήματος για τα τριάντα χρόνια του ΠΑΣΟΚ στα εργατικά θέματα και την κοινωνική πολιτική», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 5, Μάιος 1985, σελ. 24, 26 και 29 αντίστοιχα. Βλ. επίσης την κριτική του ΚΚΕ, Α. Αμπατιέλος, «Οι αγώνες της εργατικής τάξης το 1984», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 1, Γενάρης 1985, σελ. 26-28.

⁸⁷¹ Κ. Μπακιρτζής, «Μετά το ν. 3239 τι;», *Εργασία*, τ. 4, σελ. 15.

μια τέτοια αυτονομία»⁸⁷². Οι παραπάνω προβληματισμοί εξηγούν εν μέρει πώς η «αντιδραστικότητα» συνοδεύτηκε από την «ανθεκτικότητα» στην περίπτωση του ν. 3239/55.

Η συζήτηση της περιόδου έδειξε πάντως ότι σε θεωρητικό επίπεδο είχε αρχίσει να διαφαίνεται μια πρώτη συναίνεση για την αναγκαιότητα «τροποποίησης» ή «αναμόρφωσης» του μεταξύ ΣΕΒ και ΓΣΕΕ. Και οι δύο πλευρές συμφωνούν γενικά ότι πρόκειται για νόμο ξεπερασμένο και ότι πρέπει να αντικατασταθεί. Ιδιαίτερα ο θεσμός της «υποχρεωτικής διαιτησίας» χαρακτηρίζεται εκατέρωθεν χρεοκοπημένος, αναχρονιστικός και βλαπτικός. Από εκεί και πέραν, οι διαφωνίες αφορούν κάποιες επιμέρους πλευρές των απαραίτητων αλλαγών. Η πλευρά της εργοδοσίας θέλει την «απελευθέρωση των οικονομικών σχέσεων» διαμαρτυρόμενη ότι επί ΠΑΣΟΚ έχει ανατραπεί η «ισορροπία των δύο μερών εις βάρος της εργοδοσίας» και ζητάει τη σταδιακή μετάβαση σε ένα σύστημα εθελοντικής/εκούσιας διαιτησίας, διαιτητές κοινής αποδοχής, διεύρυνση των αντικειμένου των ΣΣΕ κλπ. Τα σημεία συμφωνίας δηλαδή με τη ΓΣΕΕ είναι σημαντικά, ενώ ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στις ρυθμίσεις που αφορούν την απεργία, γεγονός που αποδεικνύει ότι αποτελεί κομβικό σημείο της συζήτησης⁸⁷³.

Η γενική αίσθηση ότι ο ν. 3239/55 βρίσκεται υπό κατάργηση διαπερνά το σύνολο του συνδικαλιστικού τύπου. Ο ν. 3239/55 αντιμετωπίζεται πλέον στην ιστορικότητά του και προτάσεις για τη μεταρρύθμισή του έρχονται από πολλές πλευρές⁸⁷⁴. Η αίσθηση αυτή πάντως δεν προκύπτει ούτε από τη ΓΣΕΕ, που κατηγορείται για αοριστία προτάσεων-θέσεων, ούτε από την κυβέρνηση, που κατηγορείται για τακτικούς ελιγμούς, ανυπαρξία σχετικών μελετών και νομοσχεδίου, για συνειδητή κωλυσιεργία και εργαλειακή χρήση του νόμου για την επιβολή της εισοδηματικής της πολιτικής. Αντιθέτως, υπογραμμίζεται η κινητικότητα που επιδεικνύει ο ΣΕΒ και η σαφήνεια των προτάσεών του. Με δεδομένη πάντως τη γενικευμένη συζήτηση

⁸⁷² Ο.π., σελ. 16.

⁸⁷³ Για τους όρους με τους οποίους διεξαγόταν η συζήτηση την περίοδο βλ. τις παρεμβάσεις εκπροσώπων του ΣΕΒ (Αναλυτής), της ΓΣΕΕ (Τρικκαίος), του υπουργείου Εργασίας (Γιαννόπουλος) και άλλων φορέων (Εταιρεία Δικαίου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης-Κουκιάδης) στο συμπόσιο που οργάνωσε η ΕΔΕΚΑ για τον ν. 3239, στο «Νόμος 3239/55: Σκέψεις για μεταρρύθμιση της υποχρεωτικής διαιτησίας», *Εργασία*, τ. 10, 5/4/1985, σελ. 32-42. Ξεχωρίζει αρνητικά η παρέμβαση του Γιαννόπουλου, που σε μια ομιλία με ακραία «προφορικότητα», ακατάληπτο και χωρίς ειρμό περιεχόμενο κάνει κυρίως επίθεση στις «συντεχνιακές αντιλήψεις» και εξυμνεί το «άρθρο 4» του ν. 1365/83.

⁸⁷⁴ Βλ. π.χ. τη μελέτη του Γ. Κουκουλέ, «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτιος 1985, σελ. 18-33, όπου περιέχει ιστορική αναδρομή, νομική ανάλυση και διατύπωση προτάσεων για την τροποποίησή του.

διατυπώνεται ότι «είναι πια φανερό ότι επίκειται μια κάποια ρύθμιση του θέματος» και επιτέλους «οι κύβοι ερρίφθησαν», αφού ο ν. 3239 είναι πλέον «ένας θεσμός χωρίς ρεαλιστικό αντίκρουσμα»⁸⁷⁵.

Ωστόσο, όπως αποδείχτηκε, η «ρύθμιση» του ν. 3239/55 ακολουθούσε μια άκρως πολιτική λογική. Η μεταρρύθμιση δεν έγινε στη φάση εκείνη. Τα γεγονότα του 1985 (κρίση-διάσπαση ΓΣΕΕ), το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης και νέες απαγορεύσεις των αυξήσεων με ΠΝΠ, προσανατόλισαν αλλού την πολιτική διαμάχη, βυθίζοντας για άλλη μια φορά την προοπτική της άμεσης τροποποίησης του θεσμικού πλαισίου για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι το ζήτημα αυτό ξανανοίγει στα 1987-1988, με τη λήξη του σταθεροποιητικού προγράμματος, τη σταδιακή είσοδο της χώρας σε προεκλογική περίοδο, την έναρξη συναινετικών διαδικασιών για την επανενοποίηση στη ΓΣΕΕ και την έντονη πολιτικοποίηση της προοπτικής της ευρωπαϊκής ενοποίησης (απελευθέρωση αγορών εργασίας κλπ.).

Στη βιβλιογραφία, το θεσμικό πλαίσιο του ν. 3239/55 με τη σχετική πρακτική που είχε διαμορφώσει εμφανίζεται ως ένας από τους κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες του ελληνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων. Η έντονη κρατική παρεμβατικότητα, ο γραφειοκρατικός συγκεντρωτισμός, η ιεραρχική δομή, ο αυταρχισμός, όλα τα παραπάνω στοιχεία οδηγούσαν αφενός σε μια πολιτικοποίηση και αφετέρου σε μια έλλειψη υπευθυνότητας και την καλλιέργεια αμοιβαίας δυσπιστίας και εχθρότητας μεταξύ των δύο πλευρών όσον αφορά τη διαδικασία των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Στην ουσία δεν επρόκειτο περί συλλογικών διαπραγματεύσεων, αφού σε τελική ανάλυση η εισοδηματική πολιτική επιβαλλόταν με διοικητικές πράξεις, τις Διαιτητικές Αποφάσεις. Ο θεσμός λοιπόν της υποχρεωτικής διαιτησίας θεωρείται ως «θεσμός-κλειδί για την κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων του ελληνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων»⁸⁷⁶. Ακόμα περισσότερο, νοείται ως ο κύριος ανασχετικός παράγοντας για τον εκσυγχρονισμό αυτού του συστήματος και, από την άποψη αυτή, ως ο βασικός αρμός για την αναπαραγωγή του: «Η διαιώνιση ενός νομικού πλαισίου που ευνοεί την κρατική παρέμβαση και την προσφυγή στην υποχρεωτική διαιτησία, καταπνίγει κάθε τάση

⁸⁷⁵ «Ένας θεσμός χωρίς ρεαλιστικό αντίκρουσμα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, Μάρτιος 1985, σελ. 4-5.

⁸⁷⁶ Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα», σελ. 296.

ανανέωσης και εξασφαλίζει μια αξιόλογη συνέχεια των θεμελιωδών χαρακτηριστικών του ελληνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων»⁸⁷⁷.

Στην ίδια λογική, ο ν. 3239/55 παγιώνει μια αίσθηση ενός κράτους-προστάτη και κράτους-υπεράνω όλων, που συντείνει και αναπαράγει την πολυδιάσπαση και τον πολυκερματισμό του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος για να το ενοποιήσει στη συνέχεια με την παρέμβασή του, ενώ επιπλέον καθηλώνει το σύστημα εργασιακών σχέσεων σε ξεπερασμένες, «παραδοσιακές» μορφές (ομοιοεπαγγελματική δομή, ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ). Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν η μοναδική χώρα στην Ευρώπη που διατηρούσε σε ισχύ το θεσμό της υποχρεωτικής διατησίας, αποδείκνυε ότι η ελληνική περίπτωση βρισκόταν σε πλήρη αναντιστοιχία με τα δεδομένα στις δυτικές χώρες και στην ουσία πρόκειται για μια «ειδική», «ιδιαιτέρη» περίπτωση, άρα θα πρέπει και να αντιμετωπίζεται ως τέτοια⁸⁷⁸.

Αλλού ο ν. 3239/55 θεωρείται ως μια επιπλέον ένδειξη ενός πάγιου χαρακτηριστικού του ελληνικού καπιταλισμού: η διατίμηση της εργασίας στην Ελλάδα μέσω της κρατικής παρέμβασης εντάσσεται σε μια ολόκληρη αλυσίδα, δηλαδή την πλήρη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων από το κράτος. Και στην περίπτωση του ν. 3239/55, η παράδοση αυτή λειτουργεί εκφυλιστικά και για τα συνδικάτα, αφού «*το υπουργείο Εργασίας μετατράπηκε σε κέντρο διερχομένων συνδικαλιστών που προσπαθούν να πετύχουν τη λύση κάποιου προβλήματος εκλιπαρώντας τον υπουργό*»⁸⁷⁹.

Αλλού το σύστημα αυτό νοείται ως ένα αυταρχικό κατάλοιπο της προ-εοικικής ζωής της Ελλάδας, που μοιραία υπόκειται με τη σειρά του στη διαδικασία εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού, ως αποτέλεσμα κοινοτικών δεσμεύσεων που «*συνέτειναν στην πολιτική νομιμοποίηση ενός κλίματος εκδημοκρατισμού των διαδικασιών συλλογικής διαπραγμάτευσης στις χώρες-μέλη της Κοινότητας*»⁸⁸⁰.

Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, η κρίση και σταδιακή απαξίωση του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων που είχε διαμορφώσει ο ν. 3239/55 συσχετίζεται και αποτελεί παρακολούθημα της γενικότερης κρίσης που αντιμετώπισε το ελληνικό

⁸⁷⁷ Ο.π., σελ. 298.

⁸⁷⁸ Βλ. Γ. Κουζής, «Ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση των συλλογικών εργασιακών σχέσεων και οι επιπτώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα», σελ. 63-107, Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», σελ. 282-310.

⁸⁷⁹ Κ. Μπατίκας, *Συνδικάτα και πολιτική*, σελ. 186.

⁸⁸⁰ Α. Μοσχονάς, «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση», σελ. 806. Βλ. επίσης Χ. Καρακιουλάφη-Α, Μοσχονάς, «Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα, 1974-2004*, σελ. 390-394.

καθεστώς συσσώρευσης μετά το 1974, δηλαδή το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα (1945-1975)⁸⁸¹. Και εδώ το σύστημα του ν. 3239/55 εκφράζει έναν αναχρονισμό και έχει ξεπεραστεί εκ των πραγμάτων, με αποτέλεσμα να «θυμίζει σήμερα πια τους ήρωες στα κινούμενα σχέδια που με κεκτημένη ταχύτητα ξεπερνούν το χείλος του γκρεμού και βαδίζουν στο κενό»⁸⁸².

Παρομοίως, υποστηρίχθηκε ότι σταδιακά, από τη δεκαετία του 1970 το επίσημο σύστημα άρχισε να βρίσκεται σε κρίση. Υπό την πίεση του συνδικαλιστικού κινήματος είχε διαμορφωθεί μια δυαδική δομή συλλογικών διαπραγματεύσεων, στην οποία συνυπήρχε το επίσημο με ένα ανεπίσημο σύστημα. Με κύρια αιχμή τις απεργίες κατά της εισοδηματικής πολιτικής (διεκδίκηση αυξήσεων) και υπέρ της υπογραφής ΣΣΕ ανά επιχείρηση, το νέο συνδικαλιστικό κίνημα της μεταπολίτευσης (εργοστασιακός συνδικαλισμός) κατάφερε σιγά σιγά να διαμορφώσει και να επιβάλει μια δυαδική δομή, τα μέρη της οποίας λειτουργούσαν παράλληλα. Το ανεπίσημο σύστημα (επιχειρησιακές, άτυπες ΣΣΕ) είχε αναπτυχθεί κυρίως στον τομέα της μεταποίησης και είχε ενισχύσει τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων, υπονομεύοντας σε μεγάλο βαθμό την αποτελεσματικότητα της εισοδηματικής πολιτικής. Η επέκταση της νέας αυτής τάσης ήταν δηλωτική της κρίσης στην οποία είχε εισέλθει ήδη απ' τη δεκαετία του 1970 το «παραδοσιακό», συγκεντρωτικό σύστημα (ν. 3239/55) και η νέα αυτή διάσταση δε θα μπορούσε να απουσιάσει από τις συζητήσεις για την αντικατάστασή του, αφού συνιστούσε ένα σημαντικό μέρος των πρόσφατων εμπειριών και εξελίξεων⁸⁸³. Η αναγνώριση της επιχειρησιακής σύμβασης από το νέο νόμο υποδήλωνε ότι η εμπειρία αυτή είχε ληφθεί σοβαρά υπόψη και δε μπορούσε να παραγνωριστεί.

Αλλού το χάσμα μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης σχετικοποιείται σημαντικά. Το πλαίσιο του ν. 3239/55 (υποχρεωτική διαιτησία, εκ των άνω-κρατική επίλυση των συλλογικών διαφορών κλπ.) υπήρξε σε μεγάλο βαθμό η ελληνική εκδοχή ενός τρόπου επίλυσης των συλλογικών διαφορών που για μεγάλο διάστημα ακολουθήθηκε με κάποιες παραλλαγές σε όλο το δυτικό κόσμο και που σιγά σιγά άρχισε να θεωρείται παρωχημένος και αναθεωρήθηκε. Έκφραση των τάσεων αυτών υπήρξαν και τα σχετικά ψηφίσματα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (87 ΔΣΕ του 1948, 98 ΔΣΕ του 1949, 154 ΔΣΕ του 1981 κλπ.). Η τάση «φιλελευθεροποίησης»,

⁸⁸¹ Βλ. Ντάντης-Λάζαρος Δουκάκης, *Εργασιακές σχέσεις, οικονομία και θεσμοί*, σελ. 56-78

⁸⁸² Ο.π., σελ. 71.

⁸⁸³ Βλ. Χρ. Ιωάννου, «Εισοδηματική πολιτική και συλλογικές διαπραγματεύσεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 39, 29/9/1988, σελ. 34.

«διεύρυνσης» κλπ. του συστήματος σε καμία περίπτωση δεν εξοβέλισε το ρυθμιστικό ρόλο του κράτους, αλλά προσπάθησε να τον «εκσυγχρονίσει». Αντιθέτως, σε πολλές περιπτώσεις, αναλόγως τη συγκυρία και τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε χώρας, η κρατική παρέμβαση ενισχύθηκε: *«Είναι πάντως αναμφισβήτητο ότι, στη Δυτική Ευρώπη (με λίγες εξαιρέσεις, όπως η Γερμανία και η Ελβετία), παρατηρήθηκε ανάπτυξη των επεμβατικών τάσεων του κράτους τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. [...] Τα μέτρα που λαμβάνονταν είχαν ως συνέπεια, σχεδόν πάντοτε, κάποιο προσωρινό περιορισμό της ελευθερίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων»*⁸⁸⁴. Ανάλογα και στο πεδίο των ΣΣΕ, όπου η τάση αποκέντρωσης δεν έχει κυριαρχήσει και η διαπραγμάτευση εξακολουθεί να αφορά σε γενικές γραμμές το κλαδικό ή διακλαδικό επίπεδο⁸⁸⁵. Κατά συνέπεια, φαίνεται ότι η ελληνική περίπτωση απείχε πολύ απ' το να αποτελεί ένα *lusus naturae*.

⁸⁸⁴ Γ. Σπυρόπουλος, *Εργασιακές σχέσεις. Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον διεθνή χώρο*, σελ. 77.

⁸⁸⁵ Βλ. ό.π., σελ. 79. Για μια επισκόπηση των τάσεων και των αλλαγών των συστημάτων συλλογικής διαπραγμάτευσης στην Ευρώπη βλ. Γ. Κουζής, *Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, σελ. 60-65.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γιατί για την εργατική πολιτική:

Στις εθνικές εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου του 1981 η αριστερά συνολικά έλαβε πάνω από 60%. Το γεγονός αυτό από μόνο του δείχνει ότι το μεταπολεμικό-μετεμφυλιακό οικοδόμημα είχε δεχτεί ένα συντριπτικό πλήγμα. Αν και το έδαφος για την αλλαγή αυτή είχε προετοιμαστεί από τα προηγούμενα χρόνια (Μεταπολίτευση), το σοκ της «αλλαγής» του 1981 άφησε ένα πρωτοφανές αποτύπωμα που διατηρεί ακόμα και σήμερα τη σημασία του στη συλλογική συνείδηση.

Η νέα κυβέρνηση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος, προβάλλοντας τον εαυτό της ως εκφραστή των νέων εργατικών, αγροτικών, μικρομεσαίων στρωμάτων («μη προνομιούχοι»), κλήθηκε να διαχειριστεί την πολιτική εξουσία σε συνθήκες πολυδιάστατης κοινωνικής ρευστότητας και κινητικότητας. Η οικονομία από τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας έδειχνε σοβαρά σημάδια υποχώρησης. Νέες κατηγορίες πληθυσμού εισέρχονταν μαζικά στην κοινωνική ζωή και την αγορά εργασίας (νέοι, γυναίκες)⁸⁸⁶. Η αστικοποίηση δημιουργούσε νέα δεδομένα στη δημογραφία, την πολεοδομία και την παραγωγή. Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ προκαλούσε έντονες συζητήσεις, ανησυχίες και προβληματισμούς.

Μπορεί το 1981 να σήμανε το τέλος του «κράτους της δεξιάς», ωστόσο δεν ήταν σε κανέναν σαφές τι θα μπορούσε να σήμαινε ένα κράτος υπό αριστερή διαχείριση, και μάλιστα ρητά «σοσιαλιστικό»⁸⁸⁷.

Στην εργασία αυτή επιχειρήσαμε να εστιάσουμε σε ένα μείζον μέρος της πολιτικής της νέας κυβέρνησης. Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ στον τομέα των εργασιακών σχέσεων αξίζει τη μελέτη και την ιστορική αποτύπωση όχι μόνο επειδή επιχείρησε την εισαγωγή «κενών δαιμονίων» και υπήρξε αποτέλεσμα ή αφορμή μιας σειράς

⁸⁸⁶ Η διάσταση της ηλικίας και του φύλου βρήκε ίσως τον πιο χαρακτηριστικό συνδυασμό στο πρόσωπο της Στέλλας Πατάκου, που το καλοκαίρι του 1982 έγινε η πρώτη εργαζόμενη που εκλέχθηκε πρόεδρος Εργατικού Κέντρου (Βορείου Συγκροτήματος Δωδεκανήσου-Κως) σε ηλικία 26 χρονών. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 4/8/1982.

⁸⁸⁷ Η σύνδεση του ΠΑΣΟΚ με την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία έγινε στο τέλος της δεκαετίας του '80. Καθόλου τυχαία την ίδια περίοδο αποφασίστηκε επίσημα η «απεξάρτηση» της ΠΑΣΚΕ από το κόμμα και η οργανωτική της αναδιάρθρωση (Κανονισμός Λειτουργίας κλπ.) Βλ. τις σχετικές αποφάσεις της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης της ΠΑΣΚΕ τον Οκτώβρη του 1988, «ΠΑΣΚΕ: “νέα, εξελικτική, πορεία”». Η παράταξη αυτονομήθηκε», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 46, Οκτώβριος 1988, σελ. 57-67.

κοινωνικών συγκρούσεων. Ακόμα περισσότερο γιατί ακόμα και σήμερα, πάνω από 20 χρόνια μετά, ένα σημαντικό κομμάτι της πολιτικής αυτής εξακολουθεί να διατηρεί ισχύ σε νομικό-θεσμικό και νομιμοποίηση στο συμβολικό επίπεδο (π.χ. δημοκρατία στο συνδικαλισμό και τους χώρους δουλειάς, όρια ομαδικών απολύσεων), ενώ πολλές από τις ιδεολογικές αιχμές της πολιτικής αυτής τείνουν να κάνουν την επανεμφάνισή τους στη σημερινή πολιτικοοικονομική συγκυρία, προκαλώντας εκ νέου πολιτικές, συνδικαλιστικές κλπ. αντιπαραθέσεις γύρω από αυτές (π.χ. αίτημα για επαναφορά δημόσιου ή/και κοινωνικού ελέγχου των σημαντικών Δημόσιων Επιχειρήσεων και Κοινωφελών Οργανισμών). Από την άποψη αυτή, φαίνεται ότι το ζήτημα της πολιτικής διαχείρισης του αιτήματος της «συμμετοχής» από τις πρώτες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ δε συνιστά αποκλειστικά ένα τελειωμένο θέμα, «ιστορικού» καθαρά ενδιαφέροντος. Το ιδεολόγημα περί «συμμετοχικής δημοκρατίας» που προβάλλεται από τη σημερινή ηγεσία του κόμματος, σίγουρα επιχειρεί να εκμεταλλευτεί την παρακαταθήκη αυτή και να επαναθεμελιώσει την τρωθείσα για πολλούς ιδεολογικοπολιτική συνέχεια του ΠΑΣΟΚ. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να αντιληφθεί την παρούσα εργασία και ως την αφετηρία για μια μελλοντική έρευνα πάνω στο ΠΑΣΟΚ υπό τον τίτλο «ΠΑΣΟΚ: από την “εργατική συμμετοχή” στη “συμμετοχική δημοκρατία”».

Ποιά εργατική πολιτική;

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν έγινε εκτενής αναφορά στις κύριες νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη της τετραετία (1981-1985). Τα νομοθετήματα αυτά αποσκοπούσαν στη θεσμική αποτύπωση κάποιων κεντρικών πολιτικών αιτημάτων στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Τα αιτήματα που αποτέλεσαν την αιχμή εκατέρωθεν αυτής της πολιτικής ήταν ο «εκδημοκρατισμός» και η «εργατική συμμετοχή». Χωρίς ποτέ αυτά τα δύο να νοούνται ξεχωριστά, υπήρξαν το κεντρικό συνεκτικό ιδεολογικό και πολιτικό στοιχείο της εργατικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη του αυτή κυβερνητική περίοδο, αλλά και στην επόμενη σε μεγάλο βαθμό. Υπήρξαν άλλωστε μεταξύ των προμετωπίδων στο πρόγραμμα και την ιδεολογικοπολιτική συγκρότηση του κόμματος αυτού σε όλην την όχι και τόσο μακρά πορεία του προς την εξουσία, γεγονός που υποδεικνύει ότι και σε αυτά χρεώνεται ένα μεγάλο μέρος της εκλογικής του επιτυχίας.

Σημείο αναφοράς, αφετηρία και ναυαρχίδα της προσπάθειας αυτής στάθηκε ο νόμος 1264/82 («για τον εκδημοκρατισμό του Συνδικαλιστικού Κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων»), που έθεσε τις βάσεις για την εισαγωγή και την εμπέδωση δημοκρατικών και συμμετοχικών διαδικασιών τόσο στο συνδικαλιστικό κίνημα, όσο και στους εργασιακούς χώρους. Ο ν. 1264/82 σήμανε και διευκόλυνε την αντεπίθεση της μεγάλης πλειοψηφίας των οργανωμένων και μη συνδικαλιστικών δυνάμεων, που για δεκαετίες βρίσκονταν υπό καθεστώς περιθωριοποίησης και αποκλεισμού από τις επίσημες συνδικαλιστικές δομές, σε κάθε επίπεδο. Ταυτόχρονα, με τον ίδιο νόμο δόθηκε η δυνατότητα και η νομοθετική κάλυψη για την απρόσκοπτη παρουσία, παρέμβαση και δραστηριοποίηση των εργαζομένων και των εκπροσώπων τους στους εργασιακούς χώρους. Η νομοθετική πρωτοβουλία που κατέληξε στο νόμο 1264/82 είχε τη φιλοδοξία να εκπληρώσει ταυτόχρονα μια διπλή στόχευση. Από τη μία να θέσει τα θεμέλια για μια διαδικασία «εξυγίανσης» και «εκδημοκρατισμού» στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος. Πράγματι, μετά την ψήφιση του νόμου πυροδοτήθηκε μια πρωτοφανής και σε βάθος χρόνου διαδικασία κινητοποίησης που οδήγησε στον ολοκληρωτικό σχεδόν έλεγχο των συνδικαλιστικών οργανώσεων από τις λεγόμενες «δημοκρατικές» δυνάμεις, που μέχρι τότε αποτελούσαν τη λεγόμενη «αντιπολίτευση» και ήταν αποκλεισμένες μέσα από ένα πλήθος μεθοδεύσεων. Η «άνοιξη» αυτή στη συνδικαλιστική ζωή ήταν επόμενο να ευνοήσει τις συνδικαλιστικές δυνάμεις εκείνες που συμπαρατάσσονταν με την κυβέρνηση (ΠΑΣΚΕ), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εύνοια αυτή δεν προερχόταν πολλές φορές και «από τα πάνω», γεγονός που συνέτεινε σε μια νέα όξυνση του ανταγωνισμού, αυτή τη φορά στο εσωτερικό των «δημοκρατικών» συνδικαλιστικών δυνάμεων (ΕΣΑΚ-ΠΑΣΚΕ). Από την άλλη, στόχευε στην άρση των καθιερωμένων μέχρι τότε συνθηκών στο εσωτερικό των χώρων παραγωγής, το μετριασμό της εργοδοτικής αυθαιρεσίας και τη θέσπιση κανόνων και ορίων στο ρόλο και τη θέση των δύο πλευρών (κεφάλαιο-εργασία). Η εξέλιξη αυτή αντικειμενικά ευνοούσε την εργατική πλευρά, αφού αναβάθμιζε το ρόλο της, ενίσχυε το οπλοστάσιό της και τη διαπραγματευτική της θέση. Ταυτόχρονα βεβαίως τη μετέτρεπε σε έναν επίσημα αναγνωρισμένο «συμπαίκτη», καναλιζάροντας σε νόμιμα και θεσμικά πλαίσια μια πρακτική (το συνδικαλισμό) που μέχρι τότε μόνο ως πράξη ανταρσίας γινόταν κατανοητή από την εργοδοσία.

Το δίπολο «εκδημοκρατισμός-συμμετοχή» εκφράστηκε όμως και με μια σειρά άλλες νομοθετικές πρωτοβουλίες. Έτσι, η κοινωνική διαμάχη που συνόδευε το

πρόταγμα αυτό μεταφερόταν σχεδόν αυτούσια και χωρίς αξιολογες παραλλαγές και στο πλαίσιο των υπόλοιπων νομοθετημάτων.

Οι περιπτώσεις των νόμων 1385/83 («για τα εποπτικά συμβούλια του κλάδου μεταλλείων-ορυχείων»), 1387/83 («έλεγχος ομαδικών απολύσεων») και 1365/83 («κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων δημοσίου χαρακτήρα ή κοινής ωφελείας») έδειξαν μια σαφή πρόθεση της κυβέρνησης για επέκταση και παγίωση μιας σειράς θεσμών και διαδικασιών που θα ενίσχυαν την εκπροσώπηση των εργαζομένων στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα. Η λογική που ενυπήρχε στα νομοθετήματα αυτά ήταν η απόδοση στις οργανωμένες εκφράσεις των εργαζομένων ενός αυξημένου ρόλου και αρμοδιοτήτων σε ζητήματα που σχετίζονται με την εργασιακή τους καθημερινότητα και εμπειρία. Στόχος ήταν να (επαν)οικειοποιηθούν την εργασιακή διαδικασία, μέσα από τη συμμετοχή τους σε ένα σύστημα διαβουλευσεων που θα τους καθιστούσε σε κάποιο βαθμό συνυπεύθυνους για τις συνθήκες εργασίας, την οργάνωση της παραγωγής, το προϊόν κλπ. Φυσικά η κυβερνητική πλευρά ευελπιστούσε ότι με τον τρόπο αυτό θα «απαλύνονταν» οι ταξικές συγκρούσεις ή τουλάχιστον θα διοχετεύονταν σε πιο ελεγχόμενα πεδία, την εποπτεία και τον έλεγχο των οποίων θα διατηρούσαν μεικτά σχήματα με τη συμμετοχή κράτους, εργοδοτών, εκπροσώπων των εργαζομένων και άλλων κοινωνικών φορέων (Τοπική Αυτοδιοίκηση κλπ.). Τα σχήματα αυτά («θεσμοί συμμετοχής») ενείχαν είτε αποκεντρωμένο, είτε κεντρικό χαρακτήρα, άλλοτε ήταν ολιγομελή και άλλοτε συγκέντρωναν στους κόλπους τους ένα πλήθος φορέων και προσώπων. Οι αρμοδιότητές τους συνήθως είχαν έναν περιορισμένο-βοηθητικό χαρακτήρα, αλλά δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις αποφασιστικής αρμοδιότητας (δηλαδή εν δυνάμει εξουσίας).

Ωστόσο, οι προσπάθειες αυτές, όσο κι αν είχαν σε ένα αφηρημένο-θεωρητικό επίπεδο την υποστήριξη μεγάλης μερίδας εργαζομένων, δεν υπήρξαν σε όλες τις περιπτώσεις το ίδιο επιτυχημένες ή ανέφελες. Στην περίπτωση του νόμου για την «κοινωνικοποίηση» των ΔΕΚΟ (1365/83), οι κυβερνητικοί χειρισμοί απέτυχαν πλήρως σε επικοινωνιακό επίπεδο, ενώ και στο πεδίο της εφαρμογής συνάντησαν την οξεία αντίδραση ακόμα και από μεγάλη μερίδα φιλοκυβερνητικών πολιτικών και συνδικαλιστικών δυνάμεων. Η εξέλιξη αυτή έθεσε σε κίνδυνο τη μέχρι τότε συναινετική στάση μέρους της εργατικής-συνδικαλιστικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, ενώ αποτέλεσε τη θρυαλλίδα για την οριστική διάλυση της εύθραυστης «συμμαχίας» με τις υπόλοιπες δυνάμεις της αριστεράς.

Η εφαρμογή του νόμου αυτού συνάντησε τη μαζική και δικαιολογημένη αντίδραση, αφού δινόταν η εντύπωση ότι «έπαιρνε» πολύ περισσότερα απ' όσα «έδινε». Η συζήτηση επικεντρώθηκε εκ των πραγμάτων στο «άρθρο 4», γεγονός που ίσως αδίκησε τις προθέσεις και υπονόμωσε τις προοπτικές των υπόλοιπων διατάξεων. Από την άλλη, η κυβερνητική πρακτική δε βοήθησε στην αντίκρουση της κατηγορίας ότι τα περί «κοινωνικοποίησης» συνιστούσαν απλά το φύλλο συκής για την παρεμπόδιση των απεργιών. Η αναβλητικότητα, η αναποφασιστικότητα και η διστακτικότητά της στην προώθηση των πιο ριζοσπαστικών πλευρών του νόμου συνοδεύτηκε στα επόμενα χρόνια από μια συνεχή προσπάθεια υπονόμωσης και μετριασμού του⁸⁸⁸.

Η περίπτωση του νόμου 1386/83 («ίδρυση Οργανισμού Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων») δεν εντάσσεται αυστηρά στην κατηγορία των νομοθετημάτων εργατικής πολιτικής, ωστόσο οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που τον επέβαλαν, καθώς και κάποιες από τις διατάξεις του περιείχαν έντονα το στοιχείο της εργατικής πλευράς. Αφενός, μεταξύ των δυνάμεων εκείνων που πάλευαν ώστε η λύση που θα εφαρμοζόταν στην περίπτωση των «προβληματικών» επιχειρήσεων να εξυπηρετεί μια συγκεκριμένη λογική και προοπτική (διατήρηση θέσεων εργασίας-λειτουργίας επιχειρήσεων, έλεγχος-συμμετοχή στη νέα διοίκηση κλπ.) πρωταγωνιστικό ρόλο κατείχαν οι εργαζόμενοι σε αυτές, γεγονός που συμπαρέσυρε και το επίσημο συνδικαλιστικό κίνημα και βοήθησε στο να αναδειχτούν τα εργατικά αιτήματα στην κεντρική πολιτική σκηνή. Αφετέρου, η περίπτωση των προβληματικών αποτέλεσε μια μεγάλη ευκαιρία για την πειραματική εφαρμογή συστημάτων διοίκησης παραγωγικών μονάδων στα οποία τον πρώτο λόγο είχαν οργανωμένες δυνάμεις των εργαζομένων. Η προοπτική αυτή αρχικά δεν φαίνεται να συναντά την αντίρρηση της κυβερνητικής πλευράς δεδομένης και της ισχυρής εργατικής πίεσης. Ωστόσο από το δεύτερο μισό της δεκαετίας εμφανίζεται αποφασισμένη για την προώθηση μιας στρατηγικής εξόδου από το ζήτημα της συντήρησης και αξιοποίησης των επιχειρήσεων αυτών. Η νέα αυτή πολιτική έκανε

⁸⁸⁸ Η περίπτωση της λειτουργίας των Αντιπροσωπευτικών Συνελεύσεων Κοινωνικού Ελέγχου (ΑΣΚΕ) σε ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΣΕ είναι χαρακτηριστική. Από τα στοιχεία φαίνεται ότι τα όργανα αυτά υπολειπούν κυρίως λόγω της συχνής απουσίας των εκπροσώπων του κράτους. Την περίοδο 1985-1987 οι απουσίες των εκπροσώπων του κράτους και των άλλων κοινωνικών φορέων κατέχουν συντριπτικά ποσοστά έναντι των απουσιών των εκπροσώπων των εργαζομένων. Πιο αναλυτικά, οι απουσίες για την ΑΣΚΕ/ΔΕΗ: 32 οι εκπρόσωποι κράτους, 51 εκπρόσωποι φορέων, 5 των εργαζομένων. Για την ΑΣΚΕ/ΟΤΕ: 28 απουσίες κράτους, 29 κοινωνικών φορέων, 4 εργαζομένων. Για την ΑΣΚΕ/ΟΣΕ: 13 απουσίες κράτους-φορέων συνολικά, 1 εργαζομένων. Για πιο αναλυτικά στοιχεία βλ. «Τα δύο χρόνια των ΑΣΚΕ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 34, Οκτώβρης 1987, σελ. 32-40

όλο και λιγότερο ανεκτή και αποδεκτή την πειραματικού τύπου «αυτοδιαχειριστική» προοπτική. Η περιπέτεια αυτή αποτυπώνεται στην προετοιμασία του νομοσχεδίου, την ψήφιση και εφαρμογή του ν. 1386/83 και τη διαμάχη γύρω από αυτόν.

Τέλος, η ψήφιση του νόμου που κατοχύρωνε την τυπική ισότητα ανδρών και γυναικών στις εργασιακές σχέσεις (ν. 1414/84) εξυπηρετούσε σε ένα διαφορετικό επίπεδο το αίτημα του εκδημοκρατισμού και του εκσυγχρονισμού στις εργασιακές σχέσεις. Η διαμάχη με αφορμή τις διατάξεις του νόμου αυτού περιορίστηκε σε κάπως δευτερεύοντα θέματα (επιδόματα κλπ.). Η ευρύτερη συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων γύρω από την κατοχύρωση της ισότητας δεν απέκρυψε ωστόσο τις διαφορετικές αντιλήψεις τους για τη θέση και το ρόλο των γυναικών ως εργαζόμενων και παραγωγών. Από την άλλη, το γεγονός ότι παρά την ψήφισή του, η βελτίωση στο υλικό επίπεδο ακολούθησε μια διαφορετική πορεία που ακόμα και σήμερα δεν έχει ολοκληρωθεί αισίως, πιστοποιεί όχι τόσο μια αποτυχία, όσο την ανεπάρκεια των απλά τυπικού και εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα προσπαθειών μεσολάβησης σε πεδία με τη δική τους λογική και δυναμική, όπως ο εργασιακός, ιδιαίτερα όταν οι προσπάθειες αυτές μένουν στο νομοθετικό επίπεδο και οι οργανωμένες δυνάμεις των άμεσα ενδιαφερομένων αδυνατούν να τις επιβάλλουν.

Πίσω από τα νομοθετήματα αυτά που συνιστούν το σκληρό πυρήνα της εργατικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στα 1981-1985 βρίσκεται χωρίς αμφιβολία μια πληθωρική κοινωνικοπολιτική δυναμική. Οι κοινωνικοί αγώνες των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων (1974-1981) συγκρότησαν ένα ισχυρό ρεύμα ιδεών, προταγμάτων, κατακτήσεων, αιτημάτων κλπ. που είχαν εγγραφεί στην ημερήσια διάταξη της μεγάλης μάζας των εργαζομένων και του «δημοκρατικού» συνδικαλιστικού κινήματος πριν την εμφάνισή τους στα νομοθετικά κείμενα. Η εργατική πολιτική των πρώτων κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ εξέφρασε με κεκτημένη ταχύτητα τις μείζονες από αυτές τις ασαφείς και ανεπεξέργαστες ιδέες («εργατική συμμετοχή», «εκδημοκρατισμός», «κοινωνικοποίηση» κλπ.). Η κοινωνική δυναμική που το είχε ανεβάσει στην εξουσία, σε μια ιδιότυπη «συγκυβέρνηση» με το ΚΚΕ, τουλάχιστον τα 2 πρώτα χρόνια, ουσιαστικά επέβαλε αυτήν την ατζέντα. Η κυβέρνηση από την πλευρά της κλήθηκε με προθυμία να διαχειριστεί αυτήν την απαίτηση και το έκανε με το δικό της τρόπο. Κύριο μέλημά της ήταν η πολιτική αυτή να έχει έναν χαρακτήρα γενικότερα εκσυγχρονιστικό, όχι μονόπλευρα ταξικό. Σε πολλές περιπτώσεις, είναι έκδηλη η αγωνία μελών της τα νομοθετήματα αυτά να παρουσιαστούν ως

ανταπόκριση της Ελλάδας στα ρεύματα και τις επιταγές της εποχής και των πιο προηγμένων χωρών.

Η εμπειρία και η προοπτική της ΕΟΚ δεν θα πρέπει να υποβαθμίζεται στο σημείο αυτό. Ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας, εκδηλώνεται μια σταδιακή μεταστροφή στην αντιμετώπιση των εργασιακών ζητημάτων από το ΠΑΣΟΚ. Η ευρωπαϊκή, εκσυγχρονιστική διάσταση τονίζεται όλο και περισσότερο (κατοχύρωση ισότητας των δύο φύλων, επικύρωση της 135 Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας-συγκρότηση «Συμβουλίων Εργαζομένων», απόπειρα θεμελίωση ενός συστήματος ελέγχου της υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων κ.ά.).

Δεν είναι τυχαίο ότι ο προσανατολισμός αυτός, αν και κάπως αδιόρατος και υποτονικός στην αρχή, σχετίζεται με την υποχώρηση την ίδια εποχή του εργατικού συνδικαλιστικού διεκδικητικού κινήματος, την απομαζικοποίησή του, τη διάσπασή του και τον περιορισμό του σε μια συνεχή αμυντική και αδιέξοδη στάση. Η εξάντληση των καυσίμων που είχαν δώσει τεράστια ώθηση και νομιμοποίηση στο εργατικό κίνημα κατά τη δεκαετία 1974-1984, το οδηγεί σε συρρίκνωση από το 1985. Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με την εσωστρέφεια που αρχίζει να κυριαρχεί και την αδυναμία έκφρασης πειστικών στρατηγικών, προκαλεί τάσεις αποπροσανατολισμού, ηττοπάθειας και απογοήτευσης.

Στη συγκυρία αυτή, η κυβέρνηση βρίσκει ευκαιρία να εγκαταλείψει σταδιακά το «εργατίστικο» ένδυμά της και να προβάλει τον εαυτό της ως τον πιο αξιόπιστο εκφραστή του εκσυγχρονιστικού αιτήματος. Από τους εργαζόμενους ζητά να είναι «υπεύθυνοι», να μην ακολουθούν τα «λαϊκιστικά» και «οικονομίστικα» συνθήματα ΚΚΕ και Δεξιάς. Επιχειρεί να βρει πεδίο συνεννόησης με τις «υγιείς» εργοδοτικές δυνάμεις, καθησυχάζοντας συνεχώς κάθε υπόνοια για εξάλειψη της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας». Ταυτόχρονα, δείχνει μια διάθεση να συντονιστεί με τα κυρίαρχα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα σε μια σειρά μείζονων ζητημάτων εργασιακών σχέσεων (διευθέτηση εργάσιμου χρόνου, κατοχύρωση ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων, εισαγωγή θεσμών διαβούλευσης, νέες μορφές απασχόλησης, πολιτική απασχόλησης κλπ.).

Διάφοροι λόγοι (έκτασης, χώρου, δομής κλπ.) αναγκάζουν να περιοριστεί η παρούσα εργασία στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ. Οι γενικότερες εξελίξεις που ακολουθούν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας οδηγούν σε μια συνολική αναθεώρηση των πολιτικών του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο αυτή. Στο πεδίο της εργατικής πολιτικής, ο αναπροσανατολισμός αυτός, μια ιχνογράφηση του οποίου επιχειρήσαμε

λίγο πιο πάνω, αποκτά ένα μεγάλο ενδιαφέρον. Η συμπλήρωση της ιστορικής διαπραγματεύσεως και ερμηνείας της εργατικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεύτερη της τετραετία συνιστά μια αναγκαία προϋπόθεση, ούτως ώστε να καταστεί δυνατό να διαμορφωθεί μια πιο ενιαία και συνθετική εικόνα της περιόδου, στο βαθμό που εκ των πραγμάτων η δεκαετία αυτή, χρωματισμένη όπως είναι από την κυβερνητική παρουσία του ΠΑΣΟΚ, συνιστά μια χωροχρονική ενότητα.

Η ελληνική δεκαετία του '80 ως «ιστορικό ζήτημα»

Η δεκαετία του 1980, είτε τη θεωρήσουμε ως μέρος μιας συνολικότερης περιόδου (π.χ. Μεταπολίτευση), είτε τη δούμε στη συνάρθρωσή της με τις πρώτες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, δεν είναι μια «εύκολη» περίοδος για μελέτη. Είναι γεμάτη αντιφάσεις, συγκρούσεις, παλινωδίες και φόρτιση. Στο πολιτικό επίπεδο βλέπουμε την παγίωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, του κράτους δικαίου κλπ., αλλά ταυτόχρονα συνυπάρχει η όξυνση των πολιτικών παθών (π.χ. συνταγματική αναθεώρηση, εκλογή προέδρου της δημοκρατίας, πόλωση αριστεράς-δεξιάς) και μια προϊούσα αποπολιτικοποίηση, που θα κορυφωθεί με τη σκανδαλολογία στα τέλη της δεκαετίας.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις είναι σχεδόν αδιάλειπτες και προκύπτουν από παντού. Το εργατικό κίνημα βγαίνει στο προσκήνιο με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και δυναμικότητα, ενθαρρυμένο από κάποιες κατακτήσεις στη δεκαετία του '70 και τις προσδοκίες που καλλιεργήθηκαν μετά την άνοδο στην εξουσία ενός κόμματος με αναφορές στο «σοσιαλισμό». Την ίδια στιγμή όμως θα υποστεί και μια τεράστια διάσπαση στο εσωτερικό του (1985-1986) που θα συνοδευτεί από μια συνεχή προσπάθεια απαξίωσης, συκοφάντησης και συχνά καταστολής, γεγονότα που οδηγούν όσο προχωρά η δεκαετία σε μια ριζική αποδυνάμωση της διαπραγματευτικής δύναμης των οργανωμένων συνδικαλιστικών δυνάμεων και του συμβολικού τους κεφαλαίου. Παράλληλα, οι δυνάμεις της εργοδοσίας θα ακολουθήσουν μια εξίσου δυναμική τακτική, συνδικαλιστικού τύπου, και θα έρθουν σε ανοικτή σύγκρουση με την κυβέρνηση, ιδιαίτερα την πρώτη τετραετία. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1984 δημιουργούν έναν διεκδικητικό φορέα παράλληλο του ΣΕΒ, το Εθνικό Συμβούλιο Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας (ΕΣΙΠ) και την ίδια χρονιά βγαίνουν δυναμικά στο δρόμο με τη διοργάνωση ενός συλλαλητηρίου «των παραγωγικών τάξεων». Η προσπάθεια αυτή αποδείχθηκε βραχύβια (το ΕΣΙΠ διαλύθηκε το 1988), ωστόσο σηματοδότησε μια νέα τάση στην εργοδοτική πρακτική,

ως απάντηση στο μέχρι τότε εξωστρεφή δυναμισμό του εργατικού κινήματος και τις «φιλεργατικές» στοχεύσεις της κυβέρνησης. Οι σχέσεις εργοδοτών και κυβέρνησης σταδιακά θα βελτιωθούν, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας και μετά.

Η δεκαετία αυτή είναι επίσης η περίοδος που έρχονται στο προσκήνιο και μια σειρά από άλλα κοινωνικά φαινόμενα που απασχόλησαν τον τύπο: καταλήψεις στέγης και πανεπιστημιακών σχολών, ναρκωτικά, χουλιγκανισμός, συγκρούσεις αναρχικών με την αστυνομία. Τα φαινόμενα αυτά σχετίζονται με τον τρόπο ζωής ενός μεγάλου κομματιού της νεολαίας των πόλεων και γίνονται αντικείμενο ενδιαφέροντος και σχολιασμού από το σύνολο του καθημερινού και περιοδικού τύπου, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας.

Από τα όσα περιγραφικά αναφέρθηκαν παραπάνω υπονοείται ίσως ότι πράγματι γύρω στα μέσα της δεκαετίας τα πράγματα αλλάζουν. Ξεφυλλίζοντας τον τύπο και τις εφημερίδες δόθηκε στον γράφοντα η εντύπωση ότι, τόσο σε επίπεδο δημόσιου λόγου, όσο και σε μια σειρά άλλα πράγματα, η περίοδος 1981-1985 αποτελεί απότοκο της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Αντίθετα, το δεύτερο μισό της δεκαετίας, φαίνεται να «ανήκει» περισσότερο στο κλίμα της δεκαετίας του '90.

Την αίσθηση αυτή υποβοηθούν και μια σειρά από κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις: το ΠΑΣΟΚ πραγματοποιεί μια επώδυνη και σοκαριστική για πολλούς στροφή στη συνολική πολιτική του το 1985, με την εφαρμογή του «Σταθεροποιητικού Προγράμματος». Το συνδικαλιστικό κίνημα εισέρχεται σε μια περίοδο εσωστρέφειας, διασπάσεων, εσωτερικών συγκρούσεων. Η δεξιά παράταξη με την εκλογή του Μητσοτάκη στην προεδρία της Νέας Δημοκρατίας υιοθετεί πλήρως τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Αλλαγές και μετατοπίσεις εμφανίζονται όμως και στην αριστερά. Το 1985 ιδρύεται η Ενιαία Σοσιαλιστική Παράταξη Ελλάδας από τον Στάθη Παναγούλη, ενώ λίγα χρόνια αργότερα (1988) ο Αρσένης, μαζί με διαγραμμένους συνδικαλιστές του ΠΑΣΟΚ, ιδρύει το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Ταυτόχρονα, η συνδικαλιστική παράταξη που πρόσκειται στο ΠΑΣΟΚ προωθεί διαδικασίες αυτονόμησής της από τον κομματικό μηχανισμό του κόμματος και εκσυγχρονισμού των δομών της. Την ίδια περίοδο ολοκληρώνεται και η μετάλλαξη της ανανεωτικής αριστεράς από ΚΚΕ εσ. σε Ε.ΑΡ., διαδικασία που θα οδηγήσει στο θνησιγενές μόρφωμα του ενιαίου ΣΥΝ και στην τραυματική εμπειρία της συγκυβέρνησης. Η εργοδοσία βρίσκεται και αυτή σε διαδικασία αλλαγών. Η ηγεσία στο ΣΕΒ αλλάζει πρόσωπο, αλλά και πολιτική. Με την ανάληψη της προεδρίας από τον Αργυρό, η εκπροσώπηση στον ΣΕΒ διευρύνεται με εκπροσώπους από τις

κλαδικές επιχειρηματικές οργανώσεις, για να ακολουθήσουν αργότερα οι τράπεζες, οι επιχειρήσεις πληροφορικής κ.ά. Τέλος, είναι χαρακτηριστικό ότι το 1987 για πρώτη φορά η συνδικαλιστική παράταξη της ΝΔ κατακτά την πλειοψηφία στις φοιτητικές εκλογές. Οι παραπάνω εξελίξεις δεν είναι τυχαίες, αλλά εκφράζουν μια σταδιακή αλλαγή στο συνολικό προσανατολισμό της χώρας και μια πρώτη αμφισβήτηση των δεδομένων της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου.

Αξίζει να αναφερθεί ότι την ίδια περίοδο (1985-1986) η Ελλάδα αρχίζει την πλήρη ένταξή της στην ΕΟΚ. Την εποχή αυτή υπογράφεται και αρχίζει να εφαρμόζεται η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, που αποτελούσε την προδρομική κίνηση που θα οδηγούσε στη λεγόμενη «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» (ενιαία αγορά, κοινό νόμισμα κλπ.). Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Ελλάδας έχει ευρύτατες επιπτώσεις. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας αρχίζουν οι πρώτες συζητήσεις για την αναμόρφωση των εργασιακών σχέσεων και την υιοθέτηση πιο ευέλικτων μορφών (όρια απολύσεων, μερική απασχόληση, σύνδεση μισθού-παραγωγικότητας, περικοπές παροχών-προνομιών δημοσίων υπαλλήλων) παράλληλα με την εκτίναξη των ποσοστών ανεργίας. Ταυτόχρονα, στα τέλη του 1985 η ελληνική κυβέρνηση ζητά και πετυχαίνει από την ΕΟΚ δάνειο ύψους 1.75 δισ. ECU, οι οικονομικοί όροι του οποίου επικαθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τη μετέπειτα δημοσιονομική της πολιτική, σε συνταύτιση σχεδόν με τη λογική του «Σταθεροποιητικού Προγράμματος»⁸⁸⁹. Το 1986 συντελείται και η απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος, με το πέρασμα από τον καθορισμό των επιτοκίων από το κράτος στη διαμόρφωσή τους με βάση την ελεύθερη αγορά (προσφορά και ζήτηση κεφαλαίων απ' την αγορά).

Στην ίδια πάντα συγκυρία βρίσκουμε και τις απαρχές μιας διαδικασίας που θα δημιουργήσει οξύτατες διαμάχες και συζητήσεις, της αποβιομηχάνισης. Στις αρχές πια του 1988, με την έκθεση του τότε διοικητή της ΤτΕ Χαλικιά επισημοποιείται η επιλογή υπέρ της επικέντρωσης της οικονομίας στον τριτογενή τομέα. Μια πιο ανάγλυφη εικόνα της στροφής αυτής μπορεί κανείς να αποκομίσει ξεφυλλίζοντας τα τεύχη του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* από το 1975 ως το 1989. Εκεί θα παρατηρήσει κάτι που μιλάει, νομίζω, από μόνο του: οι διαφημίσεις παραγωγικών βιομηχανικών

⁸⁸⁹ Μεταξύ των όρων ήταν η μείωση του ετήσιου ποσοστού ανόδου των τιμών, η επιβράδυνση της ανόδου του κόστους εργασίας, η μείωση των καθαρών δανειακών αναγκών του δημοσίου, η μείωση της πιστωτικής επέκτασης, η μείωση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, η σταθεροποίηση του εξωτερικού δημοσίου χρέους κλπ. Βλ. «Οι σκληροί όροι των ευρωπαϊκών δανείων», *Καθημερινή*, 22/2/2009.

μονάδων και επενδύσεων αντικαθίστανται από διαφημίσεις επιχειρήσεων που σχετίζονται με τον τριτογενή τομέα.

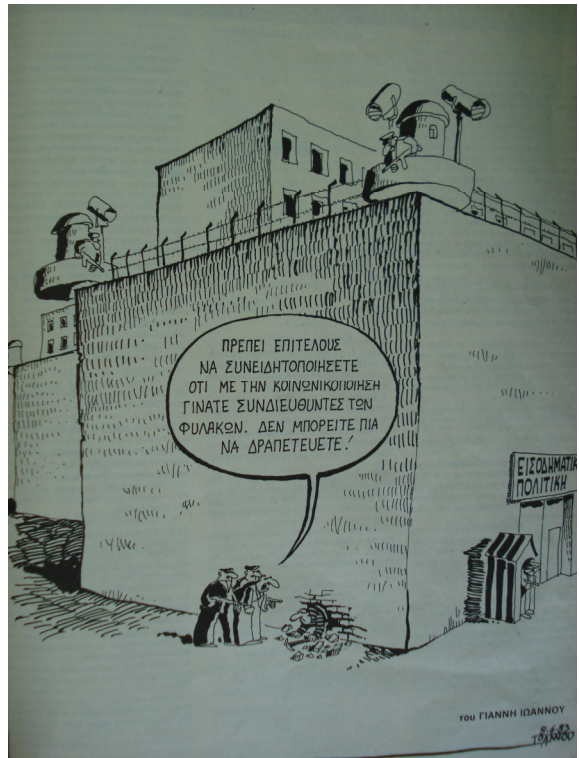
Τα παραπάνω σκιαγραφούν κάποιες μείζονες εξελίξεις που σημάδεψαν μια αλλαγή στην οικονομική και πολιτική ζωή που ξεκινά από το μέσο της δεκαετίας του 1980, την περίοδο ακριβώς που το «πνεύμα της μεταπολίτευσης» βρίσκεται στο απόγειό του. Μετά το 1985 (σύμφωνα πάντα με μια κάπως «χονδροειδή» κωδικοποίηση), τα συνδικάτα θα μετατραπούν σε «συντεχνίες», οι δημόσιοι υπάλληλοι σε «ρετιρέ», οι εργοδότες σε προνομιακούς συνομιλητές («κοινωνικοί εταίροι»), οι κατακτήσεις σε «προνόμια» κ.ο.κ. Αρχίζει δηλαδή μια αντίστροφη πορεία που θα συνδυαστεί με τη «μπόχα» των σκανδάλων, το διάχυτο κυνισμό, την πολιτική συνθηματολογία τύπου «Τσοβόλα δώστα όλα», για να μπορέσει πια επίσημα και με σιγουριά να αναγγελθεί από κάποιους με ανακούφιση «το τέλος της μεταπολίτευσης».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΓΕΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

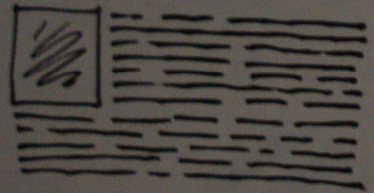
Οι γελιογραφίες που ακολουθούν αφορούν κυρίως τη σατιρική απεικόνιση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ σχετικά με την οικονομική και εργατική του πολιτική, πάνω σε ζητήματα δηλαδή που έχουν γίνει αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο κείμενο που προηγήθηκε.

Κάποιες έχουν αντληθεί από τον τύπο της εποχής (*Το Βήμα*, *Καθημερινή*, *Αντι*) και άλλες από τη συλλογή του σκιτσογράφου Κώστα Μητρόπουλου, *Υψηλόμισθοι και άλλοι*, Gutenberg, Αθήνα, 1986.

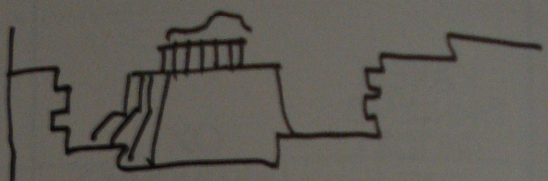

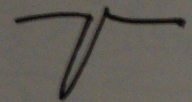
ΕΡΩΤΗ
Η ΠΕΝΘΗΜΕΡΗ
ΚΑΤΑΛΗΨΗ
ΤΟΥ ΧΗΜΕΙΟΥ
ΕΛΗΞΕ!

KMtp.

ΟΛΟΙ ΠΛΕΟΝ
ΔΟΥΛΕΥΟΥΝ
ΠΕΝΘΗΜΕΡΟ!

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ!..

K.M. 7/9

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ

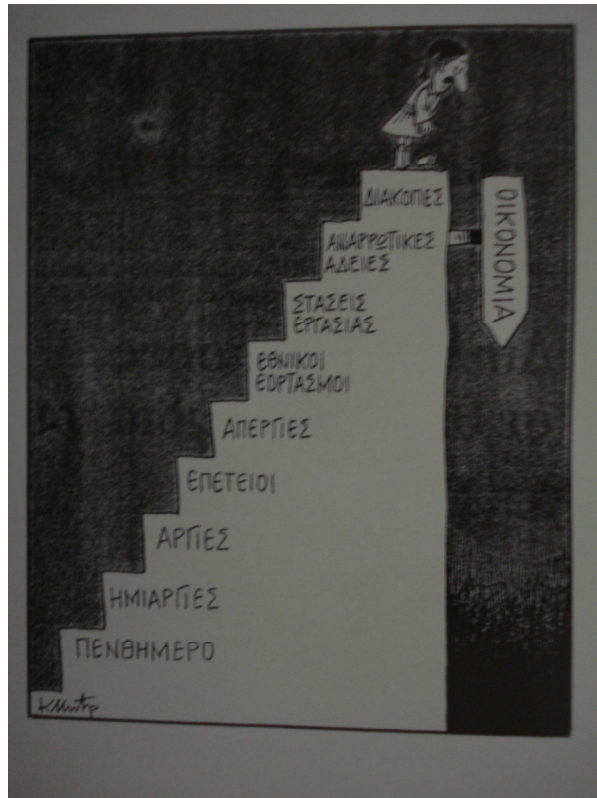

K.M. 7/9

ΠΗΓΕΣ

1. ΤΥΠΟΣ

A) ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- *Ελευθεροτυπία* (επιλεκτικά, έτη 1985, 1986, 1988)
- *Καθημερινή* (επιλεκτικά, έτη 1982-1986, 1988)
- *Το Βήμα* (1982-1983, επιλεκτικά, έτη 1984, 1986)
- *Ριζοσπάστης* (1981-1983, από την ψηφιοποιημένη συλλογή της ΕΒΕ, <http://www.nlg.gr/dlefimerides.htm>)

B) ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- *Αντι* (1981-1989)
- *Δελτίον Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών*, τ. 461, Ιούνιος 1984
- *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου* (νόμοι, εισηγητικές εκθέσεις, Πρακτικά συνεδριάσεων Βουλής, Προεδρικά Διατάγματα, 1976-1988)
- *Εργασία* (1984-1985)
- *Θέσεις* (1982-1991, ψηφιοποιημένα άρθρα από τον ιστότοπο του περιοδικού, <http://www.theseis.com>)
- *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (1985-1990)
- *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (1976-1989)
- *Ο Πολίτης* (1981-1988)
- *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση* (1985-1989)
- *Σχολιαστής* (1983-1989)

Γ) ΑΡΘΡΑ

- Αφιέρωμα: 2 χρόνια ΠΑΣΟΚ: «Αναζητώντας την «Αλλαγή»...», Χριστοδουλόπουλος Α., «Το σήριαλ του εκδημοκρατισμού και η «κρυφή γοητεία» του κράτους», Θ. Κατσαρός, «Γύρω γύρω όλοι, στη μέση... ο Αρσένης», «Συνέντευξη με τον Πρόεδρο της ΟΤΟΕ Α. Πουλαρίκα», «Η κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος και η ανάγκη ενός διαλόγου», σελ. 7-19, *Προλετάριος Μαχητής*, φ. 61, Νοέμβρης 1983.
- Βερέμης Θάνος, «Πλήρης ελευθερία πάνω απ' όλα...», *Καθημερινή*, 30/12/2007.
- Ιωαννίδης Σταύρος, «Μετά την... “κοινωνικοποίηση”», *Η Αριστερά Σήμερα*, τ. 1, Ιούνιος 1983, σελ. 6-8.
- Ιωάννου Χρήστος, «Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα: Μια πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 73, 1989, σελ. 78-116.
- Ζούλας Στάμος, «Ο Ο Α. Παπανδρέου ως πρότυπο πολιτικού και πρωθυπουργού», *Καθημερινή*, 5-6/1/2008.
- Καλογερόπουλος Γ., «Εκμετάλλευση και κέρδη στην ελληνική βιομηχανία», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 48, Ιούλης-Αύγουστος 1990, σελ. 31-37.
- Καλτσώνης Δημήτρης, «Σημειώσεις για την εργατική τάξη σήμερα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 3, 1994, σελ. 32-43.
- Καραγιάννης Αναστάσιος, «Κεϋνσιανή οικονομική πολιτική και η ελληνική πρακτική την περίοδο 1975-1994», *Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας*, τ. 1-2, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2000, σελ. 55-83.
- Καραντινός Δημήτρης, «Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι: Μια διερεύνηση στα στατιστικά στοιχεία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 66, 1987, σελ. 121-143.
- Κυρίτσης Ν., «“Κλασσικές” και “σύγχρονες” αντιλήψεις για την απασχόληση και την ανεργία στον καπιταλισμό», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 47, Μάης-Ιούνιος 1990, σελ. 30-40.
- Λιανός Θ. Π., «Το ποσοστό υπεραξίας στην ελληνική βιομηχανία», *Οικονομία και Κοινωνία*, τ. 16, Απρίλης 1981, σελ. 25-29.
- Μαυρής Γιάννης, «Η ελληνική κοινή γνώμη απέναντι στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, 1974-2007», *Καθημερινή*, 30/12/2007.
- «Μεγάλες αλλαγές αλλά και μεγαλύτερες κοινωνικές ανισότητες», *Καθημερινή*, 30/12/2007.
- Ναξάκης Χάρης, «Το ΑΕΠ ως δείκτης ψευδούς ευημερίας», *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*, τ. 6, 2004, σελ. 29-42.

- Νέδος Β., «Λάθη 30 ετών ερημώνουν τους κάμπους», *Καθημερινή*, 8/2/2009.
- «Οι σκληροί όροι των ευρωπαϊκών δανείων», *Καθημερινή*, 22/2/2009.
- Πελαγίδης Θεόδωρος, «Η οικονομική πολιτική στα χρόνια του ΠΑΣΟΚ», *Ελευθεροτυπία*, 14/10/2007.
- «Τομή στην Μεταπολίτευση το 1981», *Καθημερινή*, 30/12/2007.

2. ΕΚΘΕΣΕΙΣ

- OECD, *Economic Survey of Greece* (έτη 1979-1991).
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Ετήσια έκθεση του Διοικητή* (έτη 1982, 1987, 1988, 1992).
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση 1999*, Αθήνα, 1999.

3. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΒΟΥΛΗΣ

- Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ'-ΡΙΣΤ', 2/6/1982-16/6/1982, σελ. 4334-4763.
- Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΛΣΤ'-ΡΛΘ', 30/5/1983-2/6/1983, σελ. 6903-7092.
- Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΓ'-ΙΔ', 12/7/1983-13/7/1983, σελ. 462-539.
- Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΕ'-ΙΗ', 14/7/1983-20/7/1983, σελ. 558-689.
- Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΚΕ'-ΚΣΤ', 2/8/1983-3/8/1983, σελ. 908-988.
- Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΖ'-ΝΣΤ', 28/11/1983-9/1/1984, σελ. 1865-2787.

4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αποστολίδης Λουκάς, *Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, Αιχμή, Αθήνα, 1985.
- Αρσένης Γεράσιμος, *Πολιτική κατάθεση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1987.
- Βάγιας Α., *Συνδικαλιστική νομοθεσία*, Αθήναι, 1975.
- Βαΐου Ντίνα-Χατζημιχάλης Κωστής, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα, 1997.

- Βασιλείου Θ.Α. - Σταματάκης Ν., *Λεξικό επιστημών του ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα, 1992.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα, 2008.
- ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, *Διεθνές Σεμινάριο: εργατική συμμετοχή, κοινωνικοποίηση, αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, 1983.
- Γιαννίτσας Τάσος, «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα, 1986.
- Γκαργκάνας Ν., Θωμόπουλος Τ., Σημίτης Κ., Σπράος Γ., *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, Αθήνα, 1989.
- ΓΣΕΕ, *1975-1980: Δράση και επιτεύγματα μιας εξαετίας*, Αθήνα, 1981.
- ΓΣΕΕ, *Ο ελληνικός συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων*, Αθήνα, 1956.
- ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Διεθνής διάσκεψη: Κοινωνικοποίηση, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, 1983.
- ΓΣΕΕ-ΚΕΜΕΤΕ, *Διεθνής διάσκεψη: Ανεργία, απασχόληση, παραγωγικότητα, εργασιακές σχέσεις*, Αθήνα, 1983.
- Δημητράς Παναγιώτης, *Πολιτικός περίγυρος, κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα*, τ. Α, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα, 1991.
- Δουκάκης Ντάντης-Λάζαρος, *Εργασιακές σχέσεις: Οικονομία και θεσμοί*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1988.
- Δρακάτος Κων/νος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1997.
- Ελεφάντης Άγγελος, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991.
- Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (επιμ. Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996.
- Ζαμπαρλούκου Στέλλα, *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997.
- Ζαμπαρλούκου Στέλλα, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης (επιμ. Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ.

Σωτηρόπουλος), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996.

- *Η Ελλάδα της δεκαετίας του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* [υπό έκδοση].
- *Η ομιλία του καθηγητού κυρίου Στρατή Γ. Ανδρεάδη στην Εμπορική Τράπεζα 30.6.1980, χ.ε., χ.χ.*
- Θεοδωρόπουλος Θεόδωρος, *Η αντεργατική πρόκληση, χ.ε.*, Αθήνα, 1976.
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Αθήνα, 2007.
- ΙΟΒΕ, *Αποτύπωση της ελληνικής αγοράς εργασίας*, Αθήνα, 1987.
- Ιωακείμογλου Ηλίας, *Κόστος εργασίας, ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, 1993.
- Ιωάννου Χρήστος, «Η βιομηχανική εργατική τάξη στο συνδικαλιστικό κίνημα 1974-1984», στο Διεθνές Συνέδριο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών, *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, τ. Α, ΙΜΜ, Αθήνα, 1986.
- Κανελλόπουλος Κωνσταντίνος, «Αγορά εργασίας: Θεσμικό πλαίσιο και απασχόληση-ανεργία», στο Λιανός Θεόδωρος (επιμ.), *Δοκίμια οικονομικής ανάλυσης*, ΚΕΠΕ, Παπαζήσης, Αθήνα, 2004.
- Κάππος Κώστας, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης*, Εκδόσεις Αλήθεια, Αθήνα, 2005.
- Κάππος Κώστας, *Κοινωνικοπολιτικά ζητήματα του εργατικού κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.
- Καρακούσης Αντώνης, *Μετέωρη Χώρα. Από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006.
- Καραμεσίνη Μαρία, *Βιομηχανική πολιτική, Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Μισθωτή Εργασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Καραμπελιάς Γιώργος, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα, 1989.
- Κατσαμπάνης Σωτήρης, «Τα ελληνικά συνδικάτα στη μεταπολεμική περίοδο», στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Α, Άματα, Αθήνα, 1992.
- Κατσανέβας Θεόδωρος, *Συνδικαλισμός και Αλλαγή, χ.ε.*, Αθήνα, 1986.

- Κατσανέβας Θόδωρος, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα, 1981.
- Κατσανέβας Θόδωρος, *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα. Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1983.
- Κατσιμπάρδης Γιώργος, *Εργατικοί νόμοι στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ και ... πως εφαρμόζονται*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα, 1980.
- Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (συλλογικό), *Τση αμοιβή: Προσοχή στο κενό*, Αθήνα, 2003.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Ανεργία και απασχόληση στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991.
- ΚΕΠΕ, *Απασχόληση-Ανεργία*, Αθήνα, 1990.
- Κιντής Ανδρέας, *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας*, Gutenberg, Αθήνα.
- Κιουλάφας Κ.-Ζάραγκας Λ., *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και αγορά εργασίας*, IOBE, Αθήνα, 1990.
- Κόλμερ Κώστας, «Η οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ», στο Παπασαραντόπουλος Πέτρος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1980.
- Κοτζιάς Νίκος, *Ο «τρίτος δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984.
- Κουζής Γιάννης, *Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας;*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, 2001.
- Κουζής Γιάννης, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*, Gutenberg, Αθήνα, 2007.
- Κουζής Γιάννης, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», στο Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, τ. Α, Κριτική, Αθήνα, 1999.
- Κουζής Γιάννης, «Ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση των συλλογικών εργασιακών σχέσεων και οι επιπτώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο Σπανός Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995.
- Κουζής Γιάννης, «Συνδικαλισμός-εργασιακές σχέσεις: Από τον εκδημοκρατισμό στις κομματικές παρεμβάσεις», στο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Ι. Σίδερης, Αθήνα, 1996.
- Κουκουλές Γιώργος-Τζαννετάκος Βασίλης, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1986.

- Κουκουλές Γιώργος, *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.
- Κουκουλές Γιώργος, «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», στο Κασιμάτη Κούλα (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Κούλογλου Στέλιος, *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου, ΠΑΣΟΚ 1974-1986*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1986.
- Κραβαρίτου-Μανιτάκη Γιώτα, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις ελληνικές επιχειρήσεις*, Σάκκουλας, Θεσ/νίκη, 1986.
- Κραβαρίτου-Μανιτάκη Γιώτα, «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα, 1986.
- Κυριακόπουλος Περικλής, *Το εργατικό πρόβλημα στην Ελλάδα στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, χ.χ.
- Κωστόπουλος Σωτήρης, *Η προδομένη Αλλαγή: Η μεγάλη στροφή προς το ρεαλισμό*, τ. Α, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Λάμπος Κώστας, *Απ' την κρίση στην υπέρβαση του ελληνικού περιφερειακού καπιταλισμού*, Αιχμή, Αθήνα, 1988.
- Ληξουριώτης Γιάννης, *Ομαδικές απολύσεις και συμμετοχή των εργαζομένων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989.
- Λιβιεράτος Δημήτρης, *Τα συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1997.
- Λούλης Γιάννης, «Η πολιτική φιλοσοφία του ΠΑΣΟΚ», στο Παπασαραντόπουλος Πέτρος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1980.
- Λυμπεράκη Αντιγόνη, *Ευέλικτη Εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- Μαγκλιβέρας Σπύρος, *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.
- Μανίκας Ν.-Χαραλαμπίδης Μ., *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*, Αλέτρι, Αθήνα, 1984.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1988.
- Μητρόπουλος Αλέξης, *Νέο-φιλελευθερισμός και υποβάθμιση της εργασίας*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1991.
- Μητρόπουλος Αλέξης, *Το 1992 και το εργατικό κίνημα*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1989.

- Μητρόπουλος Αλέξης, *Θεωρητικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989.
- Μοσχονάς Ανδρέας, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
- Μοσχονάς Ανδρέας, «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, 2000.
- Μουδόπουλος Σταύρος, *Κανόνες προστασίας των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005.
- Μπατίκας Κώστας, *Συνδικάτα και Πολιτική*, Εργοεκδοτική, Αθήνα, 1994.
- Νικολάου-Σμοκοβίτη Λίτσα, *Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις: Συμμετοχή και αυτοδιαχείριση*, Παπαζήσης, Αθήνα, χ.χ.
- Νικολινάκος Μάριος, *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα, 1976.
- ΟΒΕΣ, *Το εργοστασιακό κίνημα. Αφιέρωμα στα 5 χρόνια δράσης της οβες 1979-1984*, Έκδοση της ΟΒΕΣ, Αθήνα, 1984.
- *Οι Προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης και η συζήτηση στη Βουλή*, Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα, 1981.
- Παλαιολόγος Νίκος, *Εργασία και συνδικάτα στον 21^ο αιώνα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, 2006.
- Πανταζίδης Στέλιος, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, Κριτική, Αθήνα, 2002.
- Παπανδρέου Ανδρέας, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ (λόγοι, άρθρα, συνεντεύξεις, δηλώσεις)*, Εκδόσεις Λαδιά, Αθήνα, 1976.
- Παπανδρέου Ανδρέας, *Για μια σοσιαλιστική κοινωνία*, Γραφείο Εκδόσεων του ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 1977.
- Παπανδρέου Ανδρέας, «Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό», στο Παπασαραντόπουλος Πέτρος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1980.
- Παπανδρέου Ανδρέας, «Γενική θεώρηση του προβλήματος της μετάβασης», στο Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό*, Αλέτρι, Αθήνα, 1981.
- Παπασαραντόπουλος Πέτρος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1980.

- Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Ι. Σίδερης, Αθήνα, 1996.
- Παπούλιας Δημήτρης, *Ο δημόσιος τομέας σε κρίση*, Γνώση, Αθήνα, 1991.
- Πελαγίδης Θεόδωρος, *Η διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Εξάντας, Αθήνα, 1997.
- Πετράκη Γιωργία, *Κοινωνικοί συσχετισμοί και εργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης και ελέγχου της εργασίας (1950-1993)*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, χ.χ.
- Ραυτόπουλος Γιώργος, *Αύριο, μια αλληλέγγυα κοινωνία*, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα, 1999.
- Ρούσης Γιώργος, *Συμμετοχή των εργαζομένων: πεδίο ταξικής πάλης ή ταξικής συνεργασίας;*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984.
- Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Προβληματικές επιχειρήσεις: Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Κριτική, Αθήνα, 1992.
- Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Λιβάνης, Αθήνα, 2001.
- Σαμαράς Γιάννης, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.
- Σπουρδαλάκης Μιχάλης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1988.
- Σπυρόπουλος Γιώργος, *Εργασιακές σχέσεις. Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον διεθνή χώρο*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998.
- Σταυροπούλου Αθηνά, *Οι απεργίες-καταλήψεις του '90 στα Μεταλλεία Μαντουδίου και στην Πειραιϊκή-Πατραϊκή*, Εναλλακτικές Εκδόσεις-Νότιος Άνεμος, Αθήνα, 1998.
- Σταυροπούλου Αθηνά, *Η μεγάλη απεργία του 1977 στα μεταλλεία του Μαντέμ Λάκκο και της Ολυμπιάδας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2003.
- Szell Gyorgy, *Συμμετοχή, εργατικός έλεγχος και αυτοδιαχείριση. Κριτική επισκόπηση των σημαντικότερων τάσεων και συνεισφορών*, μτφρ. Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Τζεκίνης Χρήστος, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1870-1987)*, Γαλαίος, Αθήνα, χ.χ.
- Τζεκίνης Χρήστος, *Εργασιακές σχέσεις και ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1984.
- *Το κίνημα των καταλήψεων στη Θεσσαλονίκη: Η πορεία του κοινού αγώνα ΕΒΚΟ-ΦΛΟΚΑΝΤΑΜ-ΕΛΛΑΥΦ-NAMKO-ΡΑΪΝΕΡ-ΕΛΛΑΣ ΣΤΥΛ*, έκδοση ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, χ.χ.

- *Το Σύνταγμα του 1975*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1983.
- Τόλιος Γιάννης – Μαγκλιβέρας Σπύρος, *Παραγωγικότητα, ανταγωνιστικότητα, ανεργία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.
- Τουτζιαράκης Γιάννης, «Εργασιακές σχέσεις: Σε αναζήτηση ενός νέου θεσμικού πλαισίου», στο Σπανός Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995.
- Τραυλός-Τζανετάτος Δημήτρης, *Εργατικό Δίκαιο και Πολιτική*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986.
- Υπουργείο Γεωργίας, *Ο νόμος 1361/1983 για τις αγροτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις*, Ειδική Έκδοση του περιοδικού «Συν», χ.χ.
- Χαλαζιάς Χρήστος (επιμ.), *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996.
- Χαραλαμπίδης Μιχάλης, *ΠΑΣΟΚ 1974-1998: Ιδέες-αρχές και γραφειοκρατία*, Γόρδιος, Αθήνα, 1998.
- Χατζηβασιλείου Ορέστης, *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1987.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: Μύθος και πραγματικότητα*, Κριτική, Αθήνα, 1990.

5) ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

- Γρηγοριάδης Γρηγόρης, «Το ΑΕΠ της χώρας (1980-1999): Δομή και εξέλιξη-Τάσεις και συμπεράσματα», <http://www.kke.gr/komep/2000/4/Grigoriadhs.html>
- «Διακήρυξη Βασικών Στόχων ΠΑΣΟΚ» [Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτεμβρη], <http://www.agp.gr/agp/content/DocumentPrint.aspx?d=7&rd=5499005&f-1403&rf=18...>
- «Ζωντανή τηλεοπτική συζήτηση στην ΕΡΤ1, μεταξύ των κ. κ. Γερ.Αρσένη, Κων. Μητσοτάκη και Αντ. Αμπατιέλου [για το νομοσχέδιο περί Κοινωνικοποίησης των επιχειρήσεων δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας](#)», <http://www.garsenis.gr/content/maingr.htm>.
- «Η ελληνική κοινή γνώμη απέναντι στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, 1974-2007», <http://www.mavris.gr/172/metapoliteysi/>

- Kassimeris George , «Junta by Another Name? The 1974 *Metapolitefsi* and the Greek Extra-parliamentary Left», *Journal of Contemporary History*, vol. 40(4), p. 745-762.
- Καρατζογιάννης Ευστάθιος, «Σχέση ανάμεσα στη συνδικαλιστική δράση και τις άτυπες εργασιακές σχέσεις: Το παράδειγμα της ΛΑΡΚΟ» [διδακτορική διατριβή], <http://thesis.ekt.gr/content/index.jsp?id=11985&lang=el>.
- «Στασιμοπληθωρισμός» [λήμμα], <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%BF%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%89%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82>
- «Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση ο Λαός στην Εξουσία» [Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής, 4/10/1981], <http://www.pasok.gr/portal/gr/125/3916/3/print/135/1/showdoc.html>
- Τσακίρης Θανάσης, «Κράτος-Κόμμα-Συνδικάτο 1980-2001: Μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», http://www.geocities.com/homo_politicus/speechsynedrio1.htm?200711

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πίνακας αρκτικόλεξων και συντομογραφιώνσελ. 1-3

Πρόλογος.....σελ. 4-5

Εισαγωγή.....σελ. 6-26

Μέρος πρώτο: Οικονομικό πλαίσιο-απασχόληση.....σελ. 27-77

Κεφάλαιο 1. Το οικονομικό πλαίσιο κατά τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ [σ. 30-49]

Κεφάλαιο 2. Απασχόληση, μισθωτή εργασία, ανεργία: Μια περιήγηση στα μεγέθη [σ. 50-77]

Μέρος δεύτερο: Η πρώτη κυβερνητική περίοδος του ΠΑΣΟΚ 1981-1985.....σελ. 78-237

Κεφάλαιο 3. «Εκδημοκρατισμός συνδικαλιστικού κινήματος» [σ. 79-119]

Κεφάλαιο 4. «Κοινωνικοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών» [σ. 120-152]

Κεφάλαιο 5. «Εποπτικά Συμβούλια» [σ. 153-174]

Κεφάλαιο 6. «Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων» [σ. 175-193]

Κεφάλαιο 7. «Έλεγχος ομαδικών απολύσεων» [σ. 194-208]

Κεφάλαιο 8. «Ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις» [σ. 209-219]

Κεφάλαιο 9. «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις» [σ. 220-237]

Επίλογος.....σελ. 238-248

Παράρτημα: Γελιογραφίες.....σελ. 249-258

Πηγές.....σελ. 259-269

Περιεχόμενα.....σελ. 270